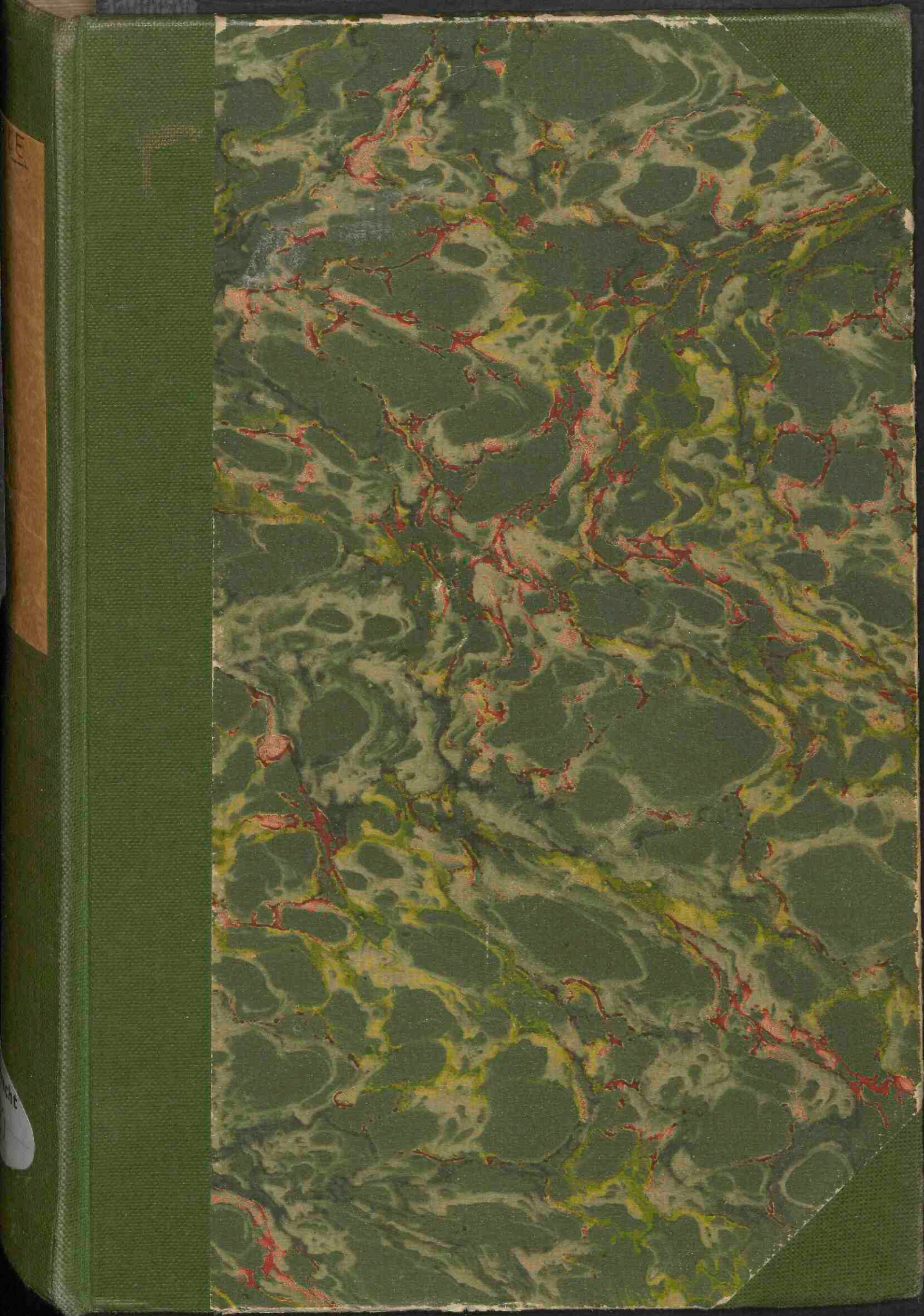

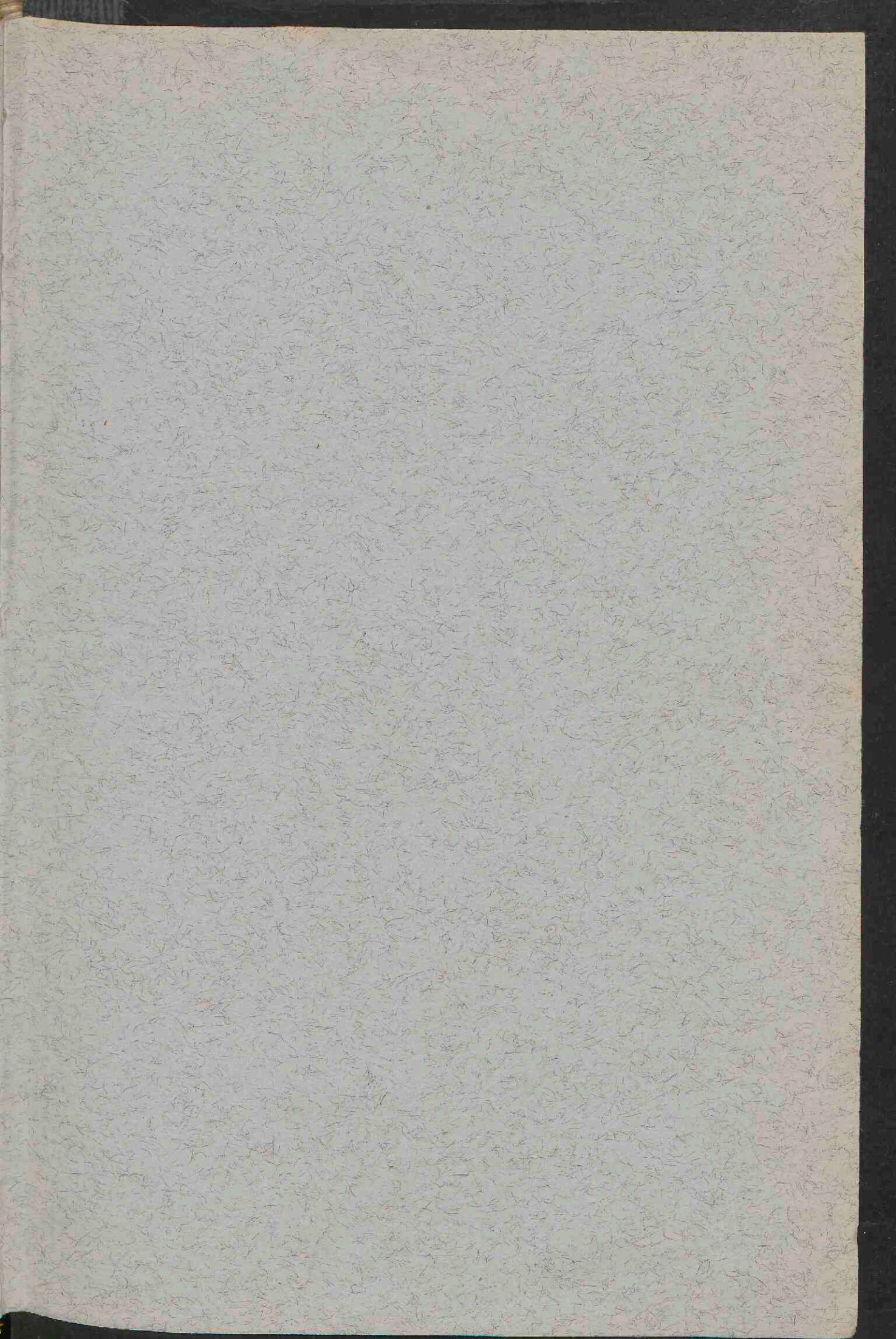

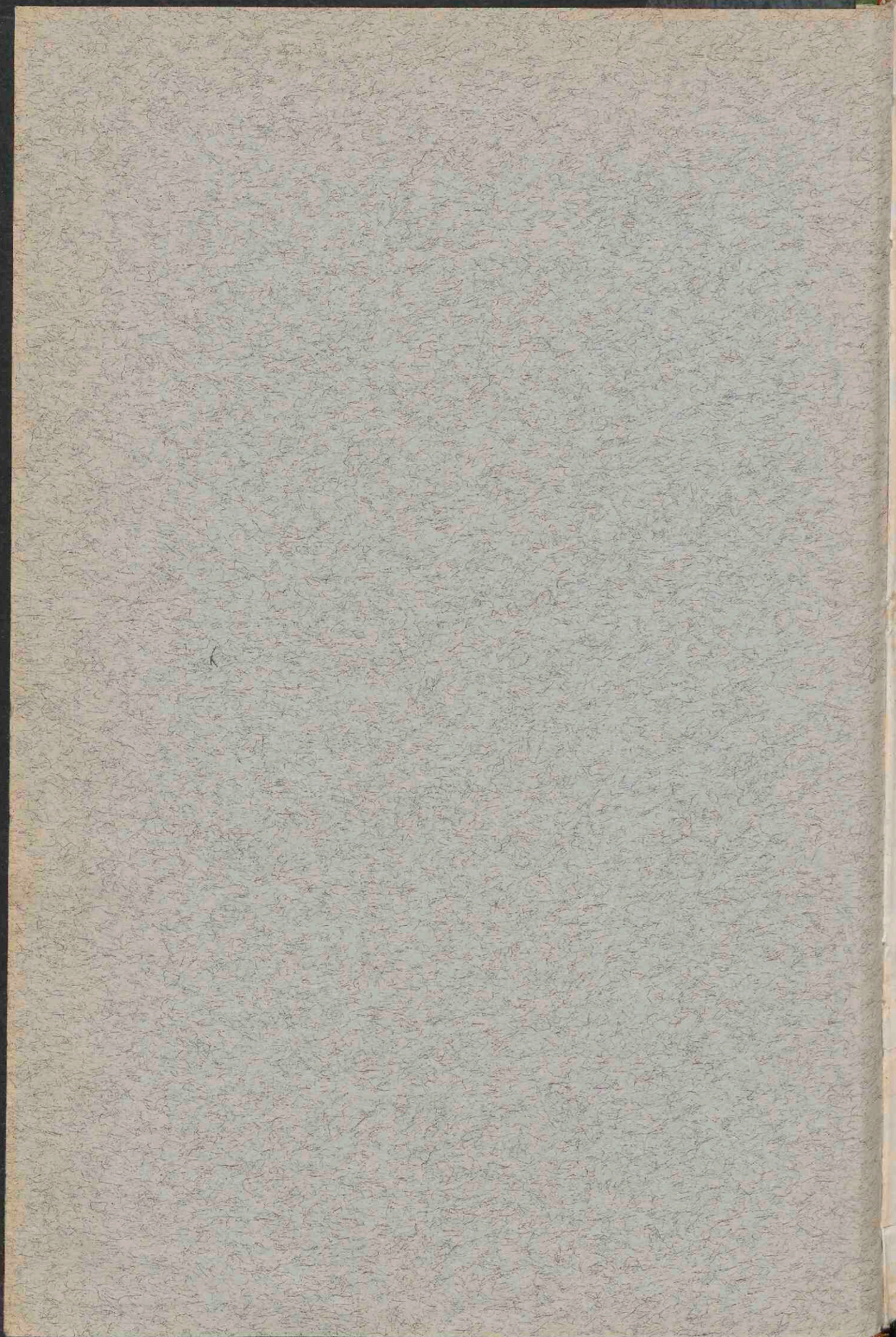
De kerkhervorming op de Veluwe, 1523-1578: bijdrage tot de geschiedenis van het protestantisme in Noord-Nederland

<https://hdl.handle.net/1874/238620>

De Kerkhervorming op de Veluwe.

1523—1578.

RIJKSUNIVERSITEIT UTRECHT

0823 0082

92

1125
A. g. 192 1890

DE KERKHERVORMING OP DE VELUWE.

1523—1578.

Bijdrage tot de geschiedenis van het Protestantisme
in Noord-Nederland.

ACADEMISCH PROEFSCHRIFT

TER VERKRIJGING VAN DEN GRAAD VAN

DOCTOR IN DE GODGELEERDHEID,

aan de Rijks-Universiteit te Utrecht,

NA MACHTIGING VAN DEN RECTOR-MAGNIFICUS

Dr. J. A. C. OUDEMANS,

Hoogleraar in de Faculteit der Wis- en Natuurkunde,

VOLGENS BESLUIT VAN DEN SENAAAT DER UNIVERSITEIT

TEGEN DE BEDENKINGEN VAN DE FACULTEIT DER

GODGELEERDHEID TE VERDEDIGEN,

op Maandag den 7den Juli 1890, des namiddags te 3 uren,

DOOR

CORNELIS HILLE RIS LAMBERS,

GEBOREN TE MAASSLUIS,

predikant te Oostvoorne.

BARNEVELD,

G. W. BOONSTRA.

THE HISTORY OF THE

1777

IN THE YEAR 1777

BY

JOHN B. B. B.

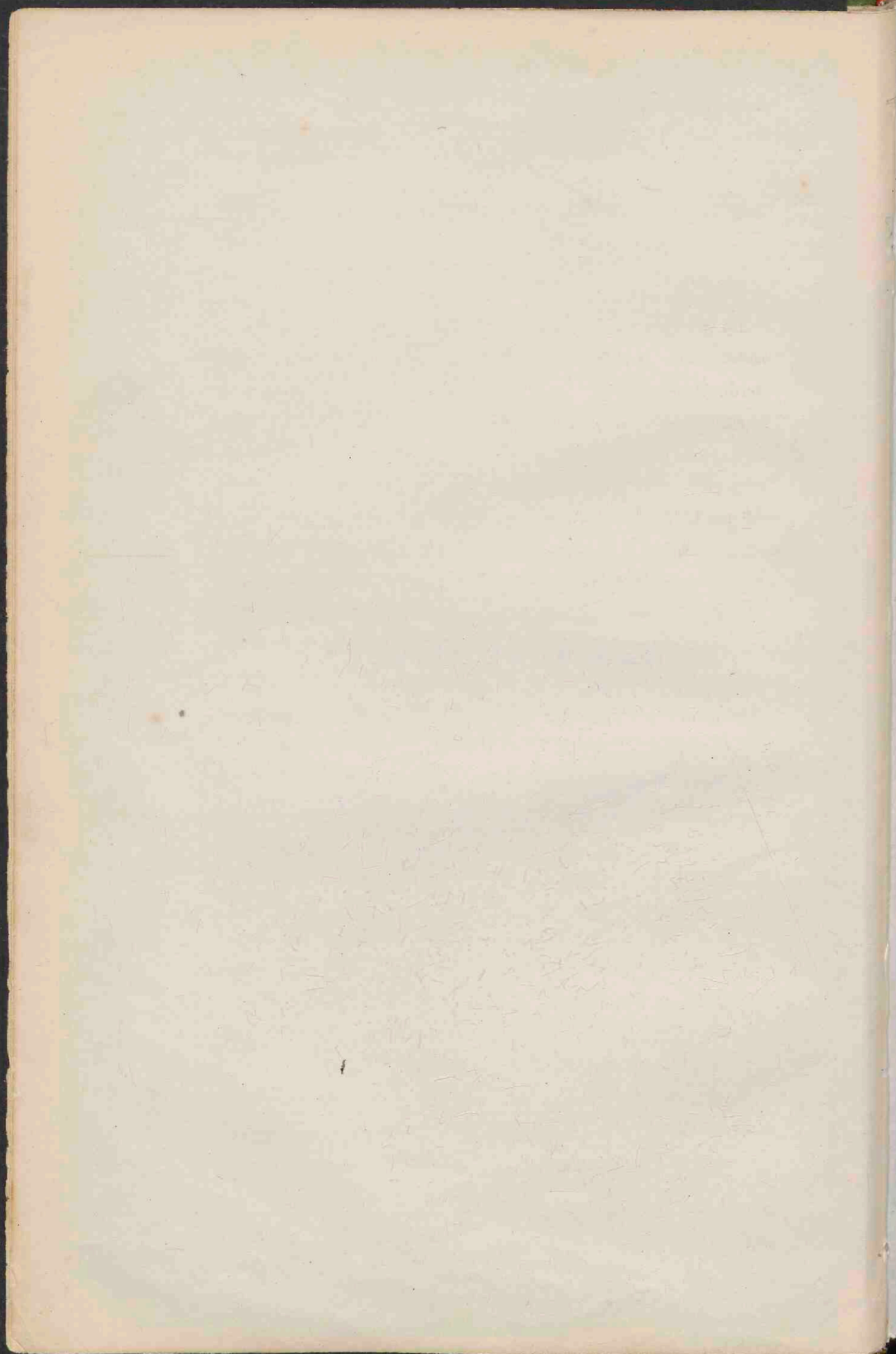
OF THE

OF THE

OF THE

OF THE

AAN MIJNE OUDERS.

Bij het voltooien van mijn proefschrift rust op mij de aangename plicht, U allen, hoogleeraren in de faculteit der godgeleerdheid en U, hooggeleerde Cannegieter en Van Leeuwen, dank te zeggen voor Uw onderwijs, waaraan ik zooveel ben verschuldigd. Daarbij gedenk ik ook U, hooggeleerde Beets en Doedes, thans als professoren reeds afgetreden. In het bijzonder richt ik mij tot U, hooggeleerde Kleyn, die mij als promotor met raad en daad steeds welwillend hulp verschafte, en Uw kostbaren tijd gaarne ten mijnen nutte wilde besteden.

Aan allen, die tot het vervaardigen van dit proefschrift medewerkten, mijn oprechten dank. Grooten steun ondervond ik bij mijne onderzoekingen in Arnhem. Daarvoor zij U, Mr. J. F. Bijleveld en Mr. J. J. S. baron Sloet, niet minder U, waarde neef Griffijn, mijn besten dank. Gelijke verplichtingen heb ik aan de bestuurders der Arnheemsche bibliotheek en aan den Heer W. F. C. van Laak, bibliothecaris dezer verzameling. Dankbaar gedenk ik de hulp, mij zoo welwillend door het gemeentebestuur van Harderwijk geschonken. Welkom waren mij de vriendelijke inlichtingen, door velen, in het bijzonder door U, hooggeleerde De Hoop Scheffer, mij verstrekt. De hulpvaardigheid van de ambten van vele bibliotheken, in het bijzonder tan die der Utrechtsche Universiteit, zal door mij niet worden vergeten. Evenmin de hulp, mij door U, waarde vriend Bouwheer, bij het afschrijven van oorspronkelijke stukken en anderszins betoond.

Het laatst, maar niet het minst breng ik mijn dank aan velen in het buitenland, die mij op allerlei wijze tegemoet kwamen. In het bijzonder

aan U, geachte heeren Charles Piot, rijksarchivaris te Brussel,
Dr. Harlesz, staatsarchivaris te Dusseldorf, prof. Paul Fredericq
en Ds. Wüstenhoff te Gent.

Ten slotte nogmaals aan allen, die mij bij dit proefschrift
eenigen dienst bewezen, mijn dank, ook aan hen, die, waar zij
geen hulp konden bieden, echter hun goeden wil toonden!

Oostvoorne, 8 Juni 1890.

INLEIDING.

Voor eene wetenschappelijke bewerking van de geschiedenis van het Protestantisme in Nederland is niet slechts het leveren van monographiën over de voornaamste personen, die dit vertegenwoordigen, maar ook het beschrijven van den godsdienstigen toestand van afzonderlijke gedeelten van ons vaderland een dringend vereischte. Eerst wanneer wij gaandeweg met het verloop van zaken in onderscheiden gewesten bekend worden, kunnen wij ons een juist beeld vormen van den gang dier geschiedenis in haar geheel. Vooral aangaande den hervormingstijd schuilt nog veel in het duister: en juist dit tijdvak boeide mij het meest. De liefde, die ik voor de Veluwe opvatte, leidde mij voorts tot de keus van mijn onderwerp.

Goede bouwstoffen om dit te behandelen, waren hier en daar gegeven, maar aan de bewerking daarvan had slechts de hoogleeraar Moll de hand geslagen. ¹⁾ Ik heb hier het oog op zijne verhandeling over „Anastasius Veluanus en der Leken Wechwijser”, ²⁾ waar hij niet slechts voorhanden zijnde gegevens verwerkte, maar ook vele nieuwe, die hij zelf had verzameld,

---

¹⁾ Prof. J. G. de Hoop Scheffer behandelt in zijne „Geschiedenis der kerkhervorming in Nederland, van haar ontstaan tot 1531, 2 dln. 1873, ook Gelderland en volgt hier meestal het aangehaalde werk van Moll.

²⁾ uitgegeven in het Kerkhistorisch Archief, verzameld door N C Kist en W. Moll, Dl. I. 1857, blz. 1—134.

en die, vooral voor de jaren, die aan het beroemde jaar 1566 voorafgingen, mij van grooten dienst waren.

Behalve de bijlagen op het genoemde werk, noem ik als gedrukte bronnen eenige werken van den oudheidkundige Mr. G. van Hasselt, ¹⁾ die reeds in het laatst der vorige en het begin dezer eeuw vele belangrijke stukken over de hervorming in Gelderland uitgaf. Van Hasselt's voorbeeld werd later gevolgd door Mr. I. A. Nijhoff, die een reeks van oorspronkelijke stukken betreffende de bewegingen van 1566 en 1567 in het licht gaf, onder den titel: „Onuitgegeven stukken betrekkelijk de geschiedenis der Spaansche heerschappij en die van den opstand tegen Spanje, bijzonder in Gelderland.” ²⁾ Bovendien maakte hij door twee oorspronkelijke stukken uit het jaar 1550, uitgegeven onder den titel: „Bedenkingen des hofs van Gelderland tegen de uitvoering der plakaten van keizer Karel V” opmerkzaam op den toestand, waarin Gelderland en dus ook de Veluwe ten deze verkeerde, ³⁾ wat mij aanleiding gaf om zooveel daaromtrent als betreffende de inquisitie in dit gewest een nader onderzoek in te stellen.

De genoemde bronnen echter zouden verre van voldoende zijn geweest om iets nieuws over mijn onderwerp te leveren: immers Prof. Moll had het voornaamste hieruit reeds in zijn

---

¹⁾ Mr. G. van Hasselt Stukken voor de Vaderlandsche Historie 4 dln. 1792—93 en voorts nog Geldersch Maandwerk 2 dln. 1807 en Kronyk van Arnhem, 1790.

²⁾ te vinden in de Bijdragen voor Vad. Geschiedenis en Oudheidkunde, uitgegeven door Mr. J. A. Nijhoff, Dl. III—IX.

³⁾ Bijdragen etc. Dl. II blz. 247—251, vgl. het excerpt in Bijlage I, C. 4a en 4b van dit werk.

Anastasius Veluanus verwerkt, en wat na dien tijd aan het licht werd gebracht, was niet van genoegzaam belang om daarmede inderdaad nieuwe gezichtspunten te openen.

Gelukkig dat het onderzoek van verschillende archieven meer baatte. Niet alleen die van de provincie Gelderland te Arnhem, waar de rekeningen van de landrentmeesters over 1548—1560 en vooral het oud-archief van het hof van Gelderland mij in velerlei correspondenties, processtukken, enz. geschikte bouwstoffen aanboden, maar ook de stedelijke archieven van Elburg en Harderwijk werden met vrucht, aan de hand van onmisbare catalogi, door mij onderzocht. Het archief der stad Arnhem gaf weinig nieuws, evenals dat van Hattem. Gelukkig dat dit gemis eenigermate werd vergoed door wat mij van elders omtrent deze plaatsen bekend werd. Dit was minder het geval ten opzichte van Wageningen en Nijkerk, in welke beide plaatsen de archieven door brand veel hebben geleden, vooral in de laatste stad.

Ook het onderzoek in de archieven der kapittelen van St. Marie et St. Pieter baatte weinig, slechts een regest kon ik uit het eerste mededeelen. De belangrijke verzameling archivalia, die in het archief der vereenigde Doopsgezinde gemeente te Amsterdam wordt bewaard, leverde een paar stukken op, en het staatsarchief te Dusseldorf deed mij een niet onbelangrijken brief aan de hand. Meer dan aan deze verzamelingen dank ik echter aan het rijksarchief te Brussel, de onmisbare bron voor de bewegingen van 1566. Behalve over deze verspreidde het ook licht over de toestanden op de Veluwe, daaraan onmiddellijk voorafgaande.

Het onderzoek in oude kronieken, op de stedelijke bibliotheek

te Arnheim en de koninklijke bibliotheek in den Haag ingesteld, baatte al zeer weinig, slechts éene, niet geheel onbekende bijzonderheid leverde mij een dezer kronieken op. Allerlei andere nasporingen waren geheel vruchteloos en ga ik dus stilzwijgend voorbij.

Bij het bewerken dezer bronnen waren, behalve het reeds genoemde werk van Moll, verschillende anderen mijn leidslieden, doch niet in die mate, dat zij hier bijzondere vermelding verdienen.

Wat de vorm betreft, waarin de resultaten mijner onderzoekingen zijn neergelegd, valt weinig op te merken. Mijn streven was een werk te schrijven, dat, door vermijding van omhaal en geleerdheid, voor ieder beschaafd Nederlander leesbaar was. Moge de lezer van oordeel zijn, dat ik hierin niet al te kwalijk geslaagd ben!

HOOFDSTUK I.

HET TIJDVAK VAN KAREL VAN EGMOND

(1523 — 1538.)

Het woord van Jezus „de ure komt en is nu, dat de ware aanbidders den Vader aanbidden zullen in geest en in waarheid,” komt ons vanzelf voor den geest waar wij aan de kerkhervorming der 16^e eeuw denken. Voorwaar toen werd een belangrijke schrede gedaan om tot die aanbedding te komen.

De krachtige stem van Luther vond in duizende harten weerklank, want die stem sprak uit wat door velen gevoeld werd, maar wat hij alleen zoo onder woorden brengen kon. In de eerste plaats in Duitschland, maar vervolgens ook in ons vaderland, waren er die zijne zijde kozen; velen ook, die weldra goed en bloed voor zijn beginselen opofferden.

Wat Luthers invloed in ons vaderland betreft, de Veluwnaars der 16^e eeuw waren niet zoo goed voorbereid om dien te ondergaan als de inwoners van Holland.

Het schrale land voedde eene arme bevolking, die langer dan anderen onder den druk der lijfeigenschap had gezocht. ¹⁾ Het Christendom was er ingevoerd, maar had zich in de harten weinig weggebaand, want ruw en woest bleef de aard der Veluwnaars.

---

¹⁾ vgl. P. H. Witkamp Geschiedenis der Zeventien Nederlanden 3 Dln. 1882, Dl. III blz. 438.

✓ Bloedwraak, vechtpartijen, onmatige drinkgelagen en maaltijden, waren er aan de orde van den dag. ¹⁾ Het hier meege-
deelde is voornamelijk op het platteland van toepassing.

De bevolking der Veluwsche steden was meer ontwikkeld, had door verkeer met andere plaatsen meer wereldkennis en was daardoor ook licht minder aan het oude gehecht dan die van het platteland; trouwens wij zien dit nog tegenwoordig overal.

Men weet dat de broeders des gemeenen levens en de kloosterlingen der Windesheimer vereeniging een godsvrucht aankweekten, die verre boven het peil eener werktuigelijke devotie stond.

Ook op de Veluwe waren zij vertegenwoordigd.

Zoowel het klooster Hulsbergen bij Hattem als een klooster in Harderwijk waren met deze broeders bevolkt en bovendien had men te Harderwijk twee, en te Oene één vrouwenklooster van deze orde. ²⁾

Verder waren er twee Veluwsche vrouwenkloosters bij de Windesheimer vereeniging aangesloten, nl. het klooster Bethanië bij Arnhem en het klooster te Renkum. ³⁾ Gelijk

---

¹⁾ nog in 1654 moest door het recht den Veluwe tegen bloedwraak gewaakt worden, vgl. Lambertus Goris, Landrechten en gebruycken van Veluwe en Veluwesoom, 1654, in de bijgevoegde stukken, hfdst III, art. II. Wat de andere misbruiken betreft, vgl. onze Bijl. no. V.

²⁾ volgens de lijst op blz. 174 van E. Wassenbergi Embricensis Embrica sive urbis Embricensis descriptio, Libri Tres, Cliviae apud Tobiam Silberling anno MDCLXVII. Over de kloosters te Hulsbergen en te Harderwijk vergelijk men G. H. M. Delprat. Verhandeling over de broederschap van G. Groote 2de druk 1865 op blz. 113 en 145.

³⁾ vgl. hierover J. G. R. Acquoy, Het klooster te Windesheim en zijn invloed, 3 dln. 1876-1880, Dl. III blz. 202 en 215 en J. C. van Slee De kloostervereeniging van Windesheim 1874, blz. 149 en 153.

elders, zoo zal ook hier woord en daad dezer kloosterlingen wel eenige goede vrucht hebben nagelaten, bepaalde sporen van hun invloed heb ik echter niet gevonden.

De toenmalige vorst van Gelderland, en dus ook van de Veluwe, betoonde zich een bitter vijand der hervorming. Karel van Egmond, hertog van Gelre en graaf van Zutphen was iemand van onrustigen en doortrapten aard, ongestadig in zijn beloften, vaardig tot bedrog en tot geweld. ¹⁾ Voorts was hij zeer bijgeloovig: hij droeg een ring met een smaragd tegen de koorts, een opaal tegen vergif, een safler om zijn oogen te bewaren en een topaas om zijn geheugen te versterken.

Op zijn ouden dag liet hij zich door zekeren kwakzalver wijsmaken, dat een door dezen bereiden drank hem verjongen kon! ²⁾

Wat zijn godsdienstige gezindheid betreft, hij hechte groote waarde aan processies, waarbij het sacrament op het devotelijkst werd rondgedragen (daarvan verwachtte hij veel succes tegen de Luthersche ketterij) en aan relieken. ³⁾ Ten strengste verbood hij zijn krijgsvolk om bij „Gods bloed en Lijden” te zweren, ja, zelfs hij die een overtreder van dit bevel niet aanbracht, moest

---

¹⁾ A. van Slichtenhorst, Geldersse Geschiedenissen Arnhem 1654 op blz. 434.

²⁾ P. Nijhoff, Het voornaamste uit de geschiedenis van Gelderland, aan jongelieden verhaald. 2^e uitgave door mr. L. Ed. Lenting Arnhem 1869 op blz. 292 en blz. 310.

³⁾ vgl. onze Bijl. III 5. In het archief van Elburg berusten tal van aanschrijvingen om processies te houden. De hertog zond relieken aan de kerken van St. Walburg te Zutphen en te Arnhem, vgl. G. van Has-selt, Kronyk van Arnhem 1790 blz. 81.

straf ondergaan. Eveneens werd hun het eten van vleesch op vastendagen verboden. ¹⁾

Reeds werd vermeld dat de hertog een vijand der hervorming was. Wat dreef hem daartoe, slechts ijver voor het Roomsche geloof of ook politiek belang? Slichtenhorst geloof het laatste ²⁾ en er is reden om zijne meening te deelen. Immers dezelfde hertog, die, zoo wij straks zien zullen, niet slechts Luther maar ook Erasmus, in een voor Gelderland bestemd geschrift als voorlooper van den Antichrist brandmerkt, stond in Groningen op zeer goeden voet met den bekenden pastoor Willem Frederiks „een man van den gematigden vooruitgang, vriend van Erasmus.” Ja, deze genoot zelfs een jaargeld van hem, wat hij dan ook als hoofd der Gelderschgezinde partij in Groningen allezins verdiende. ³⁾ Doch er is meer. Hertog Karel, de hevige bestrijder der ketterij, schreef in 1581 een brief aan zijn basterdzoon Karel van Gelre, stadhouder van Groningen, waarin hij hem meedeelde dat Bartold Entens, de bevelhebber der stad Groningen, het mandaat tegen de Lutheranen verder uitstreekte dan 's hertogs meening was. ⁴⁾ Die meening was anders, wat Gelderland betref, bij onzen hertog zelf al zeer ver van strekking, zooals straks blijken zal.

Merkwaardig is ook de betrekkelijke zachtheid, waarmede in

¹⁾ vgl. Bijl. III 2 en Slichtenhorst a. w. blz. 425.

²⁾ hij zegt (a. w. blz. 419) dat 's hertogen ijver voor het Roomsche geloof meer voortkwam uit een zucht om den koning van Frankrijk en den paus te believen dan uit eigen godvruchtigheid.

³⁾ vgl. W. Zuidema *Wilhelmus Frederici*, persona van Sint Maarten, Acad Proefschrift 1888, vooral blz. 109 enz. en blz. 104, benevens Slichtenhorst a. w. blz. 380.

⁴⁾ volgens eene mededeeling uit het Groninger archief in I. A. Nijhoff, *Bijdragen voor Vaderl. Gesch. en Oudheidkunde* Dl. IX blz. 160.

Groningen de wederdoopers werden behandeld. Terwijl in een gelijktijdig Hollandsch plakkaat alle Anabaptisten onherroepelijk ter dood werden veroordeeld, ja zelfs het verzoek van gratie ten behoeve van een herdoopte strafbaar werd gesteld, bedreigde een den 6 Oct. 1535 in Groningerland gepubliceerd stuk hen slechts met telkens verhoogde geldboeten en ten slotte met verbanning.¹⁾

Was het voor de hervormingsgezinden in Groningen een geluk dat 's hertogen zwak bewind hem hier gematigdheid voorschreef, diens bondgenootschap met den Franschen koning „den oudsten zoon” der kerk, had voor de Geldersche voorstanders der hervorming bedenkelijke gevolgen, zooals wij thans nader gaan beschrijven.

Zooals men weet was het verspreiden van kettersche boeken wel een der middelen, waardoor de hervorming het meest ingang vond. Hertog Karel oordeelde het daarom noodig zijn onderdanen iets beters te lezen te geven en liet in het jaar 1523 een werkje tegen Luther en diens volgelingen opstellen. Het werd geschreven door zekeren Franciscaner, monnik wiens naam ons onbekend is gebleven, maar die verblijf hield in het Premonstreiterklooster Mariengarde bij Hallum in Friesland. Het werk verscheen zoo in het Latijn als in het Geldersch. In de eerste taal droeg het den titel: „Prognosticon Antechristi.” in het Geldersch „Van de verveerlicke aenstaende tijt Endechristes ende van Endechristes voirlopers.” Beide uitgaven verschenen bij den

¹⁾ afschriften van beide plakkaaten vindt men in het archief der Doopsgezinde gemeente te Amsterdam vgl. J. G. de Hoop Scheffer, Inventaris der archiefstukken berustende bij de Vereen. Doopsgez. gem. te Amsterdam, 2 dln. 1883—1884. Dl. I, blz. 28 en 29, no. 130 en no. 136.

uitgever Albert Paffroed te Doventer, 't zij nog in 1523 of wellicht in het begin van het volgende jaar. ¹⁾

De schrijver zag in Luther en diens volgelingen de voorloopers van den Antichrist, die hij met de dwaaste en verachtelijkste scheldwoorden, als: „Martiniaensklanten, lusige Capbruederkens, Duuelstrawanten, onreyne honden” bestempelde. Ook Erasmus kwam er in dit geschrift lang niet zonder kleerscheuren af.

Op ruwe wijze werd hier tegen de kettters te velde getrokken. Ieder vorst moest hen zoo spoedig mogelijk op het bed van Sint Laurens ²⁾ leggen. Hadden zoo de vorsten van het begin af gedaan tot aan de voleinding der eeuw (waar men nu in verkeerde, want de ophanden zijnde komst van den Antichrist bewees het) dan zou er geen enkele openlijke ketter op de gansche wereld zijn, meent de schrijver!

Wat overigens de vorsten betreft, die niet volgens den hier gegeven raad handelden, over hen zou het oordeel komen, dat Mozes van Godswege aan de hoofden der Israëlietische stammen moest voltrekken: „Neem alle de hoofden des volks, en hang ze den

---

1) vgl. Bijvoegselen en aanmerkingen voor het vijfde deel der Vaderlandsche historie van Jan Wagenaar 1791, blz. 2. Jacobus Revius. Daventriae Illustratae 1651, blz. 228 enz. en blz. 196 onderste regel, waar de titel van het werk vermeld wordt als in Januari 1524 bij Albertus Paffroed te Deventer gedrukt. Ook op blz. 228 enz. brengt Revius het werk tot 1524, terwijl de schrijver der aanmerkingen op Wagenaar, die zelf een exemplaar bezat, het op 1523 gedrukt acht. De laatste zal het, dunkt mij het beste weten. Mogelijk is ook dat er een tweede druk verscheen, of dat b.v. de inleiding op 1523 was gedateerd.

2) St. Laurens, een martelaar, werd volgens zijne legende op een heet ijzer langzaam geroosterd, men begrijpt dus hoe zacht een bed van St. Laurens wel was.

Heer op tegen de zon, zoo zal de hittigheid van des Heeren toorn gekeerd worden van Israel." 1)

In dit zelfde werk wordt den paus en zijne prelaten er een verwijt van gemaakt, dat zij God verzochten door de hemelsche heiligen tegen de ketterij aan te roepen, immers er waren aard-sche heiligen, zooals de keizer, de koning van Frankrijk en bi-zonder de „durluchtige und hoechgeboren Furste H. K. van Gelre unde van Gulick, unde grave van Zutphen, wellekoer 2) de Kettters nicht liden en wyl in sijnen lande," en dezen konden zij in de eerste plaats te hulp roepen, het was voorbarig de heiligen in den hemel hiermee lastig te vallen!

Het boekje schijnt naar de staaltjes die ik er uit aanhaalde, al een zeer zonderling werk te zijn geweest, vol bijgeloovige verdictsels en onzinnige redeneeringen.

Dat een vorst, die een werk van zulke strekking met zijn hertogelijk wapen bekrachtigde zeker ook anders dan door geschriften de ketterij afbreuk zou doen, spreekt wel van zelf en wij mogen gerust veronderstellen, dat reeds voor 1523 sommigen onder zijn vervolgingszucht moesten lijden.

In 1525 ging de hertog evenwel nog een schrede verder en richtte den 3 Febr. een schrijven aan paus Clemens VII. 3) Daarin wijst hij erop hoe, terwijl in geheel Duitschland de Lutheraansche ketterij geweldig toeneemt, hij deze naar vermogen steeds onderdrukt en poogt uit te roeien, zoodat er in

---

1) Num. 25 : 4.

2) aldus in het aang. vervolg van Wagenaar.

3) vgl dit schrijven van Karel en het antwoord des pausen in onze Bijl. II, A 1 en 2.

zijn rijk weinig sprake van is. Het doet hem leed dat in vele naburige gewesten de overheden de oogen voor dit kwaad schijnen te sluiten en daarom verzoekt hij den paus dringend die ongehoorzamen toch op hun plichten te wijzen, uit kracht zijner apostolische bevoegdheid, opdat niet het veelhoofdig monster der ketterij de kerk van Christus met zijn herder en schapen verslinde, en wie zou kunnen zeggen hoe vreeselijk dit zijn zou!

Na deze opmerkingen, die van een goed deel ingenomenheid met zichzelf getuigenis afleggen, komt de hertog tot het eigenlijk doel van zijn schrijven: hij heeft opgemerkt dat het gif der ketterij niet het minst onder geestelijken schuilt. Hij durft echter aan die gezalfden des Heeren de hand niet slaan en vraagt daarom, zoowel voor zichzelf als voor de andere Duitsche vorsten een apostolisch mandaat aan, waarbij hem wordt vergund dezulken wederom „tot den weg van den Christelijken godsdienst, voorheen door de vaders ingesteld, en zoo langen tijd op 't heiligst onderhouden” terug te brengen, desnoods door de strengste straffen. Hij belooft in dat geval lijf en leven aan dit heilige werk te wagen.

Den 23sten April verzond de paus zijn antwoord, waarin hij den hertog wegens diens ketterhaat ten zeerste verheft. Dit nam echter niet weg dat deze, wat de hoofdzaak van zijn schrijven betrof, ongetroost bleef.

De paus prees ten zeerste des hertogen vrome wenschen en verlangens, maar herinnerde hem er toch aan, dat een dergelijke bevoegdheid tot ketterbestrafing slechts aan kerkelijke personen gegeven werd (volgens de regelen der heilige vaders), welke personen dan door den wereldlijken arm

met het zwaard voorzien, voorts hun commissie uitvoerden.

De paus had daarom aan den Luikschen bisschop Everard van der Mark (deze was juist 13 Februari tot opperinquisiteur voor Noord- en Zuid-Nederland benoemd, maar werd door keizer Karel V, die de inquisitie aan zich trok, niet erkend ¹⁾ opgedragen om bekwame personen voor dit werk te benoemen, welke personen de paus weet, dat waardig zijn om door den hertog hiertoe gebezigd te worden,

Deze hadden de uitgestrektste volmacht om tegen de bedoelde geestelijken vervolging in te stellen, zelfs mochten zij de gewone rechtsvormen daarbij verwaarloozen, alleen naar de waarheid onderzoekende!

Dit antwoord zal Karels verwachtingen zeker niet bevredigd hebben. Kon hij hierin berusten? Het zou hem ten eerste veel opoffering gekost hebben om niet in dezen zelfstandig te kunnen handelen, want hoe goed Katholiek Karel van Egmond ware, evenmin als zijn tegenstander Karel V was hij geneigd om eigen gezag aan dat des pausen op te offeren, en ten anderen zou de invoering der inquisitie, d. w. z. de invoering van geestelijke geloofsrechters, die vonnisten zonder de wereldlijke overheid te kennen of aan de wetten des lands gebonden te zijn, hem tegenstand van zijn onderdanen bezorgd hebben, want dergelijke rechtspleging was, schoon elders meer gebruikelijk, in Gelderland nooit ingevoerd. ²⁾

¹⁾ vgl. J. G. de Hoop Scheffer, *Geschiedenis der Kerkhervorming in Nederland, van af haar ontstaan tot 1531*. 2 dln, 1873, Dl I blz. 213.

²⁾ vgl. onze Bijlage XVI. 1 onder ad 2^m.

In het werk van den hoogleeraar Paul Fredericq. *Corpus documentorum inquisitionis haereticae pravitatis Neerlandicae*. Dl. I (1025—1520) 1889 komt dan ook geen enkel stuk over Gelderland voor.

Waarschijnlijk is dat hij bij een volgende aanvraag meer verkreeg, immers in een later stuk maakt hij gewag van de hem verleende bevoegdheid om kettersche pastoors af te zetten, ¹⁾ gelijk hij in een ander getuigt dat hij pastoriën, tot dusver door den paus vergeven, voortaan zelf denkt te begeven. ²⁾ Misschien waren hem bij datzelfde pauselijke indultum, ³⁾ in een bul des Pausen vervat, ook meerdere vrijheden ten opzichte der ketterbestrafing geschonken.

In 1526 vinden we zekeren Gerrit Alleyn als „kettermeester” in Arnhem werkzaam, deze behandelde daar zijne patienten ten overstaan der Arnhemsche burgemeesters. ⁴⁾

Eigenlijk gezegde kettermeesters schenen echter gewoonlijk minder in zijn smaak te vallen, maar wij ontmoeten allerlei geestelijken, die doen wat des kettermeesters is. Zoo werd in 1525 aan den deken Willem IJseren te Zutfen gelast alle kettersche boeken met de namen van hen, die ze op de publicatie van den magistraat hadden overgeleverd, aan den hertog op te zenden. ⁵⁾

Andere geestelijken, die dergelijke diensten bewezen, waren Zweder van Kervenheim, proost van Zutfen, die om zijn ijver

¹⁾ vgl. IXc. Een kroniekschrijver verzekert uitdrukkelijk dat den hertog apostolische volmacht tot bestraffing der Lutheranen was gegeven, vgl. Bijl. VI no. 2^b.

²⁾ in een brief van 21 Juni 1529, uitgegeven onder de Oorkonden bij I. A. Nijhoff's Gedenkwaardigheden uit de geschiedenis van Gelderland, voortgezet door L. Ed. Lenting. VI Dln. 1830—76. Dl. VI blz. 951.

³⁾ inwilliging.

⁴⁾ vgl. Bijl. VI. 1.

⁵⁾ vgl. Mr. R. W. Tadama. Geschiedenis der stad Zutfen 1856, blz. 179.

tegen de ketterij in 1530 tot pastoor van Lochem werd benoemd en later ook buiten Gelderland werkte en meester Baido, pastoor te Roermond (toen deel uitmakende van het Geldersche overkwartier, nagenoeg gelijk aan het tegenwoordige Nederlandsche Limburg), die in 1531 aldaar de kettervervolging uitoefende. Ook Borchart van den Berch, dien wij straks nader zullen leeren kennen, mogen wij hieronder rangschikken. ¹⁾

Evenwel, veeltijds duurde hem het onderzoek door deze geestelijken (dat steeds met hulp der burgerlijke overheid plaats vond ²⁾) nog veel te lang, vooral sedert zijn ijver tegen de nieuwgezinden in het jaar 1529 zich op het heftigst vertoonde.

In dat jaar toch liet hij een scherp plakkaat tegen de Lutherische ketterij uitgaan. ³⁾ Dit hield het volgende in: een ieder, jong of oud, ingezetene of vreemdeling, die met deze ketterij was besmet en 't zij binnenshuis, 't zij in herbergen of in bijeenkomsten iets deed of sprak, dat daarnaar geleet of strijdig was met de oude inzettingen der kerk, moest zonder oogluiking, uitstel of genade ter dood gebracht worden. Voorts waren alle zijne goederen verbeurd, een derde deel kwam aan den hertog, een ander derde deel aan de stad waar de misdaad gepleegd was, en de rest aan den aanbrenger.

Dit plakkaat werd den 17 Mei 1529 te Arnhem uitgevaardigd. Men ziet dat het weinig goeds voor de arme vervolgden spelde! In datzelfde jaar werd het z.g. heilige verbond, ter uit-

---

¹⁾ vgl. W. Moll, Anastasius Veluanus blz. 27—29 in Kist en Moll Kerkhistorisch archief Dl. I.

²⁾ vgl. het aangehaalde uit Bijl. XVI. 1, onder ad 2^m.

³⁾ vgl. het uittreksel volgens Slichtenhorst in Bijlage I A. 1.

roeing der ketterij door den paus met keizer Karel V en koning Frans I van Frankrijk reeds in 1526 ¹⁾ gesloten, wederom vernieuwd en nu trad ook hertog Karel als vierde lid toe. ²⁾

De vervolgingen die sinds dien tijd in Gelderland woedden, waren van den hevigsten aard. Menigmaal, zoo verzekert Slichtenhorst, ³⁾ was het voldoende dat iemand beschuldigd werd een (kettersch) geestelijk lied te hebben gezongen om hem het leven te doen verliezen.

De hertog zond dan in den vroegen morgen den scherp-rechter met een kar zand naar het huis van den beschuldigde, die dan voor zijn deur, zonder verderen vorm van proces, onthoofd werd. Had een geestelijk kettersch gepreekt, het was niet vreemd, dat dienzelfden avond zijn lijk in een zak op den Rijn dreef. ⁴⁾

Niet alleen dat de hertog binnenslands voor de ketterij waakte, ook buitenslands ging hij met zorgenden blik zijn onderdanen na. Wegens het gevaar der besmetting mochten dan ook in 1530 de afgevaardigden der Geldersche Hanzesteden de vergadering te Lubeck niet bijwonen. ⁵⁾

Mocht men meenen dat de hertog tegen het einde zijns levens

---

¹⁾ bij den vrede van Madrid.

²⁾ vgl. Slichtenhorst a.w. blz. 411, die echter in strijd met de chronologie het bloedig plakkaat uit 's hertogen deelname aan dit verbond afliet. Dit kan moeilijk, het verbond werd eerst Juli 1529 bij den vrede te Kamerik tusschen keizer Karel V en koning Frans I gesloten, vernieuwd.

³⁾ a w. blz. 412.

⁴⁾ zoo wordt in later tijd (1578) door verschillende Arnhemsche burgers getuigd, vgl. de getuigenissen van Henrick Jansen, Wijnanth Haekforth en Gijsbert van Camphuysz in Bijl. XXXIV. 1.

⁵⁾ vgl. Bijl. III no. 1.

bevreesd gevoelde over dit zijn gedrag, de feiten weerspreken het, want nog in 1530, toen Karel reeds oud en ziekelijk werd en zijn einde voelde naderen, liet hij te Zutphen, en wellicht ook elders, afkondigen dat niemand, en dat op lijfstraffen, zich met de ketters zou inlaten, kettersche boeken lezen, psalmen zingen enz. ¹⁾ Ten einde toe bleef hij dus aan zijn gedragslijn getrouw.

Na alzoo een blik geslagen te hebben op het volk en den vorst, kunnen wij thans nader ons eigenlijk doel in het oog vatten en overgaan tot wat aangaande de kerkhervorming op de Veluwe in die dagen te berichten valt. Laten wij hiertoe met Arnhem beginnen.

Schoon wij mogen veronderstellen, dat Luthers schriften uit het naburige Oost-Friesland weldra vooral hier zijn verspreid, en ook spoedig bij vele lezers instemming vonden, ²⁾ zoo ontbreken ons hierover berichten en de eerste vermelding van Luthersgezinden vinden we te Arnhem op het jaar 1526. ³⁾

Verscheiden Lutheranen werden hier in dat jaar gestraft. Eenigen tijd na pinksteren werden twee juffers uit Nijmegen verbrand; den 10 Augustus onderging zekere juffer van Wely de doodstraf, maar nog meer kreeg men te doen tegen het einde van het jaar.

Toen werden drie aanhangers van Luther in het verhoor ge-

¹⁾ Bijl. I A. 2.

²⁾ Moll a.w. blz. 7.

³⁾ vgl. over het hier aangaande Arnhem meegedeelde Bijl. VI. 1, 2. Men bedenke dat, waar hier en in het vervolg van Luthersgezinden of Lutheranen wordt gesproken, dit de algemeene benaming der Hervormingsgezinden is, die ook geestverwanten van Zwingli, zooals men in ons vaderland vooral aantrof, mede omvat.

nomen, namelijk zekere Philips Hoiss, een zadelmaker, Cornelis van Steyn en een priester uit Deventer, wiens naam ons niet gemeld wordt.

Bij hun rechtsgeding kwam, behalve de burgemeesters en schepenen en de jonkers van Middachten, ook een inquisiteur te pas, de reeds genoemde Gerrit Alleyn.

De beide eerstgenoemden werden op het kinnebakken gebrandmerkt. Welk vonnis den Deventerschen priester trof, is mij niet bekend, waarschijnlijk is zijn lot als priester wèl zoo erg geweest.

Na het strenge plakkaat van 1529 woedde de vervolging met vernieuwde kracht. Toen werd zekere kapellaan Arnoldus uit Arnhem in den kerker gedood en daarna heimelijk in het water geworpen. Of het rechtvaardig was, moge God weten, voegt de verhaler er bij!

En deze was niet de eenige. Behalve de kloosterlingen uit het Doesburgsche fraterhuis, die tegelijkertijd als offers der vervolgingszucht vielen, ¹⁾ werden met den bovengenoemden kapellaan velen van diens geestverwanten gevangen genomen, zoowel geestelijken als wereldlijken. Sommigen kwamen met een geldboete vrij, anderen werden verbannen, maar er waren er ook die verdronken of onthoofd werden.

Terzelfder tijd opende Karel van Egmond ook een jacht op Luthersche boeken en verbrandde er vele. Ziehier echter nu ook alles wat ik aangaande Arnhem meedeelen kan; geen wonder, want Arnhem genoot tot diep in de 16^e eeuw de roep van een zeer Katholieke stad te zijn. ²⁾

¹⁾ vgl. W. Moll, Aanteekeningen over het fraterhuis te Doesburg in Kist en Moll Kerkhistorisch Archief, Dl. III, blz. 113—115.

²⁾ vgl. Bijl. XXIV in het begin.

Een jaar voor de hertog zijn vervolgingen aldaar aanving (dus 1525), achtte hij het reeds noodig om naar de regeering van Elburg een brief te zenden, ¹⁾ waarin hij hun meedeelde, dat hij geen nieuwigheden, in het geestelijke evenmin als in het wereldlijke, dulden zou. Waren er in Elburg, die tot zulke nieuwigheden genegen waren, dan moesten zij den brief des hertogs hun maar eens laten zien en er bij zeggen, dat overtreding van 's vorsten bevel aan lijf en goed gestraft zou worden.

Nu, die brief zal wel eens te pas gekomen zijn, want daar er in het volgende tijdvak in Elburg veel nieuwgezinden waren, zullen er ook thans reeds enkele geweest zijn. Ongeveer terzelfder tijd, toen de hertog de Elburgers vermaande om zich niet met de nieuwigheden in te laten, ging hij zelf aan het reformeeren, maar op een andere wijze. Het nabij Hattem gelegen klooster Hulsbergen werd door broeders des gemeenen levens bewoond. Niet ver vandaar lag het klooster Claarwater, waar monniken de regelen van St. Benedictus naleefden. Reeds lang bestond er spanning tusschen die bureu. Nu, in 1525, kwam er echter voor die van Claarwater een gelegenheid om hun bureu er onder te brengen, die te schoon was om voorbij te laten gaan. Waarschijnlijk niet zonder reden: immers ook te Doesburg openbaarde zich terzelfder tijd de ketterij onder de broeders in het klooster derzelfde orde, ²⁾ beschuldigden zij de Hulsbergsche kloosterlingen van verkeerdheden in hun godsdienst.

Hertog Karel was maar al te geneigd om naar die stem te luisteren en het duurde niet lang of hij kwam het klooster hervormen. De aanwezige broeders mochten in het klooster blijven,

¹⁾ vgl. dezen brief in Bijl. VII. 1.

²⁾ vgl. Hist en Moll Kerkhistorisch Archief III, blz. 113—115.

mits zij het ordekleed en de regelen der Benedictijnen aannamen. Wie dit niet verkoos kon naar een ander klooster zijner eigene orde gaan of anders naar zijn vrienden of bloedverwanten. Zooals men denken kon, vielen de antwoorden verschillend uit, maar het klooster werd nu aan St. Benedictus gewijd en bleef dat tot op 1539. ¹⁾

Wat het nabijgelegen Hattum betreft, heb ik over dit tijdvak geen bijzonderheden kunnen vinden; al bleek de pastoor, die hier in 1533 door den hertog (die het collatierecht had) werd aangesteld, zekere Bernt de Haze, later een ketter te zijn, bewijs ontbreekt dat hij het nu reeds was. ²⁾

We gaan dus onze omwandeling vervolgen en begeven ons naar Harderwijk. In deze destijds aanzienlijke handelstad woonde een rijke, beschaafde en van hare rechten welbewuste bevolking. ³⁾ Gelijk in later dagen, zoo hier als elders, op de Veluwe de hervorming vooral aanhangers vond onder hen, die door geboorte of rang hooger geplaatst waren, zien we ook nu Luthers geschriften hier al zeer vroegtijdig lezen door een aanzienlijk gunsteling van hertog Karel, Maurisz Mauricii Pannekoek. Deze bekleedde het gewichtig ambt van rentmeester der Veluwe en was bij den hertog „doen en laten.” Reeds in 1523 was hij niet alleen met Luthers geschriften bekend, maar er zelfs ten zeerste mee ingenomen; hij kon dan ook niet nalaten het geestelijk voedsel, dat hem zelf zoo beviel, aan zijn medebur-

¹⁾ vgl. over het hier meegedeelde Bijl. VIII a. en b. en Acquoy en Rogge, Archief voor Nederlandsche Kerkgeschiedenis Dl. II 1887 blz. 280, enz.

²⁾ vgl. Bijl. XIII no. 2, onder „Hattum”, benevens de noot aldaar.

³⁾ vgl. over Harderwijk J. Schraasert, Beschrijvinge der stad Harderwijk 2 dln. 2. druk, 1732.

gers aan te prijzen. Niet lang duurde het of deze handelwijze van zijn vriend kwam den hertog ter oore, die hem weldra een briefje schreef met verzoek dat aanprijzen van Luthers geschriften na te laten, hij wist immers wel beter!

De hertog kon zeker niet begrijpen hoe een schrander man als Maurissen zulk eene geheel verschillende meening over Luther hebben kon dan hijzelf. Of die vermaning geholpen heeft? Ik acht het waarschijnlijk, anders zou Maurisz Mauricii niet zoo lang daarna zijne betrekking van rentmeester bekleed hebben. ¹⁾

Harderwijk was in die dagen rijk aan geestelijken. Behalve de monniken en nonnen uit de talrijke kloosters, ²⁾ waren er aan de parochiekerk gewoonlijk vier hoofdpriesters verbonden, benevens 23 à 24 vicarissen. Al dit personeel was noodig om de talrijke altaren der bloeiende gilden en van vermogende particulieren te bedienen. ³⁾ Behalve deze parochiekerk had men nog een kleiner kerkje, het Jurriaans of St. Georgius kerkje, ⁴⁾ en bovendien waren ook aan het minrebroedersklooster en het fraterhuis kerken verbonden. ⁵⁾

¹⁾ vgl. over hem Moll Anastasius Veluanus blz. 108 en Slichtenhorst, a.w. (Tooneel des lands van Gelre blz. 108) en blz. 427, uit de laatste plaats blijkt dat hij nog in 1537 in 's hertogs dienst was.

²⁾ Er was een klooster der Johanniter ridders, een van de broeders des gemeenen levens en een van de minrebroeders. Verder vier vrouwenkloosters, waaronder een, behoorende tot de Windesheimer vereeniging, vgl. Schrassert a.w. Dl. I, blz. 40.

³⁾ vgl. Bijl. IX d. en e. met Bijl. XIX, 4c en Schrassert a.w. blz. 37.

⁴⁾ vgl. Bijl. XV, 1. en Schrassert a.w. blz. 95.

⁵⁾ vgl. Bijl. XXVII 21 no. 6 en no. 9, waar in no. 6 van de minrebroederskerk, in no. 9 van die van het fraterhuis wordt gesproken.

Dat er onder dit talrijk personeel van geestelijken meer dan één aanhanger der nieuwe leer schulde, zouden we op zichzelf gerust mogen aannemen. Evenwel wij weten meer: twee van de hoofdpriesters der parochiekerk, Hendrik van Groeningen en Dirk Keyler ¹⁾ werden in 1532 door den hertog uit kracht van zijn reeds vroeger genoemd pauselijk indultum, van hun pastorschap ontslagen. Zij waren namelijk met Luthersche ketterij besmet. Hoelang zij in dien geest gewerkt hadden is niet zeker, misschien reeds lang; want Hendrik van Groeningen was reeds in 1518, en Dirk Keyler in 1522 pastoor van Harderwijk.

Waar zoo de hoofdgeestelijken het voorbeeld gaven zal dit onder de anderen ook wel navolging gevonden hebben. Inplaats van de twee afgezetten stelde Karel Heer Borchart van den Berch, kanunnik te Arnhem tot pastoor aan. Dezen blinden ijveraar, die verklaarde, dat Luther een satan was evenals de gevallen engel Lucifer, ²⁾ werden eenige buitengewone inkomsten door den hertog verleend, die hij mocht genieten zoolang hij te Harderwijk blijven wilde. Hij mocht echter ook te Arnhem zijne kanunniksprebende komen genieten, zoo spoedig hij dit wenschelijk oordeelde. Hoe lang deze Borchart van den Berch in Harderwijk bleef en of hij daar het Katholicisme veel voordeel aanbracht, ziedaar een vraag, waarop ik niet zeker weet te antwoorden. Waarschijnlijk is het dat hij spoedig vertrok en het Katholicisme niet veel verder bracht, immers de latere toestanden pleiten hiervoor.

¹⁾ vgl. over het hier volgende Bijl. IX.

²⁾ volgens een steen op zijn last in de St. Walburgskerk te Arnhem ingemetseld. Hij was later deken dezer kerk, blijkens haar archief. vgl. W. Moll. Anastasius Veluanus blz. 18.

Wat het platteland der Veluwe betreft kan ik niets merkwaardigs meedeelen, vermoedelijk (men denke aan wat reeds over den onontwikkelden toestand der Veluwenaars is gezegd) vond de hervorming hier nog weinig ingang. Evenmin vond ik iets betreffende de Veluwsche steden Nijkerk en Wageningen. Thans blijft mij nog over een paar sporen van wederdoopers op de Veluwe aan te wijzen, ¹⁾ om daarmee van dit tijdvak afscheid te nemen. Wederdoopers schijnen in Gelderland niet talrijk te zijn geweest, vooral niet in dezen tijd, evenwel waren er onder de „bondgenooten” die in 1535 naar het Zwarte Water optrokken toch ook Gelderschen.

Aan dien tocht nam oa. deel zekere Idge Stoeldreyers, die wij later in Harderwijk zullen ontmoeten. Twee Doopsgezinde vrouwen, die in 1538 en 1540 verdronken werden, waren van de Veluwe geboortig, de eene uit Hattem, de andere uit Harderwijk.

Die van Harderwijk was eene Arnt Kielezdochter, in 1538 te Delft met vier andere vrouwen veroordeeld, om in een zak te worden verdronken. Die uit Hattem heette Oede Willemsz. Zij was gehuwd met zekeren Peter Aolbertz (geheeten Peter Jansz) te Utrecht, en was voor zeven jaar in den Briel door eenen Arck van Tessel herdoopt. Sints had zij kwalijk gevoeld van de sacramenten en van het geloof, met herdoopten geconverseerd en zelfs gedeeld in wat Frans Jansz, een onlangs

---

¹⁾ vgl. Bijl. XI, 1. Waar hier en vervolgens over wederdoopers wordt gesproken laat ik in het midden (immers waar dit niet uit te maken is) of aan aanhangers bv. van den oproerigen Jan van Leijden of van den kalmen Menno Simons zij te denken. Het eigenaardige en aan allen gemeenzame was het voorstaan van den doop der bejaarden.

terechtgesteld kerkroover, had gestolen, genoegzame redenen om haar de straf des doods te doen ondergaan!

Ziehier alles, wat ik over wederdoopers, die in de meeste streken van ons vaderland zoo talrijk waren, kon opsporen. In het algemeen kunnen we van dit tijdvak zeggen, dat de ketterij er niet sterk in toenam, gelijk ook later getuigd wordt, dat hertog Karel zijne landen daarvan „redelick onbefleekt” had gehouden. ¹⁾ Onder zijn opvolger zullen we geheel andere verschijnselen zien, daaraan zij ons volgende hoofdstuk gewijd.

---

¹⁾ vgl. Bijl. XVI. 1. onder 2 m.

HOOFDSTUK II.

HET TIJDVAK VAN WILLEM VAN GULIK (1538—1543).

Reeds eenige jaren voor zijn dood was hertog Karel, die zich reeds oud begon te gevoelen en geen uitzicht had nog een opvolger in rechte lijn te krijgen, er op bedacht geweest, aan wien hij zijne landen zou nalaten. Hij oordeelde dat de koning van Frankrijk hiertoe de aangewezen man was en sloot dan ook reeds in 1534 met dezen een verdrag. Na zijn dood zouden alle ambtenaren, zoo werd hierbij bepaald, aan koning Frans den eed moeten afleggen. ¹⁾

Dit nam niet weg, dat dezelfde hertog bij den vrede, dien hij in 1536 met keizer Karel V sloot, beloofde dat hij aan dezen bij zijn overlijden zijne landen zou achterlaten. ²⁾ Deze laatste overeenkomst was echter slechts eene laaghartige bedriegerij, zooals aanstonds blijkt. Immers op een landdag, in October 1537 noodigde hij de staten uit om reeds bij voorbaat in zijne handen den eed aan den Franschen koning af te leggen.

Hiervan kwam echter niets. De staten beklagden zich dat de hertog hen in zijn verdrag met Frans I niet gekend had en weigerden voorts zonder omwegen. Toen hij daarop met

---

¹⁾ I. A. Nijhoff. Gedenkwaardigheden uit de geschiedenis van Gelderland, Dl. VI. blz. 1067—1069 (Oorkonde no. 1772).

²⁾ Slichtenhorst a.w. blz. 426.

geweld het land onder zijne macht wilde brengen, verjoeg men de bezettingen, die hij naar de belangrijkste steden zond. ¹⁾

De staten kwamen nu zelf met een troonsopvolger voor den dag, den 21 jarigen zoon van den hertog van Gulik, die dan ook weldra, nog tijdens Karels leven, zeer tegen diens zin als beschermheer van Gelderland alomme gehuldigd werd. ²⁾ Ongeveer vier maanden later stierf hertog Karel te Arnhem in 70 jarigen ouderdom (30 Juni 1538.) ³⁾

Een der bepalingen van het traktaat, waarbij Gelderland aan den Kleefsch en hertog overging, hield in dat alle kettersche, oproerige, onchristelijke en veroordeelde (verdampste) of nieuwe secten en hunne predikers in Gelderland niet zouden worden toegelaten; maar indien zij daar kwamen, naar behooren gestraft zouden worden. ⁴⁾ Toch koesterden de Geldersche hervormingsgezinden de beste verwachtingen voor de toekomst, ja, toen hertog Karel overleed meende men zelfs dat, nu „de tyran” dood was, den Evangelischen wellicht hier en daar eenige kerken zouden worden afgestaan. ⁵⁾ Er was ook alle reden voor dergelijke verwachtingen, daartoe behoeven wij slechts even den nieuwen vorst van Gelderland wat nader te beschouwen.

De vader van Willem van Gulik was, hoewel hij er niet openlijk voor uitkwam, de hervorming toegedaan, en liet dan ook zijn zoon Willem opvoeden door den hervormingsgezinden,

---

¹⁾ Slichtenhorst a.w. blz. 429.

²⁾ Slichtenhorst a.w. blz. 430 enz.

³⁾ Slichtenhorst a.w. blz. 434.

⁴⁾ vgl. Bijl. 1, A. 3.

⁵⁾ vgl. Bijl. X.

maar zeer verdraagzamen Coenraad van Heresbach, een discipel van Erasmus.

Het duurde lang eer Willem van Gulik partij koos. Weliswaar stond hij reeds sinds geruimen tijd als een begunstiger der Evangelischen bekend, en wisten dezen dat van hem weinig te vreezen zou zijn, maar het was eerst in het jaar 1541 dat de hertog zich bereid verklaarde tot de veranderde Augsburgsche confessie toe te treden. Evenwel, eene hervorming voerde hij in zijne landen niet in. Daartoe besloot hij, op het voetspoor van den Keulschen aartsbisschop Herman van Wied, pas twee jaar later. In Februari 1543 genoot hij openlijk het avondmaal onder twee gestalten en riep Melanchton te hulp om eene volledige zuivering in het geloof en leven zijner onderdanen teweeg te brengen. ¹⁾

Was zoo de gezindheid van Willem van Kleef, geen wonder dat voor de Hervormingsgezinden een betere tijd aanbrak. Zweder van Kervenheim, die zich zoowel door zijn ketterjachten als misschien om andere redenen zeer gehaat had gemaakt, raakte bij den dood van hertog Karel in hechtenis. Hij werd in een kooi gesloten en zoo op de St. Janspoort te Arnhem eenigen tijd gevangen gehouden. ²⁾

Omgekeerd werden de vroeger verdreven broeders van Hulsbergen op hun verzoek in hun klooster hersteld, zoodat de Benedictijnen het weer moesten ontruimen.

De bloedige vervolging van Luthersgezinden in den eigenlijken zin des woords was nu uit. In overeenstemming echter met

¹⁾ vgl. W. Moll, Anastasius Veluanus blz. 29, 30.

²⁾ I. A. Nijhoff, Bijdragen voor Vaderl. Gesch. en Oudheidkunde Dl. VIII. blz. 68—72.

wat in andere Duitse staten, waar de vorst de Augsburgsche confessie was toegedaan, placht te geschieden, werden „sacramentisten en herdoopers” geenzins geduld. ¹⁾

Wat de eersten betreft, het is bekend dat de meeste hervormingsgezinden in ons vaderland juist hiertoe behoorden. De bijgeloovige en lasterlijke Roomsche opvatting, dat door de daad van een mensch de ouwel in God zou veranderen (want daar komt het toch op neer) vond aanstoot bij menigeen, ook op de Veluwe, zooals wij straks zien zullen. Bij Luther echter was de tegenstand niet daartegen gericht. Hij had in zijne avondmaalsopvatting teveel van den Roomschen zuurdeesem overgehouden, dan dat men hierin ten onzent met hem mede kon gaan. Kon Luther den op dat punt met onze landgenooten eenstemmig denkenden Zwingli niet verstaan, ook zijne volgelingen wilden de „sacramentschenders” niet dulden, die van den godsdienstvrede, zooals die later in Augsburg (1555) gesloten werd, dan ook evenals de wederdoopers bleven uitgezonderd.

Wat de laatsten betreft, er werden den 7 April 1539 eenigen te Nijmegen gevangengenomen, waarvan drie weldra verbrand werden, terwijl twee vrouwen, reeds veroordeeld om verdronken te worden, er met verbanning afkwamen, en dat in hetzelfde Nijmegen waar de Evangelischen zoo talrijk waren. ²⁾

Of hertog Willem hiervoor aansprakelijk was? Zeker is het dat hij ook in zijne eigene landen later de wederdoopers ver-

---

1) Vgl. Bijl. I, B. 1, 2.

2) uit het rekenboek van Nijmegen geput, volgens S. Blaupot ten Cate, *Geschiedenis der Doopsgezinden in Holland, Zeeland, Utrecht en Gelderland*, 2 Dln. 1847 Dl. I, blz. 48. Vgl. over de Evangelischen aldaar onze Bijl. X.

volgde, ¹⁾ maar in Gelderland zijn dezen wellicht de eenigen geweest, die in dit tijdvak hun geloof met den dood moesten bezegelen.

Het schijnt dat na den dood van den gevreesden hertog Karel de wederdoopers en andere secten van alle kanten naar Gelderland trokken, trouwens zij hadden hier onder het zwak bewind van den jongen hertog veel minder te vreezen dan onder dat van keizer Karel in de andere provinciën.

Juist in die dagen werden de wederdoopers uit Engeland gebannen en velen begaven zich naar ons vaderland en verspreidden zich zelfs tot in het Luiksche, waar 9 mannen en 10 vrouwen gedood werden. ²⁾ Ongetwijfeld hebben velen zich naar Gelderland begeven, juist nu de aangewezen wijkplaats.

Op den landdag der Geldersche staten, den 12 April 1539 te Nijmegen gehouden, klaagde men zeer over al die wederdoopers en secten, die zich vermenigvuldigden en besloot dezen te straffen en ook den vorst te verzoeken de hand daaraan te houden.

Den 12 Juli, toen de staten te Zalt-Bommel bijeen waren, hernieuwde men dit besluit. Welke maatregelen zij voorts namen is mij onbekend. Wat des hertog meewerking betreft, deze bleek uit een edict van 9 April 1540, waarbij hij gebood, wederdoopers en Sacramentisten aan te houden en te straffen. Voorts moesten vreemden, die uit andere plaatsen waren

---

¹⁾ zoo werd zekere Thonis van Hasteurade in 1551 te Gulik als wederdooper verbrand, blijkens de processtukken in het archief van het hof van Gelderland.

²⁾ J. Knippenbergh *Historia ecclesiastica Ducatus Gelrie Bruxollis* 1719 blz. 148, 149.

verdreven of verbannen of die argwaan opwekten niet geduld worden, als zij geen bewijs van hun overheid meebrachten, dat zij op gewone wijze van hen gescheiden waren en zich goed gedragen hadden. Het schijnt echter dat het bij het uitvaardigen van dit edict bleef, tenminste in 1541, toen de staten te Arnhem bijeen waren, dringen zij met vernieuwde kracht er op aan, dat toch meer afdoende maatregelen genomen zouden worden, want het werd steeds erger. ¹⁾

Na zoo een algemeenen blik op dit tijdvak geslagen te hebben, gaan wij thans zien welke vorderingen de hervorming op de Veluwe maakte.

Zagen wij reeds vroeger in het nog lang daarna als Katholiek bekende Arnhem toch sporen van ketterij, ook nu ontbraken zij er niet. Immers wij lezen, dat er in die dagen (1539) Evangelische of Anabaptistische vergaderingen gehouden werden door de Arnhemsche hervormingsgezinden en wel op het een halfuur van de stad gelegen landgoed Mariendaal, waarbij men dan Duitsche psalmen zong.

Onder anderen deed hier aan mede zekere Claas Pelsers, die ook verdacht werd herdoopt te zijn. Of deze lieden hierom vervolgd werden is mij niet bekend: onder eene regeering als die van Willem van Gulik hing zoo iets geheel van de geneigdheid der stedelijke overheid af. ²⁾

Meerdere bijzonderheden zijn aangaande Elburg te vermelden. ³⁾

¹⁾ vgl. aang. het boven vermelde Bijl. I, B. 1 en 2.

²⁾ vgl. bij het hier meegedeelde Bijl. VI, 3 en over het gezegde aangaande de macht der stedelijke regeeringen in dit tijdvak Tadama Gesch. v. Zutfen blz. 180.

³⁾ vgl. aang. Elburg in dit tijdvak, Bijl. VII, 2, 3, 4 en Bijl XIII 2 en 3.

De raad dezer stad bestond voor een goed deel uit hervormingsgezinden, zoodat er zelfs twee of drie onder waren die, gelijk ook in andere plaatsen voorkwam, ¹⁾ openlijk onder twee gestalten het avondmaal gebruikten. Het onderwijs der jeugd was toevertrouwd aan den onderwijzer Bernard Feyt, die van gelijke overtuiging was. Ook onder de geestelijkheid vond de hervorming veel aanhang.

Geen wonder dat van elders om het geloof verbannen en zich hierheen begaven. Zoo deed o.a. zekere Arent van Cöllen, vroeger vice-cureit ²⁾ te Kampen, maar wegens zijn „Lutheraansche” gevoelens vandaar en uit geheel Overijssel verbannen. 't Behoeft ons niet te verwonderen, dat onder dergelijke leidslieden de ketterij veld won; de raad, de geestelijkheid, de onderwijzer der jeugd, ziedaar een belangrijk drietal!

Evenwel in den raad waren er ook, die er anders over dachten. Daarin zat ook mr. Arent toe Boecop, die al zijn invloed aanwendde om den voortgang der naar zijne meening verderfelijke ketterij tegen te gaan.

Was het aan hem te danken dat de raad den hertog schreef dat er ettelijke personen in Elburg waren, die nieuwe leeringen waren toegedaan? 't Zou zeker op zijn weg gelegen hebben, want wij weten dat hij zelf later meer dergelijke waarschuwingen schreef. ³⁾ Hij getuigt ook dat het meerendeel der schepe-

¹⁾ vgl. Bijl. I C. 4 b.

²⁾ vice-cureit wordt, zooals mij uit verschillende stukken bleek, iemand genoemd die, bij afwezigheid van den eigenlijken parochiepriester of curatus diens functien waarneemt, het is dus niet hetzelfde als kapellaan.

³⁾ vgl. Bijl. XIII, 2 en 3.

nen Luthersgezind was. ¹⁾ Waarschijnlijk moeten wij dus aan wederdoopers ²⁾ of dergelijken denken, want hoe zou een raad, zelf voor het meerendeel Evangelischgezind, zijn eigen geestverwanten gaan aanklagen?

De hertog antwoordde den 17 Juni 1540 op dit schrijven. Hij zou zelf spoedig in zijn hertogdom Gelre komen (hij was thans in Dusseldorf) dan konden zij hem de personen schriftelijk opgeven en zou hij hen verhooren. Inmiddels moest aan dezen en aan alle burgers worden aangezegd, dat zij zich aan 's hertogs en de algemeene Christelijke ordinantie hielden. Wat hij met die uitdrukkingen bedoelde, is niet duidelijk.

Ik stipte reeds met een enkel woord aan dat de geestelijkheid in Elburg ook voor een groot gedeelte kettersch was.

Echte voorstanders der reformatie, zulken die er goed en bloed voor over hadden waren het echter veelal niet, want in later dagen ontkwamen zij door zich naar de omstandigheden min of meer te schikken, de hun boven het hoofd hangende vervolging.

Onder andere werkte hier zekere Herman Lutteken in vrijzinnigen geest. Een Lutheraansch kapellaan, die aan de Elburgsche kerk verbonden was en door Arent toe Boecop reeds meermalen over zijn ketterijen was onderhouden, maar toch daarmee voortging, moest Elburg ruimen. Toen eene vermaning niet hielp wist Arent toe Boecop met hulp van zijn vrienden bij den hertog gedaan te krijgen dat deze den geestelijke verplaatste. „Een „kersten-predicator” uit Zwolle, waarmee on-

¹⁾ vgl. Bijl. XIII 2 onder „ter Elburch” tegen het einde.

²⁾ later wordt gesproken van gebrek, zoowel van „Lutherie” als van andere secten, dat in Elburg heerschte, vgl. Bijl. XIV. 4 in den aanhef.

getwijfeld bedoeld wordt een monnik uit het Dominicaner- of Predikheerenklooster aldaar, werd in zijn plaats aangesteld.

Deze was echter in Elburg niet gewild, wat niet te verwonderen is, als men bedenkt dat de Dominicanermonniken veelal zeer strenge Katholicken, ja dikwijls inquisiteurs waren, ¹⁾ zooals Berend Gruwel, dien wij later zullen ontmoeten en die uit dit zelfde klooster kwam. Het duurde dan ook niet lang, of het werd hem zoo lastig gemaakt dat hij wederom heenging en nu door een Lutheraansch pastoor werd vervangen, tot vreugde der raadsleden, wien reeds het heengaan van den Lutherischen kapellaan niet naar den zin was geweest.

Behalve over laatstgenoemde personen lezen we nog van een zekeren Dirk Dorre, een nog jeugdig geestelijke, die openlijk de Luthersche ketterij van den kansel preekte en allerlei kerkelijke gebruiken verwaarloosde. ²⁾ Na wat wij hier omtrent Elburg mededeelden kunnen we gerust aannemen, dat de liefde voor de hervorming er in dit tijdvak zeer toenam, gelijk ook het begin van het volgende ons leeren zal.

Evenals hier ging het ook te Harderwijk. Zagen wij reeds hoe in het vorige tijdvak daar twee priesters wegens hun Luthersche gezindheid werden afgezet en door Borchart van den Bergh vervangen, het schijnt, dat deze beide pastoors later hun arbeid weer hervatten, wellicht bij den dood van hertog Karel, (1538) maar dan, zooals blijkt, niet voor langen

---

¹⁾ W. Moll, Kerkgeschiedenis van Nederland vóór de Hervorming, 2de deel 3de stuk, blz. 114.

²⁾ vgl. aangaande dezen Bijl. XIII, 2 met 3 (waar met „ene jonghe here” dezelfde bedoeld is). Dat Dirk Schene dezelfde is, blijkt uit vergelijking met Bijl. XIV, 4 en de daarbij gegeven aanteekening.

tijd. In 1540 toch deden de leden der Harderwijker regeering bij het kapittel van St. Marie te Utrecht pogingen om vier nieuwe pastoors te krijgen, daar Hendrik van Groeningen en Dirk Keyler overleden waren.

Het kapittel zond daarop verschillende personen, die echter geen van allen in Harderwijk wilden blijven, want de kettersche geest der inwoners schrikte hen te veel af. De raad der stad ging nu zelf tot die benoeming over en stelde vier pastoors voor hun leven aan, die juist niet uitmuntten door rechtzinnigheid. Van een dezer weten wij dit tenminste met zekerheid en van een ander kunnen we het vermoeden. En dat de overigen anders waren, het is bij de kettersche gezindheid der Harderwijker schepenen en bij het zoo algemeen getuigenis dat de pastoors te Harderwijk „heel met deser dwaelinge behept zijn” niet aan te nemen. ¹⁾ Een dier twee hervormingsgezinde geestelijken was Johan Seneker, die bij de Harderwijkers zeer geliefd was. ²⁾ De ander kan geweest zijn Coenraad Renckum. ³⁾ Deze was een zeer weldadig man. Schoon zelf onbemiddeld, deed hij al wat in zijn vermogen was, om zijne arme gemeentelieden te helpen. Vooral in den winter van 1542 op 43 was er veel armoede in Harderwijk, zelfs kwamen met kerstmis velen bij den pastoor aankloppen, die geenszins als arm bekend ston-

¹⁾ vlg. aangaande het hierboven meegedeelde Bijl. IX, Bijl. XV, 3 en 2 en Bijl. XIII, 2, op „Harderwyck.”

²⁾ vgl. Bijl. XV, 3 en 2.

³⁾ Daar deze mij alleen bekend werd uit twee brieven, die hij, van uit Harderwijk verdreven, in 1543 aan de regeering aldaar schreef, zal hij zeker ook wel niet lang te voren daar pastoor zijn geworden, en dus waarschijnlijk een van de vier in 1540 benoemden zijn. vgl de brieven, afgedrukt bij Moll, Anastasius Veluanus blz. 108—111.

den. Toen nu de eigen middelen van den milddadigen man ontoereikend bleken om hen te helpen, wist hij er niets anders op, dan eenige kerksieradiën en een beeld, dat reeds menigeen tot afgoderij had verwekt uit de kerk te verkoopen, te meer daar de gegoede Harderwijkers hem voor dit doel reeds zooveel hadden gegeven en hij dus niet opnieuw bij hen wilde aankloppen.

Het is te begrijpen, dat velen onder de strengere Roomschegezinden hem dit kwalijk namen, het was ook, schoon te verontschuldigen, een eigenmachtige handeling. Het eind van de zaak was, dat deze pastoor, die van de hervormers vooral met Bullinger ophad en waarschijnlijk ook het avondmaal onder twee gestalten bediende, uit zijn ambt werd ontslagen.¹⁾ Hij week daarop naar Rhenen en vond daar onderkomen bij een ambtgenoot. 't Was zeer hard hem hierom af te zetten en ook geenszins volgens de voorschriften van het kerkelijk recht, zoo schreef hij later aan de Harderwijker regeering; hij verzocht daarbij tevens, om zoolang een kapellaan zijn inkomsten te laten genieten en met de begeving der pastorie nog eenigen tijd te wachten. In een vorigen brief had hij verzocht dat zij zijne boekerij, die hij uit met moeite gespaarde penningen bijeengebracht had, toch bij elkaar zouden laten. Waarschijnlijk, ja bijna zeker, is hij nooit teruggekeerd, en heeft zijn boeken ook nooit weergezien.

Een ander geestelijke, die in 1543 de oudste pastoor van

¹⁾ dit avondmaalsvieren leid ik af uit Bijl. XIII, 2 (onder Harderwyck) waar over een onlange (in 1543) gekomen pastoor gesproken wordt, die evenals zijn voorganger het avondmaal onder twee gestalten bediende. Daar Coenraad Renckum juist in 1543 was weggegaan, kan aan dezen als voorganger gedacht zijn. Het verdere aangaande hem putte ik uit de genoemde brieven.

Harderwijk wordt genoemd, en dus misschien de hoofdpriester der parochie was, deed in ketterschgezindheid voor de anderen niet onder. Zonder reverentie bediende hij het sacrament, want hij geloofde niet in het mysterie der broodsverandering op het woord des priesters; de woorden der consecratie (waardoor volgens de Roomsche kerkleer der verandering van het brood in het lichaam van Christus plaats heeft) liet hij eenvoudig achterwege. Geen wonder dan ook dat hij zonder eerbied met de gewijde hostie omging. ¹⁾ Werkte zoo de geestelijkheid de ketterij in de hand, in Harderwijk zetten zich bovendien ook veel van elders gebannen wederdoopers neder. ²⁾

Van eene vrouw, Idge Stoeldreyers, verhaalde ik reeds vroeger, dat zij deelnam aan de optocht der wederdoopers naar het Zwarte Water. In 1541 huwde zij met zekeren Johan Henricx, wever te Harderwijk. Zij had vroeger aan allerlei bijeenkomsten der bondgenooten meegedaan, en gaf ook nu hare overtuiging niet op, al nam zij ook de voorzichtigheid in acht haren Roomschen man niet bepaald te zeggen, dat zij zelf herdoopt was.

In hetzelfde jaar, waarin zij in Harderwijk kwam, werd een schoonlapper, die onder den bijnaam van „de alde Croen” bekend stond, uit die stad verdreven. Deze was een ijverig voorstander van de Doopsgezinde leer en poogde onder anderen aan bovengenoemden Johan Henricx, die er echter niet vatbaar voor bleek, zijne overtuiging mee te deelen. Door plaatsen uit den Bijbel en uit andere boeken trachtte hij hem duidelijk te

---

¹⁾ vgl. Bijl. XIII, 2 op Harderwijk.

²⁾ vgl. Bijl. I B. 1, aan het einde.

maken, hoe het geloof den doop voorafgaan moest. ¹⁾ In een later stuk lezen wij van eene vervolging, door Maarten van Rossum in Harderwijk ingesteld, waarbij eenige „moytmakers,” voor een deel uit andere plaatsen afkomstig, werden gedood, en anderen verdreven. Een twintigtal hunner echter mocht, ongetwijfeld onder belofte van beterschap, op voorspraak der Harderwijker burgers in de stad blijven. Daar van Rossum een der raden van hertog Willem was en wij juist in 1541 van een dergelijke verdrijving lezen, is het niet onmogelijk dat de „alde Croen” onder hun getal behoorde, want bij die „moytmakers” hebben wij zeker wel aan wederdoopers te denken. ²⁾

Behalve Harderwijk waren ook vooral Hattem en Nijkerk de plaatsen, waar die van elders verdreven wederdoopers hun toevlucht zochten; ³⁾ lieden, waarvoor de Geldersche staten zich zeer bevreesd maakten.

Wat zij nu echter in die plaatsen uitrichtten is mij onbekend gebleven. In Hattem ging de pastoor, die hier indertijd door hertog Karel was aangesteld ook den weg der ketterij bewandelen, wat van dit gevolg was dat Willem van Gulik hem niet slechts uit Hattem, maar uit geheel Gelderland verbande.

De hervorming maakte in deze dagen groote vorderingen, ⁴⁾ evenals wij dit reeds van Elburg en Harderwijk opmerkten. Trouwens dit tijdperk werd in onderscheiding van het vorige

¹⁾ vgl. Bijl. XI 3, a, b, c.

²⁾ vgl. Bijl. XXVII, 4 (op het einde en de daargegeven noot met Bijl. I. B. 1, op 1541.

³⁾ Bijl. I, B, 1 aan het einde.

⁴⁾ dit valt af te leiden uit Bijl. XIII, 1a, 1b en 2 (op Hattem), waar ook het bovenvermelde aangaande deze stad wordt gestaafd.

[Berend de Haze]

ook later steeds beschouwd als de tijd van den wasdom der ketterij, terwijl voorheen hertog Karel zijn landen daarvan zuiver had weten te houden. ¹⁾

Werden al de groote verwachtingen, die de hervormingsgezinden bij het begin van dit tijdvak van 's hertogs bestuur koesterden, niet vervuld, toch is deze periode voor de ontwikkeling der hervorming van de grootste beteekenis geweest, gelijk ook het volgende zal doen zien.

---

¹⁾ de landvoogdes Maria weigerde in een brief aan het hof van Gelderland (18 Oct. 1546) gratie aan een wegens ketterij veroordeelde, uit overweging: qu'il estoit nécessaire de garder cecy estroitement, comme a esté faict du temps de feu Messire Charles d'Egmonde, que le pays estoit tenu net des sectes, pour effacer et abolir ce que du temps du Clevois commendit à pulluler." Moll. Anastasius Veluanus blz. 113.

zie ook pg 24

HOOFDSTUK III.

HET TIJDVAK VAN 1543—1566.

De voor de Evangelischen zoo gunstige toestand onder Willem van Kleef duurde niet lang, slechts vijf jaren was het dezen vergund zich hertog van Gelderland te noemen.

Na eerst eenigen tijd gelukkig tegen den keizer te hebben gestreden, dank zij de dapperheid van zijn krijgsoverste Maarten van Rossum, keerde de fortuin hem den rug toe, ja, door de nederlaag van Duren werd hij gedwongen tot den keizer te gaan om vergiffenis voor zijne onderneming te vragen. Wankel had steeds zijn troon gestaan: en hoeveel moeite de Gelderschen ook deden om dien te bevestigen en aldus hunne onafhankelijkheid te bewaren, tegen een tegenstander als de keizer moest de hertog van Gulik wel de nederlaag lijden.

Wij vermeldden reeds hoe hij zich als smoeckeling tot den keizer begaf; de voorwaarden waarop hem vergiffenis werd geschonken waren echter zeer bezwarend.

Voor goed moest hij van Gelre en Zutfen afzien en voorts beloven in zijne overige landen wederom alles tot het Roomsche geloof terug te brengen, van welke belofte echter weinig is nagekomen. ¹⁾

---

¹⁾ vgl. over den oorlog en de vredesvoorwaarden, A. van Slichtenhorst, Geld. Geschiedenissen, blz. 456.

Wat de Gelderschen betrof, wel werd hun vergeven wat zij in zake den godsdienst onder zijn bewind hadden misdaan, ¹⁾ maar voor het vervolg, dit lag er in opgesloten, was een ander régime ingetreden.

Bij het traktaat van Venlo, nabij welke plaats de samenkomst van den keizer met den hertog en de Geldersche afgevaardigden plaats had (12 Sept. 1543) beloofde de keizer de vrijheden en privilegiën van Gelderland te handhaven. Onder de rechten, die hij hierbij bezwoer was het privilegie „de non evocando,” nl. om de ingezetenen van Gelderland met geen buitenlandsche rechtsvordering te bezwaren, maar hen als leden des heiligen Roomschen rijks te behandelen. Dit artikel sloot volgens de meening der Geldersche Staten ook de inquisitie uit, vandaar dat het voor ons onderzoek van zooveel belang is. Voorts werd een stadhouder van Gelderland benoemd, voor de eerste maal de Prins van Oranje, René van Châlons, die door eenige getrouwe raden ter zijde moest worden gestaan. Ook een kanselier werd aangesteld, die met de genoemde raden het hoogste gerechtshof van Gelderland vormde, een college dat nieuw was, en in 1547, ²⁾ door de invoering der kanselarij-ordening nader geregeld werd.

Nog in het kamp van Venlo ontving de keizer eene waarschuwing om toch vooral de Gelderschen te ontzien en zich in alles aan het bezworen verdrag te houden; ³⁾ en inderdaad,

---

1) vgl. Bijl. XIV. 5b.

2) vgl. het traktaat van Venlo, op art. 4 in Groot Geld. Placcaetb. Dl. I Prael. Puncten col 27 enz., en de kanselarij-ordening in J. Schraasert Codex Gelro. Zutphanicus 1740 Stucken blz. 75 enz.

3) Slichtenhorst, a.w. blz. 467.

Gelderland heeft het in monig opzicht zachter gehad dan andere gewesten. Om dit aan te toonen wijs ik op twee punten, namelijk op de plakATEN betreffende de ketterij en de inquisitie. In het jaar 1544 drong de landvoogdes, koningin Maria, er op aan, dat het hof van Gelderland tegen de wederdoopers plakATEN zou uitvaardigen, gelijk die ook elders waren afgekondigd, immers velen hunner, uit Oost-Friesland verdreven, begaven zich toen naar de Nederlanden.

Reeds in ons eerste hoofdstuk hadden wij gelegenheid zulk een plakkaat te leeren kennen, dat, naar ik even herinner, alle wederdoopers zonder eenige clementie ter dood veroordeelde.

Het hof antwoordde, dat zij hierover met de landschap (de staten) wilden overleggen, maar van dergelijke plakATEN kwam niets. De vervolging tegen hen was dan ook in Gelderland waarschijnlijk minder hevig dan elders.¹⁾

Zeker is het dat de plakATEN tegen de ketterij, die in Gelderland werden afgekondigd, minder gestreng waren, dan die, welke de keizer in zijn andere erflanden uitvaardigde.

---

¹⁾ vgl. aangaande het boven verhaalde Bijl. XI, 2. In het jaar 1544 was, op aandrang van Johannes à Lasco besloten, de aanhangers van Menno Simons en David Joris niet langer in Oost-Friesland te dulden; daarom achtte men in Holland dubbel toezicht op onze grenzen noodig. Vgl. een brief hierover in J. G. de Hoop Scheffer. Inventaris der archiefstukken berustende bij de Vereenigde Doopsgezinde gemeente te Amsterdam Dl. I no. 260. Merkwaardig is, dat de bekende Anastasius Veluanus, over de „bloedighe mandaten” tegen de wederdoopers sprekende, welke hij zeer afkeurt, wel zegt: „de arme blinde wederdoopers werde geheel oëbehoorlyc in Brabant, Hollant, en int sticht vā Utrecht so getracteert,” maar van Gelderland geheel zwijgt. Blijkbaar was daar dus de vervolging minder hevig. vgl. Joannes Anastasius Veluanus „Der Leecken Wechwijser.” ’s Gravenhage anno 1610, blz. 315, 316.

Toen de stadhouder René van Châlons, ten einde den nieu-
 wen eed voor den keizer af te nemen, in de laatste week van
 September 1543 de verschillende steden rondreisde, kondigde
 hij overal af dat ieder zich voortaan moest houden aan de
 leer der schrift en de traditiën der kerk. Wie zich met nieuwe
 secten inliet zou worden gestraft. ¹⁾

*wat vroeger
 gehand was
 werd veranderd*

Spoedig echter begreep hij, uit klachten van verschillende lie-
 den, waarbij wij in de eerste plaats aan het Elburgsche raads-
 lid Arent toe Boecop mogen denken, dat er krasser geneesmid-
 delen noodig waren om de zoo diep gewortelde ziekte der ket-
 terij te bedwingen. In het begin van 1544 werd dan ook een
 uitvoeriger stuk, waarin de straffen voor allerlei overtredingen
 werden omschreven, eerst te Nijmegen en voorts in geheel
 Gelderland afgekondigd. ²⁾

Werden in dit stuk verschillende overtredingen met straf be-
 dreigd, het is zeer genadig, als men het vergelijkt met het
 laatstelijk elders uitgevaardigd keizerlijk plakkaat, dat van 22
 Sept. 1540. ³⁾

Immers, terwijl dit laatste bepaalt, dat wie een verboden
 boek niet uitlevert de doodstraf ondergaat, en wel „de mans
 bij den sweerde,” de vrouwen „bij den putte” is in ons verbod-
 schrift van doodstraf weinig sprake. Alleen moet hieraan ge-
 dacht worden bij het vijfde artikel, hetwelk vaststelt dat een

¹⁾ zie dit stuk in Bijl. I. C. 1.

²⁾ vgl. dit stuk en de daarachter gedrukte aantekeningen Bijl. I. C. 2.

³⁾ vgl. dit stuk in den „Tweeden Druck van den Eersten Bouck der
 Ordonnanciën, Statuten, Edicten en Placcaerten van Vlaenderen. Ghendt
 1639 blz. 122 enz.

ketter, die in zijn dwalingen teruggevallen is, een relaps, „zall staen tot strenicheit vā beydē Rechten dair aff beschreven.”

De meeste overtredingen worden met meer of minder aanzienlijke geldboeten gestraft. Zoo wordt het koopen, verkoopen, bij zich houden of lezen van boeken van Maarten Luther en dergelijken in het eerste artikel met 20 pond boete benevens het verlies der boeken bedreigd. Dezelfde straf staat hen te wachten, die liederen zingen, die voor het kerkelijk of ook voor het wereldlijk gezag aanstootelijk zijn.

Om die verboden boeken en gedichten op het spoor te komen moeten alle ambtenaars scherpe huiszoeking doen, ieder in zijn district; en de verkeerde lectuur, die zij opsporen, verbranden. Aan de moeilijkheid om de goede en verkeerde boeken te onderkennen wordt ook te gemoet gekomen, in ieder kwartier van Gelderland moeten eenige geleerde mannen, daartoe aangesteld, bijgestaan door een inquisiteur, dit beslissen.

Niet slechts door kettische lectuur, maar ook langs andere wegen werden velen voor de hervorming gewonnen. Daarom worden in het tweede artikel „heimelicke predicatien” en „kyefachtige disputatīe” beide „scerpelick” verboden. Vooral door het schoolonderwijs won de nieuwe leer veld. ¹⁾ Vandaar dat het heimelijk houden en bezoeken van scholen, ovenals het betwisten van de vastgestelde waarheden der Katholieke kerk en het bespotten of verachten der geestelijkheid met 20 pond boete werd bedreigd. De helft dier som kwam aan den aanbinger, de helft aan de overheid, terwijl iemand, die met der-

---

¹⁾ vgl. Mr. R. W. Tadama, Geschiedenis der stad Zutphen. 1856 blz. 191, waar dit ten opzichte van Zutphen blijkt.

gelijke overtreding bekend, daar het zwijgen toe deed, dit eveneens met de helft dier som moest boeten.

In het derde artikel wordt weer een andere reeks misdaden strafbaar gesteld; in de eerste plaats het eten van vleesch op Vrijdag of andere vastendagen, dat met 50 oude schilden boete wordt gestraft, eveneens te betalen door wie als waard of waardin dit zijnen gasten voorziet. Zwaarder boete belooft, die zonder bepaalde reden den Zondag of andere voorgeschreven vierdagen niet houdt, namelijk 20 pond. Opmerkelijk is, dat veel minder straf hem treft, die op paaschhoogtijd de biecht of de mis verzuimt, of die het avondmaal onder twee gestalten geniet, hij komt met 20 oude schilden vrij.

Dat het avondmaal hier ter sprake komt ligt voor de hand; wij zagen reeds dat velen dit onder twee gestalten gebruikten.

Ook het vierde, vijfde, zevende en achtste artikel, zij zijn allen geheel in overeenstemming met de toestanden, die Arent toe Boccop ons in zijn klaagschrift van 1543 ¹⁾ beschrijft, en die wij ook van elders leerden kennen, Zoo wordt in het vierde artikel verboden ketters, die uit eenige stad verbannen zijn in eene andere te ontvangen. Vooral geldt dit verbod „valsche verdreue predicāte, pastorē, capellanē ofte verloopen religiosen,” welke door ieder ambtenaar onder bedreiging van straf en 's keizers ongenade bij verzuim, terstond verdreven moeten worden of terechtgesteld.

Het vijfde artikel, waaruit wij reeds aanhaalden, dat het de grootste gestrengheid eischte tegen hen, die na herroeping in hun dwalingen terugvielen, beveelt dat niemand daarvoor gratie

---

¹⁾ vgl. dit stuk Bijl. XIII. 2.

ontvange, tenzij hij die eerst herroepen en afgezworen hebbe, evenmin beneficiën ¹⁾ geniete, voor hij daarin na behoorlijke verzoening met de kerk hersteld zij. Dit alles was, zooals ons straks nader blijken zal b.v. bij den pastoor Bernend de Haze verzuimd. Deze werd, naar Arent toe Boecop meedeelt, zonder reconciliatie of herroeping weer pastoor te Hattem.

*met de kerk
verzoend zij*

Het zevende artikel doet ons denken aan den Dominicanermonnik uit Zwolle, die te Elburg preekte zoolang men het van hem verdragen wilde. ²⁾ Immers hierbij wordt, op straffe van 20 goudguldens bij ongehoorzaamheid, aan alle pastoors geboden om de geordende „predicāte der wairheit” uit de Predikheeren en Minrebroederorde toe te laten in hunne kerken te preeken. Dit is noodig omdat de lieden, die door kettersche predikers verleid zijn, niet tot het rechte geloof kunnen teruggebracht worden dan door goede, Katholieke leeraars. Dezen wilden juist de kettersche geestelijken niet laten optreden, ten einde hun parochianen bij de ketterij te houden.

Het achtste artikel herinnert aan het oproer dat door wederdoopers te Hattem, Nijkerk, Harderwijk en elders werd te weeggebracht, en in laatstgenoemde plaats door Maarten van Rossum werd tegengegaan, want het verbiedt alle oproer en versmading der overheid, waarvan de „ketterij vñ valsche leer,” een oorzaak is.

Het plakkaat moest voorts, aldus werd in het zesde artikel bevolen, zoo spoedig mogelijk worden gepubliceerd en die afkon-

¹⁾ b.v. de inkomsten eener vicarie.

²⁾ vgl. Bijl. XIII. 3

diging viermaal 's jaars, en wel met iederen quatertemper ¹⁾ worden herhaald. Den officieren, die niet overeenkomstig dit stuk tegen de ketterij procedeerden, stond verlies van hun ambt te wachten.

Het is waarschijnlijk dat die herhaalde afkondiging van ons plakkaat niet plaats vond, ja dat het zelfs na de eerste bekendmaking in 1544 slechts eenmaal is vernieuwd en wel in de eerste helft van Maart 1546, in den voorjaarsquatertemper. Toch bleven de strafbepalingen hierin vervat, gedurende ons geheele tijdvak van kracht en werden pas afgeschaft in 1570 door de invoering der ordonnantie van koning Philips van 10 Mei 1569, die alle dergelijke plakkaten te niet deed. ²⁾

Lang voor dien tijd echter werd nog een ander stuk van gelijke strekking afgekondigd, dat eveneens eerst door de genoemde bepaling van koning Philips werd opgeheven, ik bedoel het plakkaat van 6 Aug. 1544. ³⁾

Dit verschilde daardoor van het boven behandelde stuk, dat het op naam des keizers werd uitgevaardigd, het vorige slechts op naam van den stadhouder René van Châlons. Ook werden hierin geen bepaalde straffen op verschillende overtredingen ge-

---

¹⁾ de quatertempers of vasten beginnen: op den Woensdag na den vijfden Zondag voor Paschen, op den Woensdag na Pinksteren, op den Woensdag na de Kruisverhooging (14 Sept.) en op den Woensdag na den derden adventszondag.

²⁾ vgl. over het boven vermelde Bijl. I. C. 2 en de daarachter gevoegde aantekeningen, en Bijl. I. D. 3. In de rekeningen der landrentmeester, die ik van af 1543 tot 1566 doorzocht, kwamen mij geen andere posten aangaande publicatie van plakkaten voor dan de in Bijl. I vermelden.

³⁾ zie dit stuk in Bijl. I. C. 3.

steld, wat ook minder noodig was, daar de bepalingen van het andere stuk van kracht bleven. Na verschillende strafwaardige zaken te hebben opgenoemd, als het lezen van kettersche boeken, het houden of bijwonen van disputen over de H. S. het bezit van voorwerpen, ergerlijk voor het kerkelijk gevoel, stelt het die strafbaar aan „lijff end guet” en verbiedt op dezelfde straf het oogluikend toelaten van overtredingen.

Die oogluiking der ambtenaren was dan ook een der voorname redenen, waarom het werd afgekondigd. De andere hoofdreden was het toenemen der ketterij door besmetting uit omliggende streken. Beide overwegingen worden in den aanhef vermeld.

Opmerkelijk is het, dat dit stuk op denzelfden datum te Harderwijk en zeker ook in andere plaatsen werd afgekondigd, waarop volgens 's keizers bevel ook het elders geldende van 1540 telkens moest worden vernieuwd, namelijk op den 29 Augustus. Ook werd er een lijst van verboden boeken aan toegevoegd, ongetwijfeld dezelfde, die in het plakkaat van 1540 voorkwam. ¹⁾ Insgelijks werd het later bij de vernieuwde uitvaardiging op den 2 April 1550, met een catalogus der verboden boeken voorzien, waarschijnlijk die van 26 Maart van hetzelfde jaar, dezelfde die ook achter het beruchte keizerlijke plakkaat van 29 April 1550 volgde. ²⁾ Dit laatste werd echter in Gelderland evenmin als zijn voorgangers van kracht.

¹⁾ vgl. de aantekening achter dit stuk, in de laatst aangehaalde bijlage.

²⁾ vgl. Bijl. I. D, 3a. Het plakkaat van 29 April 1550 vindt men met den catalogus der verboden boeken in den Tweeden Druck van den eersten bouck der ordonnanciën etc. van Vlaenderen blz. 157—185.

Wel zond de keizer den 30 Mei een exemplaar naar het Geldersche hof, met bevel het af te kondigen, maar dit bracht in zijn antwoord van 30 Juli zooveel bezwaren, zoowel bij de staten als bij hen zelf bestaande te berde, dat de landvoogdes den 15 Augustus beval, dit plakkaat tegen de secten in Gelderland vooreerst niet in werking te brengen. ¹⁾

Opmerkelijk is het, dat het Geldersche hof zooveel bezwaren had, immers ditzelfde college was anders tegenover de staten steeds voor de geloofsvervolging. De opmerkingen door het hof gemaakt, hadden ook buiten Gelderland hun gevolgen, want het vernieuwde plakkaat van 25 Sept. was in verscheiden artikelen daarnaar gewijzigd. ²⁾

Naar Gelderland werd echter dit stuk niet ter publicatie gezonden. ³⁾ Men bleef hier bij de oude plakkatén. In 1554 werd dat van 2 April 1550 opnieuw gepubliceerd in talrijke exemplaren, vermeerderd met een bevelschrift, waarbij een ieder gelast werd, het onlangs verschenen werk van Anastasius Veluanus, „der Leken Wechwyser” binnen acht dagen uit te leveren. Die dit verzuimde werd aan lijf en goed gestraft. Ook werd dit werk bijgevoegd in den reeds genoemden catalogus der verboden boeken, van 26 Maart 1550, die tevens opnieuw werd verspreid. ⁴⁾

Twee jaar daarna vinden wij het hof van Gelderland opnieuw in correspondentie over de plakkatén. Het schijnt dat

¹⁾ vgl. over het hier meegedeelde Bijl. I C 4a, 4b en 4c.

²⁾ dit stuk kan men vergelijken in het zooeven aangehaalde plakkaatboek van Vlaanderen blz. 186 enz.

³⁾ Bijl. I. C. 6a.

⁴⁾ vgl. over het hier verhaalde Bijl. I. C. 5a, en 5b.

een brief van Emanuel Philibert van Savoye, toen landvoogd der Nederlanden, door het hof verkeerd was begrepen. Deze had hun hierin gelast hun plakkaat van 2 April 1550 (zooals wij zagen in 1554 vernieuwd) op nieuw af te kondigen. Zij hadden echter begrepen dat de conformatie, waarmede koning Philips den 25 Aug. 1556 het plakkaat des keizers van 25 Sept. 1550 had bevestigd, door hen moest gepubliceerd worden. Daarom schrijven zij dan ook terug dat dit plakkaat van 25 Sept. hier niet was aangekomen. Verder wijzen zij er op dat de bezwaren, die zij indertijd bijbrachten tegen de afkondiging van het plakkaat van 29 April 1550, alle in kracht zijn genomen. Meer dan ooit zouden nu de onderdanen zich er tegen verzetten. Vooral thans kan de publicatie niet plaats hebben, daar juist de bezwaren der Geldersche staten te Brussel worden behandeld.

In het antwoord, dat hierop den 20 Oct. 1556 werd verzonden, zegt de landvoogd, dat zij zijne bedoeling hebben misverstaan: deze was slechts om het particulier plakkaat opnieuw te doen afkondigen, en daaraan scherp de hand te houden. Die publicatie geschiedde dan ook eenigen tijd later; niet minder dan duizend exemplaren werden daartoe te Nijmegen van dit plakkaat en den catalogus der verboden boeken gedrukt. Dit was evenwel ook voor later, want men was gewoon 400 exemplaren rond te zenden. In het laatst van December werden de plakaten ter publicatie rondgebracht. In het volgend jaar schijnt de afkondiging, tenminste te Arnhem, herhaald te zijn. ¹⁾

Een paar latere correspondenties over hetzelfde onderwerp ga ik met stilzwijgen voorbij, genoeg zij het hier mee te dee-

¹⁾ vgl. Bijl. I. C. 6a, 6b en 6c, met Bijl. II. D. 1.

len dat vóór 1570 noch een nieuw plakkaat hieromtrent werd afgekondigd, noch ook het ons bekende weder vernieuwd. ¹⁾

Nam Gelderland ten opzichte van de plakkaaten een afzonderlijke plaats in, evenzeer was dit het geval met de inquisitie. In de drie eerste jaren onder het bewind des keizers zijn er geen inquisiteurs werkzaam geweest, maar werd de kettervervolging, die toen, zooals ons straks ten opzichte van de Veluwe zal blijken, nog al veel werk met zich bracht, voornamelijk door het hof ter hand genomen. ²⁾

In het jaar 1547 echter vinden we den eersten inquisiteur, Berend Gruwel, prior der Dominicanen te Zwolle, in Gelderland werkzaam. In Mei van het vorige jaar reeds was hij door den keizer, behalve voor andere landen, ook voor het hertogdom Gelre en graafschap Zutphen gecommitteerd, doch zijne commissie vanwege den paus dateerde reeds van vroeger. Nicolaas van Nieuwlandt, die tegelijk met hem voor dezelfde landen commissie had ontvangen, bedankte voor zijn inquisiteurschap. ³⁾

Waar Gruwel in 1546 werkte is mij niet bekend, in allen geval niet in Gelderland, ⁴⁾ waar hij 4 April 1547 aankwam

1) vgl. Bijl. I. C. 7, 8a, 8b en D. 1.

2) vgl. Bijl. XI. 2, a, b. 3, a, b, c. Bijl. XIII en Bijl. XIV.

3) vgl. over Gruwels benoeming en over de hier voorts behandelde bezwaren bij zijne toelating als inquisiteur in Gelderland Bijl. II, B, 1, 2, 3, 4a, b, waarbij in II. 3 over het bedanken van zijn collega wordt gehandeld.

4) G. van Hasselt. Kronyk van Arnhem. 1790 blz. 99 en 100 laat hem in 1546 in Gelderland werken, daar hij de post zijner vacatiën op de rekening van den landrentmeester van Gelderland van 1547 (vgl. Bijl. II. C) ten onrechte op 1546 brengt. Hij werd hierin gevolgd door Moll. Anastasius Veluanus. blz. 43.

en van het hof de noodige assistentie begeerde.

Men was niet bijzonder toeschietelijk hem die te verleenen, daar men vond dat zijne pauselijke commissie, die hem op verzoek van 's keizers landvoogdes in 1525 was verleend, uit den aard der zaak Gelderland niet kon insluiten, en hem dus geen recht gaf hier het inquisiteurschap waar te nemen. Tevens vreesde men dat vele heeren en steden daaruit aanleiding zouden nemen hem hulp te weigeren.

Ook leverde zijne instructie bezwaren op. Daarin scheen een artikel voor te komen ¹⁾ dat hem vrijheid gaf zijne gevangenen naar de hoofdplaatsen der provincies te voeren, terwijl zulks volgens Geldersch recht niet mocht geschieden. Met het tweede artikel was in strijd de gewoonte die men hier had alle crimineele gevangenen onder borgtocht op vrije voeten te stellen.

In den brief, waarin de leden van het hof over deze punten het advies der landvoogdes vragen, oordeelen zij het tevens noodig, dat den inquisiteurs worde aangezegd niemand wegens fouten, onder de regeering van den Kleefschen hertog begaan, te vervolgen.

De landvoogdes antwoordde vrij scherp op deze brief: ieder heer of stad, die beweerde, dat deze pauselijke bul niet voor Gelderland van kracht zou zijn, moest beschouwd worden de kettens te begunstigen.

Aangaande het eerste artikel der instructie oordeelde zij goed dat de leeken, die in steden gevangen werden, daar bleven, maar de geestelijken moesten naar den zetel van den provin-

---

¹⁾ de instructie zelf is mij onbekend gebleven, slechts een gedeelte vindt men afgedrukt in Bijl. XVI. 3b.

cialen raad, dus in dit geval naar Arnhem, vervoerd worden. Wat het vermelde privilegie betref, om alle crimineele gevangenen onder borgtocht op vrije voeten te stellen; de landvoogdes kon niet begrijpen dat eenige stad zulk een privilegie, dat tegen alle recht en billijkheid streed, bezat. In alle geval, men had ten tijde van hertog Karel, bij de scherpe justitie, die deze tegen de ketters administreerde, daarvan geen gebruik gemaakt. Aangaande de fouten onder het Kleefsche bewind begaan, had zij den inquisiteur aangeschreven de Geldersche onderdanen ongemoeid te laten. Weldra ving nu Berend Gruwel met behulp van zijn notaris Dirk Wolf zijn afschuwelijk werk aan. Al te veel geschiktheid scheen hij hiervoor juist niet te bezitten, want hij was zeer hardhoorend. ¹⁾

Het hof van Gelderland deed dan ook reeds in het volgende jaar moeite om zich van hem te ontslaan. De landvoogdes keurde dit echter af, maar raadde hem aan een beteren notaris te verschaffen. ²⁾ Dit is evenwel niet geschied, want Dirk Wolf bleef in functie, zoolang Gruwel in Gelderland werkte. ³⁾ In 1549 gaf de landvoogdes bevel aan het hof hem, opdat hij vooral tegen personen van aanzienlijken stand of van veel invloed met meer autoriteit zou kunnen procederen, bij zijne informatiën een paar raadsleden of andere rechtsgeleerde helpers ter zijde te stellen. ⁴⁾ Weldra echter verliet hij Gelderland, 1550

---

¹⁾ vgl. Bijl. II. B. 8.

²⁾ vgl. Bijl. II. B. 5.

³⁾ vgl. de lantrentmeestersrekeningen over de jaren 1549 en 1550 in Bijl. II. C.

⁴⁾ vgl. Bijl. II. B. 6.

was het laatste jaar waarin hij hiër werkte. ¹⁾ Van af dit jaar, dus voor een gedeelte nog tegelijk met hem, vinden wij Franciscus Sonnius als inquisiteur in Gelderland werkzaam, ²⁾ waar hij op verlangen van het hof Gruwel kwam vervangen. Vooral in 1550 en 1551 werkte hij veel in deze provincie, en voorts in de jaren 1556 en 1557. Sonnius was iemand, die veel ambitie voor zijn hatelijk werk had. Later, bij de invoering der nieuwe bisdommen, werd hij tot bisschop van 's Hertogenbosch benoemd, trouwens juist hij was de bewerker dier bisdommen bij den paus. ³⁾

Andere inquisiteurs treffen we in Gelderland niet aan, want al werd ook in 1555 Nicolaas da Castro Sonnius toegevoegd om in Holland en Gelderland zijn arbeid te verlichten, van diens werkzaamheid vinden wij evenmin eenig spoor als van die van Willem Lindanus, later bisschop van Roermond, die in 1563 tot onderinquisiteur, ook voor Gelderland, werd benoemd. ⁴⁾ Alleen vermeld ik nog dat de reeds vroeger genoemde Borchart van den Berch, thans deken der St. Walburgskerk te Arnhem, in 1560 een gevangene hielp onderzoeken. ⁵⁾

Thans rest mij nog de vraag te beantwoorden: op welke wijze werkten de inquisiteurs Gruwel en Sonnius in Gelderland?

¹⁾ vgl. Bijl. II. B. 7, en de rekening van den landrentmeester over 1550, in Bijl. II. C. Op latere rekeningen komt hij niet meer voor.

²⁾ vgl. Bijl. II. B. en over zijne verdere werkzaamheden Bijl. II. C, Bijl. XVIII en Bijl. XXII.

³⁾ vgl. G. Brandt, Historie der Reformatie 4 dln. 1677—1704 Dl. I (2de druk,) blz. 582.

⁴⁾ vgl. de aantekening bij Bijl. II. B. 8 en Bijl. II. B. 9.

⁵⁾ vgl. Bijl. II. C, op het jaar 1560.

Met de werkzaamheden van Gruwel te Harderwijk hoop ik u straks uitvoerig op de hoogte te brengen, hier stip ik slechts aan dat hij daar volstrekt niets kon ondernemen zonder de stedelijke regering. Deze liet hem geenszins toe lieden voor zichzelf en zijn notaris alleen te ontbieden, en vervolgens te verhooren. ¹⁾ Verder wordt ons megedeeld, dat noch Gruwel, noch Sonnius ergens eenige inquisitie ondernamen op eigen gezag en alleen voor hun eigen vierschaar, maar dat overal het ketteronderzoek geschiedde in het bijzijn van eenige leden van het Geldersche hof, daartoe gecommitteerd. ²⁾

Waarschijnlijk na 1557, ³⁾ en zeker na 1560 werkten er geen inquisiteurs in Gelderland. Het ketteronderzoek werd toen weer bijna uitsluitend het werk van het hof, evenwel dit ging met groote moeite gepaard, want reeds in 1559 en opnieuw in 1564 klaagden de leden van dit college erover, dat men hun in de meeste steden en in vele ambten niet toeliet informaties te nemen, getuigen te verhooren en dergelijke, zoodat zij niet achter conventikelen en dergelijke strafwaardige zaken konden. ⁴⁾ Is de ketterbestrijding meestal in Gelderland niet hevig

¹⁾ vgl. Bijl. XVI. I. onder: ad. 2um. Misschien verhoorde hij echter later toch lieden zonder medewerking van den raad vgl. Bijl. XVI. 5b, ad 3um, maar dan zeker slechts door de bemoeiingen van den stadhouder en het hof.

²⁾ vgl. Bijl. II. D, 6. Hunne bevoegdheid strekte zich anders zoo ver uit, dat zij zelfs leden van het hof voor hun gerecht konden ontbieden, vgl. Bijl. XVI. 3a en 3b.

³⁾ na dit jaar komen geen posten aangaande inquisiteurs op de rekeningen der landrentmeesters voor. Na 1560 werkten zij zeker niet, vgl. de aangehaalde Bijl. II. D. 6.

⁴⁾ de getuigenis in 1559 afgelegd vindt men Bijl. II. D. 3, die van 1564 Bijl. I. C. 8b.

geweest, een Roomschegezind schrijver getuigt dan ook in 1565, dat de ketterij door de slapheid in het bestrijden zeer toegenomen is. ¹⁾

Om nu te doen begrijpen hoe het kwam dat de inquisiteurs in Gelderland zoo weinig zelfstandig konden werken en dat ook de leden van het hof in hun arbeid in dezen belemmerd werden moet ik nog een en ander ter opheldering mede deelen.

De reden van beiden was dat de staten van Gelderland even heftig gekant waren tegen de inquisitie als tegen de rechtsmacht van het hof. ²⁾

Wat de afkeer van de inquisiteurs betreft, reeds wat wij medeelden over de moeilijkheden die Berend Gruwel bij zijn installatie in Gelderland ondervond, deed ons zien dat het hof tegenstand tegens 's mans bedrijf vreesde. Trouwens de Geldersche staten beriepen zich in 1556 op het traktaat van Venlo; daarbij werden „uitlandsche rechters" (en wat waren de inquisiteurs anders?) uit Gelderland geweerd, daarbij ook werden de Gelderschen, gelijk bij volgende keizerlijke acten uitdrukkelijk als leden der Roomschen rijks beschouwd, en meenden zij, dan moesten ook de rijksverordeningen ten opzichte der kettervervolging hier gelden.

Golden deze, dan kon slechts sprake zijn van vervolging van wederdoopers en sacramentisten, immers aan die van de Augsburgsche confessie was bij den godsdienstvrede, in 1555 te Augsburg gesloten, vrijheid verleend. ³⁾ De staten wilden dan

¹⁾ vgl. het onderschrift van Bijl. XXV.

²⁾ vgl. over beide punten Bijl. II. D.

³⁾ vgl. over het hier behandelde Bijl. II, D.

ook, hoewel zij zich bereid verklaarden de kettters (dit waren volgens de rijkswetten dus niet die van de Augsburgsche confessie ¹⁾ volgens stad en landrechten te straffen, niets van de inquisitie weten, want getuigen zij: het zou in deze landen een zeer ongenadig en ongewoonlijk ding zijn, dat de onderdanen boven het gemeene recht met de heimelijke inquisitie zouden bezwaard worden, daar niemand vrij en onschuldig zoude zijn in zaken, daar getuigen niet genoemd worden, om tegen hun persoon en attestatie te excipieeren en dezelve te weerleggen." ²⁾

Nu, wij zagen het reeds, die „heimelijke inquisitie" ³⁾ was in Gelderland nooit ingevoerd, en zij zou er niet ingevoerd worden. De bedoeling der staten was echter om geheel en al van de geloofsrechters ontslagen te raken. Nadat zij hierop door afgevaardigden, eerst bij den koning, zoo in 1556 en 1558 als bij diens vertrek naar Spanje te Gent in 1559 hadden aangedrongen, hielden zij voorts bij de landvoogdes aan en kregen zooveel gedaan dat deze in 1560 beloofde dat de koning, mits zij zich in het geloof goed gedroegen, geen inquisiteurs meer

¹⁾ zoo beroept zich Johan van Pallant, Heer van Keppel en Voorst, in brieven aan de Geldersche staten voor zijn goed recht om een Hervormd leeraar in zijne heerlijkheid te hebben op den „uffgerichten strydstantz des H. R. Rieks" en wijst erop dat hij geen „ketzer ader widder-toefer" is, Vgl. van Hasselt, Stukken voor de Vaderlandsche Historie, 4 dln. 1792—93. Dl. I blz. 39 en blz. 43.

²⁾ vgl. boven aangehaalde Bijl. II. D. 1c.

³⁾ reeds bij een bul van paus Innocentius IV, gedateerd 9 Maart 1254 werd bepaald dat in kettergedingen de namen der aanklagers en getuigen geheim gehouden zouden worden. Vgl. dit stuk in Paul Fredericq, Corpus documentorum inquisitionis haereticae pravitatis Neerlandicae, Dl. I blz. 121. Op deze wijze werd zij echter in Gelderland ook vroeger nooit ingevoerd, vgl. Bijl. XVI, 1, onder: ad. 2um.

naar Gelderland zou zenden, gelijk ook sedert niet is geschied. ¹⁾

Toen kort daarop een nieuwe stadhouder in Gelderland werd benoemd, nl. Karel van Brimeu, graaf van Megen en in diens instructie stond, dat hij „zorgvuldig toezicht moest nemen in het corrigeeren en straffen van de Lutheranen, herdoopers en andere secten,” beklaagden de staten zich opnieuw: daarmede toch werd naar hunne meening de inquisitie ingevoerd; maar nu zeker zonder eenig gevolg. ²⁾

Waren de Geldersche staten van af 1556 voortdurend op hunne hoede, om de inquisitie, wier invoering steeds meer dreigde, te keeren, gedurende dienzelfden tijd leefden zij op voet van oorlog met het hof van Gelderland. Dit rechtscollege, eene schepping van keizer Karel V, was van de beginne af den Gelderschen een doorn in het oog, een inbreuk op hunne privilegies en vrijheden. Sedert 1556 werd het verzet tegen het hof dan ook steeds sterker, waar ook de verschillende zienswijze in geloofszaken het zijne toe deed. Was het hof de ijverigste voorstander van inquisitie en geloofsvervolging, de staten wilden van geen van beide gediend zijn. Mochten zij al verklaren den Katholieken godsdienst te willen handhaven, zij bedoelden geenszins dit door strenge vervolging te doen. ³⁾

Dat zij geen hevige bestrijders der ketterij waren, bewijst behalve het reeds meegedeelde het feit, dat een Anastasius Veluanus in 1554 zijn werk „der Leken Wechwyser” aan de Geldersche Staton opdroeg en een Berend de Haze, afgezet ket-

¹⁾ vgl. Bijl. II. D. 1, 2 en 4, vooral d.

²⁾ vgl. Bijl. II. D. 4, e en f.

³⁾ vgl. hierover in het algemeen Bijl. II. D.

tersch pastoor van Hattem, in 1557 tot hen een verzoek om herstel in zijne betrekking richtte, al was het ook te vergeefs. ¹⁾ Wij zagen hoe moeilijk het den leden van het hof viel, informaties in zake ketterij te nemen, het bleek ons uit klachten, door hen in 1559 en 1564 geuit. Een en ander ging niet buiten de staten om, vooral niet in 1564, immers toen juist verbonden zich de staten om niet alleen de rechtsmacht van het hof niet meer te eerbiedigen, maar ook den val dit lichaam te bewerken. Een jaar later werd dit verbond opnieuw bekrachtigd. ²⁾

Ziehier een en ander, wat bij de beoordeeling der Geldersche hervormingsgeschiedenis in dit tijdvak wel in het oog te houden is. Thans nemen wij den draad van ons verhaal weer op.

Wij zagen hoe in het vorige tijdvak te Elburg de geestelijkheid, de regeering der stad en de schoolmeester zich beijverden de hervorming ingang te doen vinden. Het behoeft ons dan ook niet te verwonderen, dat de stadhouder René van Châlons, toen hij in het laatst van Sept. 1543 hier ingehuldigd werd, bevond dat er groote voortgang in de ketterij, of zooals hij het uitdrukt „in eenige verboden artikelen” was. ³⁾ Arent toe Boecop liet deze schoone gelegenheid om de hervorming afbreuk te doen geenszins voorbijgaan, maar gaf den stadhouder een verzoekschrift over, waarin hij in vijf artikelen den reeds vroeger vermelden Lutheraanschen pastoor van nieuwicheden beschuldigde en wel met dat gevolg, dat deze Elburg moest verlaten. ⁴⁾

---

²⁾ over beide personen wordt later uitvoerig gehandeld.

¹⁾ vgl. Bijl. II 4, i en 7, a.

³⁾ Bijl. XIII. 1. b.

⁴⁾ vgl. Bijl. XIII. 3.

Over diens opvolger als zielzorger van Elburg was hij echter evenmin tevreden. Deze was de reeds vroeger genoemde Dirk Dorre, een nog jeugdig geestelijke, die nu eenvoudig, zonder zijn dwalingen herroepen te hebben, door Goessen van Hueckelum, den eigenlijken „cureit” of parochiepriester, die echter zijn kudde aan anderen overliet, tot vice-cureit werd aangesteld. ¹⁾ Waar deze geestelijken in verschilden, hierin kwamen zij overeen, dat zij beiden, gelijk in die dagen zeer gebruikelijk was, met hun huishoudster leefden. ²⁾ De gedwongen ongehuwde staat wreekte zich op deze wijze nog op het minst.

Heer Dirk Dorre begreep zich voortaan wat voorzichtiger te moeten gedragen: de tijdsomstandigheden waren zoo geheel anders dan vroeger. Zoo liet hij sints de inhuldiging van den stadhouder, die bij deze gelegenheid zeker evenals in Hattem, aan de schepenen, zoowel als aan de geestelijkheid de belangen van het Katholieke geloof op het hart drukte, behoorlijk zijn kruin scheren. ³⁾ Echter waren er nog altijd kwade geruchten van hem in omloop, getijden scheen hij evenmin te lezen als de biecht af te nemen voor hij de mis bediende. Ja, hij verstoutte zich zelfs op het feest van St. Nicolaas (die nog wel de schutsheilige der Elburgsche kerk was) in plaats van het

¹⁾ vgl. Bijl. XIII. 3 en de daar gegeven aanteekening over Goessen van Hueckelum met Bijl. XIII, 2 onder „ter Elburch” waar met Dirk Schene dezelfde persoon als Dirk Dorre wordt bedoeld, en met Bijl. XIV, 4 en de aanteekening over Dirk Dorre aldaar.

²⁾ dit blijkt aang. Goessen v. Hueckelum uit diens testament (archieff van Elburg Lade 17, no 16) uitgegeven door Haasloop Werner in Kist en Royaards. Nieuw Archief voor Kerkelijke Geschiedenis Dl. II blz. 252 etc, aangaande Dirk Dorre uit Bijl. XIV. 6.

³⁾ Bijl. XIII. 2 onder „ter Elburch,” over de inhuldiging zie Bijl. XIII 1, a en b.

gezang dat de andere geestelijken dezen ter eere aanhieven, met zijn kapellaan een ander lied te zingen, wat natuurlijk eene groote verwarring gaf. ¹⁾

Geen wonder dan ook dat Arent toe Boecop in de klachten, die hij 14 Dec. over de ketterijen te Elburg inbracht, hem niet vergat. Daarin werd ook heer Herman Lutteken beschuldigd. Deze wilde, ook na de komst van René van Châlons zijn kruin niet laten scheren, voorts zeide hij opentlijk dat hij niet in de zielmissen voor gestorvenen wilde bidden en dat hij het dagelijksch lezen van getijden prulwerk (loeryen) achtte. ²⁾

Deze twee noemt Boecop uitdrukkelijk, maar zegt er bij dat zij niet de eenige geestelijken waren, die aan dit kwaad schuldig stonden. Van de leeken, die hij aanklaagde, getuigt hij hetzelfde.

Wat deze laatsten betreft, vestigt hij de aandacht op den schoolmeester Bernard Feyt. Liet deze reeds in het vorige tijdvak zijn kettische gezindheid duidelijk merken, ook nu volhardde hij hierin. Toen René van Châlons van hem eischte dat hij „Salve regina” (d.i. „Gegroet o koningin des hemels,” aldus begint een bekend Roomsche kerklied) en andere lofliederen ter eere van de „moeder Gods” zingen zou, antwoordde hij dat hem dit onmogelijk was.

Ook bij eene volgende gelegenheid toonde hij aan zijn beginselen trouw te blijven: namelijk op den dag aan Maria's offer gewijd (Mariae Presentatio 21 Nov.) De priester zong toen in de kerk een gedeelte van een lied ter eere van Maria, waarop hij dan, misschien met zijne scholieren, moest

¹⁾ vgl. Bijl. XIII. 2 onder „ter Elburch.”

²⁾ vgl. Bijl. XIII. 2 onder „ter Elburch.”

invallen. De woorden, waarmede hij dit moest doen, stemden echter geenszins met zijn denkwijze overeen, zoodat hij met een anderen regel uit het zelfde lied antwoordde, wat natuurlijk het gezang in de war bracht. Evenmin wilde hij zingen „*Dei genitrix intercede pro nobis*” (Moeder Gods, bid voor ons) „uit wat meening is wel te tasten,” zegt Arent toe Boecop.

Was het zoo met den onderwijzer der jeugd gesteld, ook onder de gewone burgers waren er die voor hun gevoelen durfden uitkomen. Zoo zeide zekere Hendrik de Roode openlijk dat de gewijde hostie slechts brood was en dat hij voor het plechtig opgeheven sacrament (de hostie werd na de wijding ten aanschouwe van de gemeente opgeheven, gelijk nog in de Roomsche kerk gebruik is) evenveel eerbied had als voor een steen, waar men met den vinger op wees. ¹⁾

Hier zien we alweer denzelfden echt Nederlandschen afkeer van de bijgeloovige opvatting van het sacrament, die overal in ons vaderland tijdens de hervormingsdagen zoo eigenaardig voor den dag kwam!

Wat het gevolg dezer klachten was kunnen een paar stukken ons tenminste aangaande heer Dirk Dorre leeren. ²⁾

Toen deze geestelijke in het begin van Maart vernam dat hij bij den raad te Arnhem was aangeklaagd, stelde hij dadelijk alle middelen in het werk om zich te rechtvaardigen. Gelukkig voor hem was hij bij zijne gemeentenaren zeer geliefd.

¹⁾ vgl. overal het hier bovenvermelde, de reeds meermalen aangehaalde Bijl XIII. 2.

²⁾ vgl. deze stukken, waaruit het hier volgende geput is Bijl. XIV. 1a en 1b.

Den 8 Maart 1544 predikte hij te Doornspijk, toen kerkelijk met Elburg verbonden. ¹⁾ Na de godsdienstoefening verzocht hij de gemeenteleden in de kerk te blijven, want hij had hun iets te zeggen, waar hem veel aan gelegen was, daar Mr. Arent toe Boecop hem te Arnhem bij den raad beklaagd had.

Vervolgens vroeg hij hen af of zij hem sinds het bewind des keizers ook iets hadden hooren preeken dat met diens mandament strijdig was en of hij in zingen, conversatie en bedienen van het sacrament ook anders handelde dan de gewoonte meebracht? Het eenparig antwoord luidde ontkennend: heer Dirk had niet anders gehandeld dan men van ouds placht te doen, zij waren hem dankbaar voor zijn arbeid en begeerden geen anderen pastoor. Voorts vroegen zij of Mr. Arent toe Boecop eenige twist met hem te Elburg had, en dit nu aan hun pastoor wilde wreken.

Ook een Doornspijsch vicaris, heer Heymen, verklaarde aan den schout van Doornspijk, hierbij tegenwoordig, dat hij van heer Dirk niets wist dan alle vroomheid, wat zijn handelingen zoo binnen als buiten de kerk betrof.

Had onze geestelijke zich zoo in Doornspijk gerechtvaardigd, hij begreep in Elburg hetzelfde te moeten doen. Daar eischte hij het getuigenis van de gezamenlijke geestelijken, burgemeesters, schepenen en raad en van de gewone burgers der stad.

Dezen vroeg hij met zijn advocaat Gerrit Brouwer ten overstaan van schout, schepenen en gerichtsluiden af, of hij zich sinds het mandament des keizers anders gedragen had, zoowel

---

¹⁾ pas in 1565 werden Doornspijk en Elburg kerkelijk gescheiden, blijkens een stuk van 22 Maart 1565, in het archief van Elburg, Lade 1 no. 33.

in zijn preeken als in het bedienen der mis en het zingen van lofzangen, dan een goed pastoor schuldig is, en door den vroegeren pastoor, wijlen heer Augustyn Nagge, placht te geschieden. Hun getuigenis was hem wel honderdduizend rozennobels, ja zijn leven waard, zeide hij. Nu, het viel gelukkig voor hem zeer gunstig uit. Van zijne handelingen op St. Nicolaas 1543, waar Arent toe Boecop zich zoo aan geergerd had, ¹⁾ of andere dergelijke staaltjes, vernemen wij niets.

De ontboden geestelijken kwamen niet allen op, daar zij alleen voor een geestelijken rechter behoeften te verschijnen, zoo meenden sommigen. Anderen hielden zich eenvoudig stil, misschien niet wetende wat te getuigen. Vijf hunner, waaronder Heer Herman Lutteken, verklaarden dat heer Dirk als pastoor niet anders geleerd of gedaan had dan men voor honderd jaren in de kerk placht te doen, voorts hielden zij hem voor een oprecht, vroom man, die zijn ambt eerlijk bediende.

Een dergelijk getuigenis legde vele raadsleden en andere burgers af, waaronder Willem ten Have of Sanders, een good Katholiek, dien wij later nader zullen leeren kennen.

De koster te Elburg en Doornspijk getuigden, dat hij het sacrament nooit op andere wijze uitgedeeld had dan wijlen heer Augustijn Nagge gewoon was. Ook juffer Anna Mommen, moeder in het Bagijnenklooster te Elburg gaf eene gunstige verklaring aangaande zijne rechtzinnigheid.

Wat de overige personen betreft, die door Arent toe Boecop beschuldigd waren, Herman Lutteken ontmoeten wij nog jaren

---

¹⁾ vgl. Bijl. XIII. 2 onder „ter Elburch.“

daarna als geestelijke te Elburg, ¹⁾ de aanklacht tegen hem heeft dus zeker al even weinig gevolg gehad als die tegen Dirk Dorre.

Dezen laatste liet men echter niet met rust, want hetzij nog in 1544, hetzij in het begin van 1545 stelde Arent toe Boecop wederom een nieuw klaagschrift op ²⁾ waarin hij verlangde dat Dorre door een ander werd vervangen: hij had zich vroeger een aanhanger der nieuwe secte getoond, en mocht hij nu al geen dwaling prediken, hij was een zielzorger, die bij gezonden en zieken in de biecht en anderszins veel kwaad kon zeggen en doen.

In ditzelfde stuk, dat hij aan den stadhouder overhandigde, dringt hij er ook op aan dat er schepenen gekozen worden, die standvastig in het geloof zijnde, de hardnekkige dwalenden straffen, overeenkomstig 's keizers mandaat. Insgelijks had men daar behoefte aan een schoolmeester, die de jeugd van jongs af tot gehoorzaamheid aan de kerk opleidde. Dan zou er verbetering komen in Elburg, waar nu zoo menig leek, die de Schriften niet kende, door deze kwade voorbeelden tot ongeloof en verdoemenis der ziel wordt gebracht. De zorg voor die zielen, zoo zegt hij, is dan ook de eenige reden van zijn beklag.

Hij wil ook niet al te streng zijn, maar berouw hebbende kettters vergiffenis schenken.

Tot nu toe had hij zelf ³⁾ alles gedaan wat in zijn vermogen was om het ongeloof te bestrijden; dit was hem door

¹⁾ Herman Lutteken komt nog in 1557 voor, vgl. P. A. N. S. van Meurs. Geschiedenis en Rechtsontwikkeling van Elburg. Acad. Proefschrift, 1885, blz. 132.

²⁾ onze Bijl. XIII. 3.

³⁾ hij bedoelt zeker als raadslid.

velen zeer kwalijk genomen, zoodat hij er veel om lijden moest.

Thans kan hij zelf daartegen niets meer doen (hij was zeker als raadslid afgetreden, wanneer weten wij niet ¹⁾) en geeft daarom deze zaken aan hen in handen, die daartoe de macht hadden: het is hoog tijd dat zij geneesmiddelen tegen de kwaal der ketterij aanwenden! Naar aanleiding der genoemde klachten en van andere, die op het gebrek van „Lutherie” en andere secten in Elburg wezen, deed het hof van Gelderland weldra stappen om zich in dezen te kwijten.

Drie raadsleden, Adriaan Nicolai, Johan van der Straten en de griffier, Baptista Berty, vertrokken naar Elburg, om aldaar, benevens te Hattem en te Harderwijk de noodige informaties te nemen. ²⁾

Eenigen tijd daarna begaven de stadhouder en vijf leden van het hof, de reeds genoemden met Christoffel, graaf van Meurs en Mr. Joost Sasbout, kanselier, zich naar Elburg. Zij hadden eenig krijgsvolk bij zich, met vijftig paarden, en kwamen den 18den Juni 1545 aldaar aan. ³⁾

Het is te begrijpen dat eene regering als de Elburgsche met een angstig hart dit hooge bezoek tegemoet zag. Er was echter niet beter op, dan zich zoo vriendelijk mogelijk te ge-

¹⁾ Arent toe Boecop, die in 1545 als schepen voorkomt zal dezelfde zijn, die in 1544 aan de rechtzinnigheid van Dirk Dorre getuigenis gaf, zeker een familielid van hem. Het adellijke geslacht Boecop was blijkenstrijke vermelding in het archief te Elburg, aldaar zeer algemeen, vgl. Bijl. XIV. 7b met 1b. Dat de Boecoppen van adel waren blijkt uit Mr. W. J. baron d'Ablaing van Giessenburg, De ridderschap van Veluwe. 1859 (vgl. aldaar de registers).

²⁾ vgl. Bijl. XIII. 4 met den aanhef van Bijl. XIV. 4.

³⁾ vgl. Bijl. XIV. 8 met Bijl. XIV. 3 en 4.

gedragen en „bonne mine à mauvais jeu” te maken.

De raad gaf dus den stadhouder bij zijne komst een goede vereering, bestaande in een aam wijn en een last haver. Deze kon die beleefdheden niet onbeantwoord laten. Hij noodigde de regeering te gast en toonde zich voorts zeer minzaam, ja hij sprak zelfs af dat hij den volgenden Zondag met hen naar den vogel zou schieten. ¹⁾

Ondanks deze feestelijkheden verloor Philips van Hoogstraten (deze was sedert 18 Juli 1543 René van Châlons als stadhouder opgevolgd) het doel van zijn komst geenszins uit het oog, nl. het „remedieren” der ketterij.

Een burger, die kwalijk van het sacrament had gesproken, werd gestraft. ²⁾ Deze, zekere Gerrit Roeloffs had voor eenigen tijd, toen zooals de Elburgsche koster het ons meedeelt, de pastoor met „onsz her godt” naar een zieke ging, en de lieden daarvoor eerbiedig knielden, tot dezen gezegd: Gedraag u toch niet zoo, dat is God niet, God is in den hemel. De andere straf-oefeningen, die hier thans gehouden werden, vonden wij niet vermeld. Dat zij niet malsch waren blijkt genoegzaam uit het feit dat de scherprechter uit Deventer er aan te pas kwam. ³⁾ Toch liep het met velen beter af, dan men verwachten zou. Onder die gelukkigen behoorde Herman Lutteken. Uit niets blijkt dat hij gestraft werd: nog in 1557 was hij geestelijke te Elburg. Wat de aanklacht tegen Dirk Dorre betreft, de leden van het

---

¹⁾ Bijl. XIV. 3.

²⁾ Bijl. XIV. 2 en 3.

³⁾ vgl. in de rekening van 1545, de twee voorlaatste posten, Bijl. XIV. 8.

hof onderhielden zich zoowel met hem en de andere geestelijken als met den raad, en brachten beiden hun fouten en gebreken van partijschap onder het oog: den raadsleden vooral dat zij geen straf tegen de kettters hadden uitgeoefend, zooals het keizerlijk mandaat hun toch voorschreef.

Daarop beloofde de geestelijkheid en de vice-cureit in het bijzonder, zoowel als de raad voor het vervolg beterschap. Voortaan zouden zij zich naar de plakaten en naar wat de leden van het hof hun mondeling opgedragen hadden, gedragen. ¹⁾

Wij zagen reeds vroeger dat de inwoners van Doornspijk de beschuldiging tegen heer Dirk Dorre aan partijschap toeschreven. Ook de leden van het hof getuigen dat zij bij de informaties in zake den pastoor tijdens hun verblijf te Elburg genomen, bevonden dat de moeielijkheden grootendeels daaruit voortkwamen. ²⁾ Met welke quaesties echter deze godsdienstige waren saamgeweven is mij niet bekend.

Het hof nam voorts maatregelen om zich te verzekeren van de uitvoering der genoemde beloften. Een edelman uit het gevolg van den graaf van Hoogstraten, met name Hendrik van Meholt, werd in de stad achtergelaten met een bende krijgsvolk. Hij moest voortdurend de preeken en missen der geestelijken hooren, met de raadsleden en burgers converseeren en aldus zich vergewissen, dat de beloften aan den stadhouder en de leden van het hof gedaan, werden nagekomen. Dezen moest hij voorts van alles op de hoogte houden en elke overtreding in zake ketterij voorbeeldig straffen.

¹⁾ Bijl. XIV. 4.

²⁾ Bijl. XIV. 5b.

Voorloopig werd hij, met den titel „bevelhebber van Elburg,” slechts voor een maand aangesteld, maar zijne tegenwoordigheid bleek veel langer vereischt te zijn, hij bleef in Elburg tot den 20sten Juli 1546, bijna een geheel jaar. ¹⁾ Dit openbaarde zich kort na het vertrek van de leden van het hof.

Aangaande Dirk Dorre had het hof den indruk gekregen, dat, mocht hij al misdagen hebben tijdens het Kleefsche bewind, hij zich daarna altijd goed had gedragen. Voorts was hem beloofd dat hij nader door de landvoogdes der Nederlanden in Utrecht zou worden verhoord. ²⁾ Deze vertoefde toen in Friesland, ³⁾ maar zou spoedig over Utrecht naar Brussel terugkeeren. Inmiddels schenen er ook bij den bisschop van Utrecht klachten over den pastoor te zijn ingekomen, wat het gevolg had dat deze onzen geestelijke in zijn ambt schorste. Geen wonder dat dit te Elburg, waar men hem zeer genegen was, verontwaardiging en verwondering teweegbracht, daar het in strijd was met de belofte van in Utrecht verhoord te zullen worden. ⁴⁾

door de landvoogdes
Het hof van Gelderland, dat bovendien vreesde dat er een oploop in Elburg zou ontstaan (zoo zeer trok men zich zijn lot aan) deed dan ook alle moeite den bisschop te bewegen de schorsing op te heffen, totdat de pastoor zich te Utrecht zou hebben verantwoord; immers hij begeerde absolutie voor 't geen hij in vroeger dagen misdreven had en voor beschuldigingen over zijn tegenwoordig gedrag wilde hij gaarne terechtstaan

¹⁾ vgl. Bijl. XIV. 4 aan het einde met de post zijner bezoldiging over 1546 in Bijl. XIV. 8, over zijn titel Bijl. XIV. 7a.

²⁾ Bijl. XIV. 5a en b.

³⁾ vgl. onder Bijl. XIV. 4.

⁴⁾ Bijl. XIV. 5a.

voor zijn geestelijken rechter! Ook zochten de leden van het hof de landvoogdes te bewegen Dorre's voorspraak te zijn, evenwel te vergeefs; zij antwoordde dat men den bisschop in zijn proces tegen den pastoor moest laten voortgaan. Deze toch was beschuldigd ook gedurende 's keizers bewind kwade leerlingen te hebben gepreekt. Voorts moesten de Elburgers vermaand worden genoeg te nemen met den pastoor, die hun gegeven zou worden. Het hof handelde volgens deze bevelen en zond een copie van het schrijven der landvoogdes naar Elburg. ¹⁾

Heer Dorre bleef dus voorloopig geschorst, waarschijnlijk met verlies van zijn traktement. Ten minste den 2^{den} Sept. 1545 verscheen hij voor den Elburgschen raad met verzoek eenige missen in het Heilige Geest gasthuis en elders te mogen bedienen. Deze vroeg hem of hij absolutie had ontvangen om weer missen te doen. Hij antwoordde dat dit hem nooit was verboden, waarop zij zijn verzoek toestonden, onder voorwaarde dat hij in het Heilige Geest gasthuis geen kwaad gezelschap zou opzoeken en zijne „amy" of metgezellin daar niet meemenen. ²⁾ Waarschijnlijk is, zeker ook door het toedoen der Elburgers, zijne schorsing spoedig opgeheven, tenminste jaren daarna was hij daar nog vice-cureit. ³⁾

Wij vermeldden reeds hoe Hendrik van Meholt tot bevelhebber van Elburg werd aangesteld. Als zoodanig moest hij in het

---

¹⁾ vgl. over het boven verhaalde Bijl. XIV in het algemeen. Een gelijktijdige copie van het schrijven der landvoogdes bevindt zich in het Elburgsche archief Lade 16 no 23 A.

²⁾ Bijl. XIV. 6.

³⁾ Bijl. XIX. 3.

begin van 1546 er op toezien dat bij het vernieuwen van den raad geen ketterschgezinden werden gekozen of herbenoemd. Den raad werd aangeschreven hem hierin te gehoorzamen. Drie schepenen vielen uit: Herman Franckensz, Gerrit van Holte en Gerrit Rijnvis. Aangaande den tweeden wordt later uitdrukkelijk gemeld dat hij wegens ketterij uit den raad was gesteld. Van den eerste, de vader van Lambert Franckensz, die later wegens de troebelen van 1566 met zijn broeder door Alva werd ingedaagd, mogen wij wel hetzelfde vermoeden, en ook Gerrit Rijnvis ontviel geenszins door den dood aan de schepenstoel, want hij komt later nog voor. ²⁾ Zoo werd dan de wensch van Arent toe Boccop, dat er schepenen zouden benoemd worden, standvastig in het Christengeloof, tenminste ten deele vervuld. Ten deele zeg ik, want schoon voor de drie uitgevallenen zeker goede Katholieken werden ingekozen, was de raad negen jaar later alweer volstrekt niet naar diens inzichten samengesteld.

Hoe het in de eerstvolgende jaren in Elburg met de hervorming ging is ons niet gebleken, wel dat de inquisiteur Berend Gruwel hier in 1548 ²⁾ werkte. Wat hij er uitrichtte weten wij niet. Ook lezen wij van zekeren Jan Raeymakers, waarschijnlijk een Elburger, die door „den inquisiteur” (Gruwel of Sonnius) wegens kwade opininiën en andere dwalingen tot de belangrij-

---

1) vgl. over die vernieuwing van den raad Bijl. XIV. 7a en 7b met de aantekeningen onder 7b en Bijl. XX. 2 c.

2) daar volgens Bijl. II. D 6 Gruwels werkzaamheid te Harderwijk en te Elburg in eenen adem worden genoemd, vermoeden wij dat hij van uit Harderwijk, waar wij hem in Maart 1548 aantreffen, naar Elburg is gegaan vgl. Bijl. XVI. 5a en 5b.

ke boete van 100 Philipsguldens werd veroordeeld, welke hij in 1552 voldeed. ¹⁾

Zooeven duidde ik reeds aan hoe het met den raad van Elburg in later dagen toeging. In 1555 was de betrekking van secretaris der stad vacant. Hoewel de stadhouder van Gelderland meende dezen te mogen kiezen en daartoe van de regeering een viertal geschikte personen, mits vooral niet met ketterij besmet, verzocht, ging de regeering van Elburg zelf tot een keuze over en benoemde iemand tot secretaris, die zooals zij zelf aan den stadhouder meedeelen, weliswaar vroeger van secte „bafaempt” was, maar zich sedert het traktaat van Venlo altijd onberispelijk had gedragen. Zij hopen dan ook, dat gelijk den Gelderschen indertijd beloofd was, hem deze dwaling van weleer vergeven is.

De stadhouder was juist afwezig, toen die brief aankwam en daarom werd hij door het hof beantwoord. Zij kunnen er niet over uit dat de Elburgers met zulk een ongepast schrijven voor den dag durven komen, en keuren dan ook de gedane keuze onherroepelijk af, want Gerrit van Holte, dien men tot secretaris verkozen had, was vroeger wegens zijn „quade secten” uit den raad ontslagen. Thans nu de koning juist had bevolen, dat men niemand, die met ketterij was besmet, of zelfs besmet geweest was, tot eenig ambt zou toelaten, kon er wel allerminst sprake van zijn hem te kiezen. Ook de argumenten die de Elburgers te berde brengen om te bewijzen dat zij zelf tot het kiezen van een secretaris gerechtigd waren, voldoen hun geenszins.

Gerrit van Holte werd niet verkozen. Toch vergunde men

---

¹⁾ vgl. Bijl. XX. 1.

den Elburgers zelf een secretaris te kiezen, mits vrij van bovengenoemde fouten. ¹⁾

Toen het volgend jaar twee schepenen aftraden, begreep het hof van Gelderland zich hierin opnieuw te moeten mengen. Zij hadden vernomen, zoo luidt het in den brief, dien zij aan Elburg richtten, dat aldaar „etlicker maeten gebreck in der saecken der Religion sal beghinnen to verrisen.” Daar de koning hun heeft opgedragen, dit met allen ijver te keeren, is hun ernstige wensch, dat geen aanhanger van Luther tot schepenen worde gekozen. Geschiedt dit toch, Z. M. zal het euvel opnemen, maar in elk geval hebben zij hun plicht gedaan. Zij gaan in dit schrijven zelfs zoover voor een der vacaturen zelf een candidaat aan te bevelen, nl. Willem ten Haeve, genaamd Sanders, van wien zij weten dat hij de secte niet is toegedaan en die ook te voren langen tijd de schepenstoel heeft bekleed. Zij sluiten zelfs een brief aan dezen in met verzoek de benoeming aan te nemen, welke brief indien hij gekozen wordt hem worde overhandigd, en dien men in het tegengestelde geval kan verbranden. ²⁾

Het spijt mij dat ik niet weet of deze aanbevolen candidaat gekozen is of niet. Zeker is het echter dat ook in het vervolg, ondanks al die goede zorgen van het hof, de Elburgsche raad geenszins door ijver voor het Katholieke geloof uitmuntte: bij herhaling moesten de raadsleden er in 1560 toe aangemaand worden toch vooral hen te straffen, die gedurende de mis op

---

¹⁾ vgl. over het hierboven meegedeelde Bijl. XX. 2, a, b, c, d, e.

²⁾ vgl. Bijl. XX. 3. Willem ten Have komt ook in 1545 en 1546 als schepenen voor, vgl. Bijl. XIV. 7b.

zon- en heilige dagen de herbergen, wijn- en bierhuizen en speelscholen bezochten. ¹⁾ Mogen deze misbruiken op rekening der hervorming worden gesteld (wat niet onmogelijk is, want nieuwe begrippen brengen, in min ontwikkelde harten vooral, dikwijls verwildering teweeg, doordien deze alleen het afbrekend element zich toe eigenen) loffelijk waren ze niet en evenmin is hun ongestraft blijven van wege de overheid op zich zelf een verblijdend iets.

Te Elburg was de gehechtheid aan de Roomsche kerk gering. Dit zou in 1566 overtuigend blijken, maar werd nu reeds zichtbaar in de vele monniken en kloosterlingen, die hun gelofte braken. ²⁾

Zoo schaakte zekere Johan te Waeter, iemand die later aan den beeldenstorm deelnam, in 1555 eene non uit het Bagijnenklooster te Elburg en begaf zich met haar en het kind, dat hij bij haar verwekt had, naar Utrecht. Het hof beval aan de Elburgsche regeering, hem daarvoor ten exempel van anderen te straffen. Waarschijnlijk is aan die vermaning geen gevolg gegeven.

Dit voorbeeld vond hier in 1560 navolging bij zekeren geestelijke Bruno Vege, deze ging met Anna toe Boccop, eene non uit het Elburgsche Agnietenklooster, naar elders. Een broeder of familielid van hem, Jan Vege, kloosterling te Elburg, poogde drie jaar later hetzelfde te doen, maar werd daarin misschien verhinderd. Ja, een jaar daarna, men bemerkt dat het jaar 1566 nadert! had eene non Aleidt Jans zelfs de

---

¹⁾ Bijl. XX. 4.

²⁾ vgl over de volgende berichten van monniken en nonnen, die hun klooster verlaten Bijl. XX. 5, a, b, c, d, en de aantekening op a.

stoutheid om recht tegenover haar klooster bij hare moeder te gaan inwonen, na haar geestelijk gewaad te hebben uitgetrokken. Zoo iets zou moeilijk kunnen worden ondernomen in een plaats, waar de overheid brandde van ijver voor het Katholieke geloof.

De mater van het convent liet dit echter geenszins kalm toe, maar verzocht het hof van Gelderland den Elburgschen schout en magistraat op hun plicht in dezen te wijzen. Het hof bleef dan ook niet in gebreke, maar schreef den 16^{en} Mei aan schout en magistraat van Elburg om Aleidt Jans, hetzij weer in haar klooster te brengen, hetzij uit de stad te bannen. Wat hiervan gekomen is weet ik niet, maar het een en ander doet genoeg verwachten, wat er in 1566 in Elburg zou voorvallen.

Kreeg René van Châlons bij zijn rondreis in 1543 van Elburg den indruk dat het van ketterij lang niet vrij was, van Harderwijk kreeg hij kort daarna de zelfde gedachte, wat niemand verwonderen zal. ¹⁾

Wij vermeldden reeds, hoe in het jaar 1541 hier vele wederdoopers werden gedood en anderen verdreven, hoewel aan sommigen, op voorspraak der burgers, vergund werd in de stad te blijven. In 1544 brak voor hen een booze tijd aan, toen werden alle aanhangers van David Joris, zoowel als van Menno Simons uit Oost Friesland verdreven. ²⁾ Het gevolg was dat velen zich naar de Nederlanden begaven en de landvoogdes ook aan het Geldersche hof schreef hen niet te dulden, maar overal op te sporen en te straffen.

¹⁾ vgl. Bijl. XIII. 1b.

²⁾ vgl. de aantekening onder blz. 41 van dit werk, en over het verder hier aangaande wederdoopers meegedeelde Bijl. XI, 2 en 3.

Terzelfder tijd werden er eenige in Utrecht gevangen. Een hunner noemde als medeplichtige een oude vrouw in Harderwijk, benevens een persoon uit Arnhem. ¹⁾ Den laatste kon men niet vinden, en daarom werd ook het gevangennemen der oude vrouw voorloopig uitgesteld. Kort daarna kwam men Idge Stoeldreyers, de echtgenoot van Jehan Henrycx op het spoor. Zij werd echter bijtijds door een of anderen geloofsgenoot gewaar-schuwd en begaf zich toen naar Kampen, met het plan, indien de vervolging voorbij was, weer terug te komen. Hield die niet op, zoo zeide zij tegen haar man, dan wist zij niet waarheen, want het was thans overal zoo onveilig en dan haar ongelukkige kleine kinderen! Hij moest maar in Harderwijk blijven, zij zou een schuilplaats trachten te vinden. Het bleek dat zij juist bijtijds vertrokken was, want den volgenden dag reeds werd haar man door twee schepenen, Berend van Tellecht en Gerrit Mauriszen (later een voorstander van het Calvinisme ²⁾) in het verhoor genomen en legde allerlei bekentenissen af over wederdoopers, waarmede zijne vrouw had omgegaan. Deze stukken werden vervolgens aan het hof te Arnhem opgezonden, dat nu in een memorie aangaf, hoe men te Harderwijk de zaak verder moest aanpakken. Met den pijnbank bedreigd, deed daarop Jehan Henrycx nog eenige meer uitvoerige verklaringen. Gelukkig echter dat hij niet kon meedeelen waar de vervolgde verblijf hield. We willen hopen dat zij buiten het bereik van het gerecht is gebleven.

Waren de wederdoopers in Harderwijk vertegenwoordigd, dat

¹⁾ deze laatste was te voren ook al door Hollandsche wederdoopers genoemd, vgl. Bijl. XI. 2b.

²⁾ vgl. Bijl. XXVII. 21 no. 8.

de ketterij onder Lutherschen of Sacramentistischen vorm er grooten ingang vond is ongetwijfeld. Zoowel onder de geestelijkheid als onder de raadsleden brak zij zich baan. Mochten al (gelijk in Elburg) vele geestelijken sedert 's keizers bewind niet zoo vrij meer hun meening zeggen, en bv. de pastoor Claes wat meer eerbied voor het sacrament betoonen, er waren er, die ook in dezen tijd onbewimpeld voor hun gevoelens uitkwamen. Tot hun getal behoorde zekere heer Jan, onlangs van Groenlo gekomen, waarschijnlijk de opvolger van Coenraad Renckum. Had deze laatste onder het Kleefsche bewind het avondmaal volgens Protestantschen ritus bediend, Jan van Groll durfde dit zelfs nu voortzetten.

„Vrienden,” zoo sprak hij op den tweeden adventszondag, voor Kerstmis van het jaar 1543, tot zijn gemeenteleden „wij willen doen, zooals gij verleden jaar gedaan hebt. Gij zult u bereiden tot het avondmaal des Heeren, gelijk gij ook toen deedt; wij willen betrouwen op de barmhartigheid Gods en den keizer daar niet in aanzien.”

„Gij moet niet meenen,” zoo sprak hij voorts „dat Christus hier (in het avondmaalsbrood) op dezelfde wijze is als hij aan het kruis was, (gelijk u de papisten geleerd hebben) neen, hij zit aan de rechterhand zijns Vaders.”

Dat deze priester ook ten opzichte van de biecht afwijkende gevoelens koesterde, zal den lezer zeker niet verwonderen. Daarvan zeide hij: „Te zeggen: ik biecht God, Maria en alle heiligen is gekheid, gij moet zeggen: Ik heb God gebiecht en begeer van u door Zijn Woord getroost te worden.”

Verklaarde de Elburgsche geestelijke Herman Lutteken voor geen gestorven zielen te willen bidden, ook hier waren er die

er eveneens over dachten, wij lezen toch van een pastoor, die op Allerheiligen en Allerzielen de kerk uitliep, zoodat er geen vigiliën ¹⁾ of missen voor de dooden geschieden.

Even weinig eerbied als deze geestelijken betoonden vele burgers voor de kerkelijke plechtigheden, trouwens waar de geestelijke en wereldrijke overheid het voorbeeld gaf, was het voor hen goed volgen. Bij zekere gelegenheid werd een doode in Harderwijk begraven. Achter het lijk gingen eenige minderbroeders, de gewone kerkelijke responsoria zingende. Evenwel het duurde niet lang of ze moesten door al het geroep en gespot met hun zingen ophouden. ²⁾

Voorwaar, hier was niet minder reden dan in Elburg om een onderzoek in te stellen en de ketterij zoo mogelijk te keeren.

Dit geschiedde dan ook vanwege het Geldersche hof. Eenige leden daarvan begaven zich met den stadhouder in het laatst van Juni 1545 hierheen, om evenals te Elburg de vereischte maatregelen te nemen. ³⁾ Jammer, dat wij niet weten waarin die bestonden.

Het kapittel van St. Marie te Utrecht, dat het recht had de pastoors te Harderwijk te benoemen, begreep ook iets te moeten doen. Vroeger, onder het Kleefsche bewind, ontbrak hun de gelegenheid om hier de zaken behoorlijk op orde te brengen.

In 1540 toch had de Harderwijker regeering, zooals wij hier

¹⁾ vigiliën = (nacht)waken, d. w. z. de nachtelijke voorbereidende eeredienst, die aan groote kerkelijke feesten voorafging.

²⁾ vgl. aangaande het hierboven meegedeelde Bijl. XIII. 2. onder „Harderwyck”. Responsaria beteekent beurtzangen.

³⁾ vgl. Bijl. XIII. 4 en Bijl. XIV. 3.

even herinneren, zelf vier pastoors aangesteld, want de door het kapittel benoemden durfden de moeilijke betrekking van pastoor in het Lutherschgezinde Harderwijk niet aanvaarden. Nu was de tijd gekomen om tegen een der toen aangestelde pastoors, de reeds vroeger vermelde Johan Seneker, van zijn recht gebruik te maken, te meer daar over diens rechtzinnigheid ongunstige geruchten in omloop waren. Hij werd dan ook afgezet en zekere Nicolaas Jansen Schijn, die reeds vroeger onaangenaamheden met de Harderwijker regeering had gehad, en dus te minder in den smaak kon vallen, in zijn plaats gesteld.

Of de Harderwijker raad zich al beklaagde, dat Johan Seneker zoo geliefd was bij de burgers, of zij al beweerden dat het kapittel in 1540 de benoeming van vier pastoors, en dat wel voor hun geheele leven, aan de stad had vergund en er op wizen dat voor 's keizers regeering zulk eene vervanging nooit was geschied, het mocht niet baten: Johan Seneker keerde niet weer.

Evenmin werd voor Nicolaas Jansen Schijn een ander benoemd, niettegenstaande deze pastoor aan vlagen van razernij leed, die zoo hevig waren, dat men hem met touwen moest binden; op welke omstandigheid de Harderwijker regeering zich natuurlijk beriep ten einde zijne ongeschiktheid te bewijzen. Het is te begrijpen dat die gespannen verhouding tusschen de regeering en den pastoor niet tot bevestiging van het Katholieke geloof medewerkte. ¹⁾

Het volgende jaar, 1546, levert dan ook eenige staaltjes op, waaruit genoegzaam te zien is dat dit geloof in Harderwijk er niet

¹⁾ vgl. over het hierboven verhaalde Bijl. XV. 2, vergeleken met 1 en 3 en met Bijl. IX. d en e.

op vooruitging. Het hof van Gelderland toch oordeelde noodig ook hier (evenals in Elburg) aan den drost Vijt van Munster op te dragen, goed toe te zien, dat niemand in den raad werd gekozen, die met „nyer secte” was besmet.

Ook werd hem den 15^{den} April bevolen een kloosterling, die zijn klooster in Harderwijk had verlaten, gevangen te nemen. ¹⁾ Eenige andere feiten, die wij nu gaan vermelden, doen ons meer een blik slaan in den toestand der burgerij.

Het was in het jaar 1546 een dure tijd. Vandaar dat vele handwerkslieden hard moesten werken om in hun onderhoud te voorzien. Zoo waren er eenige leden van het weversgilde, die zelfs des namiddags op Allerzielendag ²⁾ hun bedrijf uitoefenden. De gildemeesters achtten dit strijdig met de wetten van het gild en beboetten hen met een ton bier. De anderen meenden echter ten onrechte te zijn gestraft en beklagden zich bij de Harderwijker overheid, die, na bevonden te hebben dat hieromtrent in de gilderol geen bepaling voorkwam, hen van hunne boete ontsloeg.

Deze beslissing had ten gevolge dat andere gilden nu verder gingen en in den zomer van 1546 zoo vrij waren eenige heilige dagen (waarop hun verboden was te arbeiden) eenvoudig af te schaffen. ³⁾

Gaven in vele steden en dorpen, hetzij door den Evangelischen zin, waarin zij gestelde prijsvragen beantwoordden, hetzij door de vrijmoedigheid, waarmede zij de gebreken der geestelijkheid

---

¹⁾ vgl. Bijl. XV. 4 op 1546.

²⁾ 2 Nov.

³⁾ vgl. Bijl. XVI. 1. onder ad 5um en ad 7um met 5a en 5b.

hekelden, de rederijerskamers groote ergernis, zoo zelfs dat later (bij plakkaat van 26 Jan. 1559) koning Philips hierop verordeningen gaf, ¹⁾ ook in Harderwijk vinden we iets dergelijks.

Men was daar gewoon den gedenkdag van St. Odulphus ²⁾ luisterrijk te vieren. Op dien dag werd een plechtige processie gehouden en daarbij een spel van godsdienstige aard vertoond. Het was zelfs gebruikelijk dat de pastoor en de kerkmeesters hiertoe de burgers opwekten, daar de opbrengst voor onze Lieve Vrouwe en de kerk bestemd, door de toeloop van vele vreemdelingen vrij aanzienlijk was.

Het spel dat in dit jaar werd opgevoerd moge der kerk voordeel hebben aangebracht, het was overigens niet tot haar eer, ten minste het wordt door de leden van het Geldersche hof een „schandelijke aardigheid” („une farce scandaleuse”) genoemd. Heel stichtelijk zal het wellicht ook voor Protestantsche ooren niet geweest zijn, als wij bedenken dat twee der deelnemers „vermits den dronck” de papieren, waar hun rol op geschreven stond, kwijt raakten. Dit waren zekere Hendrik en Gerrit Eersten, gebroeders. De hoofdrol werd echter vervuld door Claas Beyerman, die zijn stuk zeker goed kende, want hij sprak uit het hoofd.

De Harderwijker raad liet deze overtredingen (ik bedoel de beide laatstvermelde staaltjes ³⁾ eenvoudig begaan, en het zou

---

¹⁾ vgl. G. Brandt. *Historie der Reformatie* Dl. I. 2de druk 1677 blz. 229.

²⁾ 12 Juni.

³⁾ hoe het met den weggelooopen monnik afliep weet ik niet.

de taak van den inquisiteur Berend Gruwel zijn een en ander te straffen. ¹⁾ Met dezen ga ik u thans nader in kennis brengen. Een van de eerste plaatsen waar hij in Gelderland werkte was Harderwijk. Dat hij daar niet met open armen werd ontvangen zal u wel geenszins bevreemden.

In de eerste helft van Juli 1547 kwam hij er aan en nam zijn intrek in het Fraterhuis. Reeds spoedig kon hij merken dat hij geen sympathiek persoon was.

Toen hij zich kort na zijn aankomst naar het raadhuis begaf om aan de regeering van Harderwijk zijne commissie te vertoon en met deze een en ander te bespreken, ontmoette hij onderweg allerlei lieden, die hem scheldwoorden achterna riepen. ²⁾ Voorts had hij toen of later op de bodekamer van het raadhuis een minder aangename ontmoeting met zekeren meester Rutger, „droechscherer” van beroep, iemand die er zijn werk van maakte om aan ziekbedden een stichtelijk woord te spreken.

Deze verstoutte zich het volgende tegen hem te zeggen: „Is zijne Keizerlijke Majesteit zoo gek, dat hij zulk een monnik in deze vreedzame, eendrachtige stad zendt, om hier dingen te ondernemen, die oneenigheid en onvrede verwekken. Dat verwondert mij zeer, het is van Zijne Majesteit noch wijs, noch Evangelisch gehandeld.” Men ziet, meester Rutger durfde te zeggen wat hij op het hart had. ³⁾

Onze inquisiteur maakte zich in Harderwijk, gelijk op zijn

---

¹⁾ vgl. over dit spel etc. Bijl. XVI. 1 onder ad 5um, ad 7um en ad 8um met 4, 5a en 5b.

²⁾ Bijl. XVI. 1 ad. 5um.

³⁾ vgl over hem Bijl. XVI. 1 ad 5um, met 5a en 5b.

weg lag, meester van alle verboden boeken, die hij machtig kon worden. De lieden die hem dezen brachten, werden er echter door de burgerij met een schuinsch oog op aangezien, en zelfs voor verklikkers, boekbrengers en dergelijken gescholden.

Zoo werd ook zekere ^{Hendrik} Gerrit Brouwer, die zich hiertoe naar het Fraterhuis begaf, door eenige lieden ten huize van juffer Anna van Bryenen (zeker familie van Johan van Bryenen, die toen lid van den raad was) spottend nageroepen. Een geestelijke, heer Gerrit Brinck, durfde zelfs zijn boeken nauwelijks gaan brengen, en maakte, gelijk hij aan een zijner collega's, heer Lenhart verklaarde, er zich ongerust over, dat dit brengen der boeken hen priesteren, die toch al met de burgers geen groote vriendschap hadden, nog meer in verdenking zou brengen. ¹⁾

Had de burgerij het niet op hem begrepen, evenmin de raad. Weliswaar behandelde deze, gelijk hij zelf verklaart, hem steeds met alle beleefdheid, ²⁾ maar toch legde diezelfde raad hem bij zijnen arbeid allerlei bezwaren in den weg. Reeds vóór het midden van Juli was hij in Harderwijk aangekomen en het duurde tot eenige dagen in Augustus, eer hij zijn eigenlijk werk kon beginnen. Al die tijd werd met onderhandelingen doorgebracht.

De inquisiteur verzocht kort na zijn aankomst aan den raad dat zij, gelijk in andere steden geschied was, een stuk zouden publiceeren, waarin aan een ieder verboden werd hem en zijn metgezel (hij had den notaris Dirk Wolf bij zich) op eenige wijze te beledigen, en waarin een ieder gelast werd den

¹⁾ vgl. Bijl. XVI. 1. onder ad 4um, ad 6um en ad 8um. (aan het einde).

²⁾ vgl. Bijl. XVI. 1, ad 5um. (op het einde).

inquisiteur alle zijne boeken, na 1518 gedrukt, ter onderzoek te geven en dezen voorts in alles te gehoorzamen. De Harderwijker raad was bereid een stuk af te kondigen waarin het genoemde verbod stond, maar achtte het beter, dat hij het bevel aangaande de boeken en wat verder zijn werk betrof, zelf op den preekstoel zou afkondigen. ¹⁾

De publicatie werd nu in overleg met den inquisiteur op de volgende wijze ingericht: aan een ieder werd verboden hem of zijn metgezel te beledigen en geboden hem te gehoorzamen: volgens de commissie van Z. M. die hij op den predikstoel verkondigd heeft en verkondigen zal. Evenwel, men zou op verzoek van Gruwel, die eenige dagen elders werkzaam moest zijn, met die publicatie tot na zijn terugkomst wachten.

Voor het zoover kwam, voegden de schepenen tot versterking van zijne commissie, zoo zij zeiden (het zal echter wel tot verzwakking zijn geweest!) in dit stuk eenige woorden in, zoodat nu hierin een ieder geboden werd den inquisiteur te gehoorzamen: „in de dingen die goddelijk, billijk en redelijk zijn.”

Aldus werd het stuk nu ook Zondag den 24sten Juli afgelezen, terwijl Gruwel, die teruggekomen was, toen zeker zijn bevelschrift van den preekstoel afkondigde. Dirk Wolf, zijn notaris, bood een der burgemeesters aan, het afgelezen stuk der Harderwijker regeering op de kerkdeur te spijkeren. Dat was toen de gewoonte van publiceeren. ²⁾

Hiermee was deze quaestie nog niet van de baan, gelijk wij straks zullen zien. Inmiddels gebeurde er iets wat nog meer

---

¹⁾ vgl. Bijl. XVI. 1, vooral onder ad. 1um.

²⁾ vgl. Bijl. XVI. 1, onder ad 1um, (aan het einde).

moeilijkheden gaf. De instructie der inquisiteurs hield in, dat zij iedereen voor hun rechtbank konden dagen, alle overheidspersonen, tot zelfs leden van provinciale hoven inclus. ¹⁾ Gruwelmeende van die bevoegdheid ook tegenover de Harderwijker regeering gebruik te kunnen maken en ontbood dan ook den 29sten Juli Herman van Oldenbarneveld, burgemeester en Wolff, secretaris van Harderwijk om binnen een half uur bij hem te verschijnen. Dit bracht groot ongenoegen teweeg, want bij zijn komst te Harderwijk had de inquisiteur met den raad afgesproken, dat hij niets zou ondernemen dan met hun weten en willen en vooral niets, dat op eenigerlei wijs tot oneenigheid, twist of partijschap onder de burgers aanleiding kon geven. Thans, meenden zij, was tegen die afspraak gehandeld. Zoo'n heimelijke samenkomst gaf tot onderlinge belastering aanleiding en was nieuw en ongehoord, ja zelfs hertog Karel, die met goed gevolg tegen de ketterij had gestreden, had zoo iets nooit ondernomen, iets dat strijdig was met de privilegiën en rechten, ook door den keizer bezworen en bovendien in den bevelbrief des keizers, betreffende de inquisiteurs, in Juni te Arnhem gegeven, niet vermeld. Kort en goed, zij konden er niet in toestemmen dat Herman van Oldenbarneveld, burgemeester en lid van den raad, en Wolff, secretaris en gerechtsdienaar, zulk een samenkomst met hem hadden. Wilde hij de schepenen spreken, dan waren zij daartoe (wel te weten allen te zamen) voortdurend bereid!

Dit antwoord bracht notaris Dirk Wolf namens de schepenen aan hem over. Na eenige bespreking verklaarde hij deze zaak

---

¹⁾ vgl. Bijl. XVI. 3b en 3a.

voorloopig te willen laten rusten. ¹⁾

Den volgenden dag, 30 Juli, had de raad een nieuwe samenkomst met den inquisiteur, waarin aangaande de bovengenoemde quaestie alles bij het oude bleef. Er was echter nog meer te verhandelen. Zoo als ik vroeger mededeelde had notaris Dirk Wolf reeds den 22sten Juli op zich genomen het bewuste bevelschrift op de kerkdeur te bevestigen. Hij had dit echter niet gedaan en de inquisiteur begeerde nu dat dit alsnog geschieden zou. Hij liet zich tevens het stuk nog eens voorlezen en bemerkte toen de invoeging, die de raadsleden „tot sterking zijner commissie (?)” zich veroorloofd hadden. Gelijk te begrijpen is drong hij er op aan dat die woorden geschrapt werden, wat dan ook geschiedde. Kort daarop werd het stuk aan de kerkdeur aangehecht.

In diezelfde samenkomst deelde hij mede dat hij uit het onderzoek van geestelijke en wereldlijke personen, zoowel als uit de beleediging hem op de bodekamer aangedaan (welke hij geneigd was te vergeven, voor zoover zij hem betref, maar zij gold ook Z. M!) bevonden had, dat deze stad lang niet zonder dwaling was. Hij wilde een en ander echter voorloopig onder zich houden en bedenken wat hij tot verbetering en onderdrukking daarvan zonder doodzonde kon doen!

De raad antwoordde hierop dat zij als trouwe onderdanen genegen waren iemand die den keizer of hem inquisiteur had beleedigd, of ook iemand, wiens dwalingen bewijsbaar waren of die anderszins tegen Z. M. bevelen had gehandeld, te straffen. Zij wisten hier echter niet van, hij moest hun dus de namen

---

¹⁾ vgl. Bijl. XVI. 1, ad 2um (in het begin), met 2 en 3.

maar noemen. Berend Gruwel gaf hierop verder geen antwoord, en zoo scheidde men van elkaar. ¹⁾

De inquisiteur wist echter wel wat wilde; hij zond kort daarop zijn notaris naar Arnhem ten einde de leden van het hof te verzoeken de Harderwijkers tot hun plicht te brengen. Deze bracht dan ook een brief voor den raad mee, dien hij aan de burgemeesters Otto Alerts en Sweer van Heuckelom (later een der deelnemers aan de bewegingen van 1566) ²⁾ overhandigde. Hierin werd de regeering van Harderwijk gelast den inquisiteur in alles behulpzaam te zijn en ook voor de kerkdeur en elders te publiceeren dat ieder binnen zekeren tijd alle zijne boeken, na 1518 gedrukt, aan hem brengen zou, de goede boeken werden teruggeven (deze publicatie was inmiddels geschied.) Voorts werd aan ieder van hen bevolen op zijne vragen te antwoorden, wat zij wisten, en ook andere burgers tot gewillig getuigenis op te wekken. Nogmaals herhalen zij aan het slot van den brief hoe het's keizers meening is, dat zij hem in alles ter wille zijn.

Den dag daarop reeds zonden de Harderwijkers hun antwoord, waarin zij zich bij den stadhouder rechtvaardigen, en zich over den inquisiteur beklagen, die anders handelt dan hij van den beginne met hen afsprak. De publicatie hebben zij gedaan, en aangaande het verschijnen op zijne oproeping herhalen zij de ons reeds bekende bezwaren. Zij zijn wel bereid getuigenis voor hem af te leggen, maar slechts ten overstaan van twee burgemeesters of van twee andere personen, naar keuze van den ondervraagde.

---

¹⁾ Bijl. XVI. 1, onder ad 3um.

²⁾ vgl. Bijl. XXVII. 21 no. 3.

Het hof verzond den 8sten Aug. zijn antwoord hierop: iedereen was verplicht voor den inquisiteur getuigenis af te leggen, tot zelfs zij, leden van het hof inclus; zijne instructie, waarvan zij hier uittreksel overzenden, wijst dit uit. Zij raden hun voorts ernstig aan hem in alles te helpen, opdat zij daarvan geen kennis behoeven te geven, waar dit behoort (de bedoeling is zeker: aan de landvoogdes). ¹⁾

Inmiddels duurden de onderhandelingen van den raad met Berend Gruwel voort. Zondag 7 Aug. had men na de predikatie een samenkomst in de school. De inquisiteur eischte toen van de raadsleden, dat zij hem een eed zouden doen om hem bericht te geven op wat hij vragen wilde, met de bedoeling namelijk om door middel van de raadsleden informaties te nemen betreffende strafwaardige zaken en personen. De raad meende echter dat de eed, dien zij aan den keizer en de stad hadden gedaan, hen genoeg bond; wisten zij iets dat „contrarie Godt ind sijner Matt weer,” dan zouden zij uit kracht daarvan naar recht en naar 's keizers bevel daartegen handelen. Het scheen dat Gruwel met die verklaring tevreden was, hij drong er ten minste niet verder op aan. ²⁾

Hiermee waren eindelijk zijn onderhandelingen met den raad afgelopen. Het werd tijd ook, want zij waren reeds vóór 15 Juli begonnen en het was nu 7 Augustus. Thans kon hij, altijd echter door middel der raadsleden, zijn onderzoek aanvangen. Zoo geschiedde dit tenminste ten opzichte van de deelne-

¹⁾ vgl. Bijl. XVI. 1. onder ad 4um, en de besproken brieven met het concept van het antwoord van Harderwijk en het uittreksel uit de instructie des inquisiteurs Bijl. XVI. 2a, 2b, 2c, 3a en 3b.

²⁾ Bijl. XVI. 1, onder ad 5um.

mers aan het spel op St. Odulphusdag. Dezen werden voor den raad ontboden en verhoord en vervolgens werden die getuigenissen door twee schepenen en den secretaris naar den inquisiteur gebracht, die daarop zijn dank betuigde voor de hulp van het gericht. Die onderzoekingen verder mee te deelen zou mij in herhalingen doen vervallen: de resultaten zijn ons reeds bekend. ¹⁾ Genoeg zij het er opmerkzaam op te maken dat de Harderwijker raadsleden alles zooveel mogelijk met den mantel der liefde poogden te bedekken. ²⁾

Kort daarop is Gruwel waarschijnlijk uit Harderwijk vertrokken, ³⁾ om er echter in het volgend jaar weer te keeren. In Maart 1548 toch liepen er zulke bedenkelijke geruchten van oproer en ketterij aldaar, dat de Geldersche stadhouder begreep zich in persoon er heen te moeten begeven. De geruchten waren overdreven geweest, zooals hij reeds spoedig merkte, immers bij den raad vond hij alle gehoorzaamheid. Evenwel was er toch het een en ander voor hem te verrichten. Zes of zeven nonnen, die haar klooster verlaten hadden werden daarin weder teruggebracht en Claas Beyerman werd, hoewel niet streng, gestraft wegens het spel dat hij indertijd gespeeld had. Zijn

---

¹⁾ vgl. Bijl. XVI. 7, onder ad 6um, ad 7um en ad 8um. Wat de ons bekende resultaten betreft, ik bedoel het meegedeelde over de afschaffing der heiligedagen en het spel op St. Odulphusdag, het op straat nageroepen worden van Gruwel, de beleediging hem door Rutger Droechscheerer aangedaan, het schelden voor boekbrengers en het omtrent Gerrit Brinck en Hendrik Brouwer meegedeelde.

²⁾ vgl. daartoe Bijl. XVI. 1, onder ad 6um, ad 7um, en ad 8um, met 4, 5a en 5b.

³⁾ vgl. het einde van Bijl. XVI. 1.

metgezel ¹⁾ ontliiep het voorloopig, want hij was niet in de stad en daarom werd aan den raad opgedragen hem een dergelijke straf op te leggen.

Voorts liet hij Berend Gruwel in de stad achter om verder de zaken in het reine te brengen. ²⁾ Nu, er was voor dezen nog heel wat te doen, want weliswaar had hij in het vorige jaar eenige zaken onderzocht, maar straffen waren toen nog niet uitgedeeld, gelijk wij reeds aangaande Claas Beyerman zagen. Hierover legde hij dan ook den 18^{den} Maart aan de Harderwijker regeering eenige vragen voor, waarop deze den volgenden dag antwoordde.

De eerste betrefte de reeds vermelde nonnen, die door den stadhouder in het Bagijnenklooster teruggebracht waren.

De raadsleden wisten hier over de vereischte inlichtingen niet te geven, maar riepen de clementie van den inquisiteur voor haar in.

Voorts vroeg hij aan den raad, welke straf zij het best oordeelden voor hem, die met Claas Beyerman had meegespeeld en voor de lieden die in den zomer van 1546 eenige feestdagen hadden afgeschafft. Men gaf ten antwoord, aangaande het eerste: dat hij zelf de personen had verhoord ³⁾ en bevonden had dat dit niet uit boos opzet was geschied; aangaande het tweede dat de afschaffing der heiligedagen in verband met de tijdsomstandigheden, naar aanleiding van hun uitspraak, die een ieder toe-

---

¹⁾ er wordt in Bijl. XVI onder ad 7um en ad 8um. van twee metgezellen gesproken, één was zeker de hoofdschuldige.

²⁾ vgl. Bijl. XVI. 4.

³⁾ zij waren dus tweemaal verhoord, immers ook reeds vroeger door de Harderwijker schepenen, vgl. Bijl. XVI. 1. onder ad 8um.

liet in dezen zijn geweten te volgen, geschied was. Zij verzochten voorts aan Gruwel deze personen „soo drechelicke penitentie” op te leggen, als hij zonder zijn commissie te verkorten, doen kon.

Een derde punt betrof meester Rutger Droehscherer^e. De inquisiteur wenschte dat men hem zijn „lopen end preken bij den sieken” verbieden zou. De raad beloofde hem dit niet te verzwigen. Het blijkt hier dat Gruwel tenminste geen persoonlijke-wraakzucht koesterde tegen dezen man, die zich zoo stout tegen hem uitgelaten had.

In Harderwijk moest binnenkort een nieuwe rector in de school¹⁾ worden aangesteld. De vorige was waarschijnlijk niet zuiver van ketterij geweest, tenminste de inquisiteur drong er op aan dat zijn opvolger geboden zou worden geen verboden boeken in de school te lezen of dat aan de ondermeesters of ook aan de scholieren toe te laten. De raadsleden beloofden voor de naleving van 's keizers edicten en mandaten te zorgen. De verboden boeken schenen in Harderwijk in den smaak te vallen, want ook nu weer ging Gruwel aan het inspecteeren en wel voor het fraterhuis „op ten brinck.”²⁾

Reeds vroeger vermeldden wij hoe er een slechte verhouding bestond tusschen den pastoor, Nicolaas Jansen Schijn, en de regeering. Dit was er niet beter op geworden. In 1547 vroeg de raad van Harderwijk aan het kapittel van St. Marie de verplaatsing van den pastoor: de gemeente achtte hem niet als een „halfsinnig mensch,” en ook met zijn vicaris leefde

1) men denke hier aan eene school voor „middelbaar onderwijs.”

2) vgl. aangaande het boven vermelde, Bijl. XVI. 5a en 5b.

hij op slechten voet. Het kapittel nam het echter voor den pastoor op. ¹⁾

Het volgend jaar drong Berend Gruwel er op aan dat de Harderwijkers (afgezien van de collatierechten waarop zij aanspraak maakten) in vrede met hunnen pastoor zouden leven; hij zou dezen bewegen den raad en de burgers in alles ter wille te zijn. De raad gaf daarop ten antwoord dat de geheele gemeente hem niet lijden mocht en dat zij dit niet beloven wilden; kon de inquisiteur den pastoor bewegen zijn ambt neer te leggen, dan zouden zij hem zeer verplicht zijn. ¹⁾ Hiervan kwam echter voorloopig niets, eerst in 1557 legde Schijn zijne betrekking neer, na in de laatste jaren veel moeite te hebben gehad om zijn traktement betaald te krijgen. ²⁾

De belangstelling in den godsdienst of laat ik liever zeggen in den eeredienst nam, gelijk men verwachten kon, bij dergelijke toestanden af. Gruwel poogde van den raad te verkrijgen dat deze de gilden vermanen zou om den „godesdienst die dair plach to gesceen” wederom op te richten, bijzonder wat betrof het „heylighen ambacht” der misse. Geschiedde dit, dan zouden door Gods zegen ongetwijfeld alle ambten en neringen in de stad beter gaan. De raad beloofde dit, maar verzocht hem den pastoor hierin beter te onderrichten. ³⁾

De verbetering liet echter op zich wachten, ook toen er in 1558 een ander voor Schijn in de plaats kwam. Ook met heer Rutger van Baer stond de raad en een groot deel der gemeente

¹⁾ vgl. Bijl. XVI. 5a en 5b en de aanteekening op 5a.

²⁾ vgl. Bijl. XXVII. 4 in het midden, alinea: Dat ick mij enz. en de aanteekening over Rutger van Baer bij Bijl. XXVII. 3.

³⁾ vgl. Bijl. XVI. 5a en 5b.

spoedig op een slechten voet. ¹⁾ Reeds dadelijk weigerde de raad hem een deel zijner bezoldiging te betalen, dat Schijn met groote moeite, waarschijnlijk door tusschenkomst van het hof van Gelderland, nog had gekregen. ²⁾ Was er vroeger een talrijke geestelijkheid aan de parochiekerk van Harderwijk verbonden, Rutger van Baer had behalve zijn kapellaan, dien hij zelf bekostigde al heel weinig hulp, slechts twee of drie vicarissen! En welke helpers dan nog, twee er van waren zoo oud dat zij weinig dienst meer konden doen en de derde wilde niet. De oorzaak dezer toestanden lag in de gilden. Besteedden deze hier talrijke en bloeiende vereenigingen vroeger veel geld om door vicarissen dienst te laten doen op hun altaren, hunne belangstelling was voortdurend verminderd, zoodat de inkomsten ontbraken om vele en bekwame geestelijken aan de kerk te verbinden. Eveneens raakten in verval vele diensten, die in de kerk uit kracht van schenkingen door bijzondere personen plachten te geschieden. ³⁾ Geen wonder dan ook dat het kapittel van St. Pieter eindelijk, in 1564, begreep dat hier wat tegen gedaan moest worden.

De vicarissen, die slecht hun plichten vervulden en veeltijds afwezig waren, moesten aangemaand worden den pastoor beter behulpzaam te zijn, daartoe zou hunne bezoldiging verbeterd worden in evenredigheid met de diensten, die zij verrichtten. De vervallen dienst vanwege het St. Joostensgild moest wor-

---

¹⁾ vgl. hierover een request, door hem in 1566 aan het hof van Gelderland verzonden Bijl. XXVII. 4.

²⁾ vgl. Bijl. XXVII. 4.

³⁾ vgl. Bijl. XIX. 4c.

den hersteld, evenals een ander opgeheven „offitium,” waarvan de inkomsten onder de heeren der stad berustten, en dat ter begeving van den pastoor stond. Dit laatste strekte om op heilige dagen de epistels ¹⁾ te lezen en eenige missen in het gasthuis te doen.

Ook moesten voortaan de dooden, behalve armen, kinderen of lijders aan besmettelijke ziekten des voormiddags begraven worden met een zielmis, terwijl ook de uitvaart daarmee behoorde gedaan te worden. Tot nu toe werden de dooden eenvoudig des namiddags zonder zielmis en vigilie begraven. Dit was tegen de gewoonte der kerk en „smaakte” naar de ketterij van ontkenning van het vagevuur en naar de meening dat men voor de dooden niet behoorde te bidden.

Op alle deze dingen drong de officiaal van St. Pieter bij den raad der stad aan. Het antwoord zal hem niet bijzonder bevredigd hebben. Het luidde, dat de regeering zou handelen zooals de geheele landschap handelde en dat zij over sommige punten met den pastoor zou spreken. ²⁾

Ongetwijfeld is er van de zijde der regeering verder ook niets ter verbetering gedaan, gelijk uit het hier volgende is af te leiden.

In Harderwijk was het van ouds gebruikelijk dat, wanneer bij processies het sacrament werd rondgevoerd, de beide jongste schepenen het kleed droegen, dat alsdan de hostiekast bedekte, terwijl de oudsten twee aan twee volgden.

¹⁾ aldus heetten bepaalde gedeelten der H. S. die bij de misliturgie werden voorgelezen en meestal uit de brieven (epistolae) waren genomen vgl. W. Moll. Kerkgesch. v. Nederland vóór de Hervorming. Dl. II 3e stuk blz. 282.

²⁾ vgl. Bijl. XIX. 5.

Tot kort voor de komst van Rutger van Baer hadden de schepenen dit gebruik in stand gehouden, maar sinds deze pastoor werd gebeurde het nooit meer, noch op Sacramentsdag, noch bij de Kermis, noch zelfs wanneer de koning om eenige reden eene processie gelastte. Ook gingen velen hunner (er bleken in 1566 slechts twee goed-Katholiek te zijn) nooit bij hem ter biecht. Kwamen zij hem op straat met het sacrament tegen, dan namen zij daarvan in het minst geen notitie. ¹⁾

Bedenkt men daarbij nog dat in 1564 de min aangename verhouding van den raad en den pastoor tot bepaalde vijandschap was geklommen, dan begrijpt men genoeg dat van de verbeteringen op last van den officiaal niets kwam.

Ontmoetten wij vroeger zoowel in Harderwijk als in Elburg geestelijken, die vooral ten opzichte van het avondmaal van de Roomsche voorstelling afweken, in dezen tijd was dit het geval met zekeren Evert van Doesburch, prediker in het Minrebroeder- of Franciscanerklooster te Harderwijk. In Juni 1563 werd hij, wij weten niet door wien, bij den stadhouder aangeklaagd: hij zou op schandelijke wijze tegen het Katholieke geloof hebben gepredikt en daarmee nog voortgaan. Deze vroeg daarop inlichtingen aan den raad van Harderwijk, die echter alle moeite deed om den beschuldigde de hand boven het hoofd te houden.

Zij hadden, zoo schreven ze heel naïf, uit zijn brief begrepen, dat de beschuldigde persoon niemand anders kon zijn dan de prediker uit het Minrebroedersklooster. Zelf hadden zij geen van alle zijne prediking, die zoo ergerlijk zijn moest, gehoord en

---

¹⁾ vgl. Bijl. XIX. 4c en vooral Bijl. XXVII. 16 no. 40.

daarom waren zij naar den guardiaan van zijn klooster gegaan om er meer van te weten te komen. Dezen hadden zij den brief van het hof voorgehouden en hem gezegd, dat indien hun prediker of iemand uit hun klooster dergelijke leerlingen verspreid had, hij zulks te kennen behoorde te geven, en verder geïnformeerd naar naam en afkomst van den beschuldigde. Daardoor waren zij onderricht dat hij Evert van Doesburch heette en de gelofte had afgelegd in het Minrebroedersklooster te Deventer. ¹⁾ Voorts wist de guardiaan niet dat hij of een ander uit hun klooster iets had geleerd of gepredikt, dat tegen het Katholieke geloof streed. Evert van Doesburch was zelf niet aanwezig, hij was naar Utrecht om twee nieuwe kloosterbroeders in te wijden, maar de guardiaan zou hem, zoodra hij terugkwam, een en ander te kennen geven, opdat hij zich verantwoorden mocht.

Vervolgens, zoo gaat hun verhaal voort, kwam na een paar dagen de bewuste prediker terug en begaf zich naar den raad. Hij had de boodschap van den guardiaan vernomen, zoo zeide hij, ook hadden de inschrijvers der twee nieuwe kloosterbroeders hem verweten dat hij Luthers had gepreekt, waarop hij ten antwoord gaf dat hij hiervan onschuldig was en wel wist, wie hem beklaagd had, namelijk de pastoor van Harderwijk. Hij toch had bij een twist, die zij samen kregen, den pastoor verweten, dat deze op de vergadering, verleden jaar door de Veluwsche pastoors te Arnhem gehouden, aan zijn ambtgenooten „etlicke penningen ontreckent” en in datzelfde jaar als deelgerechtigde in de maalschap Putterbosch veel hout zich

¹⁾ dit scheen wel een broeinest der ketterij, vgl Bijl. XXI. 1a en 1b en Bijl. XXXIV.

toegeëigend had boven hetgeen door den houtrichter voor hem was gemerkt. Daarom hadden de maalmannen hem zijn hout ontnomen en hem van zijn maalschapsrechten vervallen verklaard.

De inschrijvers antwoordden daarop, zeide Evert van Doesburch, dat de pastoor zich dan van die beschuldiging moest zuiveren en dat men, wat zijne prediking aanging, bij een jong man als hem ook niet ieder onbedachtzaam woord ten hoogste moest opnemen. Voorts verklaarde hij onschuldig te zijn aan wat hem ten laste werd gelegd. Hij wilde afwachten, wie hem bewijzen zou in deze stad tegen het Katholieke geloof gepredikt te hebben, dan zou de waarheid wel aan het licht komen en men zou merken uit wat oorzaak de beschuldiging was geschied.

Aldus schreven de Harderwijker raadsleden naar den stadhouder, het bleek echter spoedig dat dit geheele bericht belangrijk van de waarheid afweek. Zeker om den stadhouder gunstige denkbeelden van hun gehechtheid aan de kerk te geven, voegden zij aan hun brief een bijvoegsel toe, waarin zij hem verzochten aan de landvoogdes, de hertogin van Parma, te schrijven, opdat deze hun kerk, waar zij onlangs zooveel aan ten koste hadden gelegd, met een glas in het „cruys-werck” begiftigde! ¹⁾

Had de beschuldigde ten onrechte vermoed, dat de pastoor van Harderwijk zijn aanklager was geweest, dit zou toch spoedig waarheid worden. ²⁾ Rutger van Baer klaagde hem den 24sten Juni per brief bij het hof aan, daartoe drong hem, zeide hij

¹⁾ vgl. den boven behandelden brief met het aanhangsel Bijl. XIX. 4. a.

²⁾ vgl. Bijl. XXVII. 4, in het begin.

„die liefde Gaedes almechtich und des goetloesen monyckz boishet.” Daarin verklaarde hij zich bereid te Arnhem te komen, om de zaak beter uit een te zetten. Hij werd dan ook aldaar ontboden, en legde den 9^{den} Juli nadere verklaringen af.

Uit deze beide stukken ¹⁾ blijkt de ware toedracht der zaak. Mogen wij eenige redenen hebben, om niet al te veel aan het getuigenis van iemand als Rutger van Baer te hechten, op wiens leven nog al wat aan te merken scheen, ²⁾ wat hij aangaande Evert van Doesburch verhaalt, verklaart hij onder eede en bovendien noemt hij andere getuigen.

Op Palmzondag dan had onze minnebroeder (dye goetloese boeve” zegt van Baer) in Harderwijk gepreekt. Aan de orde was de reis van Christus naar Jeruzalem. Hij bleef echter geenszins bij dit onderwerp, maar ging zijne hoorders vermanen, dat zij met aanstaande Paschen het avondmaal onder twee gestalten behoorden te ontvangen. Op Paschen werd echter het avondmaal naar den gewonen ritus door van Baer bediend. Velen die hieraan deelgenomen hadden waren Paaschmaandag weder onder het gehoor van Evert van Doesburch. „Gij hebt het sacrament ontvangen tot uwe verdoemenis, gij hadt het naar de instelling van Christus onder twee gestalten behooren

¹⁾ Bijl. XIX. 4b en c, waar de brief van 24 Juni en de verklaring van 9 Juli worden gevonden.

²⁾ vgl. Bijl. XXVII. 21 getuigenissen van Harderwijker rogeeringsleden, de confessies van Daniël Rensen, secretaris van Harderwijk, bij van Hasselt. Stukken voor de Vad. Hist. Dl. II blz. 88. In 1574 zou van Baer wegens zijn ergerlijk leven door het kapittel van St. Marie afgezet worden, doch later komt hij weer als pastoor voor, vgl. Schraassort. Besch. v. Harderwyck, Dl. II blz. 119, en De Meester. Hist Gen. Kron. 1863 blz. 180. In 1566 is hij ook buiten dienst geweest. vgl. Bijl. XXVII. 3, en de daar omtrent hem gegeven aantekening.

te ontvangen. Waarom waart gij zoo dwaas anders te doen? Nu hebt gij een muizenmaaltijd gehouden. De kelk behoorde u ook te worden toegereikt; want geen huisman doet zijn maaltijd, of hij drinkt er een kan bier bij. Ik had u te voren genoeg gewaarschuwd. Waarom hebt gij het sacrament zoo misbruikt?" Aldus sprak Evert van Doesburch. Geen wonder dat velen er door geërgerd werden en zich bij den pastoor beklaagden.

Op den daarop volgenden Sacramentsdag preekte hij in denzelfden geest en kwam er tegen op, dat het sacrament dan plechtig in een gesloten kastje werd rondgedragen: het moest gegeten en gedronken worden.

Niettegenstaande die zware beschuldigingen vinden wij Evert van Doesburch nog een jaar later in Harderwijk, ongetwijfeld door de bescherming van de raadsleden. ¹⁾ Waren dezen met hem op goeden voet, in groote vijandschap leefden zij met den pastoor. Wij zagen reeds welke beschuldigingen tegen dezen werden ingebracht. De bovengenoemde prediker was niet de eenige, die hem van oneerlijkheid jegens zijne medepastors aanklaagde. Dirk Dorre, onze oude bekende, klaagde hem en den pastoor van Barneveld deswegens aan, doch werd gedwongen voor den deken der Veluwe, Everard Swaer, pastoor te Nijkerk, zijne beschuldiging in te trekken en wel ten overstaan van verscheiden andere geestelijke en wereldlijke personen. Vooraf hadden eenige pastors de rekeningen van Rutger van Baer en zijn Barneveldschen ambtgenoot Andreas Fylani onderzocht en daaruit bevonden, dat zij meer hadden uitgegeven dan ontvangen en dus geen gelden achtergehouden hadden. ²⁾

¹⁾ Vgl. Bijl. XXVII. 3 en 4.

²⁾ vgl. de aangeh. Bijl. XXVII. 4, en Bijl. XIX. 3.

Ook aangaande de beschuldiging van houtdieverij in 't Putterbosch scheen hij zich vrij goed te kunnen rechtvaardigen. ¹⁾ Desnietteenstaande nam de raad van Harderwijk met zijne vordediging geen genoegen, maar beweerde, dat hij zich niet kon of wilde zuiveren van de zware klachten, tegen hem ingebracht. Hoewel het hof van Gelderland beval, dat hij daarom niet bemoeilijkt mocht worden, bleef hij toch in een kwaad gerucht bij den raad en bij vele leden zijner gemcente.

Ook met Evert van Doesburch leefde hij voortdurend in onmin, ja dit ging zoover, dat toen van Baer den 3^e Mei 1564, op het feest der Heilige Kruisvinding, in de kerk den dienst verrichtte, deze monnik, in wereldlijk gewaad, met een uitgetrokken zwaard op hem toekwam, met minder vriendelijke bedoeling ongetwijfeld. Toen de pastoor zich hierover bij de regeering beklaagde, wilde deze zijn klacht niet behandelen; want zij oordeelde dat die, als geestelijke personen en zaken betreffende, niet tot hare bevoegdheid behoorde. ²⁾

Ziehier het een en ander, wat juist geen schoon licht werpt over de hervormingsgezindheid van vele Harderwijkers, noch over de wijze, waarop de beginselen der hervorming door sommige geestelijken werden voorgestaan. Bedenken wij echter, dat in een zondige maatschappij ook de heiligste beginselen verontreinigd worden en nimmer ongerept in den strijd komen. Bovendien, het moet om waarheid te doen zijn, en daarom mochten deze feiten, die trouwens ook tot recht verstand der volgende gebeurtenissen onmisbaar zijn, hier niet achterwege blijven.

¹⁾ vgl. Bijl. XXVII. 4.

²⁾ vgl. aangeh. Bijl. XXVII. 4.

In het vorige tijdvak werd Berend de Haze, pastoor te Hattem, wegens zijn ketterijen niet slechts van daar, maar uit geheel Gelderland gebannen. Wij zien dezen terugkeeren, nu eene nieuwe orde van zaken door 's keizers bewind was aangevangen.

Hij oordeelde het voorzichtigheidshalve noodig zich meer dan vroeger aan de ceremoniën en gebruiken der kerk aan te sluiten. Daarmee legde hij echter weinig eer in.

In Hattem toch had zich de hervorming nog meer baangebroken dan in Harderwijk of Elburg. Toen de stadhouder René van Châlons, die ons dit meedeelt, er den 26sten Sept. 1543 werd ingehuldigd, begreep hij dan ook allerlei maatregelen daartegen te moeten nemen. Den Lutherschen drost, die bovendien als Kleefsch onderdaan onbevoegd was die betrekking te bekleeden, verving hij door een ander. Ook drukte hij Berend de Haze, benevens de andere Hattomsche geestelijken op het hart, dat zij noch in hun preeken, noch op eenige andere wijze verboden meeningen hadden voor te staan, en de raadsleden wees hij uitdrukkelijk op de slechte gevolgen, die het voor hen hebben zou, indien niet, overeenkomstig 's keizers bevel, de ketterij behoorlijk werd onderdrukt.

Toen een paar jaar later de leden van het Geldersche hof naar aanleiding van de klachten van Arent toe Boecop en anderen, in de steden van het noorden der Veluwe een onderzoek instelden naar de ketterij, werd Hattem niet vergeten en ook daar zal er wel een en ander gestraft zijn, ofschoon het ons niet uitdrukkelijk wordt gemeld.

Zooals gezegd is, legde Berend de Haze met zijn aansluiting aan de kerk weinig eer in. Het is te begrijpen uit het zoo even vermelde, immers was men te Hattem verder op den weg der

ketterij gevorderd dan in naburige steden, zoo verstaan wij hoe onze pastoor, wegens deze zijne handelwijze door velen voor een goddeloos Christen gescholden werd, die zijn overtuiging had verloochend. ¹⁾ Die handelwijze had echter voor hem het voordeel dat hij er zeker in de eerste plaats mee beoogde: hij werd met rust gelaten en kon nog vele jaren ongestoord op geleidelijke wijze de hervorming bevorderen. ²⁾

Wat zijn leven betreft, wij weten dat hij, als vele geestelijken, met zijne huishoudster of dienstbode leefde, bij wie hij kinderen had. ³⁾ Hetzij alleen hierom, hetzij wegens nog andere redenen, later werd (men bedenke dat het door zijn vijanden geschiedde) niet alleen gesproken van zijn ketterijen, maar ook van zijn „quaden, schandaleusen, dwalachtigen leuen.“ ⁴⁾

Verhaalde ik reeds dat hij voor velen der Hattemers in zijne bevordering der hervorming niet ver genoeg ging, dezen zochten dan ook elders hun zielevoedsel en wel in Garderen, bij den bekenden Anastasius Veluanus, die hier tot 1550 als pastoor werkzaam was. Wel een bewijs dat zij er iets voor over hadden, want het was een zeer ongelegen kerkgang. ⁵⁾

Het verdient de aandacht dat hier in het jaar 1566 alles zoo kalm afliep, en dat niettegenstaande Hattem rijk was aan ket-

---

¹⁾ vgl. aangaande het hierboven meegedeelde Bijl. XIII. I, vooral a, 2 onder Hattem en 3, benevens 4.

²⁾ tot op het jaar 1557, zooals wij straks zullen zien.

³⁾ vgl. Bijl. XXII. 3 op 1557.

⁴⁾ vgl. Bijl. XXII lb. en 2.

⁵⁾ volgens een Gardersche traditie, die nog van het Hattemer kerkpad spreekt. Dat juist de met Berend de Haze ontevreden hierheen gingen, ligt, dunkt mij, voor de hand.

ters en de toestand der Katholieke kerk er van dag tot dag treuriger werd, gelijk een Roomschegezind schrijver in 1565 getuigde.¹⁾ Hieruit is af te leiden dat de Hattemers op andere wijze de hervorming voorstonden dan het naburige Elburg.

Het is jammer dat de vrij talrijke berichten, die ons voor Harderwijk en Elburg ten dienste stonden, hier ontbreken, wellicht zou 't ons dan mogelijk zijn het verschil der toestanden beter te verstaan. Wat wij nog in dit tijdvak over Hattem weten, beweegt zich om den pastoor Berend de Haze.

Hoe bedachtzaam deze ook de hervorming mocht bevorderen, op den duur bleef hij niet ongemoeid. In het laatst van 1556 kwamen er klachten over hem in bij het hof te Arnhem, welke tengevolge hadden dat een der leden zich naar Hattem begaf om te informeeren naar het „leven, de religie en de conversatie” van den pastoor. De informaties vielen ongunstig voor hem uit en waren zeker wel uitvoerig. Joost van Cranevelt had zich 28 dagen met het inwinnen daarvan bezig gehouden. Het hof zond daarop den 29sten Dec. een bode naar den inquisiteur Franciscus Sonnius te Utrecht. Deze was bereid de zaak ter hand te nemen, maar moest zich eerst van eene vernieuwde commissie voorzien, ten einde in het hertogdom Gelre en graafschap Zutphen zijn ambt te kunnen uitoefenen.

Daarna begaf hij zich naar Arnhem, waar toen ook heer Berend de Haze moest verschijnen. Sonnius velde ten overstaan van eenige leden van het hof zijn vonnis: wegens zijn ergerlijk leven, leeren en kettersch prediken werd hij van zijn pastorschap vervallen verklaard en uit Hattem gebannen.

---

¹⁾ vgl. Bijl. XXX, en Bijl. XXIV aan het einde.

Bovendien moest hij de zeer aanzienlijke proceskosten betalen. Hoewel hij zijne goederen reeds vroeger aan zijn huishoudster en zijn kinderen had overgedragen, betaalde zijn zoon Jasper deze, om de eer zijns vaders te redden. ¹⁾

Berend de Haze berustte niet in dit vonnis, maar zocht zijn heil bij de Geldersche staten, die echter op zijn verzoekschrift, dat zeker zijn herstel als pastoor beoogde, afwijzend beschikten. ²⁾

Konden deze hem niet helpen, meer steun ondervond hij van de regeering van Hattem. Deze liet het toe dat hij, in weerwil van zijn banvonniss, daar weer ging wonen, en de lieden van het Katholieke geloof afvallig maakte, waarbij hij trouw door zijn zoon werd geholpen. Geen wonder dat zijn opvolger, Gerard Barthols, een goed Katholiek priester, veel last van hem had, en zich daarover telkenmale bij het hof van Gelderland beklaagde. Het scheen echter weinig te baten, want Berend de Haze bleef rustig in Hattem wonen en hem tegenwerken ³⁾.

Ziehier, wat ik aangaande deze stad te vermelden vond. Al is het weinig, het stelt ons in staat eenige voorstelling van den gang der hervorming aldaar te verkrijgen.

We zagen reeds vroeger hoe te Arnhem tijdens de regeering van Willem van Gulik wederdoopers werden gevonden, en ook thans ontbraken zij er niet, al zullen ook velen hunner bij de

---

¹⁾ vgl. Bijl. XXII en ook Bijl. II. D. 6, waar al het hierboven verhaalde nader gestaafd wordt.

²⁾ vgl. Bijl. XXX. 3.

³⁾ vgl. Bijl. XXIV aan het einde, de naam van zijn opvolger blijkt uit vergelijking van Bijl. XXII. 2 en XXX. 7.

veranderde en voor hen geenszins verbeterde orde van zaken naar elders zijn vertrokken. Aldus deed tenminste zekere Jorjen van Goor, die in een der voorsteden van Arnhem woonde. Hij was door wederdoopers, in Holland gevangen genomen, als geloofsgenoot genoemd. Het hof van Gelderland stelde daarop zoo spoedig mogelijk en met de meeste omzichtigheid een onderzoek in en ontdekte dan ook zijn woonplaats. Evenwel, hij was niet te huis. Kort daarop deelde het hof van Holland mede dat een der onlangs te Utrecht gevangen wederdoopers ¹⁾ meer aangaande hem zou weten, waarop het Geldersche hof aan den schout van Utrecht verzocht dezen hieromtrent te ondervragen. Aldus geschiedde en de substituut-schout bracht de bekentenis van den gevangene aangaande Jorjen van Goor naar het hof te Arnhem. Hij maakte daarbij tevens aanspraak op zijne verbeurt te verklaren goederen, welke aanspraak het Geldersche hof niet voetstoots wilde erkennen. Men verkocht hier echter de huid, oer men den beer had. Toen men kort daarop zich naar het huis van den beklagde begaf, bleek uit de getuigenis der bureu dat hij al een half jaar geleden Arnhem had verlaten. Waarheen hij zich had begeven wist niemand! ²⁾

Voor al in het tweede gedeelte van dit tijdvak schenen er veel wederdoopers in Arnhem te zijn. Deze hadden de gewoonte vergaderingen in Emmerik bij te wonen. Dit ging echter niet steeds even goed, tenminste een uit hen raakte bij gelegenheid, dat een bijeenkomst verstoord werd, aldaar in hechtenis.

---

¹⁾ deze of een ander noemde ook eene onde vrouw in Harderwijk. vgl. bl. 75 van dit werk.

²⁾ vgl. Bijl. XI. 2b.

Anderen echter wisten te ontkomen en bleven, naar het schijnt ongestoord, in Arnhem wonen. ¹⁾ Minder gelukkig ging het een prediker, over wien wij thans gaan spreken.

Ontmoetten wij in Harderwijk een ketterschen minnebroeder uit het Deventer klooster, het schijnt wel dat dit een kweekplaats der ketterij was; want ook hier troffen wij er een aan. Gelijk men weet was het gebruikelijk, dat op de Zondagen voor Paschen minderbroeders (Franciscanen) of ook predikheeren (Dominicanen) de lijdenstoffen kwamen behandelen. ²⁾

Zoo kwam ook in Arnhem op een Zondag in het laatst van 1555 een Deventer minnebroeder preken, wiens naam ons onbekend gebleven is. Hij was nog zeer jong, behoorde eigenlijk tot de strengere orde (er waren twee verschillende soorten van Franciscanen) ³⁾ der Observanten, maar was zonder zijn geestelijke overheden daarin te kennen tot de minder gestrengte orde der Gaudenten overgegaan.

De twee preeken, die hij hield, maakten in Arnhem een grooten indruk. De burgers kregen er verschil over. De een vond de preeken krachtig en flink, de ander vond ze ongeloovig en ergerlijk. Het duurde dan ook niet lang of de prediker werd, op last van het hof, in verzekerde bewaring genomen. Daar de inquisiteur Sonnius, die anders in dergelijke zaken te hulp werd

¹⁾ vgl. Bijl. XXIV, over Arnhem. (begin.)

²⁾ vgl. W. Moll. Kerkgeschiedenis van Nederland voor de Hervorming II. 3^e stuk. blz. 341.

³⁾ de strengere orderogelen waren in die dagen door de meeste kloosterlingen van St. Franciscus aangenomen, het klooster te Deventer was een der weinige uitzonderingen vgl. a w II. 2^e stuk blz. 197 enz.

geroepen, in Friesland vertoefde, kon men hem het verder onderzoek van den gevangene niet opdragen.

Evenwel men wist raad. De minister van Observanten der provincie Keulen vertoefde juist te Nijmegen, zeker wel in het daar aanwezige klooster der orde. ¹⁾ Deze werd den 4^{den} Maart door een bode op een kar gehaald. Door hem, in tegenwoordigheid van eenige leden van het hof, had nu de ondervraging plaats. De gevangene liet zich weinig uit. Zijn rechter bood daarop aan hem aan de oversten van zijn vroeger klooster ter bestraffing over te leveren, daar hij feitelijk nog tot die orde behoorde.

Het hof won vervolgens het advies van de landvoogdes in. Jammer, dat wij niet weten hoe dit luidde. In allen geval, zijne zaak vereischte nog al tijd; want den 23^{en} Maart werd de genoemde minister van observanten opnieuw geraadpleegd. Ook de pastoor van Deventer moest inlichtingen verschaffen. Hoe het na dit alles met den gevangene is afgelopen, vermeldt de historie niet. Zonder straf is hij zeker niet vrijgekomen. ²⁾

Dat deze preeken zulk eene verdeeldheid onder de hoorders teweegbrachten, dat men voor oproer vreesde, is wel een bewijs dat er ook hier een belangrijke hervormingsgezinde partij was ontstaan. Dit blijkt uit andere berichten ten duidelijkste, vooral uit het verslag dat een reeds meermalen aangehaald Katholiek schrijver in 1565 nccrschreef, wat vooral aangaande Arnhem

---

¹⁾ vgl. Moll a. w. Dl. II. 2^e stuk blz. 199. De minderbroeders waren in provinciën verdeeld. Ons vaderland behoorde tot die van Keulen, vgl. H. J. Royaards Geschiedenis van het Christendom enz. gedurende de Middeneeuwen. 2 Dln. 1849 en 1853 Dl. II blz. 297, 298.

²⁾ vgl. aangaande het boven verhaalde Bijl. XXI. 1a en 1b.

zeer uitvoerig is. Een en ander deelde ik hieruit reeds mede, het overige volgt hier. ¹⁾

De schrijver begint met de jammerklacht, dat Arnhem, welke stad zoo langen tijd als de meest Katholieke van Gelderland te boek stond, geheel en al van dien roem is ontaard.

Gelijk vroeger, werden ook thans geheime godsdienstige samenkomsten buiten de poort der stad gehouden. Tot onder de hoogste standen was de ketterij doorgedrongen. Ook hier, evenmin als te Harderwijk, wilde de raad bij plechtige gelegenheden het Sacrament begeleiden, al deed men dit ook bij uitzonring met Paschen 1565, op uitdrukkelijk verlangen van den stadhouder, tegen wien men zich moeilijk kon verzetten. Vooral de toenmalige burgemeester was daar anders tegen. Niet alleen in den Arnhemschen gemeenteraad, neen zelfs in het paleis van den graaf van Megen was de ketterij doorgedrongen. Diens echtgenoot stierf zonder de genademiddelen der kerk, al werd zij dan ook, zeker om het gevoel van den goed Katholicken stadhouder niet te beledigen, in gewijde aarde plechtig begraven.

De eerbied voor de kerk was hier gering. Velen dreven de spot met de mis, en zetten nooit een voet in het kerkgebouw. Het hoogwaardige Sacrament was op straat aan allerlei beschimping blootgesteld. Ketersche boeken werden hier, gelijk in geheel Gelderland, straffeloos gelezen, daaronder ook vooral de Heidelbergsche Catechismus, voor welks invloed de bovenvermelde schrijver zich zeer ongerust maakt. Geen wonder dat

---

¹⁾ Ik verwijs voor het vervolg aangaande Arnhem naar dit stuk: Bijl. XXIV.

bij die veranderde omstandigheden ook de bewoners van het Minnebroeders-klooster luide klachten aanheffen over de vermindering hunner inkomsten: doordien het volk, God betert, hoe langer hoe meer van de gebruiken der kerk afkeerig wordt. ¹⁾

In Arnhem was hiervoor een bijzondere reden. George van Prume, sinds 1554 ²⁾ parochiepriester der Arnhemsche moederkerk, was een zeer ongeleerd en weinig achtingswaardig man. De behartiging zijner plichten als priester liet hij aan anderen over. Niet alleen dat hij, om het voordeel, steeds de domste hulpgeestelijken aanstelde; maar ook benoemde hij als plaatsvervanger iemand, die indertijd door het Nijmeegsch kapittel wegens zijn ketterijen was verdreven. Daarom bekommerde hij zich minder, als het voor zijn beurs maar goed uitkwam. Onze verslaggever dringt dan ook in de eerste plaats op de vervanging van dezen pastoor aan. De hertogin van Parma moet de Abdij van Prume verzoeken een beter priester voor hem aan te stellen. Zijne klacht hielp echter niet; de pastoor bleef in functie. ³⁾ Eveneens zijn kapellaan, wiens ketterij later in het licht trad. ⁴⁾

Zoo ontwikkelde zich dan te Arnhem, even als in andere streken van ons vaderland, de hervorming niet het minst door het gebrek aan ernst bij hare tegenstanders. Ook voor de Roomsche kerk waren hier de verkeerde vrienden de ergste vijanden.

¹⁾ vgl. Bijl. XXI, 3.

²⁾ zijne nagelaten correspondenties met den bisschop van Utrecht loopen over de jaren 1554—1584, worden bewaard in het Arnhemsch archief en vermeld door P. Nijhoff. Inventaris van het archief van Arnhem blz. 221—222, waar echter ten onrechte 1544 in plaats van 1554 wordt aangegeven, vgl. ook Bijl. IV, 2.

³⁾ vergelijk de vorige aantekening

⁴⁾ vgl. Bijl. XXXIV, 1. (op het einde.)

Aangaande de beide overige steden der Veluwe zijn de berichten zeer karig. Over Nijkerk kwam mij geen enkele bijzonderheid voor, en over Wageningen alleen dat er er veel „Sectarissen” waren, Wederdoopers zoowel als Sacramentisten. ¹⁾

Ook over het platteland is niet veel mee te deelen. Van een zegenrijken invloed der hervorming valt hier weinig te bespeuren. Het schijnt wel dat deze op de onontwikkelde Veluwenaars eer een verwilderenden invloed had. Ook in de steden troffen we hier een en ander van aan. Geen wonder dan ook, dat de Veluwsche geestelijkheid hierover luide jammerklachten aanhief. Had deze zelf reeds alles gedaan wat in haar vermogen was, om verschillende misbruiken te keeren, in 1560 begreep zij, waar eigen kracht te kort schoot, de machtige hulp der overheid te moeten inroepen, en diende daartoe een klaagschrift bij het Geldersche hof in, waarop denzelfden dag werd besloten een plakkaat tot verbod van een en ander af te kondigen.

Laat ons het genoemde klaagschrift, dat zoowel de steden als de dorpen der Veluwe geldt, nader in oogenschouw nemen.

Op feesten en heiligedagen waren vechtpartijen aan de orde van den dag, evenals het verkoopen en drinken van brandewijn, wijnen en bieren onder de godsdienstoefeningen. Het was — zoo zeggen de pastoors — niet slechts voor de zielen gevaarlijk maar strekte ook tot verachting van den godsdienst en tot ergernis der vromen. Voorts wilde het gebruik in de dorpen dat bij schuttersfeesten de koning en de koningin met trommelen en muziek de kerk binnenkwamen, ja zelfs hun geweren daar afschoten, wat natuurlijk de geheele godsdienstoefening in de

¹⁾ vgl. Bijl. XXXII. 2 onder „Bennekom” op het einde.

war bracht. Verkoopingen van hout, vaste goederen en beesten werden in strijd met de ordeningen der kerk niet slechts op heiligedagen of feestdagen, maar ook gedurende de mis of de preek gehouden.

Ook ten opzichte van het huwelijk lieten de zeden te wenschen over. Velen woonden jaren lang samen, zoodat zij zelfs verscheiden kinderen hadden, zonder er aan te denken een wettig huwelijk te sluiten.

Dit alles overwegende dringen de Veluwsche pastoors er op aan, dat hierin door een plakkaat worde voorzien, zoodat de overtreders naar behooren straf ontvangen, opdat aan het „verkopen, tappen, vretthen, suypen und verpachten mit die clopperiën, dat trommen und schieten onder den dienst Gades in der kerken ind oick op ten kerkhoff” een einde kome.

Zeker is het, dat door dit plakkaat geen einde aan die misbruiken kwam. Immers het vechten was en is nog in vele dorpen der Veluwe zeer gebruikelijk. ¹⁾

Nog even sta ik hierbij stil, om misverstand te voorkomen. Zooals boven gezegd is, zag ik in deze toestanden de sporen van een verwilderenden invloed, door de hervorming op de Veluwnaars uitgeoefend. Niemand begripte dit echter in dien zin, alsof juist hierdoor de beschreven misbruiken waren ontstaan; maar de versmading van kerkelijk gezag, die uit de hervorming moest volgen, zal ze verergerd hebben. De vrijheid kan maar al te licht tot bandeloosheid voeren.

De vrijheid had ook dien invloed op de Geldersche en met name op de Veluwsche pastoors, zij het op andere wijze. De

---

¹⁾ vgl. aangaande het boven meegedeelde Bijl. V.

eerbied, dien zij voor hun oversten koesterden, voor prelaten, bisschoppen enz. was zeer gering. Frederik Schenk van Tautenburg, aartsbisschop van Utrecht, heft in een brief, dien hij in 1559 aan den pastoor George van Prume te Arnhem schreef, hierover luide klachten aan. De Veluwsche pastoors toch hadden zonder dat de proost van St. Pieter of zijn officiaal daarbij tegenwoordig was, op eigen gelegenheid eene vergadering gehouden en daarin zelfs een nieuwen deken der Veluwe gekozen. ¹⁾

Ziehier een en ander dat de Veluwsche toestanden in het algemeen betreft. Wat de uitbreiding der hervorming aangaat, kan ik slechts weinige verspreide bijzonderheden mededeelen. Onder welken vorm vond zij ingang? Onder welke standen had zij hare meeste aanhangers? Ziedaar moeilijke vragen, die slechts voor gedeeltelijk antwoord vatbaar zijn. Wat de eerste betreft, zullen wel allerlei richtingen, ook wederdoopers en volgelingen van mystieke secten hier zijn voorgekomen. Anastasius Veluanus, die in zijn werkje „der Leken Weghwyser” zeker in de eerste plaats de Veluwe op het oog had, bestrijdt hen beiden uitdrukkelijk, waaruit valt af te leiden, dat zij er voor kwamen. ²⁾

Misschien dat onder de eersten vooral Adam Pastor aanhangers vond, iemand die van gevoelen was, dat de Zoon en de Heilige Geest geen personen der Godheid, maar schepselen des

---

¹⁾ vgl. Bijl. IV. 2 en ook 1.

²⁾ vgl. der Leecken Wechwyser, o.a. blz. 100, 192, 194, 281 enz. Ik haal hier en vervolgens de uitgave aan, eveneens door A. J. van 't Hooft. De theologie van Heinrich Bullinger in betrekking tot de Nederlandsche Reformatie. Acad. Proefschrift. 1888, gevolgd, namelijk die van 1610, te 's Gravenhage bij Hillebrandt Jacobsz, mij uit de Leidse Universiteitsbibliotheek welwillend ter leen verstrekt.

Vaders waren. Tenminste Veluanus bestrijdt deze uitdrukkelijk. ¹⁾ Ook van elders weten wij dat hij in het naburige Zutphen preekte en daar volgelingen vond. ²⁾

Wat de mystieke secten betreft, „enthusiasten” volgens Veluanus, ³⁾ het is niet onwaarschijnlijk, dat er op de Veluwe aanhangers waren van Hendrik Jansen. Deze was, waarschijnlijk kort na het eerste vierdedeel der 16^e eeuw in Barneveld geboren, waar hij vervolgens het beroep van linnenwever uitoefende. Na eerst Mennist te zijn geweest, sloot hij zich aan bij Hendrik Niclaes; doch later keerde hij zich van dezen af en vormde een eigen partij. Hij schreef onder den verdichten naam Hiël (leven Gods), waarmee hij zijn „eenwezigheid” met God wilde te kennen geven, talrijke werken. Een mystiek verzonken zijn in de Godheid is het ideaal, dat hem voor oogen staat. Waarschijnlijk is het, dat een dergelijke richting bij de Veluwenaars, die nog steeds tot mysticisme geneigd zijn, in den smaak viel, maar de bepaalde bewijzen ontbreken. ⁴⁾

Aangaande den voortgang der hervorming kan ik slechts eenige verspreide bijzonderheden meedeelen, en moet het overige aan de verbeeldingskracht der lezers worden overgelaten.

Zoo werkte hier in het begin van ons tijdvak zekere Gerardus Golt, vroeger monnik te Zwolle. In het jaar 1543 was de

¹⁾ vgl. a.w. waar hij tevens deze meening vermeldt. blz. 312 en 308. Over zijne opinie voorts Brandt. Historie der Reformatie Dl. I blz. 185, 186.

²⁾ vgl. R. W. Tadama Geschiedenis der stad Zutphen. 1856 blz. 184, over de aanhangers van Adam Pastor te Zutphen ook nog W. Moll. Anastasius Veluanus blz. 116 enz.

³⁾ bijv. blz. 197 a. w.

⁴⁾ vgl. Bijl. XII.

dochter van den adellijken bewoner van het kasteel Middachten ernstig ziek, zoodat de pastoor van Ellekom ontboden werd om haar het sacrament toe te dienen. Evenwel, Gerardus Golt was hem voor, nam het sacrament hem uit de hand, en liet de kranke het avondmaal onder de gestalten van brood en wijn gebruiken. Wat er over schoot at hij zelf op, zeker om te toonen dat hij geen bijzondere heiligheid aan het avondmaalsbrood toekende. ¹⁾

Of de hervorming sterk bevorderd werd door zekeren monnik, die zich met een Bagijn naar Nijbroek had begeven en door Mr. Joost Craneveld, lid van het Geldersche hof, in 1554 werd gevangen genomen, valt zeer te betwijfelen. ²⁾ Evenzeer of Jacob Overbeek, vice-cureit te Spankeren, die in 1563 werd gevangen genomen, in waarheid het koninkrijk Gods heeft uitgebreid.

De historie aangaande dezen laatste is echter te curieus om te verzwijgen. Heer Jacob Overbeek was vroeger geestelijke in het hertogdom Kleef, maar in 1563 reeds sints eenigen tijd te Spankeren werkzaam. Hij had daar allerlei onaangenaamheden met zijn buurman, Pelgrum van Delen. Deze sloeg zijn hond dood, dien hij tegen de jicht op zijn voeten deed liggen, en liet toe dat zijn kinderen de eieren, die de kippen van den pastoor in zijn hooiberg legden, weghaalden. Telkenmale bejegende hij voorts Jacob Overbeek met allerlei scheldwoorden, ja hij ging zelfs zoover van hem met een bijl te dreigen, zoodat de pastoor in zijn huis vluchtte.

---

¹⁾ vgl. Bijl. XIII. 2, onder Middachten (aan het einde).

²⁾ vgl. Bijl. XVII op a^o 1554.

Deze nam daarop een zonderling middel te baat om den vrede met zijn buurman te herstellen. Hij wist namelijk, dat deze vroeger met een paar soldaten twist had gehad en schreef nu een brandbrief, waarin aan Pelgrum van Delen gelast werd binnen een bepaalden tijd een somme gelds op een aangewezen plaats te brengen, anders zou al zijn have en goed worden verbrand. Dezen brief bevestigde hij op de kerkdeur.

De pastoor had geenszins het doel werkelijk dit geld in ontvangst te nemen, maar wilde leukweg den brief vinden, daarvan den rechter kennis geven en zoo dank van zijn buurman inoogsten voor de verijdeling van die booze plannen, om aldus goede maatjes met hem te worden. Aanvankelijk gelukte dit voornemen. De koster vond den brief en bracht hem aan heer Jacob, die dit stuk den richter van Arnhem en Veluwezoom overgaf en daarbij een heel verhaal opdischte. Hij had namelijk twee soldaten te Arnhem ontmoet, die van dezen brief de schrijvers waren, en hem gezegd hadden dat zij met de daarin gevraagde som niet tevreden konden zijn, maar het dubbele, vijftig daalders, verlangden. Ook heer Jacob moest hun een dergelijke som geven, welke beide bureu dan te Nijmegen op de markt, op een bepaalden dag aan hun moesten ter hand stellen. De richter kreeg echter weldra vermoeden dat onze pastoor de schrijver van den brief was, te meer toen hem bleek, dat het schrift met diens hand overeenkwam. Hij stelde daarom het hof van Gelderland van een en ander in kennis. De leden van dit rechtscollege vonden hierin aanleiding, om den beklagde op de St. Johanspoort te Arnhem gevangen te zetten en door den genoemden richter een nader onderzoek in te laten stellen. Dit werd zeer bezwarend voor hem. Niet alleen bleek uit

verdere vergelijking met papieren, die men in de pastorie vond, ten duidelijkste dat hij de schrijver moest zijn, gelijk hij voorts zelf bekende, maar men ontdekte ook dat zijn bibliotheek voor het grootste gedeelte uit kettersche boeken bestond. Mocht heer Jacob daarover zich al verontschuldigen door te beweren dat hij die boeken niet in Gelderland, maar tijdens zijn vroeger verblijf in Kleefsland gekocht had en dat het niet kwaad was kwaad te weten, maar kwaad te doen, het hielp hem niet. Of hij al betuigde dat hij zijne gemeenteleden nooit iets geleerd had dat tegen God en de heilige kerk streed, en hieromtrent vergeving vroeg, hij werd door het hof van Gelderland naar den aartsbisschop van Utrecht gezonden, om door dezen verder te worden gestraft.

Wat zijn boekerij betreft, behalve werken van Bucer, Melancton, Luther en vele anderen werden vooral die van Erasmus Sarcerius, een vroom en geleerd bevorderaar der hervorming in Duitschland, in grooten getale daarin aangetroffen. Wij willen dan ook hopen dat hij in diens geest te Spankeren heeft gewerkt en dat in dit geval zijn onderwijs goede vruchten heeft gedragen. Aangaande zijn eigen lot geeft de geschiedenis ons geen verdere inlichting. ¹⁾

Belangrijker gegevens staan ons ten dienste aangaande den bekenden Anastasius Veluanus, pastoor te Garderen. Hoewel daarover, na hetgeen Prof. Moll meedeelde, ²⁾ weinig nieuws valt

¹⁾ vgl. aangaande het boven meegedeeld Bijl. XXIII.

²⁾ ik verwijs hier in het algemeen, ook voor het vervolg, naar diens reeds genoemd werk Anastasius Veluanus en „der Leken Wechwyser,” waaraan een en ander ontleend is, als ik niet uitdrukkelijk het tegendeel vermeld.

te vertellen, mag hij hier geenszins stilzwijgend worden voorbijgegaan. Johan Gerritsen Verstege werd in het tweede vierde deel der 16^e eeuw op de boerderij de Steeg, ¹⁾ waaraan zijn geslachtsnaam ontleend was, uit ouders, die tot den boerenstand behoorden, geboren.

Zijne geboorteplaats en zijn latere werkkring waren dus niet ver van elkaar verwijderd, de Steeg ligt in de buurtschap Stroe, onder Garderen. Waar hij zijn opleiding ontving is niet met zekerheid bekend, misschien wel in Harderwijk waar toen eene bloeiende inrichting van onderwijs was gevestigd. Is deze gissing juist, dan is hij daar zeker reeds met kettersche leeringen en boeken bekend geraakt. Toen hij in 1544 vice-cureit of pastoor ²⁾ te Garderen werd, had hij reeds sints vier jaar de leerstellingen der Protestanten onderzocht en begon dan ook weldra aan zijne gemeenteleden deze mee te deelen, onderwijl zelf zijne studiën voortzettende. Hij had het voorrecht een helder verstand met degelijke kennis en een boeiende voordracht te paren. Zeer geschikt was hij dus om zijn gemeenteleden voor de hervorming te winnen, waarop hij zich met allen vlijt toelagde, door het Evangelie naar de beginselen der hervormers te verkondigen en Roomsche dwalingen te bestrijden.

Langen tijd kon hij ongemoeid in Garderen arbeiden, eerst in het laatst van 1549 stak er een dreigend onweer voor hem

¹⁾ deze werd in 1530 door Johan Dirksen Versteeg bewoond. vgl. (Mr. C. A. W. Nairac) Een oud hoekje der Veluwe. Barneveld. 1878, blz. 26. Dit was Anastasius grootvader, vgl. Moll a.w. blz. 127, 128. De boerderij bestaat nog.

²⁾ waarschijnlijk was hij dus waarnemend pastoor, gelijk Dorre te Elburg, zoodat vervalt wat Moll a. w. blz. 42 aangaande de hervormingsgezindheid van den over hem gestelden pastoor gist.

op. De bekende inquisiteur Sonnius ontving eene informatie tegen hem, die hem genoopt zou hebben zich tot het hof van Gelderland te wenden, ten einde in deze provincie, waarvoor hij tot nu toe geen commissie van 's keizers wege had, als inquisiteur te kunnen werken, ware het niet dat de leden van het hof van Gelderland hem vóór waren geweest, door hem te polsen over het wenschelijke van een te Nijmegen te ondernemen ketterjacht. De zaak van den Garderschen pastoor zou echter voorgaan. Hij werd door twee gerechtsdienaars gevankelijk naar Arnhem gebracht, ¹⁾ teneinde daar door Sonnius en Gruwel te worden onderzocht. Den 9^{den} Januari zonden dezen notaris Wolff met een bode naar Garderen. Deze stelde in het huis van heer Johan een onderzoek in, dat genoeg punten van beschuldiging opleverde. Men vond daar preeken en een ten deele voltooid werkje. In beide werd de „pausselicke afgodery gelastert” en de waarheid der inzichten van Luther en andere hervormers verdedigd. Het ergste was nu voor hem te vreezen, indien hij standvastig bleef.

Dit was echter niet het geval. Sonnius en Gruwel wisten hem tot herroepen te bewegen. Treurige teleurstelling voor de „vele frommen van edelen unde gemenen staet” die zeker in de hoop van iets beters, den 27sten Jan. 1550 de audientiezaal van het hof van Gelderland vulden. Het vonnis dat daarop over hem werd geveld bestond in: plechtige herroeping zijner gevoelens op den Garderschen kansel ²⁾ (welk een diepe vernedering

---

¹⁾ vgl. Bijl. XVIII. 1.

²⁾ Moll vermoedde dat deze vernedering hem bespaard bleef (a. w. blz. 52) vergelijk echter Bijl. XVIII. 2.

voor den armen man ¹⁾ levenslange gevangenschap, en wel onder voorwaarde van drie dagen wekelijks niets dan water en brood te eten, en verbeurtverklaring zijner goederen. Deze laatste werden voor de som van ruim 82 pond door zijn grootvader overgenomen, die ook de onkosten zijner gevangenschap te Arnhem betaalde. Kort daarop werd hij door dezelfde gerechtsdienaars, die hem uit Garderen hadden gehaald, naar het slot te Hattem gebracht, om daar zijn straf te ondergaan. ¹⁾ Sonnius en Gruwel beloofden hem uit zijn gevangenis te verlossen, mits hij zooveel vóór den paus schrijven wilde, als hij tot nu toe tegen hem had geschreven. Daartoe werden hem een Bijbel, eenige geschriften der kerkvaders en papier en inkt gegeven. Van dit pauselijk boek kwam echter niets, maar toch kreeg hij in December 1551 verlichting van straf. Hij mocht, onder borgstelling, zijn kerker verlaten en genoot binnen de grenzen van het slot alle vrijheid. Waarschijnlijk geschiedde dit op voorspraak van zijne moeder, zijn grootvader en andere vrienden, die eveneens de borgtocht zullen hebben gesteld. Door lang aanhouden wisten dezen zelfs nog meer voor hem te verkrijgen. Het hof besloot na overleg met den inquisiteur Sonnius zich in zijn belang tot de landvoogdes te wenden, met verzoek om „naardien heer Johan alreede aldaer int vierden jaer geseten heeft en hem bekeert heeft,” hem op vrije voeten te stellen. Evenwel niet zonder eenige voorwaarden, die Sonnius hun aan de hand had gedaan. ²⁾ De hertogin vond een en ander goed en tengevolge daarvan mocht onze Gardersche pastoor met Pink-

---

¹⁾ vgl. Bijl. XVIII. 1 en 2.

²⁾ vgl. Bijl. XVIII. 2.

steren 1553 zijn gevangenis verlaten. Hij moest echter zorgen binnen veertien dagen te Leuven te zijn teneinde daar drie jaar lang in de „pausselicke theology” te studeeren. Ter nakoming dezer voorwaarde bleven zijn grootvader (zijne moeder was onvermogend) en zekere Jan Arentsz uit Stroe, ongetwijfeld een der bovengenoemde vrienden, borg.

De onvrede uit zijne herroeping voortgekomen woog hem nu dubbel, bij het vooruitzicht om in de pauselijke theologie, waarvan hij diepen afkeer had, te moeten studeeren. Met een beklemd hart begaf hij zich op reis, en wel in de eerste plaats naar Arnhem, waar hij bij een der leden van het hof twee brieven moest ontvangen, die hij naar Leuven had mee te nemen. De eerste was gericht aan den deken van St. Pieter te Leuven, de tweede aan den pastoor der St. Jacobs en St. Quintynskerk aldaar. Onderweg bekwam hem de lust die brieven te lezen: wat zouden zij aangaande hem behelzen? De verzoeking was te groot en het bleek hem nu, dat de laatste brief verzocht, brenger dezes aan een kerkelijken dienst te helpen, terwijl in den anderen den deken van St. Pieter bevolen werd een wakend oog op hem te houden en den inquisiteur aangaande zijn gedrag te onderrichten.

Men begrijpt dat deze lectuur den ongelukkige nog meer ter neer drukte. Hij zag duidelijk in dat hij te Leuven, wilde hij niet spoedig weer in nieuwe moeilijkheden vervallen, zijne overtuiging zou moeten verbergen niet alleen, maar ook zich geheel en al bij de Roomsche kerkelijke gebruiken aansluiten. Deed hij dit, dan was hij een verloren man, niet meer in staat anderen te winnen voor wat hem toch inderdaad ernst was. In Leuven voor zijn overtuiging uitkomen? Maar hij kende zijne zwakheid

en het bevreemdt ons niet dat hij dit niet heeft gedaan. Maar zou hij dan in de vlucht zijn heil zoeken? Dit lachte hem het meest toe, dan moesten evenwel zijn grootvader en zijne vrienden de aanzienlijke borgtocht betalen, onder welke hij op vrije voeten was gesteld.

Toen hij voor de poort van Leuven kwam had hij nog niet tot een bepaald besluit kunnen komen, ja het duurde nog drie dagen, eer hij eindelijk Leuven voor goed verliet en naar Duitschland uitweek. Kort daarop vinden wij hem te Straatsburg.

Geruime tijd verliep, eer men in Gelderland uit informaties, door Sonnius op begeerte van den kanselier van het Geldersche hof te Leuven ingewonnen, vernam dat de Gardersche pastoor door niemand der Leuvensche autoriteiten was gezien. Men hoorde alleen dat hij er geweest was en op den derden dag de stad had verlaten. Sonnius raadde in den brief, waarin hij dit aan den kanselier meedeelde tevens aan de borgen te dagvaarden, in de hoop dat hij dan nog wel te voorschijn zou komen. Aldus geschiedde dan ook, en daar de gevluchte niet terugkwam, betaalde dezen met Kerstmis 1554 de eerste helft en met Kerstmis 1555 de tweede helft van het verschuldigde. ¹⁾ Hun verzoek om vermindering der te storten som had niet mogen baten.

Onze Gardersche hervormer leefde inmiddels in weinig benijdenswaardige omstandigheden te Straatsburg. Het ontbrak hem aan het noodige geld en wat erger was, zijn geweten deed hem allerlei verwijten. Onder dit alles rijpte een plan, dat weldra zou worden uitgevoerd. Hij wilde openbaar berouw toonen voor zijn diepen val en zijne verloochening des geloofs, om daardoor

---

1) dit blijkt uit de rekeningen van den Gelderschen landrentmeester Thomas Gramaye.

vrijmoedigheid te verkrijgen als Evangelisch prediker eenige gemeente te dienen. Wat was hiertoe gepaster dan het schrijven van een werk in Evangelischen geest, in de eerste plaats voor zijn landgenooten geschikt? Te eerder kon hij dit doen daar hij reeds vroeger aan een dergelijken arbeid begonnen was, waarin hij echter, zooals wij weten, door Sonnius werd gestoord. Betrekkelijk spoedig was dit werkje dan ook gereed, reeds den 12^{den} April 1554 verliet het met een voorrede, waarin hij het „an die edele ridderschaft, steden unde landschafft” van Gelre en Zutfen en bizonder „an allen rechten lieffhebberen der gotlicker wairheydt,” opdroeg, de pers van Balthasar von Klarenbach. De titel, waaraan de inhoud nauwkeurig beantwoordt, luidde aldus: Kort Bericht in allen principalen puncten des Christengeloves, mit klair getuichnis der hilligher Schriff-turen unde guede kuntschafft der alden doctoren, mit anwysung wanneer unde durch welcke personen die erroren opgestanden unde vermeert zynen, bereit vur den simpelen ongelerden Christen, unde is deshalven genant der Leken Wechwyser. Auth. Joan. van Anastasio Veluano.” Aan den voet dezer bladzijde staat: „Des Heren Christus Jesus bloet reynicht ons van allen sunden. 1 Joh. 1. Op dit titelblad volgt de reeds vermelde opdracht aan de Geldersche staten en daarna „die Tafel van den principalen puncten.” Aan den voet der laatste bladzijde van deze tafel leest men de treffende woorden „Wanneer du bekeret bist, so sterck dyne brueder. Luc. 21. Aan het einde van het boek staat: „Ghedruckt zu Straisburg in Elsas, durch Balthasar von Klarenbach den 12 in April, Anno 1554.”

Spoedig vond dit werk lezers in Gelderland. Den 12^{den} Augustus en vervolgens den 1sten September werd het openlijk te Har-

derwijk verkocht. ¹⁾ En niet slechts daar, maar in de geheele provincie vond het veel lezers, zoodat het hof er den 6den September een bijzonder bevelschrift tegen uitvaardigde, waarbij een ieder bevolen werd het boek van dezen ketter, die na herroepen te hebben „nochtans nu weder in deselve ende meer andere leelicke ende gruwelijke dwalunghen” was vervallen, binnen acht dagen aan de bevoegde autoriteiten over te leveren. Bovendien werd het op den catalogus der verboden boeken geplaatst, die met het plakkaat van 2 April 1550 terzelfder tijd werd herdrukt en verspreid. ²⁾ Dit alles belette echter den opgang van het werkje niet. Reeds in het volgende jaar verscheen een tweede druk, ³⁾ en een jaar later werd door den Dominicaner monnik en inquisiteur Johannes Bunderius, leeraar der theologie in Gent, een afzonderlijk werk „tot beschutting der orthodoxie tegen de giftige pijlen van Anastasius Veluanus” geschreven. ⁴⁾ Dat die bestrijding evenals het werk zoo telkenmale werdt herdrukt, bewijst dat dit algemeen de aandacht trok. Uitenbogaert getuigt dan ook later dat de „Leken Wechwyser” in den aanvang der hervorming een der meest gelezen werken was. ⁵⁾

¹⁾ vgl. Bijl. XIX. 1.

²⁾ vgl. Bijl. I. C. 5a, benevens het Groot Geldersch Placaetb. Dl. I, col. 157 enz.

³⁾ bij Magnus van der Meerberghe van Oosterhout, daarop volgden drukken in 1587, 1591, 1594, 1597, 1610, 1631, 1632, en 1651, vgl. Moll a. w. bl. 104, 105 en Dr. A. J. van 't Hooft. De theologie van Heinrich Bullinger de in betrekking tot de Nederlandsche Reformatie. Acad. Proefschr. blz. 133.

⁴⁾ Scutum fidei orthodoxae adversus venosa tela Johannis Anastasii Veluani enz. 12°. Gend. 1556. Corn. Manilius, in 1557 in het Vlaamsch vertaald, in 1569 en 1574 herdrukt, vgl. Moll a. w. blz. 104.

⁵⁾ Zie zijn: Tweede deel van de noodighe antwoorde op der Contra-remonstranten Teghenvertooch. 's Gravenhage 1618, blz. 39-43.

Of het gerucht van de verspreiding van zijn geschrift ook tot den schrijver zelf doordrong? Het is geenszins onwaarschijnlijk en groote voldoening zal hij er dan van genoten hebben. Werd hij nu voorts leeraar van eenige Duitsche Evangelische gemeente? Ook hierop weten wij geen antwoord te geven. Zeker is het dat hij later in zijn vaderland als prediker optrad; bij de bewegingen van 1566 zullen wij hem straks ontmoeten. Laat ons thans, eer wij hem een tot weerziens toeroepen, zijn werk nog eens nader in oogenschouw nemen. Daar dit geschrift zeker belangrijken invloed op de harten der Veluwnaars uitoefende, is het voor ons doel noodig het te leeren kennen. ¹⁾

Gelijk men reeds uit den titel kan afleiden is het werkje op bevattelijke wijze geschreven. Het leverde voor eenvoudigen en geleerden een aangename lectuur op, want een degelijke inhoud en een goede stijl gaan hier samen. De schrijver, die zooals wij vroeger vermeldden, jaren lang de „dogmata” der Protestanten had bestudeerd, toont uitstekend op de hoogte te zijn van wat de coryfaeën der hervorming uitgaven. Bullinger, Luther, Melancton, Calvijn, Brentius, Johannes à Lasco, Erasmus, hij haalt hen allen aan en uit ieder zoekt hij, wat hem waar voorkomt. Zoo noemt hij als geschikte leidlieden bij het lezen der schrift Melancton en Calvijn in éenen adem. ²⁾ Hij was iemand,

¹⁾ lezers, die meer hierover begeeren te weten verwijs ik naar der „Lehen Wechwyser” in de eerste plaats, naar Moll in zijn Anastasius Veluanus blz. 72 enz. en naar A. J. van 't Hooft. De theologie van Heinrich Bullinger etc. blz. 130—145.

²⁾ der Leecken Wechwyser. 's Gravenhage. 1610, blz. 195, waar hij tevens een goeden catechismus als hulpmiddel tot recht verstand der Schrift aanprijst.

die zonder aanhanger van eene bepaald stelsel te zijn veeltijds zijn eigen weg ging.

Dit belet echter niet, dat hij in denkwijze meer met den eenen hervormer dan met den anderen overeenkwam. Mocht hij Calvijn als leidsman aanbevelen, op het hoofdpunt van diens leer, de praedestinatatie, was hij het geenszins met hem eens. Hieromtrent ging hij uit, niet van het eeuwig raadsbesluit Gods, maar van de voortdurende verbondsbetrekking, van Gods zijde met de menschheid aangeknoopt, met het doel dat deze daaraan beantwoorden zou.

Veluanus stelt de roeping die tot allen komt op den voorgrond en wil van een onderscheid tusschen den verborgen en geopenbaarden raad Gods, waardoor men de praedestinatatie soms redden wil, niet weten. Hij neemt dan ook een „klein vermogen” in den mensch aan om de goddelijke roepstemmen te beantwoorden. ¹⁾ Ja zijn overeenkomst met de Remonstranten gaat verder, hij verwerpt evenals dezen de volharding der heiligen. ²⁾ Niet onmogelijk dat vooral zijn eigen levenservaring hem hier toe gebracht had.

Als andere hervormingsgezinden trekt hij zeer te velde tegen de aanbidding van het „kleyne doode broot” voor „den grooten levendighen Godt,” hij noemt die vereering „grouwelick.” ³⁾ Ook dringt hij er met nadruk op aan, dat het brood en vooral de kelk aan alle leeken worde uitgereikt, terwijl hij de twisten, die onder de hervormers en hervormingsgezinden over het avond-

¹⁾ vgl. der Leecken Wechwyser blz. 34, 37 en 38.

²⁾ vgl. a. w. blz. 32 onderaan.

³⁾ vgl. a w. blz. 125 en 126.

maal gevoerd werden, zeer afkeurt. Het blijkt niet duidelijk hoe hij er zelf over dacht, waarschijnlijk beschouwde hij in Zwingli's geest het avondmaal eenvoudig symbolisch. ¹⁾

Geheel in overeenstemming met de vriendelijke persoonlijkheid, die ons in zijn werk tegenkomt, is wat hij leert aangaande de ongedoopte kinderen en hun toekomstig lot. Met nadruk wordt de meening van Augustinus verworpen, die ongedoopte kinderen verloren laat gaan. ²⁾

Merkwaardig is het hoofdstuk dat hij aan de „straffe der ketterien ³⁾ wijdt. Hij zegt hier: „de rechte Christenheit en vervolcht niemant.” Hij keurt dan ook de bloedige vervolging der wederdoopers af, en wil alleen zulke ketters gestraft zien, die door hun leven zich grof aan de tien geboden bezondigen. Voorts wijst hij er op, al trekt hij overigens tegen hun leeringen nog zoo scherp te velde, met hoeveel voorbeeldigen heldenmoed menig wederdooper martelaar zijner overtuiging werd. ⁴⁾

Dit alles bewijst, dat wij in hem een man hebben te zien, wiens tot vrede en liefde gestemde inborst zijnen lezers van groot nut kon zijn, iemand die genoeg onderzocht had om te weten, dat de waarheid voor den broozen sterveling slechts ten deele bereikbaar is. Alles heeft echter zijn schaduwzijde en waar bleek het, vooral in de dagen der hervorming, dat er meer kracht uitgaat van iemand, die geheel en al in eenige overtuiging is vastgegroeid dan van mannen als hij.

---

¹⁾ vgl. a w, over het avondmaal handelt hij blz. 111 enz.

²⁾ vgl. over den doop a w. bl. 91 enz.

³⁾ blz. 313 enz.

⁴⁾ blz. 315 enz.

Gelukkig echter dat beiden vertegenwoordigd waren. Moge met name het Calvinisme menig vastberaden man hebben aangekweekt, deed het menigeen de verschrikking des doods verachten, in het dagelijksch leven leefde er allicht meer van den zachtmoedigen Heiland in discipelen als Veluanus. Wel hem, die de standvastigheid der Calvinisten aan de humaniteit van een Veluanus mag paren! Hiermede nemen wij een voorloopig afscheid van onzen Garderschen pastoor om nog even in een ander deel der Veluwe te vertoeven.

Op een boerderij onder Bennekom woonde in de laatste jaren van 1566 een zekere Gerrit Jansen. Zoowel hij zelf als vooral zijne dochter Geertrui en zijne zonen waren de hervorming toegedaan. Deed de vader die ingenomenheid minder blijken, misschien omdat hij niet zoo vast overtuigd was als zijne kinderen, zijne dochter ontzag zich niet, ook tegen den pastoor van Bennekom hare kettersche gevoelens over de moeder Gods en het sacrament te openbaren. Evenzoo waren zijn zonen gezind. Eén hunner, met name Reyner, die het ongeluk had kreupel te zijn, poogde door verspreiding van kettersche boeken anderen voor zijn gevoelens te winnen. In de kerk kwam hij nooit en den pastoor liep hij liefst maar uit den weg. Hij had in Bennekom en omstreken nog al geestverwanten, want behalve twee edellieden, Willem van der Wall en Jan van (toe?) Boecop, van wie wij lezen dat zij de sacramenten verachtten, waren er in Bennekom zoowel als in andere buurtschappen onder de gemeente Ede nog tal van ketters. Ook vele „Anabaptysten ende Sacramentaryssen”, uit het naburige Wageningen verdreven, zochten hier een goed onderkomen. Onder hun getal behoorde o.a. zekere Gijsbert van

Erckelens, bezitter van twee bouwhoeven onder Bennekom, van wien wij overigens niets weten. ¹⁾

De lezer neme met deze weinige bijzonderheden genoeg, die nog slechts door langdurig onderzoek werden ontdekt, en waarmee wij dit hoofdstuk eindigen.

---

1) vgl. over het boven meegedeelde Bijl. XXXII. 2b.

HOOFDSTUK IV.

DE GODSDIENSTIGE BEWEGINGEN IN 1566 EN 1567.

De inquisitie en plakكاتen waren de hoofdoorzaken der bewegingen van 1566. Bij het toenemend aantal hervormingsgezinden, ook in de hogere standen, werd het steeds moeilijker de geloofsvervolging door te zetten. Toch werd deze voortdurend verscherpt. De sedert 1560 ondernomen invoering van nieuwe bisdommen hing hiermee samen. Was steeds, volgens het kerkelijk recht, ieder bisschop inquisiteur, deze nieuwe zieleherders kon men wel opper-inquisiteurs heeten, want aan ieder van hen waren twee geloofsrechters als helpers toegevoegd. Bovendien hadden de meesten hunner, zoo b.v. een Sonnius, reeds voor deze hunne benoeming dergelijk ambt uitgeoefend. Er was dus alle reden om tusschen de invoering der Spaansche inquisitie en die der bisschoppen samenhang te zoeken! In weerwil van herhaalde pogingen van vele hooggeplaatsten om een en ander af te wenden bleef de koning onverzettelijk. Eindelijk gaf hij, den 17^{den} Oct. 1565, aan de landvoogdes hieromtrent de meest strenge bevelen.

Slechts noode volgde zij die op, want de besluiten des konings waren reeds spoedig uitgelekt, en brachten allerwege groote ontroering te weeg. Velen der stadhouders weigerden dan ook,

toen 18 Dec. 's konings denkbelden hun werden kenbaar gemaakt, tot de strenge geloofsvervolging mede te werken, die halve provinciën zou kunnen ontvolken. Zoo ook de stadhouder van Gelderland, graaf van Megen.

Zelfs het Geldersche hof, anders steeds op het ijverigst om den koning ter wille te zijn, ontraadde ten sterkste de invoering der inquisitie, want, zoo heette het in een brief van Januari 1566, de koning had beloofd haar in deze landen niet in te voeren. Vooral nu er sedert Megen's stadhouderschap (1560) geen geloofsrechtters hadden gewerkt, zou men van deze nieuwigheid vreemd ophooren. ¹⁾

Het hof wist dat de Geldersche staten, zeker wel de stemming der ingezetenen in het algemeen weergevend, als vuur en vlam hiertegen waren. Hadden deze zich reeds vroeger verbonden om den val van het hof te bewerken, ongetwijfeld niet het minst omdat dit college de vervolging voorstond, zij poogden nu met kracht de invoering der inquisitie tegen te gaan.

Willem, graaf van den Bergh, kunnen we gerust als den auteur daarvan beschouwen. Deze afgevaardigde, medeoprichter van het verbond der edelen, had hier veel invloed. Reeds in Maart 1566 werden de grondslagen van een verbond tegen de inquisitie gelegd. De kwartieren Nijmegen en Veluwe waren de eerste om het te bezegelen. Zutfen en Roermond bleven langen tijd weifelen. Den 17^{den} Mei kwamen de staten te Zutfen bijeen. Hier besloot men pogingen aan te wenden, zoowel om eene nieuwe, door de staten ontworpen kanselarij-ordening bestendig te krijgen, als om de invoering der inquisitie te keeren, waar-

---

¹⁾ vgl. Bijl. II. D. 6.

toe men een adres aan den koning zou verzenden.

Waren de staten in zoover eenstemmig, toch bestonden zij uit twee verschillende partijen. De eene volgde Elbertus Leoninus, den bekenden rechtsgeleerde, die toen reeds de Geldersche staten in menige zaak had bijgestaan. Evenals de stadhouder, graaf van Mezen, was deze goed Katholiek. De andere schaarde zich onder de vanen van Willem van den Bergh. De eerste partij was het slechts te doen, om van de hatelijke rechtsploging der inquisitie verschoond te blijven; de tweede wilde alle geloofsvervolging zien afgeschaft.

De invloed van Leoninus, in die dagen een groot vriend van Granvelle, scheen veel te vermogen en dien van den graaf van den Bergh, den graaf van Culenborch en dergelijken te verdringen. Hadden toch in het voorjaar van 1566 eenige steden van Gelderland de laatsten gevolgd, waarschijnlijk door instemming met het verbond der edelen te betuigen, Leoninus wist hen weer afvallig te maken. Aan hem vooral schrijft Morillon, een vriend van Granvelle het toe, dat de bewegingen in Gelderland zoo rustig verliepen. Dit belette niet, dat volgens dienzelfden getuige, in Juni en Juli de toestand bedenkelijker werd.

De stadhouder had voor eenigen tijd zijne provincie verlaten en bevond bij terugkomst dat zijn gezag zeer was verminderd. In weerwil van den invloed van edelen als de reeds genoemde van den Bergh en Culenborch en den heer van Well, wist Leoninus het uitbreken der beweging te voorkomen, vooral ook door de vrees voor de invoering der inquisitie weg te nemen. In gelijken geest werkte de stadhouder. Door zijn toedoen werd het rekwest met het doel der inquisitie af te schaffen niet

aan de landvoogdes overhandigd. ¹⁾

In het midden van Augustus beloofden zelfs alle Geldersche steden zich aan de oude religie te houden. De Overijselsche steden Kampen, Deventer en Zwolle deden desgelijks.

In Hedel en Batenburg, heerlijkheden van graaf van den Bergh, waren de nieuwe predikatiën, die zich sints Juli door het geheele land verbreidden, toen reeds lang in gang. Sedert het begin van Augustus was zekere Hermannus, door de consistoriën der jeugdige Hervormde kerk naar Nijmegen gezonden, daar op het Jodenkerkhof aan het prediken. Dit was het voorspel, ondanks de beloften der steden werd de beweging kort daarop algemeen.

Den 25sten Augustus werd Hermannus door zijn geloofsgenooten in de stad gebracht en de kerk, waarin hij voortaan optrad, in overeenstemming met de gereformeerde religie van beelden en ornamenten gezuiverd. De raad maakte daarop een verdrag, dat aan Katholieken en Protestanten vrijheid van godsdienst-oefening toeliet en verbood elkander om den godsdienst te smaden. ²⁾

Dit verdrag, van 1 Sept. werd door die van Nijmegen opgemaakt in overleg met de staten, die toen juist daar waren vergaderd. Deze poogden hierop de goedkeuring des stadhouders

---

¹⁾ vgl. Bijl. II. D. 7, Bijl. XXV en Van Hasselt. Stukken. I blz. 78 en 79.

²⁾ vgl. over het hier meegedeelde Bijl. XXV (18 Aôut), Nijhoff's Bijdragen. Dl. IV blz. 42, 43, 51, 52, 215—217 en Van Hasselt. Stukken. I blz. 84 enz. In Hedel werd reeds in Juni, in Batenburg in het begin van Augustus gepreekt; dit blijkt uit nog onuitgegeven brieven in het archief van het hof van Gelderland.

te verkrijgen, want, zeiden zij, om rust en vrede te bewaren, was het noodig dergelijke maatregelen te nemen, totdat er een algemeene orde op de religie zou worden gesteld. Ook weigerden die van Nijmegen een plakkaat des stadhouders, waarbij geboden werd kerkschenders dood te slaan, te publiceeren, want zij achtten dit in strijd met den zooeven vermelden godsdienstvrede.

Den 5^{den} Sept. antwoordde de stadhouder op beide brieven. Zeer listig nam hij thans vroegere beweringen der staten, waarin deze er op aandringen als leden der Roomschen (Duitschen) rijks beschouwd te worden, te baat. In het Duitsche rijk was alleen de confessie van Augsburg toegelaten en de predikant te Nijmegen was dus, als het Nijmeegsche verdrag conform was aan „den selven Ricks Religions frede” als Calvinist daarvan uitgesloten. ¹⁾ Dit antwoord voldeed de staten niet en men besloot, indien men binnen 14 dagen geen voldoende bescheid kreeg, het voorbeeld van Nijmegen te volgen en de predikatiën toe te laten. ²⁾ Op deze zelfde bijeenkomst drong men er bij den stadhouder op aan, zijn invloed bij de landvoogdes te gebruiken, opdat den staten vergund werd „religionshalve” te vergaderen. Dit werd door beiden slechts met schoone woorden en ten slotte, toen de landvoogdes aan het eind van het jaar zich sterk genoeg gevoelde, met eene weigering beantwoord. ³⁾

Onder de Veluwsche afgevaardigden waren die van Elburg en

¹⁾ vgl. aangaande het boven verhaalde Van Hasselt. Stukken I, blz. 84—92.

²⁾ vgl. het getuigenis van de Elburgsche afgevaardigden in Van Hasselt Stukken I blz. 332.

³⁾ vgl. Bijl. II. D. 7 en Van Hasselt. Stukken I, blz. 80 enz.

Harderwijk het meest hervormingsgezind; vooral de laatsten drongen met klem van redenen op geloofsvrijheid aan. ¹⁾ Kort daarop veroverde men daar wat niet goedwillig werd toegestaan, ja, men liet in zijn ijver alle andere Geldersche plaatsen verre achter zich.

Na deze uiteenzetting der toestanden gaan we zien, hoe de godsdienstige bewegingen zich in 1566 en het begin van 1567 op de Veluwe vertoonden. Wij schetsen eerst het minder beteekenende om ten slotte in Elburg en Harderwijk de beweging haar toppunt te zien bereiken. De hoofdstad van Gelderland ligt nu het eerst aan de beurt.

Rustiger dan men in verband met de ons bekende toestanden verwachten zou, liep het in 1566 in Arnhem af. Noch beeldenstorm, noch zelfs openbare predikatie had er plaats. De stadhouder had, zij het ook met moeite, eenige maatregelen doorgedreven, waardoor deze gemakkelijk te beletten zouden zijn. De stad was namelijk versterkt en met soldaten voorzien, die om geen opzien te verwekken, twee aan twee in de stad werden gelaten. Bij beide deze maatregelen gehoorzaamden de raad en de burgers zeer tegen hun zin.

Ondanks deze voorzorg, waren er toch burgers, die een predikant uit Deventer poogden te bekomen. Wie dit waren is mij onbekend gebleven. Zeker is het, dat hun plan niet tot eene uitvoering kwam. Het gerucht der ophanden zijnde predikatie, welke op 14 Augustus zou plaats hebben, drong tot den stadhouder door, die den raad aanmaande, bij publicatie het houden

---

¹⁾ vgl. Bijl. II. D. 7g.

van conventikelen te verbieden. De raad vond het echter beter hiermee te wachten, daar men tot nu toe van zoo iets binnen Arnhem niet had gehoord, maar besloot het houden van geheime bijeenkomsten en het laten prediken door uitheemsche predikanten met verlies van burgerschapsrechten te straffen.

Zeker om dergelijke redenen had men ook een vroeger plakkaat van dezelfde strekking, reeds den 8sten Juli door den stadhouder vorzonden, ovenmin doen afkondigen. Deze, die de stad wilde verlaten en vreesde dat men bij zijne afwezigheid „vreemde predikanten” zou inhalen, toonde zich met het onzekere antwoord der raadsleden niet tevreden. Hij drukte dezen op het hart hun komst vooral te beletten. Zij antwoordden daarop, dat zij geen predikant begeerden, noch ook wisten, dat die door iemand begeerd werd, maar indien de stadhouder vermoedde dat er zouden komen, moest hij maar liever in de stad blijven. ¹⁾

Brandt en andere schrijvers verhalen dat ook te Arnhem de beelden werden gebroken, echter blijkbaar ten onrechte. In de sententie van Alva, op 29 Jan. 1568 uitgesproken, waarbij eenige burgers van Arnhem wegens het dienen van 's konings vijanden worden ingedaagd, wordt van geen beeldstormerij gesproken en noch het archief van Arnhem, noch dat van het hof van Gelderland bevat daaromtrent eenige aanwijzing. ²⁾

¹⁾ vgl. over het hier meegedeelde Van Hasselt. Kronyk van Arnhem, blz. 155—158, Van Hasselt. Stukken I. blz. 62—64, 123—126 en P. Nijhoff. Inventaris van het archief v. Arnhem, blz. 248 en 249.

²⁾ vgl. Brandt. Hist. der Reformatie. I. blz. 365. Ook van beeldenstorm in Geldersche dorpen, daar vermeld, bleek mij niets. De sententie van Alva is te vinden bij Van Hasselt. Stukken. I blz. 221—222.

Bijna even weinig als aangaande Arnhem valt betreffende het platteland der Veluwe mede te deelen, slechts enkele sporen der algemeene beweging zijn hier op te merken.

Zoo vernemen wij, dat den tweeden Zondag voor Paschen van het jaar 1566, een zoon van den reeds vroeger genoemden Gerit Jansen uit Bennekom, met name Jacob, zijn pastoor zeer on-eerbiedig behandelde. Deze kwam, na zijn dienstwerk verricht te hebben, uit de kerk en werd toen door Jacob aangehouden, die „seer schandeleuselyck ende injurieuselyck” zich jegens hem gedroeg, want hij beschimpte de ceremoniën der kerk, de mis en het sacrament, zoo deelt de beleedigde pastoor ons mede.

Een jaar later, toen in de meeste streken alles weer tot rust was gekomen, stond de pastoor opnieuw aan krenkingen bloot. Bij den ommegang met het sacrament, dien hij op Sacramentsdag 1567 (dat jaar op 29 Mei) door zijn gemeente hield, zou men hem „rabauwicheit” aandoen en hem het sacrament uit de hand rukken. Aldus spraken eenige lieden af. Ten huize van eene weduwe Gertken Brant Rycksen, bierbrouwster te Ede werd het complot gesmeed. Hare zonen en de schoonbroeder van zekeren Breeborst uit Bennekom, die in Ede woonde, waren de deelnemers. Met een hartigen dronk werd het plan bezegeld.

Op den bepaalden dag ging de schoonbroeder van Breeborst naar Bennekom en zette zich op den muur van het kerkhof neer, waar de processie voorbij moest komen. Toen het sacrament voorbij gedragen werd bleef hij zitten, „sonder eenyge reverentie te doen.” De pastoor verliet daarop den stoet en ging hem vragen, waarom hij geen eerbied betoonde. Even bedaard bleef deze echter zitten en stiet met de voeten naar den pastoor en het sacrament, terwijl hij dit laatste ten aanhooren

van de gheele processie beschimpte. Zijn opzet gelukte dus uitstekend.

Een zoon van de weduwe, bij wie dit plan beraamd was, had in Utrecht aan den beeldstorm mede geholpen. In Ede of Bennekom schijnt men zich echter niet aan iets dergelijks te hebben gewaagd. ¹⁾

In het naburige Harskamp woonden op het huis den Ham, toebehoorende aan Brand van Delen, een hervormingsgezind Harderwijker raadslid van aanzienlijk geslacht, omstreeks dienzelfden tijd verscheiden verdachte personen. In deze huizinge toch hield sedert Nov. 1566 zekere edelman Jan Willicken, „dye Friesse”, wiens echtgenoot met die van Brand van Delen verwant was, zich met 18 à 19 dienaars op. Aldus deelt ons de pastoor van Otterloo mede, die er bijvoegt dat zij geen van allen in de kerk kwamen, en dat zij met Paschen 1568 dachten te vertrekken. Waarschijnlijk is het dat dit gezelschap uit lieden bestond, die om hun vergrijpen tegen de Katholieke religie en dergelijke redenen dit eenzaam en met grachten versterkt kasteel tot schuilplaats hadden gekozen. Daarvoor toch pleit het feit dat dit huis kort daarop aan den eigenaar en anderen uit Harderwijk en elders gelijke diensten bewees. Misschien waren ook velen der sedert 1 Nov. 1566 hier verblijvenden wel Harderwijkers. ²⁾

Openbare predikatiën als elders schijnen op dorpen der Veluwe niet gehouden te zijn. Wel lezen wij dat de bekende Anastasius Veluanus zich in December 1566 in zijn geboorteplaats Stroe

¹⁾ vgl. over het boven verhaalde. Bijl. XXXII. 2b.

²⁾ vgl. Bijl. XXXII. 2c.

ophield, maar naar het schijnt alleen om, voor hij het thans onveilig geworden vaderland verliet, bloedverwanten en vrienden nog eens te zien. Bijtijds verdween hij, want het hof van Gelderland deed juist stappen om hem in handen te krijgen. Kort daarna schreef hij nog brieven aan zijn vrienden te Garderen, die hij aan Daniel Rensen, secretaris te Harderwijk, ter verdere bezorging adresseerde. ¹⁾

Mogen er al geen openbare preeken op de Veluwe zijn gehouden, de bewegingen van elders hadden hier op een paar hervormingsgezinde pastoors zooveel invloed, dat zij het lezen van missen nalieten en zich sedert het najaar van 1566 tot prediken bepaalden. Zoo deden namelijk twee geestelijken in het noorden der Veluwe, de een pastoor te Oosterwolde, de ander te Doornspijk. De eerste was naar alle waarschijnlijkheid zekere Richout Meinards, vroeger monnik in Friesland, Harderwijker van geboorte. Hij was zijn klooster ontvlucht en „onderpaap” (vice-cureit) te Oosterwolde geworden. Hoewel in October 1566 zoowel op hem als op zijn ambtgenoot te Doornspijk de aandacht van het hof werd gevestigd, scheen hij vooreerst ongemoeid te blijven. Later komen wij op hem terug.

De pastoor te Doornspijk was Jacob Peeters, die kort daarop onder Bredero's vanen diende. Wat Doornspijk betreft kan ik nog mededeelen, dat toen de Elburgsche beeldstormers den 21sten Sept. 1566 ook hier het werk der zuivering wilden ter hand nemen, zij door de ingezetenen van deze plaats krachtdadig daarin werden belet, zoodat de beelden gespaard bleven. ²⁾

¹⁾ vgl. Bijl. XXXI. 2 en Van Hasselt. Stukken. II blz. 90.

²⁾ vgl. aangaande het boven verhaalde Bijl. XXXI. 1 en XXVIII. 5.

Ook in de stad Nijkerk hadden zij gevaar geloopen. Eenige ingezetenen koesterden het plan ze te verwijderen. Er wordt namelijk verhaald, dat Gielis Snapper, Aeris Elbertz, genaamd Vlieger, Wolter Jansz en Jan van der Helle de jonge, in een herberg bij Nijkerk, de Haspell genaamd, daartoe een complot smeeden. De beide eersten dienden later „de gcuzen.” Hun voornemen kwam echter niet tot uitvoering. ¹⁾

Evenmin als in Nijkerk schijnt in Wageningen iets dergelijks te zijn voorgevallen, zelfs lezen wij niet van predikatiën, die hier gehouden werden.

In de stad Hattem heeft geen beeldstorm plaats gehad, maar er zijn toch hervormingsgezinde en openbare preeken gehouden. Aldaar waren, behalve de ons reeds bekende, afgezette pastoor Berend de Haze o. a. zekere Johan van Spuelde en Willem Smit ijverige voorstanders der openbare predikatie. Waarschijnlijk door hun toedoen trad de bekende prediker Jan Arents, mandemaker te Amsterdam, zooals men weet de eerste die in de noordelijke gewesten de openbare preek begon, in de tweede week van September 1566 ook hier op. De tijd was goed gekozen, want velen van den raad, die de predikatiën tot nog toe belet had, waren juist uit de stad. Toch waren de noodige voorzorgen voor de veiligheid van prediker en hoorders genomen; een aantal lieden uit Zwolle en Kampen, met wapens en stokken voorzien, begeleidden hem tot op de markt van Hattem, waar nu de preek gehouden en zeker wel door velen met belangstelling gevolgd werd.

Na de predikatie nam Jan Arents met zijn Overijselsche

¹⁾ vgl. Bijl. XXXII. 2 g.

begeleiders zijn intrek in de herberg van Willem van Wassenburch. Zeker hebben Willem Smit, Johan van Spuelde en andere Hattemer burgers hem daar 's avonds wel gezelschap gehouden, want de tijd van kennismaking was zeer kort. Den volgenden morgen vroeg vertrok hij weer naar Amsterdam. Geen wonder, want het zal hem, bezielde redenaar als hij was, bij het beperkt aantal leeraars en de groote begeerte, die alomme naar predikers bestond, niet aan arbeid ontbroken hebben. Trouwens in Hattem zou hij de prediking niet hebben kunnen herhalen, want de raad verbood deze onmiddellijk nadat men van zijn optreden gehoord had. Toch nam hij van Hattem niet voorgoed afscheid, zooals wij straks zien zullen. ¹⁾

Met hem was nog een ander predikant naar deze streken gekomen, zeker wel op uitnoodiging derzelfde personen.

Een hunner toch, Johan van Spuelde, ontmoeten wij ook elders onder zijne trouwe begeleiders. ²⁾ Johan van der Linden, ook wel „Roodbaard” genoemd, had tot nog toe nabij Emden het Evangelie verkondigd. ³⁾ Het is bekend dat vele predikanten uit deze streken, waaronder menig Nederlander, vroeger om de vervolging daarheen geweken, in die dagen terugkwamen, veelal op verzoek van hun geestverwanten hier te lande. Ook Johannes van der Linden was Nederlander van afkomst; hij was uit

¹⁾ vgl. over het boven meegedeelde Bijl. XXX. 1, 2, 3, 6 en 7.

²⁾ hij vergezelde later van der Linden van Elburg eerst naar Harderwijk en vandaar naar Nijkerk. Vgl. de confessie van den Harderwijker secretaris Daniel Rensen bij Van Hasselt. Stukken II blz. 88 en 90.

³⁾ vgl. over hem de zoo even aangeh. confessie, ook op blz. 89 en 92. Dat „Roodbaard” en hij dezelfde persoon is blijkt uit Schrassert. Beschrijvinge van Harderwyck Dl. II blz. 107.

Grave geboortig en vond kort na den tijd, waarover wij thans spreken, in Arnhem een nieuwe levensgezellin. Hij preekte niet als Arents in de stad zelf, maar daarbuiten; misschien wegens het verbod van den raad, misschien ook uit eigen beweging. Na eenige preeken te hebben gehouden, vertrok hij met Hendrik van Holte, secretaris van Elburg, naar deze stad. ¹⁾

Daarop bleef het eenigen tijd zeer rustig in Hattem, dank zij de zorgen van de regeering, die zich op de aanmaningen van het hof zeer gehoorzaam en zoetsappig betoonde. Die gehoorzaamheid had echter hare grenzen. Zij weigerden Berend de Haze, door het hof een „principaal” in zake oproer en „nye predicatiën” genoemd, uit de stad te verdrijven. De belofte van den burgemeester, om volgens den inhoud des briefs waarin dit gelast werd, te handelen, werd dus niet nagekomen. ²⁾

Berend de Haze treffen wij kort daarop weer bij een predikatie aan. Jan Arents, die in dien tusschentijd ook te Elburg en te Harderwijk had gepredikt, kwam opnieuw naar Hattem. Den 28sten of 29sten September poogde hij dicht bij de stad zijne prediking te herhalen. Dit werd echter door den drost, Johan van Holtswiller en den pastoor Gerrit Barthols, krachtig belet. Toen de drost hem onder het oog bracht, dat hij hier ongeroepen kwam preeken, nam Berend de Haze het voor hem op en verwoet den drost zijne bemoeizucht.

---

¹⁾ vgl. de sententie over Hendrik ten Holte door Alva uitgesproken, waar wordt vermeld dat hij een kettersch predikant in Hattem zocht, bij Van Hasselt. Stukken. I blz. 332. Deze moet Van der Linden geweest zijn, die door denzelfden Hendrik ten Holte voorts naar Harderwijk werd gebracht, vgl. de boven aangehaalde confessie op blz. 88.

²⁾ vgl. Bijl. XXX. 2 en 3, en het antwoord van den Hattemschen burgemeester in Bijl. XXVIII. 5.

Dit hielp echter weinig, want het werd hem verder onmogelijk gemaakt zijn preek voort te zetten, zoodat hij naar elders vertrok, en niet weer terugkwam. Die treurige afloop zijner prediking in Hattem was te voorzien geweest. Reeds den vorigen avond toch hadden de raadsleden hem deze verboden, hoorende met welke bedoeling hij in de stad vertoefde. ¹⁾

Minder rustig dan te Hattem was het verloop der gebeurtenissen te Elburg. De toestanden verschilden ook aanmerkelijk. Was de Hattemer overheid tegen de predikatie, in Elburg waren zoowel de toenmalige burgemeesters Bartolt Vege en Lambert Franckensz, als de secretarissen Hendrik ten Holte en Jehan Feyt ijverige voorstanders der nieuwe leer. ²⁾ Toch was de raad misschien slechts voor het kleinste deel der reformatie met ijver toegedaan, maar de invloed van deze burgemeesters en secretarissen scheen die der anderen te overvleugelen. ³⁾ Hiertoe kan de omstandigheid meegewerkt hebben, dat vele

¹⁾ vgl. over het boven verhaalde Bijl. XXX. 3, 4, 5 en 7. De berichten in deze Bijl. zijn aangaande de opvolging der predikanten met elkaar in strijd. De hier verhaalde volgorde dunkt mij het waarschijnlijkst.

²⁾ vgl. over Bartolt Vege de confessie van Daniel Rensen bij Van Hasselt. Stukken. II blz. 91. Ten onrechte wordt hij daar „Veer” genoemd, vgl. blz. 97. Zie over de anderen de indaging van Elburgers door Alva bij van Hasselt Stukken. I blz. 331. Bartolt Vege komt daar niet voor, hij was zeker inmiddels overleden.

³⁾ in een brief van 21 Juli 1567 meenen de leden van het hof dat de informaties wegens de troebelen, te Elburg gemakkelijk te nemen zijn „daer de overicheyt meestdeels guedt ende catholick” is, vgl. dit stuk in Nijhoffs Bijdragen. Deel IX op blz. 204. Het is echter mogelijk dat door de pest hervormingsgezinde raadsleden waren gestorven en toen bij de reactie door Katholieken vervangen, vgl. de vorige aanteekening.

raadsleden wegens de heerschende pestziekte de stad waren ontvlucht, waarop wij straks nader terugkomen. ¹⁾

Dat ook velen der burgers ijverige voorstanders waren, behoeft na het vroeger verhaalde geen betoog en zal ten overvloede blijken.

Lambert Franckensz, een der bovengenoemde burgemeesters, ging in het laatst van Augustus of in het begin van September met Hendrik Reeffs als afgevaardigde van Elburg naar Nijmegen, waar de staten van Gelderland over den godsdienst handelden, met het doel daaromtrent de jongste tijdingen in te winnen. Daar was toen juist de Calvinistische prediker Hermanus ingehaald, zooals wij reeds vroeger vermeldden. Met onverdeelde instemming hoorden hem onze afgevaardigden. ²⁾

Opgetogen kwamen zij in Elburg terug en brachten rapport uit van hun wedervaren. Lambert Franckensz getuigde dat hij nooit of nergens zulk een uitmuntend prediker had gehoord. Voorts deelde hij aangaande de vergadering der staten mede, dat de overige steden het voorbeeld van Nijmegen, waar kort na de inhaling van den predikant onder goedkeuring der staten een geloofsvrede door den raad was uitgevaardigd, zouden volgen, indien hun bezwaren niet binnen 14 dagen door den stadhouder werden opgelost.

De Elburgsche raadsleden wachtten echter zoolang niet. Toen Lambert Franckensz zijn rapport in den raad had gedaan, begaf hij zich in opgewonden stemming naar het huis van pastoor Dirk Dorre, onzen ouden bekende. Hij schreeuwde

¹⁾ vgl. Bijl. XXVIII. 3.

²⁾ vgl. de vroeger aangehaalde sententie over de Elburgsche burgers bij Van Hasselt. Stukken I blz. 331 enz. en hiervoor blz. 131.

hem toe naar buiten te komen en verweet hem daarop dat hij de mis nog las, dreigende hem van zijn ambt te ontslaan, als hij daarmede voortging. ¹⁾ Kort daarop poogde men uit Oost-Friesland ²⁾ een predikant te krijgen. Deze poging gelukte, want Johannes van der Linden kwam in de tweede week van September te Elburg aan. Hij was, zooals wij reeds zagen, van Hattem door den secretaris Hendrik van Holte afgehaald, bij wien hij nu zijn intrek nam. Lang bleef hij echter niet, want reeds den 14^{den} Sept. begaf hij zich met zijn gastheer en anderen naar Harderwijk om daar te gaan preeken. ³⁾

De brieven van den stadhouder en de hertogin, waarin de predikatiën verboden werden, hadden alzoo geen effect. Reeds den 7^{den} September toch had de stadhouder de Elburgers over hunne stouthcid onderhouden, die zoover ging, dat, terwijl andere steden alle moeite deden om de predikatiën te keeren, zij die zelf inhaalden; door uit (Oost)Friesland een predikant te ontbieden. Deze brief was door den schout in ontvangst genomen en geopend, die hem voor zich hield zonder daarvan aan de raadsleden mededeeling te doen. Eerst door een volgenden brief van den stadhouder, waarbij een schrijven van de landvoogdes was ingesloten, en die op den vorigen terug sloeg, kwamen zij den brief op het spoor. De secretaris las nu beide

---

¹⁾ volgens de aangeh. sententie.

²⁾ in het stuk staat: uit Friesland. Daar spoedig daarop Johannes van der Linden uit Oost-Friesland (via Hattem) hierheen kwam, meen ik dat aan dit land moet gedacht worden, vgl. Bijl. XXVIII. 1 en Van Hasselt Stukken. II blz. 89.

³⁾ vgl. de aangeh. sententie en de confessie van Rensen bij Van Hasselt. Stukken. II blz. 88.

brieven aan den raad voor en merkte daarbij op dat het reeds te laat was om naar den inhoud te handelen, daar men reeds in het bezit van een predikant was.

Het antwoord, dat die van Elburg den 17^{den} Sept. zonden, beteekende dan ook niet veel. Het hoofdpunt toch werd er in voorbijgegaan: of men den ketterschen predikant zou behouden of verjagen, het stond er niet in uitgedrukt. Zeker is het dat Van der Linden toen naar Harderwijk was vertrokken, maar misschien was er reeds weer een ander prediker gekomen.

Ook wezen de raadsleden er op, dat men geen behoorlijk antwoord kon geven wegens de onvoltalligheid van den raad, sommige schepenen toch waren aan de pest bezweken en anderen hadden wegens deze ziekte Elburg verlaten, zoodat er slechts vier aanwezig waren. De stadhouder werd dus niets wijzer door dit schrijven, geen wonder dat hij weldra op meer voldoende bescheid aandrang, zooals wij straks zien zullen. ¹⁾

Groote gevolgen had de komst van Jan Arents, die den 2^{den} Sept. in Elburg preekte. Hij bracht den bekenden koopman Reinier Kant uit Amsterdam mede. Spoorde Arents een dag later te Harderwijk tot het wegnemen der beelden aan, waarschijnlijk deed hij het ook hier. De gevolgen waren althans hetzelfde.

Was er tot nu toe niet in de kerk gepreekt, Jan Arents werd er door zijn gastheer, den herbergier Jacob Arentsz, genaamd „halfpaep”, Hendrik Reeffer de jonge, den secretaris

---

¹⁾ vgl. over het hier verhaalde Bijlage XXVIII. 1, 2, 3 en 4 met het getuigenis van Hendrik ten Holte in de zoeven aangehaalde sententie. Dat Van der Linden den 17^{den} reeds vertrokken was, blijkt uit de confessie van Rensen, zie Van Hasselt. Stukken II blz. 88.

*familie van Bernard Feyt?
merk zie blz 60*

Johan Feyt en anderen in optocht heen gebracht. Zijn begeleiders waren met wapenen voorzien. Reeds vroeger had Hendrik van Holte aan den pastoor het lezen der mis verboden, thans mocht deze ook niet meer preeken. Johan Feyt, die hem dit aanzegde, voegde er bij, dat indien hij preekte, de duivel zijn God zou zijn. Deze Johan Feyt was een even ijverig voorstander der hervorming als zijn ambtgenoot van Holte. Niet alleen dat hij aan den beeldstorm ijverig deelnam, ja met eigen hand de hostiekast in stukken sloeg, wat wel voor zijn afkeer van Rome, maar minder juist voor zijn vroomheid bewijst, maar hij maakte er ook zijn werk van om kranke geestverwanten te bezoeken en hun een vertroostend woord toe te spreken. Voorts wordt van hem gemeld dat hij zijn eigen kind doopte. ¹⁾

De beeldenstorm brak waarschijnlijk terstond na de preek van Jan Arents uit en werd met de meeste voortvarendheid bedreven. In de groote of St. Nicolaaskerk bepaalde men zich niet tot het vernielen der beelden en altaren, maar ook de banken der mannen en de „voytschemelen”, waar de priesters de mis op bedienden, werden verwijderd, niets liet men daar over dan de doopvont, de preekstoel en de zitplaatsen der vrouwen. De „steenen heyligen” werden onthoofd, en de houten op het kerkhof verbrand, waar een tweede vuur het andere houtwerk verteerde. Eenige vrouwen poogden nog een groot Mariabeeld aan de verwoesting te ontrukken, door het naar een naburig klooster

¹⁾ vgl. aangaande het boven verhaalde de aangeh. sententie van Alva en Bijl. XXVIII. 5. De in de sententie, op blz. 333 onderaan vermelde bijzonderheden acht ik op den predikant Jan Arents van toepassing.

te brengen, maar tevergeefs. Johan Feyt, „halfpaep”, Johan te Waeter en anderen kregen er erg in en het ging denzelfden weg op als de andere beelden. „Kom hier ondeugd, jij heb je in langen tijd niet gewarmd, warm je nu,” zeide „halfpaep” en wierp het in den vuurgloed. Zelfs zilveren reliekkasten werden in stukken gebroken.

De koster werd gedwongen de garfkamer te openen en men viel op de daar aanwezige hostiekastjes aan. Deze werden zeker niet met den minsten ijver vernield. Ook vond men hier drie bundels koorkappen, van rood en zwart fluweel, stijf van goud, en andere benodigdheden der priesterlijke kleeding, die in stukken gesneden en verbrand werden.

Bij de vernieling in de garfkamer weerden zich behalve de reeds genoemde „halfpaep” en anderen vooral Franck Hendriks, broeder van burgemeester Lambert Franckensz, Hendrik Reeffs de jongere en Herman Brinck.

De beeldenstorm woedde intusschen niet slechts in de groote kerk. Ook de kerk van het St. Agnieten of Begijnenklooster werd gezuiverd. ¹⁾ Alles, tot de gestoelten toe, waarvan de Begijnen zich bij het zingen bedienden, werd afgebroken en voor het hoogaltaar op een hoop geworpen. Ook een derde kerkje, denkelijk aan het Heilige Geest gasthuis verbonden, onderging

---

¹⁾ het bericht bij Moll. Anastasius Veluanus blz. 15, dat deze kerk eerst in 1572 werd verwoest is onjuist, vgl. onze Bijl. XXVIII. 5, evenals het daar meegedeelde aangaande den „predikant” Frederik Boeymer. Deze was geen theoloog, maar hij verbond zich, als jurist de belangen der Elburgers voor te staan bij de landvoogdes, daarvoor meiboter tot belooning vragende, gelijk mij uit stukken ten duidelijkste bleek. Ook het daar meegedeelde aangaande een beeldenstorm in 1568 is hoogst onwaarschijnlijk en vond ik nergens bevestigd.

hetzelfde lot. Daar haalde Hendrik Reeffs Jr., die van stadswege hierover toezicht had, ook de klokkentouwen naar boven, opdat men des morgens geen Ave Maria zou luiden. In langen tijd luidde er dan ook geen klok, noch werd daar eenige kerkelijke handeling verricht.

Daarop begaven Johan Feyt, Jonas Feyt en Johan te Waeter zich met andere beeldstormers buiten de stad en vernielden den zoogenaamden Calvariënberg, daar ter gedachtenis van Christus lijden opgericht. Deze bestond uit beelden van Christus en de discipelen.

Hiermee was de vernielingswoede nog niet gekoeld, wij vermelden reeds hoe ook in Doornspijk de beelden gevaar liepen. Hier werden de Elburgsche beeldstormers echter door de Doornspijkers in hun voornemen verhinderd. ¹⁾

Sommigen hunner gingen denzelfden dag met Jan Arents mee naar Harderwijk, waar den volgenden dag hetzelfde tooneel zou plaats hebben. Onder hen waren Bartolt Vege, een der burgemeesters, en Johan van Wijnbergen. ²⁾

Een dag na deze verwoesting kwam een bode met een brief van den stadhouder in Elburg, aan wiens verhaal betreffende den beeldenstorn) wij veel van het vorige ontleenden. De burgemeester Lambert Franckensz was juist buiten de stad. ³⁾ In

¹⁾ vgl. over het boven meegedeelde XXVII. 5 en de aangeh. sententie van Alva.

²⁾ vgl. de confessies van Rensen, bij Van Hasselt, Stukken II blz. 91. Jacob of Jochem Arentsz of halfpaep kan er, zooals Rensen vermeldt, niet bij zijn geweest, want deze was den volgenden dag nog in Elburg, vgl. Bijl. XXVIII. 5. Misschien kwam deze dus later.

³⁾ daar er twee burgemeesters in Elburg waren en Bartolt Vege naar Harderwijk was, moet hier Lambert Franckensz bedoeld zijn.

den tijd, dat deze werd ontboden, ging hij de kerken beziën. In de groote kerk vond hij nog eenigen der beeldstormers bijeen, die daar een glas bier dronken. Een hunner bood ook hem een teug aan, maar een ander, de reeds genoemde Jochem of Jacob Arentsz, alias „halfpaep”, ontving hem minder vriendelijk. Hij zag in den bode terecht een spion, die alles aan den stadhouder ging overbrieven. Hij vroeg dan ook of hij kwam om te verlikken? In weerwil van een daaropvolgend „neen” gaf hij hem een vuistslag in den nek en wilde hem vervolgens met een hout van 10 à 12 voet lengte te lijf. Hierin werd hij echter door anderen verhinderd. De bode maakte van die hulp gebruik om zoo spoedig mogelijk de kerk te verlaten.

Middelerwijl was de burgemeester teruggekomen en gaf hij dezen den brief over, die in hoofdzaak de vraag betrof (de beeldenstorm had plaats, terwijl de bode met dit schrijven op weg ging) of men den ketterschen predikant zou behouden of niet, waarop onmiddelijk met brenger dezès moest geantwoord. Met dien ketterschen predikant moet bedoeld zijn Johannes van der Linden, die reeds voor eenige dagen was vertrokken. De stadhouder wist dit echter niet, want wij zagen reeds hoe het antwoord op zijn vorigen brief hierover geen uitsluitel gaf.

De burgemeester was nu geheel met zijn positie verlegen. „Zeg maar,” zoo sprak hij tot den bode, „hoe het hier gesteld is, wij kunnen het niet gebeteren.” Ook verontschuldigde hij zich, geen antwoord te kunnen schrijven, daar de secretaris ¹⁾ een der hoofden van de beweging was. Met dit bescheid kon de bode naar huis gaan. ²⁾

---

¹⁾ of hier Jehan Feyt of Hendrik van Holte bedoeld is, valt niet te zeggen.

²⁾ vgl. aangaande het boven verhaalde Bijl. XXVIII. 4 en 5.

Waren van der Linden en Arents slechts kort in Elburg werkzaam, langer werkte er Albertus Hardenberg, iemand van zeer gematigde richting, leerling van Melancton en vriend van Bullinger. Hem was trouwens door Caspar Coolhaes en anderen, die de belangen der jeugdige hervormde kerk in de noordelijke gewesten behartigden, Elburg als werkkring aangewezen. ¹⁾ Het is onbekend, wanneer hij hier zijne werkzaamheid begon. Ongeveer de laatste week van October begaf hij zich naar het naburige Harderwijk, waarheen hij door Gerrit Maurysen werd afgehaald. Deze bracht tevens Johan van der Linden, die na o. a. ook zijn geboorteplaats Grave bezocht te hebben, eenigen tijd te Harderwijk had gewerkt, naar Elburg. Zijn verblijf was echter slechts kort van duur, want zijne tegenwoordigheid werd in zijne eigene gemeente vereischt. In de omstreken van Emden toch was de pest uitgebroken en daarom werd hij door zijn broeder daarheen ontboden. Vooraf echter bezocht hij nog de Elburgers. ²⁾ Later werden er nog twee predikanten door den raad ontboden. Herman Diemers en Arnt van Gorle haalden hen uit Kinpiss, in het land van Gempden. ³⁾

Wanneer de laatste predikant uit Elburg vertrok, blijkt niet. De verdrijving der predikanten was de eerste voorwaarde om tot een vergelijk met den stadhouder te kunnen komen. Daartoe

---

¹⁾ vgl. Brandt. Hist. der Reformatie. Dl. I blz. 334.

²⁾ vgl. over het hier verhaalde de confessies van Rensen in Van Hasselt, Stukken. II blz. 92. Dat van der Linden ongeveer de laatste week van October in Elburg kwam, is daaruit te berekenen, want de ommekeer in Nijmegen, die drie weken vóór zijn vertrek uit Harderwijk plaats had, viel in het laatst van September voor.

³⁾ vgl. de aangeh. sententie. In deze namen is ongetwijfeld een fout.

werden zeker reeds in Februari 1567 stappen gedaan. Ongetwijfeld was toen, met het vertrek van den laatsten prediker, ook de eigenaardige godsdienstige beweging hier geëindigd. ¹⁾

In ons vorige hoofdstuk zagen wij reeds hoe in Harderwijk nagenoeg alle raadsleden, en een groot deel der gemeente met hun pastoor Rutger van Baer in onmin leefde. De verhouding tusschen beide partijen werd hoe langer hoe meer gespannen. Had van Baer vroeger met moeite zijn traktement uitbetaald gekregen, thans werd het erger. De raad zegde hem voor twee jaar den dienst op, en wilde hem niet weer als zielzorger erkennen, vóór hij zich genoegzaam van de tegen hem ingebrachte beschuldigingen had gezuiverd. ²⁾

Waarschijnlijk geschiedde dit in het begin van 1566. De vermaningen van het hof ten gunste van den pastoor waren dus zonder gevolg gebleven. Kort daarop schijnt hij de schepen en vooral Brand van Delen grof te hebben beleedigd en werd deswegens op diens aanklacht voor hen ontboden. Hij weigerde daarop te verschijnen, want hij oordeelde hen rechtters in eigen zaak. Ja, hij schold hen voor pluimstrijkers en wijzers van een „valsche ordel.” ³⁾

Een en ander bracht bij de Harderwijker burgers groote verontwaardiging teweeg, zoo zelfs, dat het leven van den

---

¹⁾ vgl. Van Hasselt. Stukken. blz. 151 en blz. 191 enz.

²⁾ vgl. Bijl. XXVII. 3 en 4.

³⁾ d. i. vonnis. Over het hier meegedeelde zie men Bijl. XXVII. 3 en 4, vergeleken met de getuigenissen van de verschillende raadsleden in 21, daaronder is die van Brand van Delen no. 9.

pastoor gevaar liep en hij kort daarop Harderwijk moest verlaten. Een twintigtal burgers, waarschijnlijk tot de gezindheid der wederdoopers behorende, bracht een oproer te weeg en zou Rutger van Baer hebben gedood, ware hij niet bijtijds ontvlucht. ¹⁾ Vele anderen hadden naar aanleiding derzelfde gebeurtenissen kort te voren hun afkeer van hem minder heftig, maar toch ook zeer duidelijk te kennen gegeven.

Wel tweehonderd burgers maakten door middel van Coert Hendriksz, stadsdienaar, raad en gemeenslieden hun wensch kenbaar om een beter leeraar dan deze pastoor, want door zulk een man konden zij niet langer gesticht worden, uit zijn bezoedelde handen het heilig sacrament niet langer ontvangen. Of dezen nu (het was juist in de dagen toen men ook in Gelderland de predikers der gereformeerde religie binnenhaalde) hiermee hun verlangen naar een Hervormd prediker of naar een beter Katholiek leeraar wilden te kennen geven, is niet met zekerheid uit te maken; het eerste dunkt mij echter waarschijnlijk. De raad gaf geen beslissend antwoord, maar beloofde zijn best te doen om een goeden leeraar te krijgen, wat natuurlijk in hun mond niets anders kon beteekenen dan een Evangelisch prediker. ²⁾ Kort daarop werd die wensch vervuld; de laatste dag, dien Rutger van Baer in het voor hem zoo onveilige Harderwijk doorbracht, zag tevens een prediker der nieuwe leer optreden. Dit moet ongeveer den 15^{en} of 16^{en} September zijn geschied. ³⁾

¹⁾ vgl. Bijl. XXVII. 3 en 4 en vooral de laatste aantekening onder 3.

²⁾ vgl. de confessies van Rensen bij Van Hasselt, Stukken II blz. 88.

³⁾ daar hij den 14den of 15den in Hattem preekte en vandaar over Elburg naar Harderwijk ging, zooals wij reeds vroeger vermeldden. Vgl. over het vertrek van Van Baer diens getuigenis in Bijl. XXVII. 16 no. 46.

Voor ik de hierop volgende gebeurtenissen beschrijf, veroorlove de lezer mij nog eene kleine uitweiding, teneinde misverstand te voorkomen. Bij al de staaltjes van hervormingsgezindheid, die Harderwijk opleverde, zou men allicht aannemen, dat bijna alle burgers van deze stad der hervorming genegen waren. Die meening zou echter onjuist zijn. Mochten al velen het met den raad eens zijn, die in het begin van September op den landdag te Nijmegen door zijne gedeputeerden op volledige gewetensvrijheid voor de Evangelischen aandrong, ¹⁾ mochten ook velen der 12 gemeenslieden, waaronder met name de zes vertegenwoordigers van het zeer invloedrijke en zeer hervormingsgezinde gilde van St. Joris er even eens over denken, ²⁾ de meerderheid van de Harderwijkers was minder ver van het Katholieke geloof afgeweken. ³⁾ Velen van hen, het is waar, hoorden met nieuwsgierigheid, misschien ook met eenige belangstelling het bezielend woord der nieuwe predikers, maar hun gehechtheid aan de kerk behield de overhand. Toen de dagen der vervolging voor de aanhangers der nieuwe religie aanbraken, schaarden zij zich onder het oude, immers beproefde vaandel. ⁴⁾

---

¹⁾ vgl. hiervoor blz. 133.

²⁾ dat het St. Jorisdgilde zes der 12 gemeenslieden koos blijkt uit Schraassert. Beschrijving van Harderwyck. Dl. I blz. 119. Dat dit gilde zeer hervormingsgezind was, kan men zien in Bijl. XXVII. 16 no. 2 (op art. 9).

³⁾ vgl. in Bijl. XXVII. 16, no. 1 (art. 9), no. 2 (art. 9), no. 6, no. 11 enz.

⁴⁾ vgl. in de aangehaalde Bijlage no. 7 en de confessies van Rensen bij Van Hasselt, Stukken II. blz. 91.

De meerderheid was Katholiek. Wellicht maakte ook het verschil in opvatting onder de Hervormden zelf, dat in die dagen in Harderwijk duidelijk werd, zoo dat het ook de Katholieken in het oog viel, velen afkoorig van de onbepaaldheid der nieuwe gevoelens. ¹⁾ Zeker is het, dat in vele gilden de Katholieke gezindheid de overhand had, want er waren niet weinig, waaronder slechts een of twee „geuzen” werden aangetroffen. ²⁾ Vandaar dan ook dat de raad en de burgers thans over de religie oneenigheden kregen. Te voren hadden de latere „geuzen” en de Katholieken in vrede geleefd, maar de gebeurtenissen van 1566 brachten verwijdering teweeg. ³⁾

Zooals reeds vermeld is kwam kort na het midden van September de eerste predikant in Harderwijk. Johannes van der Linden, dien wij in Hattem en Elburg ontmoetten, bezocht vervolgens ook deze stad. Zekere Isselt uit Utrecht, Johan van Spuelde uit Hattem, benevens Lambert Frankensz, Hendrik van Holte, „halfpaep” en anderen uit Elburg, vergezelden hem. Met blijdschap werd zijn komst begroet. Het „Vive le Geutz” weergalmde door de straten en spoedig verspreidde zich het gerucht, dat een nieuwe predikant van Elburg was gekomen. Weldra voegden zich eenigen uit Harderwijk bij hem, waaronder Reinier Wolf, lid van den raad, die hem naar de herberg van Hendrik Haze brachten, zelf een vurig voorstander der nieuwe gevoelens.

¹⁾ vgl. aangeh. Bijlage no. 1 (op art. 9), no. 2 (op art. 9), no. 6, no. 11, no. 30 (op art. 9), enz. en vooral no. 49 (op art. 13).

²⁾ vgl. aangeh. Bijlage no. 34, no. 35, no. 36, no. 37, no. 38, no. 39, no. 41 en vooral no. 2 op art. 9.

³⁾ vgl. aangeh. Bijlage no. 49 (op art. 8), en voorts ons volgend verhaal.

Daar kwamen ook Daniël Rensen, secretaris der stad en Reinier van Spuelde en Mr. Willem Barbier, beide aanzienlijke ingezetenen. Het gesprek liep, gelijk men verwachten kon, over de ophanden zijnde predikatie. Waar echter zou van der Linden optreden? Sommigen meenden op de markt, of voor het raadhuis. Rensen vroeg: „Waarom niet in de kerk, waar de beelden staan, de apostelen hebben wel in Heidensche tempels gepreekt.” Aldus werd dan ook besloten. De preek zou in de kerk van het Minrebroedersklooster plaats hebben.

Den volgenden dag begaven Rensen en anderen zich weer naar het huis van Hendrik Haze en gebruikten daar met den predikant den maaltijd, waarbij het aan discours wel niet ontbroken heeft. Daarna ging men gezamenlijk ter kerke. Reinier Wolf, Gerrit Mauryssen, Rensen en Coert Hendriksz, bode der stad, begeleidden den spreker. Op het beklag van den guardiaan van het klooster, die niet met die nieuwigheden was ingenomen, werd niet gelet. Den volgenden morgen trad van der Linden opnieuw op, tot groot genoegen der Harderwijker raadsleden. Dezen gingen weer na de preek met hem mede, en opnieuw werd er „goede chier” gemaakt in de herberg van Hendrik Haze. Jammer maar, dat de geliefde prediker zoo spoedig weer vertrekken moest. Dienzelfden avond ging hij in gezelschap van Isselt en Johan van Spuelde per schuit naar Nijkerk.

Niet slechts zijn logies, maar ook zijn reis naar Nijkerk werd door den raad bekostigd, die hem bovendien eene vereering in zilver aanbod, welke hij echter weigerde. Later schreef hij nog een brief aan die van Harderwijk teneinde hun tot volharding in het geloof aan te sporen. De raad antwoordde met het ver-

zoek, dat hij weder tot hen komen zou. Dit geschiedde ook later, gelijk wij straks zullen zien. ¹⁾

Reeds werd verhaald, hoe den 21sten September te Elburg de beeldenstorm plaats vond. Op den avond van dienzelfden dag of op den volgenden morgen, begaf Jan Arents zich met Reinier Kant en eenige Elburgers naar Harderwijk. Na met een deel der Harderwijker schepenen het middagmaal te hebben gebruikt, ging men te zamen naar de Minrebroederskerk. ²⁾ Of hij van te voren met hen overeengekomen was de beelden uit de kerk te doen, is onzeker, maar niet waarschijnlijk, want Daniël Rensen, wiens getuigenis alleszins vertrouwen verdient, getuigt, dat de op de preek gevolgde beeldenstorm geschied is buiten eenig te voren gemaakt plan. ³⁾ Het was echter geenszins buiten de schuld van den prediker. Deze vermaande het volk de beelden en sieraden te verwijderen. Die stem vond weerklank. Mocht al de guardiaan van het klooster bij hem op den preekstoel komen en gaan betoogen, met een beroep op Salomo's tempel, dat de beelden in de kerk als gepaste versiering hun recht hadden, het was te vergeefs. Zijne vermaning werd met den kreet: „Sla dood den monnik” beantwoord.

Hij achtte het dan ook veilig de kerk zoo spoedig mogelijk te verlaten. Toch zouden misschien de beelden nog op ordelijke wijze zijn verwijderd, ware het niet, dat Jan Arents bij het

---

¹⁾ vgl. over het hier meegedeelde de confessies van Rensen, Van Hasselt Stukken. II blz. 88—90, benevens Bijl. XXVII. 16 no. 1 (op art. 1) en no. 46.

²⁾ vgl. de confessies van Rensen in Van Hasselt, Stukken II. blz. 91. De beeldstorm had 22 Sept. plaats, vgl. Bijl. XXVII. 8.

³⁾ a. w. blz. 94. Anders wordt getuigd in Bijl. XXVII. 16 no. 49.

verlaten van den predikstoel lang in het klooster bleef, waar hij door moest om buiten te komen. ¹⁾

Het volk meende nu, dat hij daarbinnen geslagen werd, en wilde zich van zijn lot vergewissen. Gerrit van Cranenborch vermaande den guardiaan om het klooster te openen, opdat het volk niet in woede alles zou vernielen, meenende dat hun geliefde prediker mishandeld werd. Deze voldeed hicraan, maar het was reeds te laat. De beeldenstorm was begonnen. Het omverval- len van eenige beelden door het rumoer, dat in de kerk ont- stond, was de aanleiding tot verdere vernieling. Daarbij schij- nen vooral een twaalftal lieden zich geweerd te hebben. Onder hen waren Hendrik Haze, Jehan Theusz, mr. Willem Barbier, Reinier van Speulde met zijn zoons Gerrit en Helmich en ande- ren. Een hunner, Huibert Bitter, was juist van plan een schilderij te vernielen, maar werd door eene opmerking van Gerrit van Cranenborch daarvan afgebracht.

Overigens baatten dergelijken pogingen weinig. Daniël Rensen deed tevergeefs moeite om de lieden tot bedaren te brengen door te roepen: „Holt, holt, borgers, men salt ordentlick doen afnemen.”

Het schijnt wel dat er eenige kerksieraden en beelden gespaard bleven, door de voorzorg der minderbroeders en kerkmeesters, die te voren, zeker door gebeurtenissen elders, op het gevaar

---

¹⁾ vgl. hierover Bijl. XXVII. 16 no. 4, no. 5, no. 7, no. 16 en Bijl. XXVII. 22 vraag en antwoord 12 en 13. Het verkeerd begrepen getui- genis in 16 no. 2, dat op de groote kerk betrekking moet hebben, scheen de grond te zijn, waarop de Harderwijker raad beschuldigd werd het zilverwerk uit de kerk, van te voren op het raadhuis te hebben gebracht.

opmerkzaam geworden, het een en ander hadden weggenomen.¹⁾

Sommigen der beeldstormers wilden vervolgens ook de groote kerk gaan zuiveren. Het eerst waren een Mariabeeld en een kruis op het kerkhof aan de beurt. Daarop zou men aan de kerk zelf beginnen, maar werd door de raadsleden Gerrit van Cranenborch en Wilt van Broeckhuysen hiervan teruggehouden. De verwoesting van den 22^{en} bepaalde zich dus voornamelijk tot de Minrebroederskerk. Jan Arents, de hoofdschuldige in dezen, vertrok nog dienzelfden avond naar Amsterdam.

De groote kerk bleef echter niet vrij, telkens werd er iets gebroken, vooral des nachts. Men begreep dat deze kerk hetzelfde lot zou moeten ondergaan als de andere. Daarom drongen de gildemeesters, hoewel voor het grootste deel Katholiek, er op aan dat zij de beelden zouden mogen wegnemen: het was beter dat alles maar werd weggenomen en de opbrengst aan de armen gegeven, dan dat niemand er iets aan had. Men begrijpt dat de raad hier ooren naar had. Deze beval aan alle gilden om op den avond van 25 (of 26) Sept. hunne altaren en beelden te komen opruimen. Velen gaven, al ging hun het verderf hunner heiligdommen aan het hart, hieraan gehoor, zoodat een menigte lieden dien avond aan het werk waren. Te 9 uur, want toen moest volgens bevel van den raad alles afgebroken zijn, werd een klok geluid. Daarop kwam een stroom van menschen de kerk in en veel werd vernield.

---

¹⁾ vgl. over het bovenvermelde de confessies van Rensen bij Van Hasselt, Stukken II op blz. 91 en 94, Bijl. XXVII, 8; 16 no. 1 (op art. 15), no. 3, no. 5, no. 6, no. 7, no. 18; 21 no. 4 en 22, vraag en antwoord 12 en 13, en de sententie van Alva bij Van Hasselt Stukken. Dl. I, blz. 284 enz.

Een groot Mariabeeld werd onthoofd. De dader gaf het hoofd aan zekere Machtelt Gerritsz, die het aan juffer van Heuckelum, waarschijnlijk de vrouw van het raadslid Sweer van Heuckelum, in bewaring gaf. Deze weigerde het later terug te geven. Ook werd in het sacramentshuis toen of later een doode kat gelegd. Eenigen die hiervan wisten riepen aan Lysbeth Weghe toe dat er een heiligdom in lag. Zij keek er in en werd zeer toornig, toen zij dat gewaande heiligdom zag. Vloekende wierp zij het weg.

De gilden, die op den bewusten avond niet waren opgekomen om hun altaren af te breken, dwong men hier later toe. Weigerden zij, dan deed de raad het zelf. Zelfs moest de plaats waar zij gestaan hadden door witten onkenbaar gemaakt. Ook de altaren, die de kloosters in de groote kerk hadden, ondergingen hetzelfde lot. ¹⁾

Zoo was dan ook deze, evenals die der minrebroeders, gezuiverd. De volgende predikers traden dan ook niet in deze laatste, maar in de groote kerk op. Het schijnt dat hier ook een tafel voor de avondmaalsviering werd ingericht, een post in eene afzonderlijke rekening betreffende de onkosten ten behoeve der predikanten in 1566 gemaakt, doet dit vermoeden. ²⁾

Gelijk men begripen kan, waren al deze hier meegedeelde handelingen niet naar den zin van den stadhouder, het hof van

¹⁾ vgl. over het boven verhaalde Bijl. XXVII, 8; 16. no. 1 (op art. 1), no. 2 (op art. 1), no. 3, no. 7, (op art. 15), no. 8, no. 9, no. 11, no. 17, no. 19, no. 20, no. 27, no. 28, no. 30, no. 34, no. 35, no. 36, no. 37, no. 38, no. 39, no. 40, no. 41, no. 47, no. 48, no. 49, no. 50; 21 no. 4 en no. 6; 22 vraag en antwoord 12 en 13, benevens de zoeven aangehaalde sententie bij Van Hasselt, Stukken I blz. 284 enz.

²⁾ vgl. Bijl. XXVII. 16 no. 49 en de aangeh. rekening, in Moll. Anastasius Veluanus blz. 130.

Gelderland en de hertogin van Parma. Reeds op den landdag, in het begin van September te Nijmegen gehouden, dienzelfden, waarbij de Harderwijker raadsleden met zulk een flink en doortastend voorstel aangaande de geloofsvrijheid voor den dag kwamen, had de stadhouder dezen op het hart gedrukt, toch vooral niets tegen de religie te ondernemen. ¹⁾ In eene vroegere vergadering hadden die van Harderwijk de wenschelijkheid uitgesproken, dat het blokhuis nabij de stad, welks aanzien hun eene ergernis en welks bewoner, de drost van der Sande, hun grootste vijand was, door hen zelf zou bewaakt worden.

De reden van dit verzoek was ongetwijfeld de vrees, dat in de hand der overheid, het huis een dwangmiddel tegen de stad kon worden.

Op den landdag in September vermaande de stadhouder hen, met het oog op allerlei oorlogsgeruchten, goed op het huis te passen. Die van Harderwijk gebruikten deze waarschuwing als dekmantel voor hun verdere handelingen. Een paar dagen voor den beeldenstorm werd de brug, die van het blokhuis naar de Veluwe leidde, afgebroken, zoodat de drost slechts in de stad zich begeven kon en niet naar buiten. Na den beeldenstorm werden de wallen der stad versterkt en een vrijwilligersbende ter bewaking van huis en stad, uit de burgers gevormd. Een en ander werd door den raad, tegen den zin der gemeenslieden, de vertegenwoordigers der gilden en dus der burgerij, doorgedreven.

Waarschijnlijk geschiedde dit, omdat men de geheime plannen van stadhouder en drost ontdekt had. Deze hadden namelijk

¹⁾ vgl. Bijl. XXVII. 16 no. 1 (op art. 1).

ten doel, met het oog op de heerschende gisting, ongemerkt krijgsvolk in de stad te laten, teneinde die aldus te overweldigen en daardoor voor goed aan alle plaatsgrijpende en nog voorgenomen nieuwigheden een einde te maken. De Harderwijkers hadden zich echter nu in staat van tegenweer gesteld, en de regeering wist niet hoe hen tot onderwerping te brengen.¹⁾

De brieven, die de landvoogdes hieromtrent schreef (inmiddels was ook de beeldenstorm voorgevallen) schenen den stadhouder te zacht, en harde maatregelen wilde zij niet bedreigen, want de middelen ontbraken om die ten uitvoer te leggen. Toch werden de vooruitzichten voor de Harderwijkers minder gunstig, zij begrepen dat de beeldenstorm vooral hun op den duur veel leed zou berokkenen. Geen wonder, dat zij in het begin van October hun secretaris naar de graven van den Bergh en Culenborch zonden, opdat dezen al hun invloed zouden aanwenden, om het houden van een landdag over de religie door Gelderlands staten, tot stand te brengen.

Deze vergadering, waarvan zij voor de vrijheid der hervormingsgezinde beweging alles verwachtten, was echter voortdurend door stadhouder en landvoogdes tegengehouden en zou ook thans achterwege blijven. Treurig waren de berichten, waarmede de secretaris Daniël Rensen thuiskwam. In Nijmegen was de hervormingspartij geslagen. De stad had den stadhouder ingehaald en de predikanten verjaagd.

---

¹⁾ vgl. over het boven verhaalde Van Hasselt Stukken I blz. 76, Bijl. XXVII. 1, 2, 3, 5, 6, 8, 16 no 1 (op art. 1.) en 21 no. 8 (vraag en artikel.) Over de verlegenheid van stadhouder en landvoogdes, vgl. Bijl. XXVII. 5, 6, 7 en 8.

De nieuwgezinden waren uit den raad verwijderd en alle oefening van hun godsdienst verboden. Dit spelde weinig goeds, de tegenpartij zag er terecht het begin harer overwinning in. Terzelfder tijd kwam een brief van de hertogin, hun scherpelijk gelastende van alle nieuwigheden afstand te doen, het huis aan den drost over te laten, de kerken te herstellen, enz. Geen wonder dat men niet wist wat hierop te antwoorden. Den 13^{en} Oct. vroeg de stadhouder dan ook opnieuw met aandrang om antwoord, hij had nog niets vernomen. ¹⁾

Het was inmiddels voor de Katholieken in Harderwijk een booze tijd geweest. Hun pastoor was reeds half September vertrokken, en diens kapellaan, wien de raad belooning toezegde, indien deze den dienst wilde verrichten, was hem kort daarop gevolgd. Van de twee vicarissen, die een paar jaar te voren aan de parochiekerk waren verbonden, wordt in het geheel niets gemeld, zij schijnen in dien tusschentijd te zijn gestorven of ook naar elders zich begeven te hebben. Geen wonder, dat een zestigtal Katholieke burgers bij den raad er op aandrongen om toch iemand in de kerk te hebben. Dit verzoek werd ingeleverd na de zuivering der beide voornaamste kerken. De raad vatte het op zijne wijze op en gaf aan Rensen, voor diens zooeven vermelde reis, tevens den last mee naar een goed predikant om te zien. Trouwens, dien hadden ook de Hervormden van noode, want van der Linden en Jan Arents waren beiden vluchtige verschijningen geweest. ²⁾

¹⁾ vgl. over het boven verhaalde Bijl. XXVII. 5, 6, 7 en 8, de confessies van Rensen bij van Hasselt. Stukken. II blz. 92, over het weigeren van den landdag Bijl. II. D. 7 i en j.

²⁾ vgl. Bijl. XXVII. 16 no. 23 en 22 op vraag en antwoord 6 en 9 en de confessies van Rensen bij van Hasselt. Stukken. II blz. 92.

Het schijnt dat ondertusschen de Katholieken, die wegens de troebelen geen klok durfden luiden bij hunne godsdienstoefening, in de Minrebroederskerk vergaderden. Deze werd hun daartoe later bepaaldelijk aangewezen. Ook de dienst in de kloosters werd in het geheim voortgezet. In de Minrebroederskerk was zeer waarschijnlijk de vroeger afgezette pastoor Nicolaas Jansen Schijn hun leider. Rutger van Baer bleef vooreerst nog buiten de voor hem zoo onveilige stad. ¹⁾

Wat de hervormden betreft, de predikanten, die na Jan Arents kwamen, traden in de Groote kerk op. Wij vermeldden reeds hoe Rensen op zijn reis een prediker medebracht. Dit was Johannes van der Linden, dien hij te Batenburg ontmoette. Te zamen begaven zij zich nu naar Harderwijk, waar van der Linden drie weken lang bij Rensen logeerde, en het herderlijk werk in de gemeente waarnam. Toen echter kon hij niet langer blijven, omdat hij door zijn broeder, wegens de heerschende pest, naar zijn eigen gemeente, nabij Embden, werd ontboden.

Evenwel men kreeg twee anderen voor hem terug. Dezelfde schuit, waarmee burgemeester Gerrit Maurissen hem naar Elburg bracht, nam op de terugreis Dr. Albertus Hardenberg mee. Die scheen bijzonder bij de raadsleden in den smaak te vallen, meer dan anderen, wier ongeleerdheid en ongeschiktheid hun niet aanstond. Dienzelfden avond kwam in gezelschap van een stadsbode een tweede prediker in de stad. Deze was Duitscher van afkomst, hij heette Johannes en had tot nu toe gepreekt te Weerden. Deze heerlijkheid was door bestel van haar eigenaar, de graaf van Kuilenburg, van de paapsche superstitiën en beelden

¹⁾ vgl. Bijl. XXVII. 16, no. 16 (op art. 6) en no. 33 en de aantekening over van Baer (en Schijn) onder Bijl. XXVII. 3.

geroepd. Door middel van Crispinus van Salsbruggen, een Arnhemmer van geboorte en later een der eerste strijders voor onze volksvrijheid, had de raad hem ontboden. Beide predikers logeerden bij Hendrik Haze. ¹⁾

Na hun vertrek verschoen zeker prediker Johan, die op bevel van den raad door een koopman Karel Cremer uit Deventer was gehaald. Deze was echter, als van de Augsburgsche confessie, bij den raad niet in trek. Merkwaardig is het ook dat hij, na eerst eenigen tijd bij Karel Cremer te hebben vertoefd, vervolgens bij den Katholicken kastelein Hendrik van Zevenaar en niet bij Hendrik Haze zijn intrek nam. ²⁾

In het laatst van October, kort na zijn komst, kwamen Otto van Heteren en Jan Gerritsen Verstege, de bekende Anastasius Veluanus, samen uit de Paltz naar Harderwijk. De raad wilde een van beiden duurzaam tot predikant hebben. Zij dreven tegen den zin der gemeenslieden door, dat Otto van Heteren dit zou zijn. Evenwel, de anderen werden niet onaangenaam bejegend, hun verblijfkosten werden behoorlijk vergoed. Veluanus begaf zich in December, in gezelschap van een predikant uit Antwerpen, over Deventer naar Keulen op reis, na eerst in Stroe van zijne bloedverwanten en vrienden afscheid te hebben genomen. Otto van Heteren bleef nog langen tijd in Harderwijk; als vast predikant

¹⁾ vgl. de confessies van Rensen a. w. blz. 92, 93. Bijl. XXVII. 16 no. 1, (op art. 12 en 13), 21 no. 7 en 8; 22 vraag en antwoord 10. Over Crispinus van Salsbruggen de sententie van hem en andere Arnhemmer burgers bij van Hasselt, Stukken I, blz. 221, 222.

²⁾ vgl. de confessies van Rensen in van Hasselt. Stukken II blz. 93, Bijl. XXVII. 16 no 1 (op art. 12 en 13) en no. 49 (op art. 13) benevens 22, vraag en antwoord 10 en Moll. Anastasius Veluanus blz. 131.

deed hij een vierde jaar dienst, zooals uit eene rekening blijkt. Eerst in het midden van Januari 1567 verliet hij de stad. De tijdsomstandigheden dwongen toen de Harderwijkers hem te ontslaan. Slechts een enkele bijzonderheid vernemen wij aangaande zijne denkwijze. Hij preekte dat men in het avondmaal gebakken brood zou eten, en spoorde de Harderwijkers aan om ook de met beelden van Christus en van de heiligen versierde kerkglazen te vernietigen. Aldus geschiedde dan ook.

Men schijnt vervolgens aan een zinneloos mensch, zekeren Folker Fot, de schuld daarvan gegeven te hebben. Otto van Heteren was langen tijd alleen predikant in Harderwijk: na het vertrek van Johan van Deventer en Veluanus kwam er slechts éénmaal een ander prediker hem bijstaan, die echter na éene preek te hebben gehouden, vertrok, om te Zwolle zijn arbeid voort te zetten. Diens naam wordt niet gemeld. ¹⁾

De tijd, gedurende welke Otto in Harderwijk werkte, was rijk aan belangrijke gebeurtenissen. Eenige bladzijden vroeger vermeldde ik hoe stadhouder en landvoogdes tevergeefs naar volgend antwoord van Harderwijk uitzagen en 13 October nog niets van dien aard hadden ontvangen. Dat men ten opzichte van het inhalen der kettersche predikanten zich niet om hun bevel bekommerde, zagen wij reeds. Het eenige spoor van den invloed der hooge regeering zien we in de publicatie, die 6 Nov. te Harderwijk werd gedaan. Daarbij werd het beschadigen van kerken en kloosters op de hoogste straf verboden ²⁾

---

¹⁾ vgl. over het verhaalde Bijl. XXVII. 16. no. 1 (op art. 12), 21 no. 2, no. 4, 22 vraag en antwoord 10, Bijl. XXXI. 2, a en b en de confessies van Rensen bij van Hasselt. Stukken II blz. 93 en 94.

²⁾ vgl. Bijl. XXVII. 9.

Hoewel er toen weinig meer te vernielen viel, had toch het inwerpen der beschilderde kerkglazen daarna plaats.

Reeds vroeger had de landvoogdes den stadhouder geraden om, indien de Harderwijkers zich bij voortduring ongehoorzaam betoonden, hen met het verlies hunner vrijheden en privilegiën te bedreigen. ¹⁾ Den 24sten November kwam dit plan tot aanvankelijke uitvoering. Toen werd aan Willem van Scherpenzeel, drost en Jacob Better, landschrijver der Veluwe, commissie gegeven om van de Harderwijkers een en ander te vorderen, onder genoemde bedreiging. Zij moesten namelijk alles in den vorigen staat herstellen, de schade aan het huis vergoeden en den drost satisfactie geven. Het spreekt van zelf dat de verdrijving der kettersche predikanten hierbij behoorde.

Slechts voor een gedeelte toonden de Harderwijkers zich tot een en ander bereid. De nieuwe uitheemsche predikanten wilden zij door inheemsche vervangen, en de oude religie en ceremoniën handhaven. Daartoe zou men in de Broederkerk (de Groote Kerk scheen men voor de nieuwe religie te willen behouden) een bekwamen pastoor aanstellen inplaats van Rutger van Baer, deze toch kon om zijne misdaden niet weer aangenomen worden. Ook zouden zij de schade aan het huis herstellen, mits de stadhouder beloofde geen vreemd krijgsvolk in de stad te leggen. ²⁾

Het is niet te denken dat dergelijke onderhandelingen tot een goed resultaat zouden hebben geleid, al waren zij ook in het midden van December nog aan de orde. Kort daarop werd

¹⁾ vgl. Bijl. XXVII. 6 en 7.

²⁾ vgl. over het boven verhaalde De Meester Hist. Gen. Kron. 1862, blz. 177—179.

hun rustig verloop geheel en al onmogelijk gemaakt.

De stadhouder had den drost last gegeven heimelijk soldaten tot overweldiging der stad op het blokhuis te brengen. Deze aanslag gelukte. Met hulp van zekeren Andries Ruyst, later tot belooning van dit zijn verraad schout der stad, werden zij in den vroegen morgen van den 18^{den} December door een gat, daartoe in de stadswal gebroken, binnengesmokkeld. Aanstonds begonnen zij het geschut te vernagelen, dat die van Harderwijk vroeger van het huis hadden gehaald en op de markt opgesteld. Toen eenige burgers, door het rumoer gewekt, te wapen liepen, waaronder „de Geuzen” de eersten waren, werden dezen met geweervuur begroet, zoodat er gekwetst werden, ja zelfs één op de plaats dood bleef. Daarop lieten de schepenen, die inmiddels bijeen waren gekomen, de trom roeren en alle burgers kwamen in het geweer. Men stelde zich verdekt op en weerde zich zoo manmoedig, dat de drost en zijn bende een volkomen nederlaag leden.

Velen der vijanden werden gedood, anderen behielden na lang smeecken hun leven „maer een seer mishandelde huid.” Daarop werd ook het blokhuis overweldigd. De drost had zich in een kippenhok verstoken, maar werd te voorschijn gehaald. Ternauwernood bracht hij het leven er af, hij werd daarop gevangen gezet en mocht de eerste twee dagen, zonder eten of drinken zich „in den kouden winter” met „sparrebecken en klappertanden — diverteren.”

De vreugde der Harderwijkers over deze victorie was groot, men dankte er God voor. Sommigen waren zoo uitgelaten, dat ze op de markt een vuur aanlegden, daarover een grooten ketel hingen en daar allerlei eetwaren in kookten. Aan lange tafels

gezeten, verzadigden zij zich daarop en dansten vervolgens hand aan hand in het ronde.

De krijgslieden, waarvan de meesten (70 in getal) gevangen waren genomen, moesten den volgenden dag onder eede verklaren in geen vier maanden tegen de stad te dienen. De drost werd, ondanks herhaalde bedreiging van den stadhouder, niet voor 19 Januari van het volgende jaar ontslagen. ¹⁾

Mochten velen zich verheugen over deze overwinning, meer verstandigen, waaronder de raadsleden, begrepen, dat die te duur gekocht was, en waren aanstonds op maatregelen tegen den hierdoor opgewekten toorn des stadhouders bedacht. Den avond reeds van denzelfden dag, waarop het blokhuis was ingenomen, verzocht men aan de stad Arnhem voorspraak bij den stadhouder, uit kracht van de „union”, waardoor de Geldersche staten zich tot behartiging van hunne onderlinge belangen hadden verbonden. ²⁾

Tegelijk zond men Daniel Rensen naar Amsterdam, om daar met het consistorie der nieuwgezinden te overleggen, of er geen troost was — „dewijle zij der Religion halven soe befaert wurden” — door den stadhouder. Behalve met dit consistorie, trad hij in onderhandeling met Brederode en Lodewijk van Nassau. Het baatte echter weinig, het eenige wat men scheen te kunnen doen, was het zenden van een brief naar graaf Willem van den Bergh, waarin er op aangedrongen werd, dat deze al zijn invloed ten behoeve van Harderwijk bij de Geldersche staten zou aanwenden.

¹⁾ vgl. over de inneming van het huis en het verder verhaalde Schrassert. Besch. v. Harderwyck Dl. II blz. 97 enz., De Meester Hist. Gen. Kron. blz. 179, 180, 181, Nijhoffs Bijdragen Dl. VIII, blz. 204 enz.

²⁾ vgl. van Hasselt. Stukken. Dl. I blz. 120 en 121.

Langen tijd ging er met die besprekingen heen, waartoe Rensen van de eene plaats naar de andere werd gezonden, zooveel tijd zelfs, dat twee Harderwijker raadsleden, Gerrit Maurissen en Alphert Brinck, in dien tijd naar Antwerpen waren geweest en hem nu op hun terugreis nog in Amsterdam vonden. ¹⁾

De aanleiding tot hun reis was een bezoek van twee afgevaardigden van Nederlandsche Hervormde consistoriën, de een uit Antwerpen, de ander uit den Bosch. Dezen waren met een instructie voorzien om contributiën te verkrijgen voor de 3 milioen, door de Nederlandsche consistoriën den koning aan te bieden. Het doel dezer gelden was oorspronkelijk om koning Philips te bewegen zijn kettersche onderdanen geloofsvrijheid te schenken, later, ook thans reeds, om zich, indien noodig, tegen de booze plannen van dien vorst in staat van tegenweer te stellen, want de politieke horizon werd steeds donkerder. Den avond van den 18^{en} Dec. kwamen de afgevaardigden in Harderwijk aan en hielden den volgenden dag een conferentie met den raad en de gemeenslieden. Dit laatste college had men tot het dubbel zijner gewone getalsterkte, dus tot 24, uitgebreid, waarschijnlijk omdat men daardoor meende de macht der Geuzenpartij te versterken. ²⁾

¹⁾ vgl. over het boven verhaalde de confessies van Rensen bij van Hasselt. Stukken II, blz. 97 etc.

²⁾ vgl. de confessies van Rensen blz. 98, Bijl. XXVII. 16, 1 (op art. 19), 22, vraag en antwoord 2 en 18. Op eene vergadering, den 1sten December te Antwerpen gehouden, werd besloten tot gewapenden tegenstand, waartoe de graaf van den Paltz troepen aanbod, vgl. M. L. van Deventer. Het jaar 1566. 's Gravenhage 1856 blz. 49 etc en 58 en J. van Vloten. Nederland tijdens den Volksofstand tegen Spanje. 2e druk. Dl. I, blz. 94 en 96.

Het voorstel der afgevaardigden vond bij hen een goede ontvangst. Men besloot f 500 bij te dragen en die door twee afgevaardigden, één uit den raad, en één uit de gemeenslieden, naar Antwerpen te brengen. Dit werd vervolgens namens de eersten aan Gerrit Maurissen, namens de tweeden aan Alphert Brinck opgedragen. Men reisde af met het doel het geld voor de consistoriën te besteden.

In Antwerpen gekomen en daar aangaande de toestanden nader ingelicht, besloten zij echter het geld voorloopig bij zekeren Peter de Potter in bewaring te geven. Het is niet geheel zeker wat hen hiertoe noopte. In één bericht wordt als reden opgegeven: dat nog geen der Geldersche steden tot die contributie had bijgedragen, in een ander, dat men geen voldoende bescheid kon krijgen aangaande den tijd van overlevering van het rekwest, waarbij de 3 millioen den koning zouden worden aangeboden. ¹⁾

Daarna keerde men naar Antwerpen terug en bracht in het begin van 1567 voor raad en gemeenslieden zijn rapport uit. Zij hadden in Antwerpen stukken gezien, beschreven met de namen van 6000 edelen en bovendien door 350 steden geteekend, allen leden van het „verbond.” Ongetwijfeld was het doel daarvan, zich, indien noodig, gewapenderhand tegen geloofsvervolging te beveiligen.

Dit verhaal maakte een goeden indruk, want er werd besloten Maurissen en Brinck opnieuw naar Antwerpen te zenden. Maurissen meende dat men nog wel f 230 kon opbrengen. Ernst Witte had er wel een jaar rente voor over. Waarschijnlijk gingen de afgevaardigden dan ook wederom met nieuwe con-

¹⁾ vgl. de confessies van Rensen blz. 98 en Bijl. XXVII. 22, vraag en antwoord 19.

tributie op reis. Een ander voorstel van Maurissen om, teneinde tegen een overval van den stadhouder gevrijwaard te zijn, krijgsvolk in te nemen, werd verworpen. Vroegere plannen van gelijke strekking waren eveneens door den onwil der Roomsche burgers verhinderd. ¹⁾

Het knechten innemen was anders niet overbodig, want de toestanden werden voor die van de nieuwe religie hoe langer hoe slechter. Ook voor de Gelderschen.

Had de landvoogdes den landdag, dien de Geldersche staten „religionshalve” wilden houden, voortdurend tegengewerkt, ongeveer gelijktijdig met de terugkomst der afgevaardigden van hun reis naar Antwerpen, in het begin van 1567, had zij dezen bepaald geweigerd. ²⁾ Geen wonder, want de listige landvoogdes had, bij het veldwinnen der reactie, bij haar succes in het onderdrukken der nieuwe bewegingen, thans meer gezag, haar positie was veel versterkt.

Ook de Katholieken in Harderwijk hadden in kracht gewonnen. Zij deden zelfs pogingen om de Grootte kerk weer terug te krijgen, en wisten, daar dit niet gelukte, ten minste te bewerken dat de Minrebroederskerk, die zij reeds sinds eenigen tijd gebruikten, hun formeel werd afgestaan. Een verzoek daartoe was door Jozef van Arnhem aan den raad gedaan, die zijn antwoord in een verdrag weer gaf, dat den volgenden inhoud had: „Die van de Katholieke religie krijgen de Minrebroederskerk en alle andere kloosterkerken in gebruik. Die van de nieuwe religie de Grootte kerk. Voorts werd op boeten verboden elkaar wegens

¹⁾ vgl. Bijl. XXVII. 16 no. 1 (op art. 21 en 22) en no. 33; 22 vraag en antwoord 20, en de confessies van Rensen, t. a. p. blz. 99.

²⁾ vgl. Bijl. II. D. 7 j.

de religie te smaden of te lasteren." De scheldwoorden „geus" en „kardinaal" toch waren in beider mond bestorven. Dienzelfden dag, 24 December werd ook verboden iets aan het blokhuis te beschadigen.

Men ziet uit deze en vroeger vermelde gebeurtenissen dat de raad er naar streefde den vrede te bewaren. Echter tevergeefs. Waren de Katholieken geërgerd over het feit dat Harderwijk aan de contributie van f 3,000,000 meedeed en zich in het algemeen op de lijn der „geuzerij" bewoog, de concessies aan de Katholieken gingen naar de meening der anderen veel te ver. Dezen durfden dan ook niet, ondanks de vergunning van den raad, openlijk de klok luiden om de geloovigen tot de mis te roepen. ¹⁾ Schrassert verzekert, dat er toen ter tijd hevige tweedracht tusschen de burgers ontstond; ²⁾ trouwens in ons geheele vaderland werd de kloof steeds dieper, naarmate door het geweld der Katholieke regeering ook de andere partij meer verbitterd werd.

Thans gaan wij de beide afgevaardigden op hun tweede reis vergezellen. Zij begaven zich in de eerste plaats naar Amsterdam, waar zij Rensen nog vonden en dezen zijn lang uitblijven verweten. Daar vernamen zij, door de Hollandsche consistoriën, die juist over het rekwest der 3 millioen aldaar vergaderden, dat deze hun gelden niet naar Antwerpen zouden zenden. Ook zij besloten nu het hunne voorloopig bij Potter in bewaring te laten.

Daarop gingen zij met Brederode en Lodewijk van Nassau

¹⁾ vgl. Bijl. XXVII. 10 en 11; 22 vraag en antwoord 11; 16 no. 16 en no. 33.

²⁾ J. Schrassert. Beschr. v. Harderwyck Dl. II blz. 100.

overleggen, op raad van den bekenden Amsterdammer koopman Reinier Kant, een oud bekende van hen. Deze leiders waren het samen oneens, niet te verwonderen bij de moeilijkheden, die hunne ondernemingen drukten en die steeds toenamen. Lodewijk van Nassau gaf hun den raad om zich voor de Augsburgsche confessie te verklaren, immers hij hoopte op Duitsche hulp, indien deze aansluiting bij de Calvinisten algemeen werd. Hiertoe waren zij echter niet genegen. Ook raadde hij hun met den graaf van Megen, indien mogelijk, een verdrag te sluiten. Troosteloos over die raadgevingen, gingen Witte en Brinck naar huis, in de overtuiging dat de toekomst er voor Harderwijk donker uitzag. Zij hadden zoo gehoopt dat „de hoeren van het verbond” hen onder protectie zouden nemen, maar gevoelden zich in hunne verwachtingen bitter teleurgesteld. ¹⁾

Er schoot niets anders over dan den raad van graaf Lodewijk te volgen en zich met graaf Megen in verdrag te begeven. Kort na den terugkeer der gezanten deed men daartoe stappen. In de eerste plaats werd aan den predikant Otto van Heteren zijn ontslag gegeven. Deze was reeds vóór 25 Januari vertrokken, zeker wel bezwaard van hart over het toekomstig lot zijner ongelukkige gemeenteleden. ²⁾

In een volgend hoofdstuk komen wij op dit verdrag terug.

¹⁾ vgl. de confessies van Rensen t. a. p. blz. 99 etc. van Hasselt, Stukken II blz. 1 en 2, Bijl. XXVII. 21 no. 8 en 22, vraag en antwoord 20—22.

²⁾ vgl. de confessies van Rensen t. a. p. blz. 94, de post over van Heterens traktement bij Moll. Anastasius Veluanus. blz. 130, de getuigenis van Reinier Wulff vindt men Bijl. XXVII. 21 no. 2 en De Meester in Hist. Gen. Kron. 1862 blz. 181 en 182.

HOOFDSTUK V.

HET TIJDVAK VAN 1567—1578.

De geschiedenis der op het jaar 1566 volgende gebeurtenissen vervult ons met weemoed. We zien het morgenlicht in nacht verkeerren, de vrijheid door slavernij vervangen. Daagde voor Holland en Zeeland weldra een betere toekomst, de overige gewesten bleven zich krommen onder Spaansche tyrannie en Roomsche hierarchie. Zoo ook Gelderland. Het kostte den stadhouder en de landvoogdes weinig moeite dit gewest tot gehoorzaamheid terug te brengen. Wat de Veluwe betreft, hier leverden alleen Elburg en Harderwijk moeilijkheid op.

Wij vermeldden reeds hoe laatstgenoemde stad van Lodewijk van Nassau den raad kreeg zich met den stadhouder in verdrag te begeven. Men gaf daaraan gehoor. Gelijke weg werd door de Elburgers ingeslagen.

Het had heel wat moeite in, eer die onderhandelingen tot een goed einde waren gebracht, vooral met Harderwijk. Had deze stad het reeds door het bevorderen van predikatie en beeldenstorm bij stadhouder, hof en landvoogdes verbruid, te erger werd het, toen de verraderlijke aanval op de stad door de burgers krachtdadig was afgeslagen. Het hof adviseerde den stadhouder tot de grootste gestrengheid, want de Harderwijkers waren

volgens hunne opvatting schuldig aan majesteitschennis. Vooral ook het kwade voorbeeld, door hen aan „moedwillige” steden als Elburg gegeven, maakt hare bestraffing wenschelijk. Vooreerst moeten alle goederen van Harderwijker burgers, op de Veluwe gelegen, waar dezen veel bezittingen hebben, in beslag worden genomen.

Daarna moest de stadhouder zich met het noodige krijgsvolk en geschut om de stad legeren, en haar, onder bedreiging van overweldiging, confiscatie van alle rechten, privilegiën en vrijheden en van alle goederen der burgers, tot gehoorzaamheid opeischen, onder belofte alsdan het gebeurde aan de genade en ongenade des konings, wiens komst aanstaande is, over te laten. Die gehoorzaamheid moest het volgende behelzen: het verjagen van hun ketterschen prediker, het opnieuw inhalen van hun pastoor, het herstellen der kerken en het innemen van het noodige krijgsvolk tot bewaring van het blokhuis.

Dit den 20sten December reeds gegeven advies kwam gelukkig niet tot uitvoering. Voor de belegering der stad had men geschut noodig: de stad Arnhem was niet geneigd het hare hiertoe te leenen. Evcnmin de drost van Veluwe om zijne onderhoorigen tot assistentie van het krijgsvolk te dwingen. ¹⁾ Ook deden de staten van Gelderland alles om het verderf van Harderwijk te voorkomen. Hadden zij zich vroeger reeds onderling verbonden, zoowel tegen het hof als tegen de inquisitie, uit kracht daarvan stonden zij nu ook de belangen van hun medelid Harderwijk voor. De afgevaardigden van het Overkwar-

¹⁾ vgl. over het hier meegedeelde het bovengenoemd advies met de aantekeningen door I. A. Nijhoff daarop gegeven in diens Bijdragen. Dl. VIII. blz. 206—213.

tier schenen hieraan echter niet mee te doen. ¹⁾

Reeds in de 3de week van Januari 1567, vóór nog de eigenlijke onderhandelingen met den stadhouder waren aangevangen, had men in Harderwijk maatregelen genomen om die voor te bereiden. Geen wonder, mocht deze al niet, volgens den meege-deelden raad van het hof, met krijgsvolk tegen hen optrekken, hij dreigde toch dit te zullen doen, indien men zich niet naar zijn eischen schikte. ²⁾ Daarom was den 19^{den} Januari de drost van der Sande, op wiens loslating de graaf van Megen reeds herhaaldelijk had aangedrongen, op vrije voeten gesteld, echter niet zonder bij eede te hebben verklaard, dat hij niets ten nadeele der stad zou ondernemen. ³⁾ Ook had men den predikant Otto van Heteren zijn afscheid gegeven. Het raadslid Reinier Wolff deelt dit laatste in een brief van 25 Januari aan den stadhouder mede, waarin hij dezen verzocht om, ten einde tot een verdrag te kunnen komen, minstens nog 14 dagen van bezetting verschoond te blijven. ⁴⁾

Den 5^{den} Februari gaf Megen aan Nijmegen, dat namens de drie kwartieren (Roermond of het Overkwartier uitgezonderd) zijne voorspraak voor Harderwijk had verzocht, te kennen, dat hij overmorgen zijn krijgsvolk monsterde en dan aanstonds optrok. Was hij eenmaal op weg, dan was het voor een verdrag te laat. Die van Nijmegen berichtten dit den volgenden dag

¹⁾ vgl. van Hasselt. Stukken I, blz. 126, 127 en blz. 141 enz.

²⁾ Van Hasselt a. w. blz. 153.

³⁾ Schrassert, Besch. van Harderwyck, Dl. II, blz. 100, Nijhoff in diens Bijdragen Dl. VIII blz. 204—206, De Meester, Hist. Gen. Kron. 1862 blz. 180.

⁴⁾ De Meester, Hist. Gen. Kron. 1862 blz. 181 en 182.

aan de Harderwijkers en gaven daarbij den raad den stadhouder onderdanig te bejegenen. ¹⁾

Den 9^{den} Februari eischte de graaf van Megen van Reinier Wolff en Ernst Witte, die men namens de stad naar het dorp Driel had gezonden, waar hij met zijn leger lag, het volgende:

Herstel van alle schade aan het blokhuis en den stadswal toegebracht, benevens vergoeding voor het nadeel door den drost daarbij persoonlijk geleden, dit laatste volgens taxatie van onpartijdigen.

Terugbrengen van het eertijds van het huis gehaalde geschut. Ook alle wapens der burgers, die tevens beloven moesten geen andere te koopen, daar te deponceren tot nadere beslissing bij de komst des konings.

Den drost op het huis te laten met zooveel krijgsvolk als men noodig oordeelt.

Alle kettersche predikanten, indien er nog zijn, uit de stad te drijven, geen vernieuwing in de Katholieke religie toe te laten en alle oefening der nieuwe religie te verbieden.

Uit de stad te verjagen alle van de Katholieke religie afgeweken „monycken ende papen.”

Herstel van alle vernielde altaren, kleinodiën enz. Het toelaten van den ouden eeredienst zonder enig beletsel.

Behalve het hier genoemde hield des stadhouders eisch nog in: het verbreken van alle verbintenissen, die door hen met heeren of steden gesloten mochten zijn. Bestonden die niet, dan geen nieuwe aan te gaan buiten believe van Z. M. Ook moest men den schout Andries Ruyst (die indertijd de soldaten in de

---

¹⁾ De Meester. Hist. Gen. Kron. 1862 blz. 182.

stad had gelaten) in vrede daar laten wonen en zijn ambt bedienen.

Het eenige lichtpunt scheen de bepaling, dat indien Z. M. eenige verandering in de religie maakte, Harderwijk hetzelfde zou genieten als andere steden. Nu dat kon men beloven, want er was niet veel kans op!

De voorwaarde, onder welke Harderwijk zich tot nakoming van het hier vermelde moest verbinden was zeer bezwarend; een borgtocht van 100,000 carolusguldens.

Voorts raadde de stadhouder hun aan, het misdrevene aan 's konings genade over te laten en niet in rechten te doen beslissen. ¹⁾

Het zal niemand verwonderen, dat men niet geneigd was een en ander voetstoots aan te nemen. Het St. Jorisingilde tenminste verklaarde zich met de wapens in de vuist te willen verdedigen. Andere gilden waren meer onderworpen, maar op vele der genoemde punten viel bezwaar. Ook in den raad zelf bestond vooral tegen het overgeven der wapenen groote tegenzin; er gingen stemmen op dat men dan liever wilde strijden. ²⁾

Toch moest men ten slotte toegeven en den 7^{den} Maart werden de conditiën des stadhouders door de schepenen bekrachtigd. Deze konden echter slechts geldig worden na goedkeuring door de landvoogdes, welke dan ook kort daarna volgde. Ondanks al hun moeite, hadden die van Harderwijk, in menig

¹⁾ vgl. de hier behandelde voorwaarden bij van Hasselt. Stukken I. blz. 130 enz.

²⁾ vgl. De Meester. Hist. Gen. Kron. 1862, blz. 182 (waar de datum van behandeling der voorwaarden, nl. 8 Febr. foutief schijnt) en Bijl. XXVII. 16 no. 1 (op art 7).

opzicht door de staten terzijde gestaan, slechts weinig in de voorwaarden van onderwerping veranderd kunnen krijgen. Deze wijzigingen kunnen ons tevens den loop der onderhandelingen doen kennen.

Tot nakoming der voorwaarden verbond de stad hare inkomsten, niet zooals de eisch eerst luidde, eene som van 100,000 carolusguldens.

Van de over te leveren wapens bleven rapieren en ponjaards uitgezonderd. Ook mocht men het lang geweer naar verkiezing op het huis of buiten de stad brengen. Alle wapens zouden, een half jaar na het accoord, den gehoorzamen worden teruggegeven.

Aangaande het krijgsvolk, door den drost op het huis te brengen, was de bepaling bijgevoegd, dat dit niemand der inwoners overlast zou aandoen. Voorts werd bepaald, dat indien de stad of iemand der burgers voor het misdrevene inplaats van 's konings genade recht verkoos, dit hun verleend zou worden. ¹⁾

Hieruit valt af te leiden dat de Harderwijkers vrij goed beseften wat die genade van iemand als koning Philips waard was. Alles wat in deze voorwaarden werd bepaald, zou tot 's konings komst van kracht zijn, maar in ieder geval niet langer dan anderhalf jaar. Ook op dit punt schijnen dus de Harderwijkers hun vorst begrepen te hebben.

Den 5den Maart werden deze conditiën voorgehouden en twee dagen later door den raad en de 24 gemeenslieden bezworen. ²⁾ Toch was de zaak hiermee nog niet uit. De raadsleden maakten

---

¹⁾ vgl. de conditiën bij van Hasselt. Stukken. Dl. I blz. 163 enz.

²⁾ vgl. a. w. blz. 166.

zich ongerust dat dit herstellen der kerksieraden in vorigen toestand letterlijk zou worden verstaan en dat ook het beoordeelen van de ketterij der te verdrijven „kettische predikanten” moeilijkheid inhad. Ook excuseerden zij zich op eene beschuldiging, als zou de vastenprediker, die op de heilige dagen voor Paschen hier gepreekt had, met spot en oneerbiedigheid zijn behandeld, immers dit kon als schending van het in behandeling zijnde verdrag worden opgevat.

De commissarissen Peter van Apeltorn en Godert Pannekoek, met wie zij hierover onderhandelden, beloofden daarop bij acte van 2 April, dat de stad in het afleggen van den eed op het accord niet zou „gecapteerd” ¹⁾ worden. Kort daarop legden ook de burgers den eed op dit verdrag af. Den 10^{den} April verbond men de stadsinkomsten tot nakoming daarvan. ²⁾

Sommigen der Hervormingsgezinde raadsleden waren tijdens die laatste onderhandelingen afwezig, namelijk Brand van Delen, Ernst Witte en Wilt van Broeckhuysen. ³⁾ Eveneens het Roomsche raadslid Sweer toe Boecop, deze had 24 Januari zijn schepeneed opgezegd. Hij was trouwens reeds kort na den beeldenstorm metterwoon naar Kampen vertrokken, ongetwijfeld om moeilijkheden met de andere schepenen. ⁴⁾

Het duurde nog eenigen tijd eer het gesloten verdrag werd uitgevoerd. Stadhouder, hof en landvoogdes traden van te voren in overleg, vooral met het oog op Harderwijk, welke maatregelen hun te nemen stonden om de ketterijen enz. verder te „remedi-

¹⁾ niet klemgeestig bevit.

²⁾ vgl. Van Hasselt. Stukken I, blz. 172.

³⁾ vgl. a., w. blz. 175.

⁴⁾ vgl. De Meester. Hist. Gen. Kron. 1862 blz. 181.

eerden", nu „God heb loff" deze landen weer in gehoorzaamheid waren gebracht.

Het hof en de stadhouder gaven hierover 29 Juni hun advies aan de landvoogdes. Dit stuk beschouwen we eenigszins nauwkeurig, want het is niet slechts voor Harderwijk, maar voor geheel Gelderland van belang.

Vooreerst moesten de Katholieken en gehoorzamen begunstigd, de anderen, voornamelijk de „principalen", en die het eerst, worden gestraft.

Daartoe kon men beginnen met in alle oproerige steden de „Geuzen" hun wapens af te nemen. Om hiertoe te geraken moest echter vooraf in ieder dier plaatsen het noodige krijgsvolk worden gelegd. Daarna kon men een paar commissarissen zenden, die „onder 't dexel van den gheusen die wapenen ende oir geweher aff to nemen," dan tevens informaties konden nemen naar de schuldigen aan de gepasseerde troebelen. Bevindt men overheidspersonen schuldig, men beproeve eerst hen langs den weg der overreding tot neerleggen van hun ambt te bewegen, anders dwinge men hen hiertoe in rechten. Het te verwachten verzet tegen dergelijke schending van privilegiën, kan met eene verwijzing naar den aard van het misdrijf, niet minder dan majestcitsschennis, worden beantwoord.

In steden, waar nu reeds den burgers het geweer is afgenomen, kan men de commissarissen zenden „onder 't dexell van den ghoenen, die beuonden sollen worden nyet culpabel to wesen, oir geweher to restitueren."

Aangaande de krijgsknechten, die men vóór het nemen der informaties in de oproerige steden leggen moet, het hof acht er vijftig in Elburg, maar het dubbele getal in Harderwijk noodig.

Aan de steden kan ten opzichte hiervan drieërlei keus gesteld worden: òf borg te stellen geen knechten te zullen weigeren, ten getale als de stadhouder noodig oordeelt, òf zelf deze krijgslieden te onderhouden, òf zonder krijgsknechten te blijven, maar hunne muren en versterkingen te zien afgebroken.

In ditzelfde stuk raadt het hof tevens, van alle ambtenaren, vooral ook van de schoolmeesters een nieuwen eed te vorderen, waarbij men in de eerste plaats trouw aan de Katholieke religie beloofde. ¹⁾

Kort daarop ontving men hier een brief der landvoogdes, van 17 Juli, welke eene instructie voor de commissarissen, tot het onderzoek der troebelen benoemd, inhield. Dezen waren voor Harderwijk en Elburg, de beide oproerige Veluwsche steden, de reeds genoemde Peter van Apeltoren en Godert Pannekoek. Hunne instructie kwam vrijwel overeen met de bovenvermelde denkbeelden van het hof, die de hertogin toen nog niet bekend konden zijn, daar zij pas 19 Juni te boek gesteld waren.

Wilden de leden van het hof weerspannige overheden langs den weg van rechten verwijderen, de hertogin beval den commissarissen hen eenvoudig af te zetten. Het hof meent in een hierop geschreven antwoord, dat dit moeilijk uitvoerbaar zal zijn, met het oog vooral op Harderwijk, waar de magistraat „meestdeell all suspect is,” en waar men, als elders, het privilegie bezit zelf schepenen af te zetten en aan te stellen. Wil de hertogin toch deze hare meening doorzetten, dan is daarvoor veel meer dan 100 man krijgsvolk noodig. Ook moet

---

¹⁾ vgl. dit advies, uitgegeven door Nijhoff in Bijdragen Dl. VIII, blz. 265 enz.

dan de stadhouder daarbij tegenwoordig zijn of anders tenminste het geheele Geldersche hof. Alzoo dunkt hun de maatregel wel uitvoerbaar, want hun schuldig staan aan majesteitsschennis rechtvaardigt, wat anders een inbreuk op hunne rechten zou zijn.

Men had reeds, zoo zeggen zij verder, de commissarissen en hun adjunct, Peter van St. Pieters, naar Harderwijk gezonden, om volgens het verdrag het geschut op het huis te brengen en „den Geuzen” hunne wapens af te nemen. Daarbij was hun toegestaan heimelijke informaties, voornamelijk aangaande den magistraat, te nemen.

Toen de stadhouder de minuut van dezen brief, die reeds verzonden was, doorliep, ergerde hij zich aan de uitdrukking, die hierin voorkwam van „den geuzen oir gewecher aff to nemen.”

Hij schreef dan ook hierover aan de landvoogdes, er op wijzende hoe in het verdrag met Harderwijk allen burgers gelast werd hun wapens over te geven. Hij wil dit gehandhaafd zien en dan later den gehoorzamen de hunne weer ter hand stellen. ¹⁾

Kort daarop werd een en ander, het genoemde punt volgens de opinie des stadhouders, in Harderwijk uitgevoerd. De afzetting van den raad bleef echter vooreerst achterwege. Men verhoorde daar allerlei lieden en wist ook in Barneveld eenigen tijd later Daniel Rensen, vroeger secretaris der stad, tot belangrijke

---

¹⁾ vgl. de instructie voor de commissarissen, door de landvoogdes 17 Juli gegeven, bij Van Hasselt. Stukken I, blz. 204 enz. den op de toezending van dit stuk gevolgden brief van het hof in Nijhoff's Bijdragen. Dl. IX blz. 203 enz., een extract uit den brief van den stadhouder, aldaar blz. 209 enz.

langrijke bekentenissen te brengen, welke laatste vooral, hun tot leiddraad bij verdere informatiën strekte.

Ook de verjaagde pastoor, Rutger van Baer, keerde nu weder. ¹⁾ Eenige weken later, den 26sten Augustus, kwamen de commissarissen wederom in Harderwijk, om meer uitvoerig onderzoek te doen. Thans konden zij niet, als vroeger, heimelijk te werk gaan. Zij wendden zich dus tot Lambert Brinck en Wolf van Ommeren, de eerste burgemeester, de tweede raadslid, met verzoek een brief der hertogin, dien zij hun overhandigden, aan den raad voor te lezen.

In de eerste plaats tegen het opschrift van den brief, die behalve aan den raad ook aan den schout was gericht, had men bezwaar. Die schout had er niets mede te maken. Men weigerde eerst den brief te openen en verklaarde zich eindelijk daartoe alleen bereid onder voorwaarde dit, zonder consequenties voor het vervolg, buiten de tegenwoordigheid van den schout te mogen doen. Aangaande den inhoud zeide men de commissarissen te willen helpen, voorzover dit niet tegen „stadtrechten, gewoente ende privilegiën” streed, na eerst bezwaren te hebben geopperd om behalve de instructie der commissarissen ook hun „wijder bevell” (men wist niet hoever dit kon gaan) op te volgen.

Apeltoren en Pannekoek namen inmiddels eenige voorbereidende maatregelen. Met behulp van den pastoor, bijgestaan

---

¹⁾ vgl. de confessie van Rensen bij van Hasselt. Stukken II blz. 87 enz. Dat er in Juli ook anderen waren verhoord blijkt uit Bijl. XXVII. 16 no. 3. De terugkeer van den pastoor, die in September reeds sints eenigen tijd was teruggekomen, heeft toen waarschijnlijk ook plaats gehad, vgl. Bijl. XXVII. 16 no. 2 (op art. 7).

door den goed-Katholieken Hendrik van Zevenaar en Wolter Busshaldt, maakte men twee naamlijsten der Harderwijker burgers, op de eene kwamen de Geuzen, op de andere de Katholieken voor. Uit deze laatsten koos men daarop een vijftigtal uit om die te verhooren.

Het kostte echter heel wat moeite, eer het aan getuigen verhooren toekwam. De Harderwijkers hadden zich altijd veel op hunne rechten laten voorstaan, welke niemand der burgers veroorloofden anders dan voor schepenen der stad getuigenis af te leggen. Zij wisten dan ook de gemeenslieden te overreden den commissarissen geenerlei „kondschap” te geven, tenzij in presentie van den raad of gecommitteerden daaruit. Deze bespreking kwam Apeltoren en Pannekoek ter oore, die daarop twee Katholiekgezinde gemeenslieden, Gerrit Holdorp en Wolter Barghe, ontboden. Dezen verklaarden zich na eenig aarzelen tot het afleggen van getuigenis bereid en dedden mee dat de raad hun verboden had anders dan voor hun college te getuigen.

Daarop liet men de twee burgemeesters Lambert Brinck en Gerrit Maurissen komen, en hield hun o. a. voor dat, inzake gekwetste majesteit, alle privilegiën, dus ook dat, waarop zij zich thans beriepen „cesseren.” Dezen meenden evenwel dat informaties, alleen door de commissarissen te nemen, tegen het traktaat van Venlo en hunne oude gewoonten streden. Ook hadden zij de gemeenslieden niet verboden te getuigen, maar alleen hun de privilegiën en rechten voorgehouden.

Ten slotte vroegen Apeltoren en Pannekoek, of zij de informaties zouden toelaten of niet, ook zouden zij hun dit hoofd voor hoofd afvragen.

Daarop begeerde de raad uitstel ten einde den stadhouder

te vragen de commissie der twee heeren af te schaffen, als strijdende tegen het met dezen gesloten verdrag, waarbij was bepaald alles tot de genade of ongenade van Z. M. te laten. Ook wilden zij de drie hoofdsteden, Nijmegen, Arnhem en Zutphen, die hen overreed hadden het verdrag aan te nemen — want zij zouden hen bij hunne vrijheden enz. handhaven — daarover raadplegen.

De beide commissarissen gaven toe, dat zij aan het hof zouden schrijven: met den stadhouder (die zeker te Brussel was) te correspondeeren, zou te lang ophouden. Zij wisten natuurlijk met welk gevolg, evenals de lezer uit het vroeger meegedeelde dit kan afleiden.

Men besloot daarop zich in het onvermijdelijke te schikken en de informaties toe te laten, echter leverde men den 3den Sept. een stuk in, waarin den commissarissen werd verklaard dat men deze slechts onder protest en zonder dat daaruit consequentie te trekken viel, toeliet. ¹⁾

Pannekoek en Apeltoren hadden reeds den 1sten September, zeker van het bescheid dat op het adres, dien dag aan het hof verzonden, moest volgen, hunne verhooren aangevangen. ²⁾ De inhoud daarvan werd grootendeels reeds in ons verhaal verwerkt. Opmerking verdient hier nog alleen, dat daaruit bleek, dat in weerwil van de verbodsbepaling in het gesloten verdrag, nog steeds geheime vergaderingen der ketters voorkwamen. Ten huize van Johan Jacobs, alias Suech, wiens dochter vooral

¹⁾ vgl. over het hier behandelde het verbaal der commissarissen in Bijl. XXVII. 12, met 13 en 14.

²⁾ vgl. Bijl. XXVII. 16 no. 1.

zich hiervoor beijverde, werden zij gehouden. Ook bij mr. Willem Barbier en in sommige „hoven” buiten de stad, hield men conventikelen. ¹⁾

Niet zeer lang na deze informaties kwamen dezelfde commissarissen opnieuw in Harderwijk, thans met een nieuwen last-brief, van den gevreesden Alva, voorzien.

Hoewel zij reeds den 24^{den} October in de stad waren, duurde het tot den 30sten, eer zij hun onderzoek konden aanvangen. Dit had thans ten doel de verantwoording der raadsleden te hooren, die zij uit vroegere berichten als de hoofdschuldigen aan de voorgevallen predikatie en beeldenstorm hadden leeren kennen.

Zoowel als college als ieder in het bijzonder moesten zij zich verantwoorden op tal van vragen. Bovendien waren er nog „particuliere vraechstukken” voor velen hunner.

De raadsleden begonnen met zich over het krijgsvolk te beklagen, dat in strijd met het verdrag, den burgers veel overlast aandeed. Zij hadden voorts allerlei bezwaren, waaronder vooral dit, dat hun schepeneed, waarbij zij geheimhouding over raadszaken beloofden, door de gevorderde beantwoording van vragen betreffende het in den raad verhandelde, werd geschonden. Het hielp hen weinig, zij konden alleen de commissarissen in hun onderzoek vertragen, maar dit niet beletten.

Nadat men verscheiden schepenen hoofd voor hoofd had gehoord (allen die in 1566 in den raad zaten waren thans weer in de stad) werd eindelijk, onder voorwaarde dat hunne verantwoording niet tot nadeel zou strekken van de bepaling in

¹⁾ vgl. Bijl. XXVII. 16, no. 1 (op art. 11), no. 2 (op art. 11), no. 7 (op art. 11), no. 11 (op art. 11), no 12 (op art. 11), no. 15, no. 30 (op art. 11), en no. 49 (op art. 11).

het verdrag, om de zaken tot 's konings genade of ongenade over te laten, deze op schrift gebracht en den 6^{den} November aan de commissarissen overgeleverd. Ook had men op het eerste blad van dit stuk gezet, dat niemand gehouden was in zijn eigen zaak „kondschap” te geven, wat deze verantwoording, naar hunne meening, met zich bracht.

Daarna hoorden de commissarissen de overige schepenen, ieder in het bijzonder, en begaven zich voorts naar Elburg. Toen zij daar reeds waren, werd hun nog door den secretaris Voet een stuk gebracht, waarbij de raad 's konings genade inriep. ¹⁾

Veel van het thans door hen onderzochte vermeldden wij reeds vroeger. Vóór deze onderhandelingen was men reeds begonnen met het herstel der beroofde kerken en had men aan den bisschop van Groningen verzocht op nieuw de kerk te wijden. ²⁾

Nog altijd echter, geen wonder trouwens, leefde men met den drost van der Sande in twist. ³⁾ Die verhouding is ook zoo gebleven, dank zij de wijze waarop hij kort daarop opnieuw de burgers krenkte.

In het volgend jaar, 1568, drukte Alva's ijzeren hand zwaar op de geteisterde provinciën, ook op de stad Harderwijk. Velen hadden gelukkig tijds het onveilige vaderland verlaten.

Den 9^{den} Maart kwamen Godert Pannekoek, Johan Urd en Dionysius van Wesenhaeghen hunne goederen opteekenen en

¹⁾ vgl. over het hier meegedeelde Bijl. XXVII. 19, 20, 21, 22, 23.

²⁾ vgl. Bijl. XXVII. 22 vraag en antwoord 16, Bijl. XXVII. 16, no. 30 en Bijl. XXVII. 18.

³⁾ vgl. De Meester. Hist. Gen. Kron. 1862, blz. 187 en 188.

in beslag nemen. ¹⁾ Een paar dagen later werd de geheele raad vernieuwd, van de vroegeren schijnt alleen Sweer toe Boccop te zijn herbenoemd. Een geheel Katholiek bestuur verving hen. ²⁾ Toch stuitte het dezen tegen de borst om volgens Alva's last over de gevangen beeldstormers enz. te vonnissen, daar velen hunner daaronder familieleden hadden, bovendien waren zij in de rechten der stad als nieuwelingen weinig thuis en konden deze zaken, als door de hooge overheid, die over gekwetste majesteit alleen te vonnissen had, aangevangen, beter door deze ook beeindigd worden. Hun beklag baatte niet, want, zoo meende Alva, behalve twee rechtsgeleerden uit het Geldersche hof konden hun nog anderen worden toegevoegd, en zij behoefden zich dus niet te bezwaren in dezen kennis te nemen. ³⁾

Welke die gevangenen waren is mij niet gebleken. Zeker is het dat er in 1568 nog velen der voornaamste ketters vrij langs 's heeren straten gingen, trouwens men mocht hen niet aantasten voor hun tijd van dagvaarding was verstreken.

Wolter Hegeman, het vroegere raadslid Wilt van Broeckhuysen en eenige anderen stelden een stoute poging in het werk om de stad van de Spaansche tyrannie te bevrijden. Men had een afspraak gemaakt om op zekeren nacht de noodige geuzenmacht voor de wallen te krijgen, waarmee dan gelijkgezinde burgers uit de stad zelf zich zouden vereenigen. De aanslag werd echter, door eene vrouw, naar het schijnt, aan pastoor van Baer over-

---

¹⁾ Vgl. Bijl. XXVII. 24.

²⁾ vgl. Schrassert, *Beschr. v. Harderwyck*. Dl. II, blz. 109 en 110 en *De Meester Hist. Gen. Kron.* 1862 blz. 374 en 375.

³⁾ vgl. *De Meester. Hist. Gen. Kron.* 1862, blz. 353.

gebrieft, die er den Harderwijker raad mee in kennis stelde.

Deze nam aanstonds de noodige maatregelen, door lieden uit Putten en Ermelo tot bewaking der stad te ontbieden. Tevens verzochten zij aan het hof om bij den hertog te bewerken dat de burgers hun wapens terug kregen, want juist de Katholieken waren nu weerloos, de Geuzen hadden toch heimelijk wapenen. Dit verzoek werd echter voorloopig niet toegestaan.

Van den beraamden aanslag kwam niets. ¹⁾ In ditzelfde jaar, den avond van den 21^{en} November, werd een andere ondernomen, niet door Geuzen, maar door den drost van der Sande, met het doel om eenige door Alva ingedaagden te vatten. Door een verborgen opening in de muur liet hij Spaansche soldaten in de stad. Het was voornamelijk op de aanzienlijken toegelegd. Wulf van Ommeren, oud-burgemeester, zong voor het vuur een psalm, toen hij door eene vrouw werd gewaarschuwd dat de Spanjaarden in de stad waren. Hij klom daarop over eenige muren en kroop vervolgens bij een zijner vrienden in een wozzak. Ook in dit zijn toevluchtsoord deden de vijanden nasporing, de vrouw des huizes gaf hun flinkweg vrijheid het te doorzoeken. De Spanjaarden staken daarop met hun degens in verscheiden wozzakken, maar gelukkig niet in die, waar de burgemeester in zat. Op den laten avond verliet deze zijn schuilplaats en werd in een bootsmans gewaad door eenige vrouwen over de stadsmuur afgelaten, zoo schielijk, dat een stuk van zijn vleesch aan het touw bleef zitten. Sweer van Hoeckelum ontkwam in Bagijnekleeding over de stadsmuur. Ook Ernst Witte ontliiep het. Deze vluchtte achter uit zijn huis

¹⁾ vgl. aangaande het hier vermelde van Hasselt. Stukken I blz. 273 enz.

in de kerk. De vervolgers zaten hem na op de hielen. Hij trok de deur achter zich toe en liep door de kerk na een naburig huis, waar hij zich „in een te voren geveegt heymelyck gemack” verbergde. De Spanjaarden wisten dat hij niet ver kon zijn, en zochten het geheele huis na, ja, zij lichtten zelfs zoo dicht bij hem, dat hij de kaars had kunnen uitblazen. Ook hij werd in het donker door vrouwenhulp uit de stad gebracht en vluchtte naar Emmerik. Vele anderen ontkwamen het insgelijks. Minder gelukkig was Gerrit van Cranenborch, hij viel den Spanjaarden in handen, doch werd na langdurige gevangenschap, ten slotte ontslagen, „vermits hij van de heetste drijvers niet ware” zegt Schrassert. ¹⁾ Wij zagen trouwens hoe hij den beeldenstorm poogde te beletten.

De maatregelen, die Alva overal liet nemen, als: het doorzoeken van boekwinkels met het oog op verboden lectuur, het herstel der kerken, het verbreken van de wapens der voortvluchtigen, werden ook hier uitgevoerd, het een voor, het ander na. ²⁾ De schade door den drost bij de bestorming van het huis geleden, moest nog in 1571 worden betaald. ³⁾ In datzelfde jaar kregen de voor gehoorzaam gehouden burgers hun wapenen terug. ⁴⁾

Dat zij met die wapens echter weinig ten behoeve des konings uitrichtten, bleek reeds in het volgend jaar, toen graaf

---

¹⁾ vgl. dezen over het hierboven meegedeelde in *Beschr. v. Harderwyck* Dl. II blz. 110 en 111.

²⁾ vgl. hierover *De Meester. Hist. Gen. Kron.* 1862 blz. 352, 353, en 358.

³⁾ vgl. *De Meester*, t. a. p. blz. 369.

⁴⁾ vgl. *De Meester*, t. a. p. blz. 370 en *Schrassert*, a. w. blz. 116.

Willem van den Bergh de stad voor den prins van Oranje kwam opeischen. Genoemde graaf was, na zich, door verstandhouding met de burgers, van Zutfen te hebben meester gemaakt, (de aanslagen op Arnhem en Nijmegen waren mislukt) de Veluwe ingetrokken met 16 vendels voetvolk, 300 ruiters en 6 stukken geschut. Harderwijk lag het eerst aan de beurt. Hoewel daar kort te voren nog een vendel tot versterking was gezonden, was de verdediging flauwtjes, weldra werd de stad en kort daarop ook het huis overgegeven. Thans riepen de Geuzen victorie, en een nieuwe beeldenstorm werd, voornamelijk door het krijgsvolk, gehouden, waarbij geen kerk of klooster het ontliiep.

Sommige Roomschgezinden zullen het thans zwaar te verduren hebben gehad, te meer bij de slechte betaling, die aan de soldaten in den laatsten tijd ten deel was gevallen.

Ten minste Sweer toe Boecop. Deze was bij de vernieuwing van den raad in 1568 weer ingekozen en had sedert in Harderwijk verblijf gehouden. Bij de inname der stad wist hij zelf, voor een slecht lot beducht, nog op het laatst te ontkomen. Zijne vrouw en kinderen echter werden mishandeld en op hoog losgeld gesteld. Zijn huisraad werd vernield, zoodat hij in het geheel wel 1000 goudguldens schade had, naar hij verzekert. Ook andere gelijkgezinde schepenen vluchtten en keerden, of lang daarna, of in het geheel niet weer. Daarop komen wij straks nog terug.

Gelukkig voor hem en zijn geestverwanten, maar jammer voor ieder, wien de nieuwe religie ter harte ging, dat graaf van den Bergh zich slechts kort in de Veluwe staande kon

houden. Toen bleef aan de Veluwsche steden niets anders over, dan zich wederom aan de andere partij te onderwerpen. Gelukkig werd men niet hard bejegend. ¹⁾ Den 24sten September reeds trok de gehate drost van der Sande met 350 man de stad weer binnen, dit vendel schijnt echter kort daarop door een ander te zijn vervangen, waarschijnlijk op verzoek der burgerij.

Bittere overlast had men van die soldaten, die de burgers op allerlei wijze kwelden. Hunne klachten, waarin zij er ook op wezen hoe onbillijk het was dat de rijke kloosters van inkwartiering vrij bleven, hadden geen gevolg. Den 18^{den} Dec. 1572 verzocht de stadhouder uitdrukkelijk dat de geestelijke huizen daarvan verschoond zouden blijven. ²⁾ In het volgende jaar kwam de bisschop van Deventer de kerk „reformeeren.” Een jaar later bood hij aan, een nieuwen pastoor aan te stellen. Over het gedrag van Rutger van Baer toch, die in 1567 teruggekeerd, kort daarna, bij den dood van Nicolaas Jansen Schijn, opnieuw officieel door het kapittel van St. Marie was aangesteld, kwamen thans veel klachten in, die bij onderzoek gegrond bleken. Het is niet zeker hoe dit is afgelopen, wel weten wij dat van Baer later weer als pastoor voorkomt, hij is dus in allen gevalle slechts kort van zijn ambt beroofd geweest. ³⁾

---

¹⁾ vgl. over het boven meegedeelde De Meester. Hist. Gen. Kron. 1862, blz. 372, 374 en 375, Schrassert a. w. blz. 117 enz. en J. van Vloten. Nederland tijdens den Volksopstand tegen Spanje. (2e uitgave) Dl. I, blz. 297 en vooral blz. 302 en blz. 322.

²⁾ vgl. Schrassert, a. w. blz. 118 en 119 en De Meester. Hist. Gen. Kron. blz. 373.

³⁾ vgl. over de reformatie der kerk De Meester, t. a. p. blz. 373, Schrassert a. w. blz. 119 en De Meester, Hist. Gen. Kron. 1863 blz. 180.

In ditzelfde jaar, 1574, was Nederland van Alva verlost, en Requesens had diens bestuur op zich genomen. Hoewel uitgaande van dezelfde tyrannieke denkbeelden, bezat deze meer buigzaamheid dan de „ijzeren” hertog. Een van zijn eerste regeringsdaden was het afkondigen van een algemeen pardon, waarvan slechts enkelen der Gelderschen, onder hen de Harderwijker Gerrit Maurissen, waren uitgesloten. Men bedenke hierbij echter dat dit pardon voor goede Protestanten onaannemelijk was, immers men moest biechten om vergiffenis te verkrijgen. Het maakte dan ook weinig opgang, men lachte er mee. ¹⁾

In Harderwijk had de Roomsche partij, door den inval van graaf Willem van den Bergh, een blijvend verlies geleden. Velen toch der aanzienlijkste ingezetenen hadden toen de stad verlaten en waren zelfs door de bedreiging van confiscatie hunner goederen, die in 1573 werd gedaan, niet tot terugkeer te bewegen. Zoo tenminste Sweer toe Boecop, dien wij naar Kampen zagen vertrekken. De andere burgers moesten hierdoor te meer belasting betalen. ²⁾ Daarbij kwam nog een kwaadaardige ziekte, die in het volgende jaar woedde. Een en ander werkte samen om ontevredenheid te bevorderen. Er heerschte dan ook in 1575 zulk een malaise, dat men moeite had lieden voor het anders zoo geëerde schepenambt te vinden, zoodat besloten werd een oude bepaling te hernieuwen, die een boete van 25000 steenen bedreigde tegen ieder, die het schepenambt niet wilde aanvaarden, als hij daartoe verkozen was.

¹⁾ vgl. de lijst van hen, die in Gelderland van dit pardon bleven uitgesloten in Bijl. XXIII. 3.

²⁾ vgl. Schrassert, a. w. blz. 118 en 119 en De Meester, Hist. Gen. Kron. 1862 blz. 374, 375 en 376.

De reden hiervan lag ook voor een goed deel in den gehaten drost van der Sande, tevens bevelhebber van de bezetting. Reeds het vorige jaar hadden de schepenen verklaard niet langer hun ambt te willen bedienen, zoolang hij in het zijne gehandhaafd bleef. ¹⁾ In dat zelfde jaar 1574 hadden de Hollandsche staten eene poging gevraagd om Harderwijk voor hunne belangen te winnen. Zoo men mag aannemen, waren velen in die stad daartoe genegen, o.a. werd een zekere Lambert Coolwagen van correspondentie met den vijand verdacht. ²⁾

Het jaar daarop vreesde men dan ook dat de Harderwijkers, in navolging van Elburg en andere plaatsen, een verdrag met den vijand zouden sluiten. Velen ook die in deze dagen met de Hollandsche steden, tegen het verbod in, handel dreven. Daarbij werden niet enkel handelsbelangen besproken. Waarschijnlijk met het oog op dit alles vreesde men de gemoederen te verbitteren, en kozen dan ook het hof en de stadhouder vóór de Harderwijkers, tegen den drost partij. ³⁾

In 1576 trad Gelderland tot de toen ontworpen Gentsche bevrediging toe. Hoewel hierbij uitdrukkelijk was bepaald dat de Katholieke godsdienst buiten Holland en Zeeland bleef gehandhaafd, was toch de positie der Hervormden hierdoor oneindig veel verbeterd, want het Spaansche krijgsvolk werd verdreven en alle bloedplakkaten werden geschorst. Te Harderwijk werd men van den gehaten drost bevrijd en de burgers zouden

¹⁾ vgl. over het hier meegedeelde Schrassert a. w. blz. 120 en De Meester, a. w. blz. 383.

²⁾ De Meester, a.w. blz. 376—378.

³⁾ vgl. De Meester, a. w. blz. 382 en Schrassert a. w. blz. 121.

voortaan zelf de stad bewaken. Reeds toen poogde de raad een Hervormd prediker te verkrijgen. Eenige inkomsten van koorn, vroeger door de Minrebroeders genoten, die zeker nu hun klooster hadden verlaten, werden thans door hof en rekenkamer verdeeld. De stad protesteerde en meende dat dit geld beter voor de bezoldiging van een goed predikant kon gebezigd worden. Dit zal echter toen wel niet door het Spaanschgezinde hof zijn toegestaan. ¹⁾ Later echter werd het tot dit doel gebezigd. ²⁾

De stadhouder Gillis van Barlaymont, die eerst met de Gentsche bevrediging was meegegaan, had in 1577 zich aan Spanjes zijde geschaard. Daarop deden vele leden der staten pogingen om den prins van Oranje in zijn plaats te stellen. Dit plan kwam niet tot uitvoering. Het volgend jaar echter werd graaf Johan van Nassau door de Geldersche staten tot stadhouder gekozen. Het meerendeel dër inwoners van Gelderland was toen nog steeds Katholiek, maar toch maakten de Hervormden een belangrijke partij uit.

In dit jaar of het volgende kreeg men, na eerst den Elburgschen leeraar Jacobus Wedaeus ter leen te hebben gehad, den ons reeds bekenden Otto van Heteren tot eersten vasten predikant. Het verkrijgen van de noodige vrijheid voor de Hervormden ging anders moeilijk. ³⁾

---

¹⁾ vgl. over het boven meegedeelde Schrassert, a. w. blz. 122 en 123 en De Meester, a. w. blz. 386.

²⁾ sedert 1579, vgl. De Meester, Hist. Gen. Kron. 1863 blz. 187 en 188.

³⁾ het leenen van Jacobus Wedaeus blijkt uit stukken in het Elburgsch archief, over het predikantschap van van Heteren, vgl. Schrassert, a. w. Dl. I, blz. 39.

Wel was door den aartshertog Matthias van Oostenrijk in overleg met de Staten-Generaal een ontwerp van geloofsvrede gemaakt, waarbij hun in alle provinciën werd vergund overal te vergaderen, waar honderd huisgezinnen hunner religie waren, maar in vele plaatsen stond de Katholieke magistraat dit niet toe, ondanks rekwosten der burgerij. Het gevolg was, dat met geweld werd genomen, wat niet goodwillig werd toegestaan, en dat, zooals van Reydt aangaande Gelderland zegt: die hartneckigheyt van de Catholycken om alles te behouden, hun alles heeft doen verlicsen." ¹⁾

Die Katholieke magistraten werden echter langzamerhand alomme door den stadhouder afgezet, ook in Harderwijk.

Daar kwamen de raadsleden van 1566 weer op het kussen. Den 17^{den} Juli 1578 werden Sweer van Heuckelum, Lambert Brinck, Hadaman en Willem van Wijnbergen, Gerrit van Cranenburch, Wilt van Broeckhuysen en Gerrit Voet weer aangesteld. De benoeming van Brand van Delen, Ernst Witte en Wulf van Ommeren, wachtte op hun terugkeer uit de ballingschap. ²⁾

'Te zamen verbond zich daarop raad en burgerij tot trouw aan het nieuwe bewind en tot verdediging tegen Spanje. Zoo was dan in Harderwijk de overwinning der reformatie beslist. Ook onder anderen dan Calvinistischen vorm was zij blijven bestaan, want wij lezen dat in het volgende jaar, 1579, de ver-

---

¹⁾ vgl. Everhart van Reydt. Voornaemste Gheschiedenissen in de Nederlanden ende elders — van den jare 1566 totten Jare 1583 — Arnhem 1626, blz. 27. Met verwerping van andere voorstellingen dezer zaken heb ik van Reydt gevolgd, die als raad van graaf Johan alles zelf mede beleefd had.

²⁾ vgl. Schrassort, Besch. v. Harderwyck. Dl. II blz. 125 en De Meester, Hist. Gen. Kron. 1863 blz. 179 en 180.

gaderingen der wederdoopers de Calvinisten zeer ergerden. ¹⁾ Evenwel, dit overschrijdt reeds de grenzen van mijn onderzoek.

Aangaande Elburg stonden mij minder uitvoerige bescheiden ten dienste, genoeg echter om te zien dat het verloop der gebeurtenissen van 1567—1578 grootendeels met dat in Harderwijk overeenkwam. Reeds werd aangeduid hoe ook Elburg zich in 1567 met den stadhouder in verdrag begaf. Dit geschiedde eveneens door tusschenkomst der staten en nagenoeg op dezelfde voorwaarden. Natuurlijk dat sommige artikelen, zooals die aangaande het innemen van het blokhuis, ontbraken. Overigens moesten ook hier de predikanten verdreven, de kerken hersteld, de burgers ontwapend worden. Den 5^{den} April werd een accoord getroffen. Ook hier wonnen, bij het ontnemen der wapens, dezelfde commissarissen hunne voorloopige informaties in, nadat een vijftigtal soldaten in bezetting waren gelegd. Het daarop, waarschijnlijk in Augustus 1567, gevolgde uitvoeriger onderzoek bracht minder moeilijkheid te weeg dan in Harderwijk. ²⁾

Na het hooren van de verantwoording der schepenen aldaar

---

¹⁾ dit blijkt uit de „Acta Prouincialis Synodi, binnen Arnhem den 20 Augusti Anno 1579 angefangen,” waarvan mij eene getrouwe copie, door den Hr. H. Bouwheer te Barneveld vervaardigd, dank diens wellendheid, ten dienste stond.

²⁾ vgl. over het hier meegedeelde Nijhoff. Bijdragen Dl. VIII, blz. 206—213. van Hasselt. Stukken I, blz. 151 en 152, blz. 155 enz. blz. 159 en 160, blz. 167 enz. en blz. 191 enz. Over het onderzoek der commissarissen, vergelijk men, behalve Bijl. XXVII. 12 (op 29 Aug.), ook Nijhoff. Bijdragen Dl. VIII blz. 265 enz. en Dl. IX. blz. 203 enz.

begaven Pannekoek en Apeltoren zich 11 Nov. opnieuw naar Elburg, om daar hetzelfde te doen. ¹⁾

Op die informaties volgden de noodige vonnissen van Alva, waardoor tal van Elburgers werden veroordeeld. ²⁾ Ook de gewone maatregelen, als ophalen van verboden boeken, herstel der beroofde kerken enz. werden hier ten uitvoer gelegd, ³⁾ en ongetwijfeld werden ook de niet-Katholieke leden van den raad afgezet, gelijk Alva dit alomme in 1568 deed. Toch was ook de toen gekozen raad niet vervolgingsgezind.

Willem Dircksz Kinnegilde, vroeger doodgraver te Elburg, een der ijverigste beeldstormers, was naar Kampen geweken. De Kamper regeering kregen op hare vragen of deze, door hen gevangen genomen persoon schuldig was aan beeldstormerij, eerst na twee onbeantwoorde brieven toestemmend bericht. Men moest toen wel antwoorden, want Kampen dreigde anders de zaak aan Alva mee te deelen. Deze correspondentie had in 1569 plaats. ⁴⁾

De hervorming was hier geenszins uitgeroeid, want in 1568 wisten de Elburger raadsleden niet, wat aan te vangen met hen, die weigerden hunne kinderen in de Katholieke kerk te doen doopen. Tot zulk eene weigering behoorde moed in die dagen. Zekere Mense Boldewijns werd hierom uit de stad gebannen, en begaf zich naar Kampen, waar men ook omtrent haar in 1569 inlichtingen vroeg. Het is, in verband met het

¹⁾ Dit blijkt uit Bijl. XXVIII. 6, vergeleken met Bijl. XXVIII. 19 (op 11 Nov.)

²⁾ vgl. van Hasselt. Stukken I blz. 331 enz.

³⁾ volgens stukken uit het archief, vgl. Bijl. XXIX. (op 15 Juni 1568.)

⁴⁾ vgl. aangeh. Bijl. op 27 Sept., 7 Oct. en 12 Dec. 1569.

zooeven verhaalde waarschijnlijk dat die niet werden beantwoord. ¹⁾ Ook aan de oproeping van den guardiaan van het klooster te Harderwijk, die in 1571 aan de Elburgsche regeering verzocht om Anna, dochter van Mr. Arent toe Boecop, die met Bruno Veghe gehuwd was, naar haar klooster terug te brengen om daar penitentie te doen, en Bruno aan den bisschop van Deventer over te leveren, is zeker niet voldaan. Beiden ontmoeten wij tenminste nog later. ²⁾

In het volgend jaar bleek de gezindheid van den raad nog duidelijker, namelijk bij den inval van graaf Willem van den Bergh, te voren reeds ten opzichte van Harderwijk door ons besproken. Wel had men een brief van den prins van Oranje, waarin deze hen aanmaande de Spaansche zijde te verlaten, zeer gehoorzaam en tot groot genoegen van het Geldersche hof daarheen opgezonden, maar nu de geuzentroepen naderden, handelde men anders. Toen deze Harderwijk hadden vermeesterd, begaf de Elburgsche magistraat zich met de sleutels der stad tot graaf Willem van den Bergh, nadat men een deel der Harderwijker koningsgezinde bezetting, dat naar Elburg getrokken was, gedwongen had de stad te ruimen. Weldra zond men nu een vendel Geuzen hierheen. Dezen wroekten zich evenals te Harderwijk over hunne slechte betaling door kerken kloosterroof, zeker niet zonder medewerking der burgerij. Graaf van de Bergh vergunde nu aan den raad de inkomsten der vicariegoederen voor een predikant te gebruiken. Vele

¹⁾ vgl. aangeh. Bijl. op 14 Febr. 1568 en 29 April 1569.

²⁾ vgl. Bijl. XX. 5 b. Dat beiden nog later leefden blijkt uit een genealogie van het geslacht Boecop, vgl. Uittreksels uit het dagboek van Arent toe Boecop. Deventer, 1862. blz. 231.

nonnen, die het kloosterleven moede waren, maakten van de tijdsomstandigheden gebruik om haar klooster te verlaten. Een jaar later, nadat Elburg weer onder het dwangjuk had moeten bukken, verzocht de bisschop van Deventer ten tweedenmale aan den raad (een eerste aanmaning scheen onbeantwoord te zijn gebleven) om de „verloopen joffers” weer in hun klooster terug te brengen. ¹⁾ Het jaar daarop vreesde het hof opnieuw voor Elburg, en waarschuwde den raad om toch vooral de stad goed te bewaken, totdat men maatregelen zou beraamd hebben tegen het sluiten van „verdingen” met den vijand, zooals op vele dorpen geschiedde. Die vermaning was aan de Elburgers verspild, want ook zij volgden in 1575 dit voorbeeld en kregen „sauve garde” van 's prinsen vlootvoogd Diederik van Sonoy, die ook in de volgende jaren werd voortgezet.

In 1578 werd de komst van den nieuwen stadhouder, die een betere toekomst spelde, zeker ook hier met vreugde begroet. De raad werd vernieuwd en velen der vroegere leden kwamen thans weer op het kussen. Alle burgers moesten een nieuwen eed op de unie afleggen.

Nog in hetzelfde jaar kreeg men hier den eersten Gereformeerden prediker, nl. Jacobus Wedaeus, beroepen uit Leiden. De Roomschen konden thans slechts geheime conventikelen houden, dit deden zij op het einde van dit jaar in „de Swane” bij Willem Jonckbloet. ²⁾

¹⁾ vgl. over het hier meegedeelde Bijl. XXIX op 19 Juni, 22 Juni, 22 Sept. en 31 Dec. 1572 en op 2 Dec. 1573, benevens J. van Vloten. Nederland tijdens den Volksopstand tegen Spanje (2 uitgave) 1872. Dl. I, blz. 302 en 303 en 322.

²⁾ het hier meegedeelde bleek mij uit stukken in het Elburgsche archief. Door Peter Cotgen en 6 anderen werd de magistraat 8 Dec.

Wij zagen hoe hot in 1566 in Arnhem zeer rustig bleef. Er waren hier dan ook geen verdragen met den stadhouder van noode. Toch werden door Alva's wraak ook verscheiden Arnhemmers getroffen, echter niet om deelname aan beeldenstorm, maar omdat zij de wapenen tegen Z. M. hadden gedragen. Onder dezen muntte vooral Crispinus van Salsbruggen uit, die graaf Willem van den Bergh's rechterhand was.¹⁾ In hetzelfde jaar 1568, waarin Alva deze sententie ontsprak, werden, gelijk elders, ook hier allerlei maatregelen ten gunste van het Katholieke geloof genomen. Uit den raad en het college der gemeenslieden werden velen verwijderd, wegens de verdenking van sympathie voor de nieuwe religie, waaronder zij stonden.²⁾ De hand van Alva drukte ook hier zwaar. In het volgende jaar werden overal lieden benoemd om het heilige sacrament op straat tegen „irreverentie” te beschutten, daarvoor was in Arnhem niet minder dan 61 man noodig.³⁾

In het jaar 1571 waren hier eenigen wegens hun hardnekkige ketterij in gevangenschap. De stadhouder gelastte den raad, uit bevel van Alva, hen te executeren en wel, teneinde hun de gelegenheid te benemen op het schavot „hun venijn onder het volk te zaaien” hun vooraf het voorste deel der tong met een

---

1578 gewaarschuwd, dat de Roomschen geheime conventikels hielden, terwijl nog in het begin van het jaar het hof te Arnhem een kettersch prediker vervolgde, zooals wij straks zullen zien.

1) vgl. de genoemde sententie bij van Hasselt. Stukken I. blz. 221 en 222. De informatie's, tengevolge van het jaar 1566 genomen, vindt men, zonder datum, aldaar blz. 62 enz.

2) vgl. van Hasselt. Kronyk van Arnhem. blz. 162 enz.

3) vgl. van Hasselt, a. w. blz. 178 en vooral diens Arnheemsche Oudheden. 4 Dln. Utrecht 1803. Dl. III. blz. 260 enz.

gloeiend ijzer te verschroeien. Men denke niet dat deze wreedheid alleen hier voorviel, ook in Roermond en elders werden die maatregelen genomen. ¹⁾

De krijgsonderneming van graaf Willem van den Bergh in 1572, was ook tegen Arnhem gericht. Het plan bestond, om, door medewerking van sommige burgers, op Pinksternacht de stad aan vier zijden tegelijk in brand te steken en alsdan te overvallen. Gelijke voornemens koesterde men ten opzichte van Nijmegen. Het mislukte echter doordien het plan uitlekte. Zekere Truide Kapaps, een Arnhemsch burgeres, had er kennis van gedragen en het niet medegedeeld.

Zij moest dit later met den worgpaal boeten. Twee andere Arnhemsche ingezetenen, ook van medeplichtigheid overtuigd, werden gevierendeeld en hunne hoofden op ijzeren pinnen boven de poorten te pronk gesteld. ²⁾

Was deze aanslag verijdeld, toch verkeerden de Spaanschgezinden ook daarna in de grootste onrust, want men vreesde voor een beleg der stad. Daarom werd dan ook aan de rekenkamer, onder toestemming van Alva, vergund, met hare charters en papieren de stad te verlaten. Ook deed men alles om het noodige proviand, en voldoende kruit en lood in voorraad te hebben.

Sommige burgers vluchtten uit de stad. Hunne namen werden opgeteekend en anderen verboden hun voorbeeld te volgen.

---

¹⁾ vgl. Mr. J. W. Staats Evers. Kroniek van Arnhem (1233—1789) Arnhem 1876 blz. 18 enz.

²⁾ vgl. over het hier meegeeelde J. van Vloten. Nederland tijdens den volksofstand tegen Spanje (2 uitgave) Dl. I, blz. 297, van Hasselt. Stukken II, blz. 164 enz. en Kronyk van Arnhem blz. 198.

Van die vluchtenden waren sommigen naar de Geuzen gegaan, anders juist uit angst voor dezen vertrokken. De vrouwen dezer burgers werden door den raad gedwongen het voorbeeld hunner echtgenooten te volgen.

Geen wonder dat de hertog van Alva zeer tevreden was over de houding der Arnhemmers en hun daarvoor 3 Sept. 1572 met een vleienden brief bedankte. ¹⁾ Dat de hertog echter ook hier toch niet in den smaak viel, en men zijne maatregelen verafschuwde, bleek in het volgend jaar (1573), toen de geconfisqueerde huizen van Crispinus van Salsbruggen en anderen publiek verkocht werden. Niemand wilde er iets voor geven. Ook van het Spaansche krijgsvolk, dat allerlei moedwil bedreef, had men een afkeer.

Bij het generaal pardon, dat Requesens in het volgend jaar uitvaardigde, werd ook een Arnhemmer, de reeds genoemde Crispinus van Salsbruggen, uitgesloten. ²⁾

In 1577 vertrokken de Arnhemsche Minderbroeders, die zich reeds lang met moeite hadden staande gehouden, uit deze stad. ³⁾

Hoewel hier, gelijk later overtuigend bleek, velen der nieuwe religie waren toegedaan, werd deze hier nog lang onderdrukt. Nog in Maart 1578 zien wij het hof vervolgingsmaatregelen nemen, die echter, ter wille van het volk, met de grootste voorzichtigheid werden uitgevoerd.

---

¹⁾ vgl. over het boven meegedeelde, van Hasselt. Stukken II, blz. 167 enz., P. Nijhoff. Inventaris van het oud-archief van Arnhem. blz. 263—265 en van Hasselt. Kronyk van Arnhem blz. 198 enz. en Bijl. XXXIII. 3.

²⁾ vgl. van Hasselt. Kronyk van Arnhem, blz. 211 en 212.

³⁾ vgl. a. w. blz. 216 en blz. 150, ook Bijl. XXI. 3.

Zekere Minrebroeder uit Deventer, die als vastenprediker te Arnhem kwam, had daar op den laatsten Februari 1578 een preek gehouden, die zeker vele Katholieken tot ergernis strekte. Daarin toch was hij te velde getrokken tegen aflaten, tegen de vereering van relieken en in het algemeen tegen de talrijke menschelijke instellingen, die in de kerk Gods gebod deden voorbijzien. Daaronder behoorde volgens zijne meening ook het gedwongen vasten, waaraan vorsten en overheden, die het anderen bevalen, zelf ontrouw waren. Hij voor zich oordeelde een matig gebruik van vleesch evengoed. Ook wraakte hij de kloosters, die in menig opzicht, vooral door het onnatuurlijke leven, dat zij eischten, verderfelijke instellingen waren.

Den volgenden dag werd hij in hechtenis genomen, hij was juist bij burgemeester Poelwyck te gast, toen Joost van Craneveld, lid van het hof, hem kwam gevangen nemen. Hij werd op de St. Janspoort in bewaring gebracht. Een kapellaan, dien men insgelijks van ketterij verdacht, wist bijtijds naar de Veluwe te ontkomen. ¹⁾ Waarschijnlijk is dit de laatste vervolging geweest, door het hof ondernomen, want niet lang daarna werd graaf Jan van Nassau stadhouder.

Toen kwam ook Arnheems eerste predikant, Johannes Fontanus, veld-prediker van Johan Casimir van Nassau, graaf van den Paltz, met diens troepen in de stad en viel zoo zeer bij de burgers in den smaak, dat men hem op verzoek van graaf Casimir ter leen verkreeg. In dat zelfde jaar werden hier overal de beelden weggenomen, met behulp van het krijgsvolk. De ijverige Johannes Fontanus, aan wiens bemoeiingen

---

¹⁾ Vgl. over het hier meegedeelde Bijl. XXXIV.

de jeugdige Geldersche kerk veel is verschuldigd, werd hier later vast predikant. Groote scharen burgers vereenigden zich onder de prediking van dezen strengen Calvinist. Zijne werkzaamheden in Arnhem te schetsen zou mij echter buiten mijn bestek doen gaan. ¹⁾

Aangaande de lotgevallen der Hattemer hervormingsgezinden is weinig mee te deelen. Willem Smit en Johan van Spuelde, die wij als deelnemers aan de bewegingen van 1566 leerden kennen, ontliepen de hun zeker toegedachte straf. Toen Dr. Johan Urd, raad van het hof, hier ten overstaan van den schout, in 1568 zijn informaties nam, was de eerste reeds in den vreemde overleden, waarheen hij gevluht was, en de tweede was bij de Geuzen in Groningerland. ²⁾ In 1572 gaf ook deze stad zich aan Willem, graaf van den Bergh over. Bij die gelegenheid hadden de kloosters veel te verduren, en uit dat van Hulsbergen werd een brouwketel geroofd, die nog in 1575 moest worden teruggegeven. Ook hier was echter de heerschappij der Geuzen kort van duur. ³⁾ Eerst zes jaar later zegevierde de hervorming. Toen, in 1578, werden de beelden door het krijgsvolk van Sonoy uit de kerk gehaald. Kort daarop

---

¹⁾ vgl. over Fontanus: Mr. J. W. Staats Evers. Johannes Fontanus. Arnhem 1882 en J. Anspach. Johannes Fontanus, in den „Navorscher“ van 1881.

²⁾ vgl. Bijl. XXX: 7.

³⁾ vgl. van Vloten, Nederland tijdens den Volksopstand enz. Dl. I, blz. 322 en P. Nijhoff. Tijdsrekenkundig register van oorkonden in het oud-archief der Gemeente Hattem. Arnhem 1855. blz. 36.

vinden we een Hervormd prediker in deze stad, een geordend predikant echter eerst in 1580. ¹⁾

Aangaande de stad Wageningen valt alleen te vermelden dat ook hier de beelden in 1578 door soldaten werden verwijderd en dat men kort daarop een prediker, zij het ook geen geordend leeraar, verkreeg. ²⁾

In Nijkerk was de hervorming toen nog weinig gevorderd, want pas in 1593 kwam er de eerste vaste predikant en de gemeente was in 1594 nog „klein ende schwack.” ³⁾

Ook het platteland levert weinig merkwaardigs op. Vele Veluwenaars, niet alleen uit de steden, maar ook uit de dorpen, dienden onder Brederode's vaandel, en werden daarvoor in 1568 door Alva gevonnisd. In dit jaar vinden we van een soort Veluwsche Boschgeuzen gewag gemaakt. Brand van Delen, eigenaar van het huis ten Ham, een met grachten versterkt

---

¹⁾ over den beeldstorm vgl. Brandt. Historie der Reformatie Dl. I blz. 642. Dat er in 1579 een prediker was blijkt uit de Acta der toen gehouden Geldersche Synode. In 1580 werd Johannes Sanderius hier geordend prediker, blijkens eene mededeeling, mij uit het archief der Hervormde Gemeente te Hattem door ds. Jhr. W. F. Trip van Zoudtlandt verstrekt.

²⁾ de beeldenstorm blijkt uit een regest, van een thans verloren stuk door wijlen W. baron van Spaen in het laatst der vorige eeuw opgemaakt. In 1579 was, blijkens de aangehaalde Synodale Acta, een (ongeordend) prediker hier werkzaam.

³⁾ blijkens een oud kerkeboek van Nijkerk, mij welwillend door den kerkeraad te leen gegeven. Mr. J. W. Staats Evers. Johannes Fontanus. blz. 55 enz. geeft een gedeelte der notulen van 1593 en 1594.

kasteel nabij Harskamp, in het midden der Veluwe, gelegen, was met andere Geuzen uit Harderwijk, o. a. Wulf van Ommen, naar deze zijne bezitting geweken. Toen een troep Spanjaarden eens hier in de nabijheid op een plundertocht uit was, werden zij plotseling door deze Boschgeuzen overvallen en gedood. ¹⁾

In hetzelfde jaar werd ook het huis van Johan Bentinck, drost der Veluwe, door de Geuzen geplunderd. ²⁾ Die Geuzen waren een schrik, ook voor de kloosters. Bij den inval toch, dien graaf van den Bergh in 1572 in Gelderland deed, zochten de bewoners van het nabij Arnhem gelegen klooster Monnikhuizen hun toevlucht in de stad. Sedert keerden zij daar niet weer. ³⁾ Aangenamer was de komst der Geuzen aan de bewoners van Barneveld, Ede, Lunteren en Scherpenzeel. In Ede dacht men er zelfs over om, op verlangen van die van Elburg, de kerkelijke ornamenten daarheen te zenden. Ook trokken behalve de hier genoemde plaatsen Nijkerk en Putten voor hen partij. Weldra echter hadden 's konings troepen, gelijk het hof in een brief van 5 Nov. 1572 reeds voorspelde, deze landstreek weer bezet, tot groot ongerief der bewoners. ⁴⁾

Voor al Nijkerk en Barneveld werden een paar jaar later vreeselijk door de Spaansche troepen gekweld, ja men maakte zich bij het hof bevreesd dat ten slotte adel en volk zich hier en elders met geweld tegen hun verdrukkers zou verzetten. Geen

---

¹⁾ vgl. over het hier meegedeelde in het algemeen Bijl. XXXII, over de Boschgeuzen het aangeteekende aldaar onder 2c.

²⁾ vgl. Bijl. XXXIII. 1.

³⁾ vgl. van Hasselt. Kronyk van Arnhem blz. 216.

⁴⁾ vgl. Bijl. XXXIII. 2.

wonder dan ook, dat men zich gemakkelijk met de Geuzen in verdrag begaf, toen deze zich in 1575 in de Neder-Veluwe ver-toonden.

Nog in het volgend jaar evenwel werd de Veluwe door de Spaansche kwelduivels geplaagd, het kwartier Veluwe drong opnieuw bij de staten aan, om van hen verlost te worden. ¹⁾ Gelukkig voor de Veluwenaars trad in 1576 Gelderland tot de Gentsche bevrediging toe, waarbij besloten werd het Spaansche krijgsvolk te verdrijven. Dit was echter gemakkelijker gezegd dan gedaan. Zelfs nog na 1578 had de Veluwe telkens van hen te lijden. Ook van het bevriende krijgsvolk had men grooten overlast. ²⁾ De onrust, door dit alles teweeg gebracht, zal niet bevorderlijk zijn geweest voor de organisatie der jeugdige Hervormde kerk in deze landstreek.

Trouwens er waren hier zeker nog veel Roomschegezinden en het getuigenis, in 1574 door een lid van het hof afgelegd, dat het grootste gedeelte der Gelderschen nog Katholiek was, is zeker ook hier toepasselijk. Langzaam toch was de voortgang der kerkelijke organisatie. Hoewel men in de steden Harderwijk, Elburg en Arnhem reeds in 1578 geordende Hervormde predikanten had, werden de meeste dorpen der Veluwe eerst na 1590 daarvan voorzien. ³⁾ Ook de omstandigheid, dat nog in 1599 alerwege op Veluwe pauselijke superstitiën, als beelden en krui-

¹⁾ vgl. Bijl. XXXIII. 4.

²⁾ vgl. P. Nijhoff. Inventaris van het oud-archief van Arnhem, blz. 326 en 327, blz. 339, blz. 340 en 341, blz. 351 enz.

³⁾ Dit blijkt uit Henricus de Jongh. Naamlijst der Predikanten — onder — het Geldersche Synode. Leyden 1759. vgl. het getuigenis over de Katholieke gezindheid der Gelderschen in Bijl. I. D. 5.

sen langs de wegen, altaren, wijwatersvaten en sacramentshuizen in de kerken; kapellen en kruisen in bosschen en op kruiswegen, moesten weggenomen worden, bewijst wel dat de hervorming hier nog weinig ingang vond. ¹⁾ Maar, ik ga verder dan noodig is en treed reeds buiten mijn bestek.

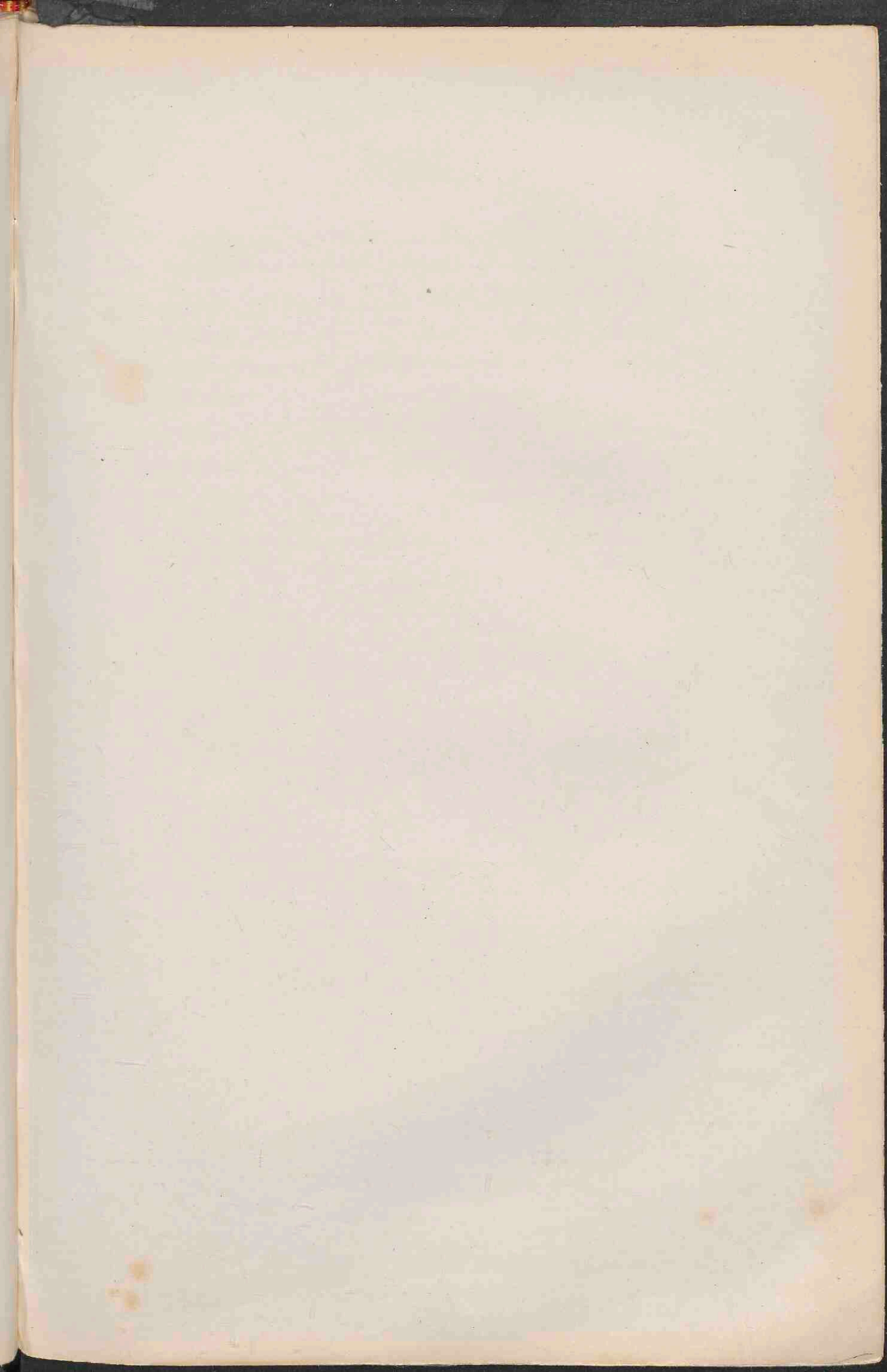
Moge mijn werk den lezer in staat gesteld hebben een juist oordeel over het behandelde tijdvak te vormen, dan is het doel bereikt, waarvoor ik mijn beste krachten heb ingespannen.

---

¹⁾ P. Nijhoff. Registers op het archief, afkomstig van het voormalig hof des vorstendoms Gelre en graafschaps Zutphen. Arnhem 1856 blz. 372 en 373.

Faint, illegible text, possibly bleed-through from the reverse side of the page.

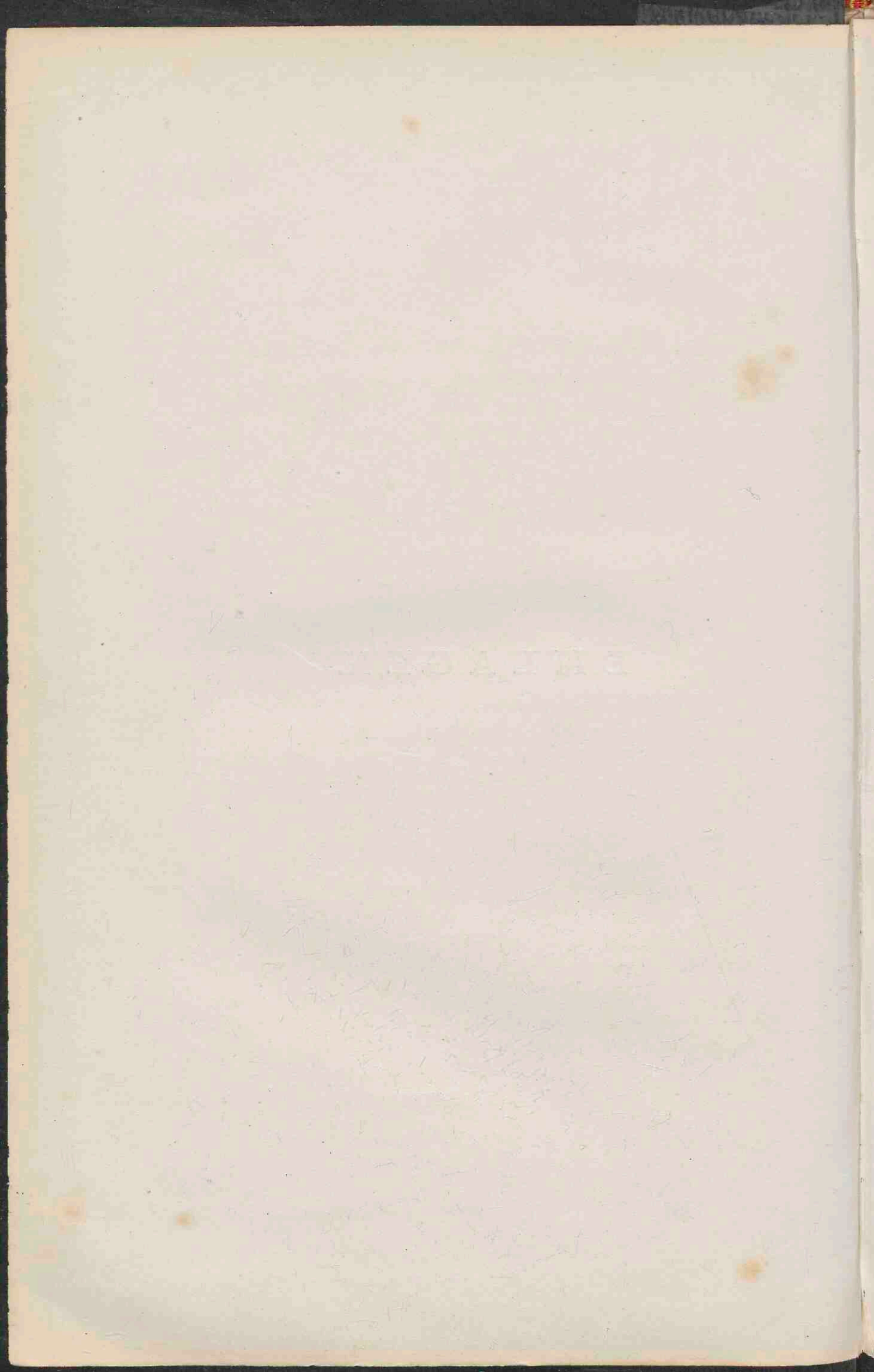
Extremely faint and illegible text, possibly bleed-through from the reverse side of the page.

B I J L A G E N.

I. Plakkaten tegen de Ketterij in Gelderland, met
stukken en aantekeningen daarop betrekkelijk.
(1529—1576.)

A. TIJDVAK VAN KAREL VAN EGMOND.

1. *Extract uit het plakkaat van Hertog Karel tegen de Lutheranen, 17 Mei 1529 te Arnhem gegeven.*

Daarin liet de hertog een bloedig gebod uitgaan „tegens alle luyden, jonghe ofte oude, inzaeten ofte vreemdelinghen, mans ofte vrouwen, die met de vermeynde Luthersse ketterij waren besmet en bezeeten, ende binnen deuren ofte in herberghen ende byeenkomsten yet deden ofte spraken 't welk na die ketterije was smaekende, ende strijdigh met de oude inzettinghen der kerk, om dezelve zonder eenighe oogenluykingh, wtstel ofte genade van het leeven ter dood te brenghen; met verbeurte daer en boven van alle haere inkomsten, waervan het eene deel zoude koemen tot sijn behoef, het tweede aen de stad ofte plaets daer de misdaed was gepleeghd, ende het driede tot nut van den aenbrengher.”

Naar het extract bij A. van Slichtenhorst XIV Boeken van de Gelderss. Geschiedenissen Arnhem 1654, blz. 411 en 412, vgl. Joh. Isac Pontani *Historiae Gelriae Libri XIV.* Hardervici 1639, blz. 762 en Joannes Knippenbergh. *Historia Ecclesiastica Ducatus Gelriae Bruxellis* 1719, blz. 145, die het echter in April dateeren.

---

2. *Publicatie van hertog Karel te Zutphen in zake de Ketterij. 1538.*
(zonder dagteekening).

Burgemeesteren, schepenen en raad der stad Zutphen laten op last van Karel, hertog van Gelre, afkondigen dat niemand zich met de kettters zal hebben in te laten, ketterische boeken te lezen, psalmen te zingen enz. zullende de ongehoorzamen aan den lijve worden gestraft.

(minute op papier no. 191a archief v. Zutphen.)

L. A. J. W. Sloet en W. J. A. Huberts. Tijdrekenkundig Register van alle oorkonden in het stedelijk archief te Zutphen. Zutphen. 1854. 2 dln. Dl. I blz. 98 no. 723.

3. *Extract uit het „Tractaet tusschen den Hertogh van Gelre ende de Staten desselven Lants ter eenre, ende den Hertogh van Gulich en Cleeve ter andere sijden,” den 27 Jan. 1538 door de Gelderschen, Cleefschen etc. bezegeld.*

Thom drie-ind-dertigste, sullen alle ketter, uproirische, on-christelijke, verdampte off nijhe Secten, ind der selver Prodicanten in den Landen van Gelre ind Zutphen niet gestaet ader geledon, sonder wair sij betreden, angenamen ind gestraeft werden als 't behoert.

Groot Gelders Placaet-Boeck 1543—1740 Uitgeg. door W. van Loon en H. Cannegieter. Nijmegen en Arnhem 1701—1740 3 dln. Dl. I. Prael Puncten col. 14.

B. TIJDVAK VAN WILLEM VAN GULIK.

1. *Maatregelen tegen de „Secten”, door de Geldersche Staten onder Willem van Gulik genomen (1539—1541).*

12 April 1539 waren de Staten van Gelderland te Nijmegen bijeen. Onder de punten van behandeling was dat van „de secten” n°. 1.

„In den eersten, soe leyder durch dootlicken affganck ons gen. 1. Here hoichlofflicker ged. mennigerley lasterlycke ende verdamppte secten, als wederdoepte wederdoepere ende andere sich alhier toe lande (als men versteet) vast daegelix onderstaen hebben to ergeven, ende dese omliggenden ende nabuerheren landen, als Munster, ende anderen vast voele unde mennigerley last, hynder ende verdriet daeruyt ontstaen is. Ende desen landen dergelicken daervan aen toe kommen toe besorgen steet, soeverre den nyet voergekommen ende sonderlynghe voirvanck daerin voergenoemen en wurde, ist dairom noedich darop toe trachten ende toe raetslaegen.

Na rijp beraad besloot men daarop:

„In den yrsten op ten yrsten Artickel vursz als dat zij Gott Almechtich ter eeren eendrechtelicken de hant दौरaen halden willen, dat die verdoepte wederdoepere ende andere lasterlicker ende verdamppte secten (die hier toe Lande sich begeven) gestraefft werden, ende willen onsen gen. 1. Heren vursz demoetlicken bidden, dat zijn Furst. gen. oick ingelicken die hant dairan doen halden willen, dat alsulcke vurg. straeff geschien moege.”

G. van Hasselt Geldersch maandwerk (Arnhem 1807 2 dln. II bladz. 93, 94.)

2 Juli 1539 waren de Staten van Gelderland opnieuw bijeen, thans te Zalt-Bommel. Aangezien het te Nijmegen beslotene „durch verhinderong van verhael, sambt anderen vurgewandten oorsaicken biss hertoe verbleven ind niet geheil achterfolgt is op

hude datum van diesen" hernieuwde men zijn besluit in zake de secten.

G. v. Hasselt. Geld. maandw. II blz. 95, 96.

29 Jan. 1551 waren de afgevaardigden der vier hoofdsteden van Gelderland (Arnhem, Zutphen, Nijmegen, Roermond) te Arnhem bijeen.

De hertog had hun den vorigen dag door zijne raden, nl. den graaf van Meurs, maarschalk Maarten van Rossum en den proost Johan Bloemendael, drie punten voorgehouden, het laatste de „secten" betreffende.

De steden antwoordden hierop bij monde van Mr. Jacob Canis van Nijmegen het volgende:

„Op den derden ende lesten Artickel, aengaende allerley secten mouterye ende heimelicke rottinghen, ende dat unser gnedigher Heer genoigt derhalven in sijner F. gen. lander gemeyne Edicten uytgaen to laeten etc. Ist der geschichte Stedefrunde bedenkens, dat unser gnedigher Heer solchen vuraede ¹⁾ ende onverstande vuerkhoeme, idt sij dan mit edicten oder sunst, ende is ihr onderdenigest bijtten dat sijn F. gen. derhalven die handt mit wil helpen aenhalten, ende versorgen laeten, dat die jennighe soo uyt anderen Landen ende Gebaden verloupen ende verbannen sijn, ende sich in onser genedighen Hern Landen nederschlain, nit gestadt werden, mit antzeygunghe welcker maeten dat sich die dinghe jetzo binnen Harderwijk, Hattem, tho Nykercken ende sunst tho draegen, ende dat bij den eygen herlichheden ende onderheren oick derhalven furselung geschee."

G. van Hasselt Geld. maandwerk II blz. 99—102., vergeleken met hetzelfde stuk in het archief van Harderwijk Loq 3, no. 16. Ook voorhanden in het Elburgsche archief. Lade 8 no. 77 A 3^{tie}.

1) moedwil.

2. *Bevelschrift van hertog Willem van Gulik tegen Wederdoopers en Sacramentisten, 9 April 1540 (gericht aan de stad Elburg.)*

Lieve getruwen. Naedem wij jn gelaefflicke erfaring khomen, dat sich fast allerley unchristlicke und verdamppte secten und lere van wederdoepēn und sacramentariēn, heimelick jn onsen Furstendommen, Landen und gebieden jnrytten und underhalden sulden werden, dairuth ons ind onsern Landen so dem jn tijden nit furkomen wurde, groite und mircklicke gefערlicheyt ontstaen mucht, js dairumb onse meynong, und gnadige gesynnen, ghij willen aldair binnen onser stadt flijtich end nerstige toversicht hebben jn-gefall imantz mit alsolichen secten befaempt oder betichtiget wurde, dat dieselvige nit gestait, sonder terstondt angehalden und dair voir angesien, ind der gebur gestrafft werden.

Derglijcken willie oick niet gestaden dat eyniche frembde oder unbekante inkomelingen die an und uith anderen ordern verban- nen offte verjaget off sus archwonige personen weren, jn onser staidt aldair angenommen oder underhalden werden, jde en wer dan saick sij genochsam schijn und bewijs brechten van oere oevericheit dair sij onder gewest und verkeert, dat sy ehrlick affgescheiden und sich waill gehalden hebben, wairbij durch dieselvige ghene muerie ader nye secten jngefoert werden durffen.

So oick allerley ungehorsam und uproir jn onsern steden end opten platten Landen furgenomen werden, js onser gnediger gesinnen end bevelh dat ghij als die fromen die handt mede dairan reicken und halden willen alsodane ungehorsam gheens wegs tho dulden noch tho liden sonder soe voil moigelick daran sijn und verfuegen, dat die moetwillige oer overtredung geburlich straf ontfangen. Derhalven wij dan oick jtzonder an onser amptluyde ende bevelhebbēn doen schrijven dat sij die hande oick neven u van onsertwegen dairan halden sollen. ¹⁾

1) Dit bevelschrift van 10 April 1540 berust nog in het archief v. Harderwijk, Loq 42 no. 15 vgl. de regesten door Mr. G. A. de Meester in Hist. Gen. Kron. (Kroniek van het Historisch Genootschap te Utrecht) 1861 blz. 115, 116.

VIII

So ons oick fast allerley hemelicke warschuwinge van etzlichen anslage end practycken, so fur henden sijn solden, ankomen, ist onse meynonghe und gesinnen dat ghij aldair binnen geroirter unser stat mit hoichster vlit dairan sijn und verschaffen willen dat noitturftige opsicht mit waicken und bewaringe der porten und torenen gehalten werden, so dairan ons und onsen Landen mircklick gelegen, end willic dairomb vlitige kotschap uithleggen. Ende ingefall eenighe heimelicke onderstekunghe fuirhenden, dieselvige willic oick so voel moigelick jn tijden fur tho kommen, wie wij ons desz also to u versien. Gegeven in onser stat Nijmegen, opten IXen dach Aprilis Anno XVe CL.

naar het oorspronkelijke stuk in het archief van Elburg, Lade 16 no. 4 GH.

G. van Hasselt Geld. Maandwerk II blz. 97—99 geeft hetzelfde stuk onder denzelfden datum, verzonden geweest aan den raad van Arnhem, 't was dus ongetwijfeld een algemeen bevelschrift.

C. TIJDVAK VAN 1543—1566.

1. *Placaet tegen de Lutheranen 28 Sept. 1543 te Hattem.* ¹⁾

Die Prince van Orangen, Grave toe Nassou, Diets, Vijanden, Catzenellebogen, Heer tot Breda, etc. Stadhouder-Generael van wegen Key. Majt. van den Hertoehdom Gelre, und Graeffschap van Zutphen etc.

Also tot onser kennisse gekomen is, dat veel Personen, so wel geestelijck als wairlijck hem vervoirdert hebben, hier binnen dese Landen hem te dragen, in wercken, woerden, spreken, und in Predicatiën, contrarie onsen Heyligen kristen gelove, ende olde geapprobeerde gewoenten, ende Ceremonien der selver Heyligen kerken, tot groete schandale van veel gueder menschen, ende damnatie van haire Sielen: 't Welck Key. Majt. ende andere Kersten Princen, und Fursten in hairen Landen ende Dominiën niet te lijden en staet, maer mit alle ernst dair aen dencken te remedieren, *Soe ist*; dat wij van de naem, ende van wegen Key. Majt. onssen aldergenedichsten Heeren, als Hertogo van Gelre, ende Grave van Zutphen, mit desen apenen Placate dair gebieden, ende bevelen, dat van nu voirt aen, een ygelyck wie hij sij, geestlyck of wairlyck, hem draege ende holde in sijn wercken, Predicatie, ende generalyck in als, navolgende die Leeringe der Heyliger Schriften, olde geapprobeerde gewoenten der Heyliger Kercken, sonder eenige nieuwe Secten, hoe die sijn, aenvairden of aen te hangen, op poene soo wie bevonden wordt, van nu voirtan contrarie te doen, gestraft te worden na gelegentheyte van misdaet. Ende wie eens contrarie hier aff gehadt heeft, en sal andermael tot geen genaden ontfangen worden. Actum, tot Hattem, den XXVIII September Anno XV^c XLIII.

1) waar René van Châlons dien dag de stad trouw liet zweren aan den keizer, vergelijk de aantekeningen achter het hierop volgende stuk.

Groot Gelders Placaet-Boeck, Deel I, Placaten, Ordonnantien
ende Resolutien. Het eerste Deel, col. 1.

2. *Plakkaat tegen de ketterij, afgekondigd door René van Châlons, waarschijnlijk in het begin van 1544.*

Reijner vā Chalon prijns van Orenghen, Stadtholder
Generaill van weghē K. mt. aen dem Hertichdom van
Gelre vñ Graefscap van Zuthphen.

Soe wij lestmaill in naem vñ vā wegghen K. mt, ons alder gnedichst Heren, vermitz enē apenē placaet beualē hebbe ende gebaeden, datt sich eijn ijder mijnsch ijn desen lantscappē geestelick en wereltlick draghē vñ holde soell, in woirden wercken ende predicatiē, nae der Gotlick scrijffturē en alden approbierde gewōte der helligher kerck, sonder ennighe nije secten tanuerdē offte aen te hanghen, welker wij verstaen vith claeghelicker aendracht vā versceijden menschē, noch alle zoe niet gesciet, noch oick gesciedē en mach, sonder expresser vñ vorder scerper remedien dair teghens gestalt en versien ijn desen lantscappe:

Beleijden en beuelen wij noch vit macht als voir g. K. mt, *Then ijrst* zoe wij beuijnden, datt dese dwalijnghe niet en mach vit gheraet werden sonder vernielen der scrijff vnde der boick dair ijn zij onthalden ijs. Dat niemāt en zall moegen kopē offte verkoepē bij sich holden off lesen oenighe boek off scrijff Martini Luther, Sijner aenhengers noch ennigher anderen contrarij wesend onser helligher geloue Sacramēten Ceremonien en gebaeden der helligher kerk noch oick gheen gedichte senghē offte lieden, ¹⁾ gemaickt ijn eijn versmadenisse vā ouerheit en gebruijck sus langhe ijn der hellighe K gehalten, bij eijn peen dije boeick te verliesen noch twijntich pont dair toe te gelden. Des solle alle officijren in die lande en Regent der Steden elicks ijn oerē gebiede scerpe

1) liederen.

huijssuicking doen, doir sich sulffst offte oerē trouwen dieners, en vā stonden aen die boek die sie vijnden apentlick verbarnē op een peen hoir officij te verliesen.

Ende om te wetē watt boek scrijfft en liedē quaet sijn, behalve ind bauē die gheen die Titellen hebben vā Martijn Luther voirs. offte van ennighen andern bekenden vā reprobierden autoers, sal men dair op ijn elke quartier vā desen hartichdom en Grefscap oenighe geleerde māne ordinierē, die mījt enō inquisitoer dair aff kennē sollē.

Then anderen, want oick dijt venijn voirt scraet als die kanker bij heimelicke predication en kijefachtig disputatiē voir den simpelē mijschē, verbiede wij dij beide zeer scerpelick, datt niemāt heimelick scoelen en zall holden offte ijngaen, noch ghene twistighe disputation maeken en zall, toe water off toe land reisende, in tauernen offte anderē plaetsen, settende teghē gedetermierde wairheden ons geloue, insettinghe en gewoente der H. Kerken, sus lang van voelen hondert jaren herwertz lauelick oederhalden, noeh oeck spottelicke en verachtē spreck off sijng vp ennighe prelaten, geistelicke persone en dieners der H Kerk, vp een peen off men oenigher punctē vā desēm āderden artikell ijnbrekich worde van twijntich heren pont, tien voir den aenbrengher en tien voir der auerheit, En ijn geval ijmāt, solch bewetēde, niet aen en brecht zall gebroecht hebben tijen pont voirss.

Then derden, want die quaede exēpelē noch meer bewegen dan woirden, wart ijmāt beuonden nae dese tijt, he sij ijnwoender off vremt, dij ijn oenighen herberg offte anderē plaetsen vermetelick op vrijdag offte āderē daghē teghē dat gebott en gewontelickheit d H. Kerk vleijsse etc, die zall der oeuerheit veruallen wesen ijn vijf-tich alde schilden, en die weert offte weerdin die hem datt aengericht hebben. Des gelick die vit vsmadenisse sonder oenighe redelick oirsaick en oirloff den hellighe Sondach offte anderē gebaeden vierdag niet en hielde alst ijn der H. Kerck gewontelick en gebaeden ijs, zall verualle wesē der oeuerheit ijn twijntich heren pont, Ende off ijmāt beuondē wort die op paeshoichtijt nijett te biecht noch then hellighe Sacramēt en gijnghe offte datt selfte anders dan oer eij gedaente nae dat gebott der helligher kercke

gacue offte ötftinghe zall der ouerheit gebroeckt twijntich alde scilt.

Ten vierden want dijt volck nimer off nerghens en roest om dwalinghe te verbreiden en willē wij niet, dat mē oenighe verbānē offte veriaichde kettters vit deenre stadt, ontfangen sall ijn de ander, noch vit den ene quartier lantz ijn datt āder, Ende in sonderheit gheen valsche verdreue predicāte, pastorē, cappellanē offte verlopen religiosen, Ende gebieden dairom seer scerpelick allen Graue, Jonkerē en officijrē ijn die lande, Burgermeisterē, Scepen en Raet ijn der Steden, datt se hier vorsicht wezen die voirges. veriaechde gheenerleijwijs te öderhalden dan van stonden aen verdriue, ons die off hoerē behoirlicken Richter auer seinde, op onhult K. mt, in te vallen en scerpelicken dair aff nae arbitraty gestrafft te worden.

Ten vijfft oem die H. Kercke ijn Iurisdiction niet te predicirē en alle gescandelizeerde mijnschen weder toe stichten, willen wij, datt niemāt en zal tott ennigher gratien vā sijne Erroren ötfangen worden, hij en zall die yrst wederroepē en verswerē hebben, noch gheen beneficien ghenieten, eer hij der H. Kerck recösiliert en soe tott de selue beneficien gerestituijrt, Ende ijngevall ijmāt nae sine ijrster wēropijnghe relaps woerde zall staen tot strenicheit vā beijde Recht dair aff besch.

Ten sest om datt nyemāt oenscult en halde op oenigher ignoratie gebiden wij, op hoeghē arbitraerlicker straffinghe, allen Grauen Jonkerē Drost, Richteren, Scholt, Burgmeisterē en Scepe deser Lantscappē dat vā stonden aen vp den ijrsten dach als sij bequemelickste oer ödersaete bij den āderē moghe hebbē, hoem te publicijren en vp allen quatertēperē des ijairs te vernije, en scerpelick dair nae mijt hore undersaete te procedijrē, vp priuatij officiē.

Ten seued Want de luede, welcke doir valsche predicatorē vñ lerers verleit vñ ijn dwelinghe vñ ketterij gebracht zijn kōnē nijett vā oer dwelinghe vñ ketterij verloeset vñ tott den recht gelouē gebracht worden dā doir guede predicat en lerers der wairheit, Hier ö die ketttersen pasture, als se oer volck vleit hebben, willē nijett toe laet de predicāte der wairheit vp datt se oir ödersate mooghē holdē ijn oer ketterij, wijl K. mt, dat mē die predicāte der wairheit, vith de predieker vñ minderbroeder oirden vā oer ouersten nae ore roep vñ ordijnghe der H. Kerck om te lerē die Chrijstelicke

warheit vñ dat volck te trecke vā ketterij en boesheit tott dē rechtgeloue en Christlick leue vitgesāt, sollē vā pastorē vñ vice-curate niet behijndert, dā toe gelaet warde, vp eij peen vā XX gold guld.

The acht. Want die ketterij vñ valsche leer ijn dezen quadē tijde mēnigerleij vpruers vnd twijdracht der ondersaeten teghē der ouericheit cijn oirsack ijs vp datt soedanē vpruer vñ twijdracht ijn K. mt. steden vñ lande niet verrijsen dan se mijt roste vñ vrede Gaide dienē, wyl K. mt, datt eyn ijgelick zall sijn ouerste burgermeistē, Scepe vñ Raet holden ijn eerwerdichz vñ des gelicks oick Drost, Scult, Richters en dair nijet vp smadden off heimelic steeck vñ vpruer maick, dan wer datt ijmāt en nighe actij off vpsaghe vp die selfte hedde off krijgen mochte, sollē de seluē anspreck mijt gebuerlick recht den se dan te recht sollē staen, en off ijmāt gevond worde hier tege te doen sall gestrafft werden nae groetheit sijner misdaett.

Naar het oorspr. stuk uit het archief van het hof van Gelderland.

Het hierboven afgedrukte plakkaat moet aan Slichtenhorst bekend zijn geweest, hij zegt er van (op het jaar 1544). „Daer en boven heeft de Prins van Orange René eerst binnen Nijmegen ende vervolgghens door 't gantsse land doen afkondigen, dat sich niemand zoude onder vinden met eenighe *opproeghe* (zoo hij ze noemt) verdoemde nieuwe leer en ketterij te bezoedelen, 'ofte sich ook met de leeraars en wtstroyers van de zelve te vermenghen; dan vast blijven bij 't geloue 't welk *veele honderd jaeren* herwaerts in de kerken was geleerd; alles op hooghe straffen den overtreederen op te legghen. (Slichtenhorst Geld. Gesch. blz. 477). Men vergelijke de uitdrukkingen die hier cursief zijn gedrukt met dezelfde uitdrukkingen in ons plakkaat, onder: ten anderen, en: *the achtst.*” Het plakkaat moet, als op naam van René van

Châlons gesteld, die 18 Juli 1544 ¹⁾ sneuvelde, in de eerste helft van dat jaar zijn gepubliceerd.

Ook in een schrijven, dat Margareta van Parma den 11 Sept. 1566 aan den Stadhouder van Gelderland richtte, wordt op dit plakkaat en de afkondiging 27 Sept. 1543 te Hattem gedaan, gedoeld.

Toen de prins van Oranje de steden van Gelderland den eed aan den keizer liet afleggen „fust à la breteeque ²⁾ de chacune d'icelles publique des lors enavant vng chacun eust à vivre selon nostre ancienne foy et religion Catholique, avec publication d'ung placcart bien bref à ce propos, lequel l'on estime, se trouve encoires au Registre de la Chancellerie à Arnhem, ce que par tout le pays a esté lors receu et accepté, et depuys ensuyvy et observé jusques à maintenant.”

Bijdragen voor Vad. Gesch. en Oudheidk. door I. A. Nijhoff. Dl. IV blz. 221.

In 1546 werd dit plakkaat van 1544 waarschijnlijk vernieuwd, gelijk blijkt uit het navolgende extract uit de rekening van den Landrentmeester van Gelderland, Gerard van Renoy, over dit jaar:

fol. LVIII. ³⁾

Derselven (den voetbode Berndt van Munster) noch ouer een reyse IIIIden Martii bij hem gedaen mit brieven an den drost van Veluwen voirts an etzliche steden aldair mitten welcken men hunlyden overschiet copie des mandactz belangen die nye secten etc. Ende daerouer vuytgeweest vijff daghen ft

XXX st.

Men vergelijke ook het volgende regest van een Harderwijksch archiefstuk door mr. G. A. de Meester in Hist. Gen. Kron. 1862, blz. 77:

1546, 4 Maart. Brief van den graaf van Hoogstraten verzoekende het vernieuwde plakkaat tegen de nieuwe secten te laten afkondigen en bij overtreding tegen de overtreders te procederen. Is in de kerk 8 Maart afgelezen.” Loq. 42 no. 13.

Daar de hier aangegeven tijd ongeveer die van den voorjaarsquater-temper is, als wanneer ons plakkaat (vgl. het plakkaat onder: ten sest) moest worden gepubliceerd en hier verder eigenaardig van „mandement” gesproken wordt, ligt het voor de hand aan dit stuk en niet aan eene vernieuwing van dat van 6 Aug. 1544 te denken.

1) A. J. Van der Aa. Biographisch Woordenboek der Nederlanden voortgezet door K. J. R. v. Harderwijk en G. D. J. Schotel Haarlem 1852—78, 22 dln. Dl. III blz. 96.

2) de pui.

3) volgens de oorspr. rekening in het prov. archief te Arnhem, waar dergelijke posten over de andere kwartieren voorkomen.

3. *Plakkaat betreffende de religie van 2 April 1550 te Nijmegen, gelijkloidend met dat van 6 Aug. 1544 te Arnhem, opgenomen in het Groot Geld. Placcaetb. Dl. 1 col. 13—15.*

Kaerll, van Goitz gnaden roomsch Keyser, altijd vermeerder srycx, coninc van Germanien, van Spaengen, enz. Ertshertoge van Oistenrick, hertoch van Bourgoingen, van Gelre, enz. Grave van Zutphen enz. Woewaell wy noch bynnen siaers, ende ten eersten aencommen van den regimente onses hertochdoms Gelre ende graefscaps Zutphen, by onsen stadtholder ende raden hebben in diverschen steden ende plaetsen doen publiceren, dat een yegelyc in wat staet werden oft wesen hij weere hem halden ende reguleren solde nae de gewoente ordinantie ende guede alde hergebrachte ceremonien van der heyliger kercke, sonder eenige nyuwe secten van Luther, zyn bystendigen off anderen wy zy weren, te volgen off an te hangen, op peene indem yemant bevonden worde contrary te doen aen lyff ende guedt bestrafft te wordden: Verstaen nochtans des nyet tegenstaende dat eenige van onze ondersaten hiermede besmet solden zyn vuyt oirsaken dat zy mit anderen van gemelten secten hoer naebuieren converseren ende handelen, verboden boecken, quade leeringen inholdende lesen. Ende bij onsen amptluyden unde officieren geen guede toesicht ende strafinge daer over geschiet alst behoirt, waerdurch die voirgerurte dwalongen, secten, ketterien, hoe langer soe meer in onsen vurseiden lande van Gelre ende Zutphen solden mogen verrysen und verspreyt worden, tot vermynderingen van Gotzdienst, affbroeck van onsen heyligen kersten gelove und verlies voeler menschen zielen, daer vuyth eyntelich oneynicheyt, krygen, dieverien, kerckrooff ende gemeyntelicke al oevel verweckt worden und spruyten muchten, ten weer dat durch ons daer inne myt allen ernst versien und voirgekommen worde.

Zoo ist dat wy, aenmerckende die oevericheyt in desen vurseide landen ende anderen, durch Gotz voirsichticheyt ons gegeven, omme onse ondersaten te houden ende regieren in rust, vrede, guede policie, eendrachticheyt, justicie ende boven al in eenicheyt des geloofs, ende willende ons hier inne quyten, als een christe-

lyck ffurst ende prince gebuert ende toestaet te doen, heppen by rypen raede ende guetduncken van onsen stadtholder, cantzeler ende raede onses ffurstendombs voirseidt geordonneert ende voir een generael edict gestatueert, ordonneren ende statueren bij desen onssen placcaet, *dat nyemant* gheestelyck off weerlick van wat conditie off staet hij sie in onsen voirseiden landen van Gelre ende Zutphen hem en onderwinde in woirden, wercken, predicatien, off eeniger wyze te holdenn off te dragen anders dan naevolgende die leeringe van der heyligen scriffen ende die vuytleggonghe vande alden geapprobeerden doctoren, zonder te volgen off te halden die secte van Martinus Luther off eenigen anderen verworpen meynongen off opinien, *off die selve mit disputatie te willen gunstich zijn*, toe predicken off voir toe staen. Dat oec niemant en herberge, conversere off gemeynschap en hebbe mitten ghenen die mittor secten besmet zijn, off openbairlye voir sulcx ghehouden und geacht worden. Ende dat nyemant hem en underwinde eenige heymelycke conventiculen oft versamelonge toe maecken, toe halden of toe besoucken, dairmen van der heyliger *scrift disputeert*, *ende die selve vuytlegt*, boucken van Martinus Luther off eenige van verworpen ende verboden secten toe drucken, koepen off verkoepen, hebben, gebruycken off bij sich behouden, *noch eenige andere boecken* inhoudende eenige leeringe van den heyligen scrifte oft ghelove, die nyet geprent en zijn durch ons consent ende verwilligung, oft ten minsten nyet en hebben die naem van hoer anctoer, ende noch en begripen die stadt oft plaetze daer und bij wem zij in dese onze nederlanden geprent zijn. Und ten lesten oeck gheen scandalose boelden, schilderien, glasen vensteren to hebben, setten off gheven op peen indem yemandtz bevonden wordt in desen oft eenich artikel voirgeroert contrarie gedaen te hebben, *daer aff aen lijf en guet gestraft werden*. Ende zoo verre yemantz eenige personen wust myt tgunt wes vurseidt off eenich punt van dien besmet zijnde, sal ghehouden zyn tzelve bynnen acht daegen nae dat hy sullicx vernomen sal hebben dem amptman oft officier van der plaetzen to verwittigen, om gebuerlyck straff daer aff te mogen gheschien, ende indem hy dat nyet en dede sal ghestraff worden als die gheen die sulcke luyden onder-

holt, bijstendich und gunstich is. Ende opdat nyemant dises onses edictz und placcaetz onwetenbeyt voirnemen off vermeten mach: Bevelen wij allen richteren, Burgermeisteren ende raeden van onsen steden groot und cleyn, in onssen ffurstendomb ende graefscappe voirseidt. Voirt allen onsen amptluyden, officieren ende dienaren wen dit aengaen off roeren sal moegen ende eyn yeder van hun besonder zoo hem gebucen sall, dat zij van stonden aen deese onse placcaten alrewech daer und zoo dat gewoenlijck is, publiceren ende verkundigen. Ende indem zij yemant bevinden contrarie van desen oft eenich punct hier inne begrepen gedaen to hebben an lijff ende goet straffen, op peene indem yemandt van hemluyden bevonden wordt eenighe simulation deshalven toe gebruycken, die selve gestrafft sall worden aen lijf oft guet nae gelegenheijt der saecken.

Gegeven in onser stadt Nijmmeghen onder onsen secreet ¹⁾ zoo wij in den Lande van Gelre gebruycken hier onder op gedruckt den tweeden dach Aprilis int Jair onss heeren XVe vijftich stilo Curie Gelriensis.

Naar fol. 454 van het „Registre sur le fait des heresies et des inquisitions.” Archives de l’Audience no. 1177 op het rijksarchief te Brussel.

Dat het plakkaat van 6 Aug. werd gepubliceerd blijkt uit het archief van Harderwijk, waar een stuk berust van den volgenden inhoud:

29 Aug. 1544. Op bevel des drosten Vijt van Munster is in de kerken te Harderwijk afgelezen het plakkaat van den keizer tegen de secte van Maarten Luther, verbiedende de in het plakkaat opgenoemde boeken te lezen of te koopen, gelastende bij de oude kerk te blijven, op verbeurte van lijf en goed.

Archief van Harderwijk Loq. 42 no. 10 volgens regist van De Meester Hist. Gen. Kron. 1862, blz. 75.

In ons plakkaat werden echter geen boeken genoemd, wel in het keizerlijk plakkaat van 22 Sept. 1540 (vgl. dit stuk in „Tweeden Druck

1) hier moet het woord „segel” zijn uitgevallen.

van den eersten bouck der ordonnancien etc. van Vlaenderen. Ghendt 1639 blz. 122 enz.), ik gis dus dat de lijst van boeken, daarin voorkomende, er bijgevoegd was, ook werd het op denzelfden dag (St. Joannis Baptistae, 29 Aug.) gepubliceerd, waarop dat van 1540 telkens afgekondigd moest worden. Het plakkaat van 1540 zelf kan hier onmogelijk bedoeld zijn, vgl. de volgende bijlagen *4a, b, c, d.*

4a. Keizer Karel V aan het hof van Gelderland 30 Mei 1550.

De keizer zendt hun toe zijn vernieuwd plakkaat tegen de ketterij, ¹⁾ met bevel dit te publiceren en er gestreng de hand aan te houden. Vinden de officiers en rechters het soms noodig enige zachtheid te gebruiken, indien b.v. een „die als een goet kersten mensche” bekend staat nochtans uit „onwetenheyte, simpelheit off andere excusabele oorzake” deze ordonnantie overtreedt, zoo moeten zij in overleg met het hof treden, dat alsdan den keizer of de gouvernante der Nederlanden daarover raadplegen kan.

Tevens zendt de keizer hun de vernieuwde instructie voor de inquisiteurs ²⁾ toe benevens de ordonnantie door hem op de confiscatie ter zake van overtreding der plakkaaten gemaakt, en den catalogus der verboden boeken, van welk laatste stuk zij exemplaren bij „Servaes Sassenus, gezworen printer te Locuen” kunnen ontbieden om die aan de officieren in de steden, de parochianen der steden en dorpen en alle andere officieren, rechters en wet-houders te zenden, opdat het tot ieders kennisse kome.

---

1) van 29 April 1550 te Brussel, te vinden in Tweeden druck van den eersten bouck der ordonnanc. etc. v Vlaenderen 1639, evenals de catalogus der verboden boeken van 26 Maart 1550 en de ordonnantie op de confiscatiën van 20 Nov. 1549, de beide eerste stukken blz. 157—185, het laatste blz. 153—156.

2) van 30 Mei 1550 uitgegeven in de Placcaeten ende Ordonnantiën etc. van Brabant Dl. I 1648. blz. 41—44.

4b. *Antwoord op den brief des keizers van 30 Mei 1550, door het hof aan de gouvernante geschreven 30 Juli 1550.*

Het hof ontwikkelt eenige bezwaren tegen den inhoud van 's keizers brief, in de eerste plaats tegen dien van het af te kondigen plakkaat.

Het eerste artikel verbiedt ieder, die geen doctor in de theologie is over de Heilige Schriften te spreken; dit kan hier reden tot „murmureren” geven, want daarbij wordt verboden wat op zichzelf goed is. In ditzelfde artikel worden alle beschikkingen, door overtreders van dit plakkaat sedert hunne overtreding betreffende hunne goederen gemaakt, van onwaarde verklaard. Het hof vreest dat dit „een groot onuerstandt in dese landen brengen soude ende alle contracten in dubium reuoceren, eenen ygelick oirsaeck geven om te calumnieren ende in dese landen soe generaellick gheenssins practicabel sijn soude.”

Het tweede artikel verbiedt in eenigerlei opzicht hen te helpen, die voor ketters worden gehouden of „gesuspecteert gheweest” zijn. Dit laatste, dat ook hen zou insluiten, die hun straf ontvangen en penitentie hadden gedaan, is te kras, ook is het niet uitvoerbaar als het geldt doortrekkende handelaars uit plaatsen als Wezel, waer men „notoirlick dese secten foueert.”

Het vijfde artikel bepaalt dat zij, die van ketterij verdacht waren of deswegen straf ontvangen hebben, niettegenstaande hun penitentie en ontvangen „gracie” toch geen eerlijken staat mogen bedienen, noch in den raad of in een stedelijk bestuur zitting nemen, en gebiedt aan de officieren en de commissarissen tot vernieuwing der wet daar scherp op toe te zien. Het hof heeft hieromtrent deze zwaarigheid „dat die officien in meeste deel der steden van desen landen, besunder schependom, dueren der officieren leven lanck. Nu is soe dat in eenige steden deels der burgemeesteren ende schepenen bij der Cleeffscher tijde den secten oepentlick aengehangen, sommige oick *sub utraque specie* 1) (als sij

1) onder twee gestalten, met gebruik van brood en wijn.

self niet en ontkennen) gecommuniceert hebben, twellick nochtans, mitsgaders alle tghenc sij voir aenkumpste Key. Mats. in de saecke van den gelooue gemesvseert mochten hebben, in de huldingen den Princen van Orainge zaliger gedaan, vergeuen is geweest, ende daeromme, soe verre men nu dit punct soude willen verstaen ende te werck stellen in de persoonen die doen ter tijt gedelinqueert hebben ende nu noch in den Raedt siltten hoewell sy henuyden zedert altijt wel ende christelick gedragen hebben, soude tzelue, onses bedunckens, onder correctie, een groot rumoer in dese landen maecken ende niet te practiseren zijn."

Het elfde artikel bepaalde dat indien de officieren in 's keizers dienst de steden of particuliere heeren voorkwamen in het toezicht nemen op de overtreding der plakكاتen, het kennismemen eener dergelijke zaak alleen aan de officieren van Z. M. toekwam. Het hof meent „dat die onderheren ¹⁾ ende steden sich des grote lix bezweren souden, besunder soe lange als men niet proberen konde, dat sij sulliex geweten ende getollereert hadden, off schriftelick die punitie te doen vermaent waeren geweest."

Het twaalfde artikel verbiedt aan de rechters enz. de straffen eenigzins te „altereren, modereren, ofte veranderen", op verlies hunner ambten. Weliswaar, zegt het hof, heeft de keizer in zijn brief (nl. die van 30 Mei 11.) gezegd, dat in dit geval de officieren door middel van het hof 's keizers raad in kunnen winnen, maar toch zullen de steden en „onderheren" zich hierover hoogelijk beklagen, daar hun hierdoor „alle kennisse der saecken ende overweghinge der circumstancien benomen soude sijn". Ook het hof meent dat hun rechten er door verkort zijn.

Behalve over den inhoud van het plakkaat hebben zij ook een en ander over de hun toegezonden declaratie aangaande de confiscatie (v. 20 Nov. 1549) op te merken. Daarin werd gezegd, hoe de keizer betreffende het verschil, dat bestond over de vraag, wien het geconfisqueerd goed toekwam, het advies van „de raeden provinciael" had ingewonnen. Dit was echter, wat Gelderland betrof, niet geschied.

1) zooals b.v. de Heer van Well, de Heer van Batenburg, de graaf van den Berg, die in hun heerlijkheden het hooge rechtsgebied hadden.

Ook waren de *voorgaande plakaten*, waarop deze bepaling omtrent de confiscatie was gegrond, *hier niet gepubliceerd*, „doordien dat bij die selue placcaten Key. mat. die confiscatie vyt saecke van contrauentie van die voirser. voirgaende placcaten gereserneert wordt.”

Zij twifelen niet of „alle onderheren in desen landen sich van dese ordonnancie hoichlick souden beclagen, als bij dewellicke henluyden sullicke confiscatiën, die henluyden anders nac oude gewoente van dese landen competeren, benomen souden worden. Ende dunckt ons, onder correctie, dat in recht nit wel te funderen en soude sijn, dat die confiscatie, gedecreteert bij een particulier her van goeden in sijn heerlicheyt vyt saecke van contrauentie der placcaten sijner Mat. der seluer sijner Mat. ende nit den onderher competeren soude. Van gelicken is te boduchten, dat die onderheren in desen landen nit en souden willen toelaeten, dat in *crimine lese mat's humane* die confiscatie van goederen, in haer heerlichheyden gelegen, sijne Mat als Hertogen van Gelre soude competeren, hoewel tzelue den geschreuen rechten conforme is.”

In de bepaling ten opzichte der confiscatie werd voorts gezegd, dat, ter zake van overtreding der plakaten en van het *crimen lese mat's* „alle privilegiën ende vsantiën van steden off landen van niet subject te sijn cenige confiscatie gheen plaetze hebben souden.” Het hof twijfelt er niet aan of „dese gantze landschap soude sich daertegen opponeren, als tzelue tot hoere kennisse kommen soude, ende sustineren sullicx te sijn directe tegen den tractact voir Venloc ¹⁾ opgericht, schijnt oick, dat men tzelue, socvoel aengaet die contrauentie der placcaten, in recht niet wel zoude connen funderen.”

Daar hun verder niet bevolen werd de ordonnantie op de con-

1) Van 12 Sept. 1543, hierin stond deze bepaling: ten tweeden, soe sal sijne Majesteyt soe wel als Keyser als oock Hertoge van Gelre ende Gracve van Zutphen bevestigen, conformeeren, ende approbieren der voorschreven Lantschappen *alle oere privilegien, vryheyden, geregtigheden*, ende eenen yderen geestlych ende wereltlyck *laeten bij sijn hoogheyt, heerlychheyt ende geregtigheyt etc.* (Groot Geld. Placcaetb. Dl. I Prael Puncten col. 29.)

fiscatie af te kondigen, weten zij niet hoe de landschap zich daarnaar regelen moet.

Vervolgens verzoeken zij dat hunne bedenkingen in dank hun worden afgenomen, overwegende „dat dese landen nyeuwe sijn, daer haestelick inconuenienten verrijsen souden moegen, ende wat difficulteyten dese lantschap maeckte in die conformatie van de aliance mitten Rijk.” Zij meenen daarom dat publicatie van een en ander hier niet gewenscht is „ende dat die placcaten, tot noch toe tegen den secten in desen landen gepubliceert, waeraff wij uwe Mat. copie hierbij ouerseyn den, al noch genoich sijn souden, wanneer die selue wel onderhouden worden.”

Wil de keizer echter de nu toegezonden plakaten en ordonnantiën gepubliceerd hebben „soe sij sijn” dan dunkt hun „dat oorbair waer, om te obuiceren murmuratie ende inconuenienten, die selue placcaten ende ordonnancie mitter Lantschap erst te communiceren.”

Daar de hierboven gemelde bezwaren „ende voel meer anderen” beter mondeling dan schriftelijk te bespreken sijn, bieden zij zich aan, om, indien Z. M. dit verlangt, een van allen deswegens in commissie te gaan.

De regesten dezer beide brieven, van 30 Mei en 30 Juli 1550, ontleen ik aan Bijdragen voor Vad. Gesch. en Oudheidk. door Nijhoff Dl. II blz. 247—257, waar deze stukken in hun geheel sijn afgedrukt naar de origineelen in het archief van het hof van Gelderland, door Mr. I. A. Nijhoff.

4c. *Koningin Maria aan den Stadhouders Philips van Lalaing.*

15 Aug 1550.

Koningin Maria, landvoogdes, gelast aan den Stadhouders, Philips van Lalaing, om het Plakkaat tegen de „secten” in Gelderland voorsnog niet in werking te brengen, totdat zij daaromtrent s' keizers meening zal hebben verstaan.

(Oorspronkelijke brief in pakket No. 1 der ingekomen stukken.)

P. Nijhoff, Inventaris van het oud-archief der gemeente Arnhem 1864 blz. 229.

5a. *Extract uit „Ordonnantie ende Edict Keyzers Kaerle die 5, vernieuwt in sijner Majesteyts Furstendom Gelre ende Graeffschap Zutphen, in de maent van September des Jaers MCCCCCLIIII, om 't extriperen die secten, ende om te conserveren onse oudt ende oprecht geloeve ende Kerstelycke religie, mit sampt die Catalogus und Register der verboden Boecken.”* ¹⁾

Hoewel de Keizer bij het begin zijner regeering in Gelderland een plakkaat had uitgevaardigd, waarbij een ieder geboden werd

---

1) Het bevelschrift, waarbij naar aanleiding van het werk van Veluanus het plakkaat van 2 April 1550 wordt vernieuwd, is met dit plakkaat te vinden in het Groot Gelders Placaetb. col. 157—161 de catalogus col. 161—172. Op col. 172 wordt, het laatst onder de „Duytsche Boucken”, het werk van Veluanus genoemd. Overigens komen er dezelfde werken in dezelfde volgorde voor als in den catalogus, 26 Maart 1550 door de hoogeschool van Leuven opgemaakt (Placaetb. col. 82—95.) Deze bevat echter nog een „Cataloge van den boucken die men in de particuliere scholen den jongers sal mogen lesen ende leren,” welke hier ontbreekt.

zich aan de gewoonten, ordonnantiën en ceremoniën der kerk te houden, en dit plakkaat het *laatst* vernieuwd en gepubliceerd was te Nijmegen, dato 2 April 1550, ²⁾ was er niettemin „groot ghebreck und dwalonge in onsen heyligen Christengelove.” De hoofdoorzaak hiervan was het lezen van kettersche boeken „insunderheyt” van „der Leken Wechwijser Autho. Joan. Anastasio Velvano.”

De Keizer beveelt daarom:

Vooreerst: het plakkaat van 2 April 1550 opnieuw te publiceren.

Ten andere: den catalogus der verboden boeken te laten drukken en verspreiden. Wat het boekje van Velvanus betreft, ieder die het binnen acht dagen na publicatie van dit stuk overlevert, zal ongestraft blijven, de anderen, die het hebben of hadden, worden aan lijf en goed gestraft.

Eindelijk: dit plakkaat (nl. v. 6 Sept. 1554) te doen publiceren.

Volgens het oorspr. stuk in het archief van het hof van Gelderland.

5b. *Extracten uit de rekening van Thomas Gramaye, landrentmeester van Gelderland over 1554, betreffende het bovengenoemd plakkaat.*

fol LXXXI verso en LXXXII recto.

Peeter van Elsen, boeckprinter te Nijmegen, die sōme van twintich ponden munte deser Rekening, ouer gelike sōme hem opten Vlen Octobris LIII, bij ordonnancie van mijn heeren canceler ende raden toegeuoecht, omē gedruct ende geprint thebbene eene groote me-

1) In het plakkaatboek volgt hier dit plakkaat in zijn geheel. Dit is onjuist, want in het oorspronkelijke stuk is dit niet het geval, en voorts zou dan de publicatie van ons stuk de hernieuwde afkondiging van het plakkaat van 2 April 1550, die hier uitdrukkelijk wordt gelast, overbodig hebben gemaakt.

nichte van placcaten tegens die Luyterie, oock groote menichte van cathaloguen der verboden boucken, mit noch hondert boexkens, daerinne tvoirsz. placcaet ende cathalogue begrepen, ut dictus òme de selue alòme ouer tlandt van Gelre te doen verspreyden tot onderhoudinge ons heyligen Cristen geloofs ende extirperinge der quader secten, als tselue breeder blijkt bij ordonancie vanden Raede met quitancie hier ouergeleuert. Daeròme hier   XX pont.

fol CXV.

Johan Horstman, bode der cancelrie is met brieuen van den Raede ende met zeker placcaet key mat onsen allergen heeren, verbiedende alle schandeloose vnd ketterse boucken, geweest aen Peeter van Elss, boeckprinter tot Nijmegen om tselue placcaet to doen drucken etc. (met andere zaken.   fct.   XXX st.

fol CXVI. verso.

Marcelis Arentsz voetbode deser stadt is met brieuen van den Raede, daerbij genoecht zekere affdrucken van placcaeten tegens den quaden soeten ende Luterien etc. geweest aen den steden onderheeren vnd amptluyden des quartiers Nijmegen geuaceert vijff daegen, ¹⁾   fct   XXX st.

naar de oorspr. rekening op het provinciaal archief te Arnhem.

6a. *Brief van het hof van Gelderland aan Koning Philips,*
7 Oct. 1556.

Allerdurchluchtichste grootmachtichste vermogenste Coninck,
Allergenedichste Her: Wij gebieden ons in aller onderdanicheijt
en aller oidtmoedicheijt in die goede gracie van uwe Cō. Mat.

1) idem anderen naar de andere kwartieren, Dierick van Essen naar dat van Arnhem.

Allergenedichste her, Ontfangen hebbende uwer Cō Mats brieff in date van den lesten Septembris voirleden, daarvan copie wederōme gaet bij dezen, geteijckent mit A, waermede ons voir eerst beuolen wordt die ordinancie en placcaet bij Key. Mat. oick onzen allergen heren op tstück van der Religie inder Rijcxstadt van Augspurgh in de maent van September in den jaere XV^c vijfftiich lestleden vernieuwt ende bij uwe Mat geconfirmceert, in uwer Mats naem van stonden aen ende zonder vertreck in dezen landen te doen publiceren en verkundigen, hebben wij diezelue ordinancie ende placcaet in der Greffen ¹⁾ dezer Cantzelrijen soecken laeten maer en is nijet geuonden, noch oick alhier aengekhommen geweest, sonder alleenlick een andere ordinancie, diewelcke daer te voirens dieselue Religie aengaende bij zijue Key. Mat. geordonneert en gegeuen tot Bruessele den naestlesten van Apprille in den zeluen jaere van vijfftiich, waer aff oick copie hierbij gevueght is geteekent met G, ons bij eenen derzeluer zijner Key. Mats brieff den lesten dach Maij desseluen jaers gescreuen, toegefuegt is geweest, waeraff copie oick hierbij geleijt is, mit C geteekent, doch en is in desen landen nijet gepubliceert noch verkundicht. Ende dat onzes bedunckens en vermocdens om oirsaken en redenen begrepen en int lange verhaelt in zekeren onsen brijcue van aduijse in date van den XXX^{en} dach Julij desseluen jaers daervan oick copie hierbij gevuecht is onder de lettere D. ²⁾ En zoe dan allergen here wij (als voirss. is) zullicke ordonnancie als ons nu beuolen wordt gepubliceert te worden alhier nijet geuonden en hebben En daerbeneffens zoe die Redenen in onzen voirss. brieuen van aduijse verhaelt, nijet alleen noch militeren, maer daer en bouen die onderdanen dezer landen (als ons onder correctie dunckt en wij besorgen) nu ter tijt daer op meer swaricheijts maecken zouden dan oijt hier beuorens en dat zoe lange als die differenten geschillen en clachten zoe in der onderhandelingen mitten gedeputeerden der Landtschap bij den Graue van Lalaing en Hoirne onlanx gesheet, voiredragen, en in den verbaelen daer

---

1) de griffie.

2) D hiervoor no. 4b, C no. 4a.

aff nu te houe wezende vuytgedruckt en gespecificeert, voireerst bij uwe Mat^t nijet geslicht en daerinne geordonneert en zije als dieselue uwe Mat^t bevinden zall te behoiren. Twellick so ons onder correctie dunckt hoichlick noodich is dat mitten eersten geschie, en hebben wij die voirss. ordonnancie nijet kunnen laeten publiceren En zoude ons oick onder correctie goedt duncken diewijle deze materie onder anderen merckelick in den vurss. differenten en clachten begrepen is dat men daeromme en oick om den redenen in den voirss. onzen brijenen begrepen die publicatie der vurss. ordonnancien ophiele off ten weijnichsten daermede supersedeerde ter tijt toe die vurss. differenten en clachten geclaert en daer inne bij uwe Mat^t nae oiren goeden gelicuen en meijninge, tot conservatie derzeluer hoich- en oeuericheijt en welfaert der Landtschap en onderdaenen, gedisponeert were. En opdat uwe Mat^t belieue te vernemen, dat in dezen landen oick tot extirpatie der quaeder secten en ketterijen alle moegelicke vliet ende nersticheijt voirgenomen geweest zijn schicken wij hier oick onder die letter E ¹⁾ bij gevuecht eenen affdruck van zeker placcaet dienthaluen alhier verkundicht en gepubliceert. Mit wellicken zoe verre V. Mat^t nijet gonochsaemelick gezedicht, dan (nijettegenstaende die vurss. Redenen) die voirss. ordonnancie verkundicht to worden ons te beuelen beliofft: Willen opt alleronderdenelicxst wij (als billick en wij schuldich zijn) uwer Mat^t allergeneditsten wille en meijninge in allen puncten naekommen en voldoen zo haest ons die ouergescreuen en die vurss. ordonnancie gesonden zal wesen.

Allerdurchluchtichste grootmachtichste vermogenste Coninck, allergeneditste her Wij bidden Godt almechtich uwe Mat^t in hoo-gen voirspeedigen Regimente lange en gesont leuende te behueden. Gescreuen tot Arnhem den VIIen Octobris XVe LVI.

Naar de oorspr. minuut in het archief van het hof van Gelderland te Arnhem.

1) het plakkaat van 2 April 1550, onder no. 3.

6b. *Antwoord namens den koning, door Emanuel Philibert van Savoye, aan het hof van Gelderland 20 Oct. 1556.*

Emanuel Philibert, bij der gracie Goids Hertoge van Sauoije, Prince van Piemont, Graue van Ast etc.

Lieue besundere. Wij hebben gesien tghene des ghij bij uwen brieff van den VIIten deser jegewoirdiger maent aen onsen heere den Coninck gescreuen hebt, ter antwoirden op zijnder Mateijts voirgaende briefuen. Bij den welcken de selue v geordincert heeft die particuliere ordinancie off placcaet hiervoortijts van wegen des keijzers onss aldergenadichsten Heeren in den furstendom Gelre ende Graefscap Zutphen gepubliceert op 't stuck van der Religie, in zijnder Mateijts naem van nijeuws aldaer te doen verkundigen. Ende soe genoeg schijnt, dat ghij zijnder Mateijts meijninge nijet wel verstaen en hebt, hebben wij v wel willen berichten, dat deselve bij 't inhouden van zijnen voirscreuen briefuen nijet en verstaet, dat ghij Keij. Mateijts ordinancie op 't stuck van der Religie int jaer XVe vijfflich lestleden in de Rijcxstadt Auspurgh vernieuwt, in den naem van Zijnder Co. Mateijt wederom van nijeuws zoudt doen verkundigen, maer die ordinancie off placcaet particulier, daer van ghij int eijnde van uwen voirss. brieff mentie maeckt ende scrijft in den seluen lande verkundicht ende gepubliceert geweest te zijne, zoe ghij oick tzelue, mitsgaders tghene des op de doleancien ende elachten bij dien van Gelderlant ouergegeuen, geordineert is geweest wijder duer den Cantzler van Geldorlant vernemen werdt. Is daaromme onss ernstich begeeren v nijtmin van wegen hoichgedachte Co. Mateijt ordinerende dat ghij volgende 't scrijuen der selver soe balde de voorn. Cantzler der wertsover wedergecommen sal wesen tvoirss. placcaet particulier voortijds in den voirss lande gepubliceert van nijeuws in naem ende van wegen voirgemelter Co. Mateijt laet vuytroepen ende verkundigen, ende voirts 't inhouden van dien mitgaders den voirss. briefuen van zijnder Mateijt scerpelijcken doet navolgen ende onderhouden, zonder des in gebreke te zijne. Lieue besundere onse

heere God zij mit v. Gescreuen te Bruessel den XXten dach van Octobri 1556.

(geteekend) E. PHILIBERT.

(geteekend) D. OUERLOEPE.

In dorso staat:

Onsen Lieuen ende besunderen die Raden geordincert in Gelderlant.

Naar het oorspr. stuk in het archief van het hof van Gelderland te Arnhem.

6c. *Extracten betreffende het drukken en de publicatie van het plakkaat van 1556 naar de rekening van Thomas Gramaye, landrentmeester van Gelderland, over 1556.*

fol XCVIII verso.

Item Peeter van Else boeckprinter to Nijmegen de sōme van twee ende twintich ponden munte deser rekening, ouer gelycke somme hem bij desen Landrentmeester, durch ordonnancie van Canceler ende Raden, betaect voir het drucken oft printen van de placcaten tot extirpacie der kettersche secten tegens onsen geloue, die Co^e Mat beuolen hadde te doen vernyeuwen ende publiceren; der van noode was te hebben tot ongeveerlyck duysent toe int getaele mit oick het catalogus van verboden boecken in gelycken getale woe mijn heeren canceler en raden met hem ouercommen weren ende hem beloofst hadden te doen betaelen XXII pont munte deszer rekening als alle tselue breeder blijktt bij de ordonnancie van seluen Canceler en Raden die men hier met quitancie ouerleuert. Daeromme hier
XXII pont.

fol CXXXIX recto et verso.

Beernt van Voirst looper is den lesten dach Decembris met brieuen van mijn heeren de raeden geweest aan allen steden, amptlyden vnd onderheeren des ouerquartiers Nijmegen, ¹⁾ waermit hun beuolen wordt to doen opslaen en publiceren die placcaten verbiedende alle quade secten vnd luterien des heyligen cristen-gelooes vnd oick belangende de gewichten vnd maeten, daervore hem toegetaxeert zijn vier dagen ten gewoonē prijsze van zesze stuuers sdaechs en acht stuērs die de selue bode ouermidts het groote waeter heeft moeten veruaren facit tsamen als bij de ordonnancie hier ouergeleuert ²⁾ XXXII st.

Naar bovengenoemde rekening in het prov. arch. te Arnhem.

Dit plakkaat van Dec. 1556 met den catalogus der verboden boeken is voorhanden in het rijksarchief te Brussel, de titel is: Ordonnantie ende edict des conincks van Spaengne etc. vernieuwt in zijner Ma. Furstendom Gelre ende Graeffschap Zutphen in de maent van December des jaers M D sessenvijftich, om wt te roeden en verdempen die quade kettische secten ende te doen onderhoudē onse oude oprechte geloove ende Christelijcke religie mit sampt een catalogus off Register der verbodē boecken. Gedrukt in die keyserlycke Rijkstadt Nijmegen bij mij Peter van Elzen. Met gratie ende Privilegie der Co Matt." (Papiers d'Etat et de l'Audience no. 301. Correspondance de Gueldre et Zutphen no. 3 pag. 301 recto tot 312 verso.)

De reden waarom het plakkaat daar berust blijkt uit het volgende. Ik deel hier nog mee dat het plakkaat blijkens een bevelschrift van 7 Dec. 1557, in dit jaar opnieuw moest worden afgekondigd. (P. Nijhoff Inventaris van het archief v. Arnhem blz. 235.)

1) sic, gewoonlijk wordt dat van Roermond zoo genoemd.

2) boden gingen met deze plakcaten naar alle kwartieren, Willem Smeets voor 6 dagen ad 32 st. naar dat van Arnhem.

7. *Briefwisseling tusschen de hertogin van Parma en het hof van Gelderland in 1562.*

24 Maart 1562 schreef de hertogin van Parma aan stadhouder, kanselier en raden van Gelderland met bevel 's konings plakkaat van 20 Aug. 1556 (de conformatie van koning Philips, vernieuwende 's keizers plakkaat van 25 Sept. 1550, daarin aangehaald) opnieuw te publiceeren. (Corresp. de Gueldre etc. no. 3. pag. 299 recto en verso.)

7 Oct. 1562 schreven de kanselier en raden van Gelderland, dat het plakkaat des konings van 20 Aug. 1556 hier niet gevonden of gepubliceerd was, en zonden daarbij een exemplaar van het plakkaat van 2 April 1550, zooals het in December 1556 was vernieuwd.

Corresp. de Gueldre etc. no. 3. pag. 313 recto en verso op het Rijksarchief te Brussel.

8a. *Margareta van Parma landvoogdes, beveelt den stadhouder van Gelderland de hand aan de plakكاتen op de religie te houden 8 Sept. 1564.*

Mon cousin, Treschiers et bien amez; Combien que ne faisons doubte vous auez encoires fresche memoire de ce que Le Roi monseigneur à son dernier partement des paijs de pardeça vers ses Roijmes Despaigne vous auoit escript, enchargé, et si expressement recommandé, tant en ce que concerne l'observance des placartz et edictz cijdeuant publiez pardeça par feue de tresnoble mesmoire La Maté Imp'le à qui Dieu face misericorde, et depuis confirmez et renouvellez par sa Maté au faict de la religion, comme aussi ce que peult toucher l'administration de la Justice. Et que suyuant la bonne et sainte intention dicelle vous vous soyez

en lung et lautre mis en tout debuoir pour vous y acquiter. Si est ce que: Nous ayant sad Maté depuis pluss^{rs} fois ramentu ces poinctz, et mesmes par les dernieres qu'il luy a pleu nous escrire et que nous veous ¹⁾ le mal accroistre de plus en plus à l'occasion des voisins et la conuersation que les estrangiers à cause du commerce ont necessairement en ces pays. Nous nauons peu de laisser de vous refreschir la souvenance en chose que sa Maté et nous auons tant aceur. Et vous requerir aussi de par sadite Maté ordonner que vous tenez tousiours soing que la sainte intention et commandement de sa Maté soit ensuyvi et ses^d placcartz et ordonnances quant au faict de la religion effectuez. Vous recommandant aussi avec ce la bonne administration de la Justice aux subiectz de sa Maté vous y acquictant selon que sa Maté et nous en auons de voz personnes lentiere confiance. Atant Mon Cousin Treschiers et bien amez nostre Sr. vous ayt en sa sainte garde. De Bruxelles le VIII de September 1564.

(geteekend) *MARGARITA.*

VAN DER AA.

in dorso staat:

Mon Cousin le Conte de Meghen cheualier de Lordre ²⁾ etc. Et a Noz Treschiers et bien amez les Chanccier et gens du conseil du Roy monseigneur en Gheldres.

Naar het oorspr. stuk in het archief v. het hof v. Gelderland te Arnhem.

1) de bedoeling zal zijn: voyons.

2) n.l. van het gulden vlies.

Sb. Antwoord van het hof van Gelderland op den voorgaanden brief van de landvoogdes, de hertogin van Parma (zonder datum, waarschijnlijk Sept 1564.)

Aen de Hertoughinne.

Durchluchtige Hoichgeborne furstinne genedichste vrouwe, Wij gebieden ons opt dienstlicxst vnd onderdenichst in die guede gracie van V. F. G.

Genedichste vrouwe, Ontfangē hebbende Uwer F. G. missiue in dato van VIIIen deses maents Septēbris, daer bij V. F. G. ons vernieuwet tghene dat Co. Mat. onse allergen. her lestmael vuijt desen landen nae den Rijcken van Spaengniēn vertreckende ons geschreue beuolē en soo vuytdrucklick gerecōmandeert heeft, soe wel aengaende die obseruantie en onderhaldinge der placcatē en edictē hierbeuocrens bij tijdē hoichstlofflicker memoriē der Rō Key. Mats. gepubliceert en daerna bij hoichstgedachter Co. Mat. geconfirmeert en vernieuwt, belangende die Religie, als oick tghoene dat ruerē mach die administratie van Iustitie etc. En verstaen hebbende tghoene dat uwe F. G. ons wijders daer op schrijfft vnd bevehelt, dessen dieseluc V. F. G. sich noch genedlick to erinnerē, sollen wij uwe F. G. dienstlicker en onderdeniger meijninghe nijet verhalten dat wij biss aen her alle onse macht vnd vliet aengekert vnd oick noch (woe billick vnd wij schuldich zijn) aenkeren sullen, dat die vurs. placcatē onderhaldē die Religie gepreserueert und oick dat die Iustitie geadministreert soll worden soe veel moegelick, doch zijn (leijder) die saecken nu soe verre verloopē dat nijet wael moegelick sich alst behoirt en (woemē gherne doen wol) daerinne te quijtē. Sonderlinge soe nu bij verscheidē stedē ons Cantzler vnd Raedē vnd onssen Commissarissen geweigert wordet eenige informatie to nemē off kundtschappē te hoerē waerdurch men tot gheen wetēschap en kan khomē noch geraken der gheenere die mit heijmelicken conventiculen ende predicatie en sunst der heijliger Religie soe gehel en gantz achterdeylich vnd schadelick zijn, woe oick durch diuersen verhindeeringen (V. F. G. mede genouch bewust) wij alst wael behoire sol,

die Justitie volkhomelick to administrerē nijet machtich, dan ouer-
mits dijen van ons derhalven die gebuer nae te quijten belct
worden.

Durchluchtige Hoichgeborne furstinne genedichste Vrouwe, Wij
bidden Godt almachtich uwe F. G. in hoege voirspoedige Rege-
mente lange en gesondt leuende te bewarē.

Uwe F. G.

dienstwillige en onderdenichste

die Stadtholder, Cantzler vnd Raede etc.

Naar de oorspr. minuut in het archief v. het hof. v.
Gelderland te Arnhem.

D. TIJDVAK VAN 1566—1578.

1. *Karel v. Brimeu, graaf van Megen, Stadhouder van Gelderland aan kanselier en raden van het Geldersche hof.*
31 Maart 1566.

Kaerl van Brimeu etc.

Strenghe, weerdige Heeren, Erentfeste hoichgelerte und froeme bezunder guede vrunden. Ontfangen hebbende uwe brieven van den XVIII^{den} ijetziges maents und daer vuijt verstaen hebbende uwe aduise noch to zijn dat id placcaet aengaende die religie aldaer gepubliceert worde etc. Sollen u daerop nyet verhalten dat wij die durluchtige und hoichgeboren furstinne hertoughinne tho Parma Regente etc. daer van gesproken und oire hoicheijt die zelue brieven doen verthoonen hebben wiens resolution wij dacrop verwachten. Dan id en dunckt ons noch nijet geraden dat die publicatie (nae dat die tijt nu loopt) geschie. Vnd wij beuelen v den almechtige. Geschreuen to Bruessel den lesten Martij XV° LXVI.

(ondert.)

Charles de Brimeu.

Naar het oorspr. stuk in het archief v. het hof v. Gelderland te Arnhem.

---

2. *Geluigenis van de landvoogdes Margareta van Parma, aangaande de plakkatē. (Brief van de hertogin aan het hof van Gelderland.) 11 Sept. 1566.*

De landvoogdes zegt aangaande Gelderland: n'ayant n'y l'inquisition, n'y placarts telz que aultres, ains ¹⁾ ung particulier conforme a celluy du temps de feu le duc Charles d'Égmond, qui y a esté observé jusques à maintenant."

De brief is in zijn geheel uitgegeven door Mr. I. A. Nijhoff in diens Bijdragen voor Vad. Gesch. en Oudheidk. Dl. IV blz. 223.

3. *Briefwisseling over het afkondigen der plakkatē tusschen den hertog van Alva en het hof van Gelderland A^o 1570.*

- a. *14 Maart 1570. Het Hof van Gelderland aan den hertog van Alva.* De hertog had hun toegezonden een plakkaat van den laatsten Februari ²⁾ l.l. om dat te doen publiceeren, benevens eenige afdrukken daarvan in het Fransch en Duitsch, alsmede exemplaren „Indicis librorum prohibitorum, cum regulis confectis etc.

In het toegezonden plakkaat stond deze clause: „alles op peen, boeten ende bruecken begrepen in die placcaten end ordonnancien van wijlen hoichloffelicker gedachten die Keyser Karl den vijfften etc. gemaekt op tstück van die religie en zedert bij ons geconfirmceert ende beuesticht, end ander dat wij dairop naemaels souden mogen maken."

1) mais.

2) bedoeld wordt het edict van 15 Febr. 1570, dat aan den Index van 28 Febr. 1570 voorafging vgl. J. K. van der Wulp. Catalogus van de tractaten etc. van Isaac Meulman. 3 dln. 1866—1868. Dl. I blz. 34, no. 204.

Wat deze clause betreft, de bedoelde plakaten des keizers, noch ook dezelfde stukken, zooals koning Philips die conformeerde, zijn „in dezer forme nyet gepubliceert” in Gelderland.

Toen in het jaar 1550 het plakkaat des keizers van 28 April hier aankwam, schreven zij aan Z. M. dat publicatie daarvan hier niet dienende was, waarop 15 Augustus werd geantwoord als uit hierbijgaande copie (Letter A) te zien is, zoodat het plakkaat ongepubliceerd is gebleven.

Tot onderhouding der religie hebben zij echter in 1550 zeker plakkaat gepubliceerd met een catalogus van verboden boeken (copie onder Letter B.)

Daarna gelastte de keizer hun bij een brief van den laatsten September 1556 zijn plakkaat in 1550 te Augsburg uitgevaardigd ¹⁾ te publiceeren, waarop de raden een brief schreven (hierbij onder Letter C.) De hertog van Savoye antwoordde daarop (hierbij onder Letter D.) „waerdurch geschiet dat wij idselve placcaet end deszen cathalogum van boucken wederome op nyes onder datum van den VI Decembris XVe zess en vijftich doch sub eisdem verbis als dander hierbijligghend, hebben verkundigen und publiceren laeten.”

De hertogin kan hieruit verstaan dat de plakaten, in het nu toegezonden plakkaat gerefereerd „end sunderlinge tghoene bij sijne Co Mat. gecōformeert noch oick die selve cōformatie alhier nyet alleenlick nyet gepubliceert mair oick nyet aengekomen en sijn.”

Zij vragen inlichting hoe hierin verder te handelen en of men niet best zou doen het plakkaat van vroeger, dat „dieselue penen und in effectu die selue substantie mitbrenghet als tghoene dat bij sijn Co Mat gepubliceert is, lietn vernieuwen end mitten Inventaris der boucken, die nu tegenwoordich toegesonden, dedn publiceren. End id sal u f G genedelick belieuen to verstaen, dat wanneher in deszen landen publicatie van placaten geschiet men gewoentlick is dieselue

1) n.l. dat van 25 Sept. 1550.

te doen drucken, tot ongeveer IIII^c exemplaren toe und derseluer yderen amptwan en drost so veel toe to schicken dat hij in yderen kerspell sijns ampts eene opter kerckduer opslaen moige laten, oick an ellicke stadt soe veel, dat sij aen yedere porte een copie opslaen, ten eijnde dat nyemandt dair van ignorantie en pretendere.”

Zoo ging het ook met het plakkaat van 1556, eveneens handelde men met den catalogus der verboden boeken. Verder wachten zij nader bevel af om zich daarnaar te richten Geschreven tho Arnhē den XIII^{II} Martij XV^c LXX stilo curiē ¹⁾

- b. 2 Mei 1570. *Het hof aan Alva.* Zij hebben nog geen antwoord ontvangen en komen op hun vroeger schrijven terug.
- c. 18 Mei 1570. *De hertog van Alva aan het hof.* Daar hij eene algemeene orde op de religie zal stellen kunnen zij met de publicatie van het plakkaat zoo lang wachten.
- d. 17 Juli 1570. *Het hof aan Alva.* Zij hebben een edict en ordonnantie op de drukkers ontvangen. ²⁾ Dit refereert zich tot het plakkaat van 15 Febr. 1569 ³⁾ wat hier niet is gepubliceerd, zij vragen nu inlichting.
- e. 26 Juli 1570. *Alva aan het hof van Gelderland.* Het is 's keizers meening niet geweest het plakkaat van 25 Sept. 1550 te Augsburg, den 20 Aug. 1556 te Gent geconformeed, niet te publiceeren. De publicatie van deze plakaten, abrogeerende alle andere bepalingen, behoort te geschieden. De hertog zendt hun hierbij toe de „Ordonnantie declaratoire op de observantie van d'ordonnantie van Keyser Caerle gemaect opt stuck van de religie Anno 1550” ⁴⁾ welk stuk

1) de hierin vermelde overgezonden copien zijn alle in de hiervoor onder C. uitgegeven stukken te vinden A=4c, B=3, C=6a, D=6b.

2) van 19 Mei 1570, Groot Geld. Placaetb. Dl. I col. 444 etc.

3) d.i. 1570 vgl. de 2de aantekening op blz. XXXVI.

4) dit stuk, komt in het Groot Geld. Placaetb. Dl. I col. 413 etc. onder dienzelfden titel voor gedateerd 10 Mei 1569, het stuk schaft uitdrukkelijk alle andere ordonnantiën etc. daaromtrent sedert 1550 gemaakt af „al waer 't oick soe dat die onder onse naem ende zegel ofte

evenals de generale ordonnantie des keizers zelf tweemaal 's jaars moet afgekondigd worden, op 1 Januari en op Kerst-avond.

- f. *3 Augustus 1570. Het hof aan Alva.* Zij hebben uit zijn brief van 24 Juli en uit de „ordonnantie declaratoir” begrepen, dat zij ondanks hun bezwaren niet alleen het plakkaat van den laatsten Febr. 1569 ¹⁾ met catalogus der verboden boeken, dat op de boekdrukkers en printers van 19 Mei 1570, maar ook het plakkaat van Augsburg, gedateerd op 25 Sept. 1550, met de conformatie des konings van 20 Aug. 1556, moeten publiceeren. De beide laatstgenoemde plakkatzen zijn bij hen niet voorhanden, omdat zij hun niet toegezonden werden. Zij verzoeken daarom exemplaren om die ten getale van 400 te doen drukken, behalve den index van den laatsten Februari 1570, wat een privilegie van Christophorus Plantijn is, aan wien zij dus om exemplaren schrijven zullen.
- g. *12 Augustus 1570. De hertog van Alva aan het hof.* Hij zal weldra de bedoelde plakkatzen zenden en beveelt deze evenals de daarop gevolgden te doen publiceeren.
- h. *22 Augustus 1570. Alva aan het hof.* Hij zendt hun toe eenige exemplaren van de ordonnantie van keizer Karel van 25 Sept. 1550, gedrukt in September 1556 bij de conformatie door den koning.

Naar de oorspr. brieven en minuten in het archief van het hof van Gelderland.

---

andersins uytgegeven, geemaneert ende gekundicht waren,” wat klaarblijkelijk op de Geldersche en misschien op nog andere plakkatzen slaat. Het vernieuwt voorts het plakkaat van 25 Sept. 1550 en de conformatie des Konings van 20 Aug. 1556.

1) lees 1570 vgl. vervolg.

---

4. *Publicatie van het vernieuwde plakkaat in Arnhem, na 29 Aug. 1571.*

29 Aug. 1571. De Stadhouder zendt aan de stad Arnhem een afdruk van de confirmatie des konings van het edict van keizer Karel V tot extirpatie der secten en conservatie der catholyke religie in zijne erf Nederlanden, van 20 Aug. 1556, met last zich daarnaar te gedragen.

Oorspr. stuk met den afdruk van het edict (Antwerpen Chr. Plantijn) in Landdagsrecessen met ingekomen stukken no. 5 blz. 611—623.

P. Nijhoff Inventaris van het archief van Arnhem blz. 261.

-
5. *Briefwisseling tusschen Don Loys de Requesens, landvoogd der Nederlanden en het hof van Gelderland over de plakkaaten a^o 1574.*

30 Juli 1574. *Requesens aan het hof.* Hij beveelt, hoewel een en ander in 1570 is geschied, de „ordonnantie declaratoir.”¹⁾ met daarin genoemde generale ordonnantie op de religie opnieuw te publiceeren.

9 Augustus 1574. *Het hof aan Requesens.* Zij achten de publicatie, die voor de goeden onnoodig is en de anderen slechts verbitteren zal, niet gewenscht, zij kon tot nieuw oproer aanleiding geven. Ook is die publicatie hier minder noodig „soe wij sien dat die onderdanen desser Landen (Godt hebbe loff) cuenwell meestdeels in de religie noch nyet gealtercert dan in den alden ceremoniën onszer moeder der alder roomscher catholickscher kereke stanhafftich verblijuen.”

Naar het oorspr. stuk en de oorspr. minuut in het archief van het hof van Gelderland te Arnhem.

1) n.l. de bovengenoemde van 10 Mei 1569.

6. *Bepaling ten opzichte der plakaten bij de pacificatie van
Gent. 8 Nov. 1576.*

Art. V. Ende opdat middelertyt niemant lichtelyck en stae tot eenigen begriype, captie, oft pericle, sullen alle placcaeten hier voertijds gemaect ende gepubliccert op 't stuk van de heresie, mitsgaders de criminele ordonnantiën bij den Hertoge van Alve gemaect, ende 't gevolch end executie van dien, gesuspendeert worden, totdat bij de Generale Staten anders daer op geordineert sij. Wel verstaende datter egheen schandael en gebeure in manieren voirschreven. ¹⁾

---

1) Dit slaat terug op art. IV waarbij verboden werd buiten Holland, Zeeland en geassocieerde plaatsen iets te doen tegen „de gemeyne rust ende vrede, sonderlinghe teghens de Catholicque Roomsche religie ende exercitie van dien.” etc.

II. Verschillende stukken over inquisitie en inquisiteurs in Gelderland.

A. BRIEFWISSELING GEVOERD TUSSCHEN KAREL, HERTOG VAN GELDERLAND EN PAUS CLEMENS VII, BETREFFENDE HET GELOOFSONDERZOEK. 1525.

1. *Dux Gebriae Clementi VII.*

3 Febr. 1525.

Post oscula pedum beatissimorum humillime exhibita devotissime commendamus nos sanctitati vestre.

Beatissime pater. Cum per totam fere Germaniam Lutherana heresis perniciosissime, proh dolor, disseminata pullulare ac vigere in dies magis ac magis incipiat non in secularibus modo sed etiam in ecclesiasticis personis, nos quoque pro viribus iam suppressere et extirpare conemur, ita ut minimus ipsius rumor in nostra ditione hactenus extiterit; mirum in modum dolemus quod non idem quoque fiat a vicinis circum nos hic principibus tam ecclesiasticis quam secularibus, qui ut nobis videtur, multa coniventibus oculis permittunt et dissimulant, quae non admodum difficili opera impedire et reprimere possent. Eam ob causam humillime obsecramus ut S V dignetur ipsis auctoritate qua fungitur apostolica mandare ut diligentius aliquatenus hanc in rem animadvertant et invigilent, ne belua haec multorum capitum Christi ecclesiam simul cum pastore et ovibus suis absorbeat, quod quam

miserabile et horribile futurum esset quis dicere possit? Nos vero quoniam apud ecclesiasticas personas non minimam huius mali partem latere sentimus et in christos Domini manum nostram mittere non audemus, valde non solum utile sed et necessarium fore credimus ut nobis quoque et ceteris dictis principibus autoritatis vestre apostolice mandato permittatur licentia in rectam illos christiane religionis viam a patribus olim institutam et tanto iam tempore sanctitissime observatam reducendi ac cum effectu cogendi, suppliciiis etiam extremis si non resipuerint afficiendi. Prestabimus omne quodcumque potuerimus officium etiam si opes omnes nostras corpus et vitam denique ipsam impendere necessarium fuerit, non defuturi sumus negotio huic tam sancto tamque vere necessario si modo auctoritatem ¹⁾ hanc nostram sinceram quam etiam christianissimam esse non dubitamus, obedientiamque veram ac debitam confirmaverat, mandatum autoritatis vestre apostolice quam Christus Dominus ecclesie sue gubernaculo tenentem longeva in omni felicitate conservet. Ex oppido nostro Arnhem III Februarii. ²⁾ Anno MDXXV.

Obedientissimus filius

Carolus Dux Gelrie et Julie

Comesque Zupanie etc.

Charles (m. p.)

Naar: Petrus Balan. Monumenta Saeculi XVI. I blz. 323, 324.
Innsprück 1885.

1) Pontanus en Knippenbergh lezen voluntatem, vgl. blz. XLVI.

2) Pontanus en Knippenbergh mense Februarii, vgl. blz. XLVI.

2 Clemens: *Dilecto filio nobiliviro Carolo Gebriae et Juliae Duci*

ac Comiti Zutphaniae. 23 April 1525.

Dilecte fili etc. Tuae virtutis et erga summum Deum religionis preclarum testimonium literae nobis tuae prebuerunt. In quibus cum de hac tanta calamitate Germaniae quae artibus perpetui hostis Dei per eius impios ministros Lutherana heresi infectos procurata est, conquereris, ostendisque dolorem tibi afferre hoc dedecus nominis Christi et christianae religionis maculam atque iniuriam, tum ut vere magnum et pium principem decet, animum prae te fers hanc tantam impietatem et scelus nefarium vindicandi, in quo etiam a nobis postulas ut tibi procedendi adversus ecclesiasticas personas, quas multas labe hac inquinatas esse sentis facultatem et potestatem concedere velimus.

Quam nos mentem et quod prestantissimi principis studium, dignum ista nobilitate et ista virtute quae nobis semper in te egregia et magna perspecta fuit, vehementer in Domino commendamus omnique nostra benivolentia et charitate complectimur, Dominumque Deum supplices exoramus, ut tali et tam catholico principi suoque divinae Maiestatis honori ita dedito secunda omnia et prospera concedere dignetur. Quod vero ad negotium ipsum attinet, credimus nobis tuae esse notum, quo nos studio qua sollicitudine et cura non litteris solum et scribendo, sed legatis nunciis commisariisque nostris mittendis excitare et animare omnes principes Germanie conati fuerimus, ut cum ruina et detrimento christianae verae fidei cladem quoque suam et ruinam coniunctam ne aspernarentur, sed obviarent pravis principiis quorum fines et exitus ad ipsorum primam perniciem essent erupturi; in qua admonitione et cohortatione a nostri pontificatus initio usque ad hunc diem assidui fuimus, dolentes et gementes tum exitium animarum quarum praecipue nobis cura a Deo demandata est, tum istius nobilissimae et nobis charissimae Germanicae nationis dam-

num et ignominiam; quas nostras hortationes cum plures et maiore studio suscepissent, esset nunc illi populo a Deo facta salus; sed neque desistemus hoc idem agere per occasiones temporum. Nunc quidem quod ad tuas postulationes et pia ac sancta desideria attinet, laudantes summe propositum et prudentiam nobis tuae, quoniam eiusmodi facultatem personis ecclesiasticis tribuere oportet iuxta ordines et regulas sanctorum patrum, qui postea tuae auctoritatis gladio armati mandatum et commissionem suam exequantur, committimus tenore presentium et facultatem amplam damus dilecto filio nostro Erhardo card^{li} Leodiensi; ut ipse, qui et homines et res habet cognitatas, tales personas nominet, quae et virtute et religione et doctrina aptae sint ad inquirendum contra Lutheranos, et eos si convicti fuerint vel cogendum ut resipiscant vel si pertinaces in suo scelere et impietate permanserint tanquam hereticos puniendum; quae etiam personae nominandae tibi gratiae et acceptae esse dignoscantur. ¹⁾ Nos enim talibus qui per dictum cardinalem nominati et a te acceptati fuerint, omnem tenore presentium damus apostolica auctoritate facultatem simul et potestatem contra dictas ecclesiasticas personas, quae compertae in ista nefaria heresi fuerint procedendi etiam dimissa tela iudicaria summarie ac de plano sola veritate inspecta, et si convictae fuerint, illas publice retractare cogendi aut pertinaces et obstinatos extremis suppliciis puniendi iuxta ordinem et morem a sanctis patribus et romanis pontificibus contra hereticos statutum, non obstantibus quibuscumque. Tu ergo dilecte fili in hac pia et catholica mente erga omnipotentem Deum perseverans confidere debbis te premia ab eo digna a nobis quidem omnem gratiam, a cunctis hominibus laudem reportaturum.

Datum Romae die XXIII Aprilis MDXXV Anno secundo. ²⁾

Naar: Balan, Monumenta Saec XVI, blz. 128, 129.

1) hic sequobantur in originali minuta verba postea omissa: „Super quo illius circumspectioni et potestatem concedimus et talis curae suscipiendae onus ac debitum iniungimus.”

aanteekoning volgens Balan.

2) scil: pontificii.

Daar het antwoord van Clemens voor de uitgave van Balan onbekend was, vond ik het noodig dit hier af te drukken en voeg er volledigheidshalve Karel's schrijven (uitgegeven naar het oorspronkelijke stuk zelf) aan toe. De brief van Karel was overigens reeds lang bekend, hij komt voor bij Pontanus Hist. Gelr. blz. 720, Knippenbergh Hist. Eecl. Duc Gelr. blz. 143, 144 Mr. G. v. Hasselt Stukken voor de Vaderlandsche Historie 4 dln. 1792—93 II blz. 72, 73. Hunne lezingen verschillen echter op het laatst van den brief zoowel van elkaar als van het oorspronkelijke.

B. STUKKEN BETREFFENDE BENOEMINGEN, COMMISSIËN, SALARIS ETC. VAN INQUISITEURS VOOR GELDERLAND. 1546—1563.

1. *Bestuit van den Keizer, roerende het salaris van de Inquisiteurs, notarissen en procureurs-fiscaal etc. 1 Mei 1546.*

Aangezien de Keizer onlangs eenige inquisiteurs heeft gecommittceerd en doen subdelegeeren, o.a. „in onsen landen van Gelre, Vrieslant, Overijssel, Groningen en Utrecht, heeren Nicolaes de Nova Terra, bisscop van Ebron, ende Bernard Grouwell, prior vanden predickheeren tot Zwoll,” heeft hij besloten ieder der inquisiteurs 32 stuivers 's daags toe te kennen, den notaris 20 stuivers en de procureurs-fiscaal 18 stuivers 's daags voor den tijd dat de inquisiteurs en hun helpers buiten hun woonplaats vaceeren om inquisitie te doen. De vacatiën in Gelderland moet meester Gerard van Renoy, rentmeester-generaal aldaar betalen. Gegeven in de stad Bijns. ¹⁾

Naar de uitgave in J. J. Dodt van Flensburg en H. J. Royaards Archief voor Kerkelijke en Wereldlijke Geschiedenis, inzonderheid van Utrecht 7 dln. 1888—48. Dl. V blz. 318.

-
2. *Subdelegatie van twee inquisiteurs 13 Mei 1546.*

Frater Nicolaus Houzeau, inquisiteur, subdelegeert uit kracht van den bul van paus Clemens VII van 13 April 1525 dien hij hier volgen laat: Nicolaus de Nova Terra, bisschop van Hebron en Bernardus Gruwel, prior der predikheeren te Zwolle tot onder. inquisiteurs.

Dodt. Archief etc. Dl. V blz. 313, 317.

---

1) d. i. Bitché in Elzas-Lotharingen.

3. *Bedankbrief voor het inquisiteurschap van Nicolaas van Nieuwland 3 Juni 1546.*

Nicolaas van Nieuwland bedankt voor de hem 1 Juni toegezonden commissie als inquisiteur, wegens zijn vele bezigheden als pastoor van Haarlem en recommandeert Hermannus Goudanus, deken van St. Marie te Utrecht, Mr. Nicolaus de Castro, theol. licentiatus en Mr. Cornelis Streyen, theol. licentiatus als inquisiteurs in zijn plaats.

Brief v. Nicolaas v. Nieuwlandt aan Lodewijk Schore, president van Z. M's. geheimen raad, naar het oorspr. stuk op het rijksarchief te Brussel uitgegeven in Bijdragen voor de Geschiedenis van het bisdom Haarlem 4de deel 1876 blz. 409, 410.

4. *Correspondentie tusschen het hof van Gelderland en de landvoogdes, koningin Maria over de instructie des inquisiteurs etc. 7 en 19 April 1547.*

4a. *Het hof aan de landvoogdes.*

Aen die Coninghinne.

Allergen. Vrouwe. Den IIIIen dach van dese maent is voir ons gecōmen die Prior van den conuent van den predikren binnen Zwoll, ons te kennen geuende hoe dat hij mitten Bischop van Ebron vijf crachte van zekere pauslicke bulle gesubdelegueert is tot inquisitoren der Ketterie en bij Keij^e Matt geadmitteert ouer dese zijner Mat^s Nederlanden, Ende dat om die selue sijne cōmissie te achteruolgen, hij in desen landen van Gelre tegenwoerdelick gecommen was begherende van ons tott volbrengen der

vurs. sijner commissie adresse en assistencie volgende zekere opene bryeuen ende instructie sijner Mat^t. daertoe dienende. Waerop van hem bij ons beghert sijnde visie van de vurs. subdelegatie en andere stucken, hebben bevonden: In den eersten die vurs. subdelegatie geschiet to sijn vyt crachte van zekere bulle bij Papa Clemens gegeuen tot versoeck hoichlofflicker gedachten Vrouwe Margarita, Regente doen ter tijt ouer Key Mat^s Nederlanden int jaer XV° XXV, Ende dat die vurs. bulle in specie inhoudt, die prouincien in den welcken die selue te wercke gestelt soude worden, in wellicke specificatie het furstendom van Gerre en Graeffschap van Zutphen nit beuonden en worden, wellicke zwaericheyt bij ons den vurs. Prior voirgehouden sijnde, heeft ons dacrop geantwordt, dat int narratiff der vurs. bulle generalick gementionneert worden die Nederduijtsche landen, Vlaenderen en andere heerlicheyden Key Mat^t subject. Ende int disposityff oick beuonden wordt nae die vurs. specificatie dese generaele clause: „Ende andere vurgeschreuen heerlicheijden” onder wellicke generaele clause, gemerckt 't vurs. narratiff, hem dochte deze landen van Gelre en Zutphen begrepen to worden.

Waerop bij ons hem weder geseyt is geweest, dat ons dochte die selue generale clause alleen gerefereert te moegen worden totten landen en heerlicheyden van de wellicke ter date van de vurs. bulle Key Mat^t besitter ende die vurs. Vrouwe Margareta Impetrante van wegen Key Mat^s Regente was, Ende dat gheen apparentie en was dat die selue Vrouwe Margareta in meyninge geweest was die vurs. prouisie voir de landen bij andere heeren beseten, te begheren, Om wellicke zwaericheyt, hoewel wij dese zaecke geren geuancheert sagen en daertoe oick alle assistencie schuldich ende willich sijn te doen, hebben nochtans vanden vurs. Prior begheert van sijn commissie te willen supersederen ten tijt toe wij Uwe Mat^t hier aff geaduertcert hadden, ten eijnde hij 't zekerlick mochte besoigneren, ende geobvieert mocht worden alle allegatien van nulliteyt die bij eenige particuliere off Steden deses landts gepretendeert soude moegen worden, waer vyt confusie soude moegen verrijsen, vaermede hij te vreden geweest is. Wij seynde Uwe Mat^t hierbij gevueght copie vande vurs. subdelegatie,

Daerenbouen Allergen. Vrouwe hebben wij in die instructie der vurs. inquisitoren gegeuen, beuonden, dat daer wel zwaericheyt inne vallen mocht in desen lande in den articulen die wij Uwe Matt hierbij ouer seynden. Want aengaende den cersten articule sal uwe Mat gelieuen te weten, dat men in dese lande voir een oudt recht ende gewoente houdt, dat men gheen gevangen vyt den steden en mach vueren, noch oick vyt een ampt ind' ander.

Twellick oick die amptluyden int accepteren van hoere officien gewoentelick sijn te bezweren, waeromme alzoo in Kij Mats instructie nit te veranderen en staet, soude ons onder correctie goedt duncken, dat Uwe Mat den inquisitoren dede seggen, dat sij wel doen sullen die gevangen te laeten in de steden daer sij geaprehendeert worden, off indien sij opt platt landt gevangen worden, die selue te doen leyden in de naeste stadt, om daer tegen hen te procederen achteruolgende hoer vurs. instructie.

✓ Aengaende het IIe articule is in allen desen lande een gewoente, dat men alle criminele gevangen op cautie relaxeert, onde sustineren die steden sollick preuilegie en gewoente plaetze te hebben in allen delicten ende crimen oick lese Mats diuine ende humane. Ende hoewel ons tzelue bedunckt te sijn tegen Recht, Reden en billicheyt, zal nochtans van noede sijn daerop te letten ende den Inquisitoren te declareren hoe sij henluyden hier inne sullen hebben te regleren.

Voirt allergen. Vrouwe, Wij houden Uwe Matt geaduerteert van de geloofftenisse den ondersaeten van desen lande gedaen, dat men henluyden nit en soude imputeren noch op leggen die fauten in materie van secten bij hun in tijden van den hertoch van Cleue gedaen, Ende dat daeromme ons onder correctie guedt duncken soude den inquisitoren to doen seggen hen daernae to reguleren. Van alle wellicke zwaericheyt wij Uwe matt wel hebben willen aduerteren, Omme daerop te letten ende obuieren voel inconuenienten ende murmuratien die anders daer vyt souden moegen verrijsen. Ende daernae ons te laeten weten Uwer mats guede gelieffte, om die selue in alle neersticheijt nae onsen cleynen vermoegen to volbrengen.

Allergen. Vrouwe. Wij recommanderen ons in alle oedtmoe-
dicheyt en alle onderdaenicheyt in die guede gratie van Uwe
Mat^t ende bidden den almachtigen die selue in hoogen ende
voirspoedigen regimente lanckleuende te bewaeren. Gescreuen te
Arnhem den VII^{ten} dach Aprillis XVe XLVII stile ¹⁾

Stadtholder ende Raeden.

Naar het oorspr. stuk in het archief van het hof van
Gelderland.

4b. De landvoogdes aan het hof. 19 April 1547.

Edele, welgeboren, lieve ende welbeminde! Wij hebben ont-
fangen uwe briefven van den VIIⁿ ende VIIIⁿ dagen der jegen-
woordiger maent, ende naedien wij deselve, mitgaders de bijge-
lachte stukken, hebben doen duerzien ende visiteren in 's keysers,
ons heeren ende gebrueders, secreten raede, eerst aengaende de
zwaricheyt, die ghij maeckt, den prior des convents van den
predikeren binnen Zwol te admitteren opt stuck van der inquisitie
des geloofs bynnen den furstendom van Gelre ende graefscap van
Zutphen, mits dat de pauselycke bulle, uuyt crachte van dewelcke
hij gesubdelegueert es, deselve landen nyet en begrijpt, ende om
andere redenen bij u geallegueert, begerende hier op te wetene
onse meyninge, soe bevinden wij, dat de voorser. bulle esgenerael,
begrijpende nyet alleenlycken de landen, staende onder zijnder
Mat^t gehoorsaemheyt ende subjectie, mair oick de landen van der
neder-Germanye, ende want tfurstendom van Gelre ende graefscap
van Zutphen zijnder Mat^t toebehoorde lange voor den jaren
XVe vijfendetwintich, date van der concessie van de voorser. bulle,
hoewel dat tselve furstendom ende graefscap bij anderen geoccu-
peert was, soe en behoort nyemant van den steden noch andere
particuliere personen hierinne eenighe zwaricheyt te maken;

---

1) men leze: stilo curie Gelriensis.

ende deghene die onder tdxel van desen souden willen allegueren nulliteyt, zouden hen bethoonen te zeer gunstich ende favorabel den ketters ende anderen, mit eenige secten besmet; ende en es gheene apparentie dat yemant zulcx soude willen bestaen te doene, soe zij tselve bij tijden wijlen heere Kaerle van Egmond nyet en souden hebben dorren doen; mits welcken ghij die van de inquisitie zonder eenige zwaricheyt behoort te ontvangen ende admitteren tot volbringen van zijnen laste, ende hem daerinne alle hulpe, bijstant ende assistencie doen ende bewijzen, zoe dat tot conservatie van ons heyligen kerstengeloove van noode es.

Aengaende de zwaricheyt, bij u bevonden in d'eerste article van des voorsz. inquisitors instructie, nopende tvervueren van den ghenen die gevangen zullen worden, wij bevinden wel redelijk, dat men de waerlijke ende leckenlyuden, die bynnen de steden gevangen sullen worden, daeruuyt nyet en vervuere; maer als van de geestelijke lyuden, men behoort die te seyndene ter plaetsen van der provinciael raede, nae uuytwysen van der instructie, ende achtervolgende dien scrijven wij aen die van de inquisitie hem hierna te reguleren.

Als van de privilegiën ende gewoonte van den lande, dat men alle criminele gevangen up cautie relaxeert, sustinerende de steden van Gelderlandt tselfde privilegie ende gewoonte plaetse te hebben in alle delicten ende crimen, oick lesae Mat^{is} divinae et humanae, hoewel u bedunckt tselfde tegens recht, redene ende billicheyt te zijne, wij en kunnen ons nyet laten beduncken, dat de voorsz. steden zulcke privilegiën ende costumen hebben, ende al waert dat zij die hadden, soe es waerachtich dat zij die nyet gebruyekt en hebben bij tijden van den voorn. wijlen heer Kaerle van Egmonde, dewelcke in zijnen levenc zeer scerpe ende rigoreuse justicie tegens de ketters wel konste doen ende laten geschien, ende es K. Mats wille ende meyninge, dat men van gelijcken noch doe.

Maer soe verre alst betreffen mach de geloofftenisse, den ondersaten van Gelderlandt gedaen, dat men heml. nyet en soude imputeren noch opleggen der faulten in materie van secten, bij hen in tijden des fursten van Cleve gedaen, wij scrijven aen den

voern. inquisiteur, hem hierin te reguleren ende denselven ondersaten uuyt zaken van heuren delicten, bij tijden desselvs fursten van Clove gedaen, ongemoeyt te laten.

Den edelen — van Hoogstraten ende kanselier ende luyden van den rade in Gelderlandt.

op den rand stond: du 19 d'April 47 après pasque.

Naar de oorspr. minuut op het rijksarchief te Brussel uitgegeven door W. Moll, Anastasius Veluanus, in N. C. Kist en W. Moll. Kerkhistorisch archief Dl. I. 1857 blz. 114–116.

5. *Bevel der koningin aan het hof van Gelderland aangaande den inquisiteur Bernard Gruwel. 12 April 1548.*

La reine ayant vue l'instruction donné par le gouvernement et ceulx du conseil en Geldres aux conseillers, maistres Josse Crancvelt et Jehan Egidii, touschant l'inquisiteur de la foy, le prieur des Jacopins à Zwol, s'a trouvé convenir à présent, pour plusieurs bonnes considérations, de faire aulcune défense aud. pryeur, de point continuer sa charge ès aultres quartiers du pays de Geldres et de Zuytphen, ou y envoyer aultre en son lieu, mais que on lui doibt donner pour assistant ung notaire expert et qualifié, pour faire les informations aux gaiges, contenues en ses instructions, et déclairer expressément, qu'il ne doibt procéder à l'exécution de sa charge, sans avoir ung notaire plus expert et qualifié, qu'il n'a eu jusques à présent, et que lesd. du conseil le doibvent pourveoir de quelque notaire qualifié ou qu'ilz lui ordonnent d'en chercher ung, qui à l'advis desd. du conseil soit qualifié et souffisant, et en ce faisant, samble qu'il sera remédié à tous inconveniens, comme plus amplement a esté declairé de bouche ausdits conseillers. Ainsi advisé à Bruxelles etc.

Uitgegeven door W. Moll in diens Anastasius Veluanus blz. 114, extract uit de oorspr. minuut, berustende op het Brusselsche rijksarchief.

6. *De landvoogdes Maria aan het hof van Gelderland over de assistentie der inquisiteurs 29 Mei 1549.*

Marie, bij der gracie Godts Coninghinne-douayriere van Hongrijen, van Bohemen end Regente.

Lieve beminde. U is wel kenlyck, hoe dat de keyser onss heere ende brueder begeerende te versiene totter extirpatie van den secten ende ketteryen hier voertijts gersen, ende gepulluleert in diverse quartieren, heeft doen subdelegueren ende commiteren in den landen van herwertsovere diverse inquisiteurs. Den welcken zijne mateyt heeft doen geven macht ende instructie om hen te informeren van den ghenen die zij bevinden sullen gesuspecteert, geïnfecteert oft belast van de voirsz. secten oft ketterijen, ende doen procederen tegen den beschuldigten navolgende inhouden van den ordonnantien ende placcaten daerop gepubliccert. Ende want zijne mateyt onderricht is, dat eenige van de voirn. inquisiteurs, die geestelijke personen zijn, om nyet genoteert to worden van irregulariteyt, gemeret oick dat de zaken diversch ende zwaer mogen zijn, om te decernerer, zwaricheyt maken, hun informatien to communiceren, ende aen te brengen den officieren-fiscalen de ghene die zij bevinden gesuspecteert oft belast, van tegens de voirsz. ordonnantien ende placcaten gedaen to hebben, daerbij gevuecht dat zonder geassisteert, ende geauctoriizeert te zijne, zijluyden zouden mogen te seer cleynmoedich zijn, om hun debuoir te doen. Zunderlinge als de gesuspecteerde personen van eeniger qualiteyt, ende grooten getalen zijn, mitz welcken de voirsz. delicten zouden mogen ongestrafft blijven, zonder te voerschiene to commen. Daer uuyt meerdere inconvenienten zouden mogen rijzen.

Soe versuecken wij u ende duer expresselycken laste ende bevele van zijnder mateyt ordonneren, dat tallen tijdt ende stonden ende zoo dickwils als ghij bij den voirn. inquisiteurs, oft eenigen van dien des aensocht wesen, ende ghij zulxs van noodt bevinden zult, hen geeft enigen van U off andere personaige geleert verstandich, ende geexperimenteert wesende, soewel om tegenwoer-

dich to zijne totten informatien, die zij nemen zullen als oyck om die te visiteeren, ende voirts u dit te communiceren ende den fiscalen. Om ingevalle ghij die materie daertoe gedisponeert vindt, te doen procederen totter apprehensie van den misdadigen ende pugnitie van dien na vuytwijzen van den voirsz. ordonnancien, de wellicke zijne mateyt wil ende verstaet onverbrelijcken onderhouden ende geobserveert te worden, sonder eenige simulatie. Ende dat ghij van stonden aen ende sonder vertreck doet vernyeuwen de publicatie van dien. Ende des en zijt in gheenen gebreck. Lieve beminde God zij mit U.

Geschreven to Brussel den naestlesten dach van Meye a^o 1549.

get. *MARIE*

VERREYKEN.

Opschrift:

Onsen Lieven ende welbeminden die Stadtholder cantzeler ende luyden van Keyzers Raide in Gelderland.

Naar het oorspr. stuk in het archief van het hof van Gelderland.

---

7. *Gedeelte uit een brief van den stadhouder en het hof van Gelderland aan de landvoogdes, koningin Maria, betreffende het salaris van den inquisiteur Bernard Gruwel, 31 Jan. 1550.*

. . . . . Ten anderen, allergen. Vrouwe! alzoec pater Grouwell alhier gevaceert heeft langer dan den tyt geexprimeert in die bryeuen van assignatie van syn tractement, macckt die landrentmeester alhier zwaerichyt, als redelick, hem syn vacatie te betaelen. ¹⁾ Niettemin alzoec die vursz. pater Grouwell alhier noet-

---

1) Vgl. hierbij de rekening van den landrentmeester Thomas Gramaye over 1550 op blz. LXII.

saeckelick heeft moeten vaceren ende noch zekeren tijt zal moeten vaceren, om saecken, die bij hem begonst zijn, te voleynden, heb ick, van Hoochstraten, hem bij den vursz. landrentmeester doen betaelen, daeromme sal uwe mat gelieuen denselven landtrentmeester to hove kommende, to doen gheuen off ons over te seynden behoirliche ordonnantie, soe van tghene hij alreede pater Grouwell betaalt heeft, zedert exspiratie van sijn assignatiebryeven, ende noch betaelen sal voir den tijt, dat hij hier noitlicken als bouen sal moeten vaceren."

De brief is in zijn geheel te vinden in W. Moll Anastasius Veluanus, in N. C. Kist en W. Moll Kerkhistorisch Archief I blz. 120, 121, uitgegeven volgens het oorspr. stuk op het rijksarchief te Brussel.

---

8. *Het hof van Gelderland aan de landvoogdes, koningin Maria over de inquisiteurs Sonnius en Gruwel. 1 Jan 1550.*

Daar er in Gelderland nog plaatsen waren, daar broeder Bernt Gruwel de inquisitie nog niet had uitgericht en anderen, daar hij deze zelfs nog niet begonnen heeft, en zij vernamen dat doctor Franciscus Sonnius ook gecommiteerd was om in deze landen te inquireeren, hebben zij zich schriftelijk tot hem gewend en van hem vernomen dat hij wel commissie van den paus had om in deze landen te inquireeren, maar niet van den keizer. Had hij die laatste, dan was hij geneigd om een zoo goed werk waar te nemen, voorzover hij van de inquisitie in Holland en Zeeland voor een tijt ontheven kon worden. Dit zou wel kunnen geschieden, als zijn collega, heer Lambert Wilhelmi, pastoor te Delft, daar zoolang procedeerde.

Verder meenen de raden van het hof dat Sonnius hier beter zal kunnen werken dan de pater van Zwoll „wesende zeer harthoo- rich.” Zij verzoeken voorts, daar Sonnius met het noodige gezag moet kunnen procederen, commissie van 's Keizers wege en

mandement tot uitbetaling van zijn traktement en wel zoo spoedig mogelijk, opdat hij „als grootlick van noode is” terstond kan beginnen, waartoe hij dan Gruwels assistentie begeert, tenminste totdat de zaken door dezen begonnen, uitgericht zijn. ¹⁾

De brief is in zijn geheel te vinden bij Moll Anastasius Velluanus in N. C. Kist en W. Moll Kerkhist. Archief Dl. I. blz. 118, 119, aldaar uitgegeven volgens het oorspr. stuk op het rijksarchief te Brussel.

---

9. *Aanteekening over Willem Lindanus als inquisiteur sedert 1563.*

In dit jaar werd Willem Lindanus door de inquisiteurs Joost Tiletanus en Michaël Bajus tot onderinquisiteur over Holland, Gelderland, Friesland en Groningen aangesteld.

Volgens het Repertorium der Hollandsche Plakkaten blz. 112, 113, meegedeeld in G. Brandts Historie der Reformatie. Dl. I 1677 blz. 256.

---

1) Later kreeg Sonnius op zijn beurt hulp. Den 18 Juni 1555 werd aan Nicolaas de Castro, wiens commissie als inquisiteur van 9 Sept. 1550 dateert, bevolen om Franciscus Sonnius in Holland en Gelderland te assisteeren. Vgl. J. J. Dodt van Flensburg en H. J. Royaards Archief voor Kerkel. en Wereld. Gesch., inzonderheid van Utrecht. Dl. V blz. 324 en 325 en blz. 319 en 320.

C. **EXTRACTEN UIT DE REKENINGEN DER LANDRENT-
MEESTERS VAN GELDERLAND, BETREFFENDE DE
VERRICHTINGEN VAN DE INQUISITEURS BERNARD
GRUWEL EN FRANCISCUS SONNIUS, EN VAN BOR-
CHART VAN DEN BERCH, KANNUNNIK VAN St. WAL-
BURG TE ARNHEM. a^o 1547—1560.**

*Rekenyng Gerards vā Renoy cōmissaris upt stuck van de do-
meynen ende incōmen in den landen Gelre ende Zutphen,
doende oick tofficie van ontfanger-generall aldair van
eenen jaren eyndende lesten Decembris anno XVe XLVII.*

fol. XLII verso.

Brueder Bernt Gruwel van Emmerick, commissaris opt stuck van den gelooue de somme van IIe XCIII pont VIII stuyvers van xl grooten Vlaems tpont. Ende dat vuer hondert vyer en tachtentich daegen die hij int bedienen van zijne voersz. commissie in den Furstendomme Gelre gevaceert heeft tot XXXII Stuv. Brabants s'daeges volgende Key. Mats open bezegelde brieven van mandament in dato t'ersten May xlvj ende van copie unt quitancie hier overgelevert wordt indt mitsdyen hier de vuersz.

IIe XCIII pont VIII st.

In margine :

Bij machte van open brieven van commissien onses Heren des Keyzers in date van den iersten in Mey xv^e ende xlvj ende geverifieert inden financiën soe dat beleg dair van copie authentyck hier is over gegeven inhoudende de selve brieven hueren commissien geduerende den tijt van een jaer innegaende xv^{ten} in Mey xv^e xlvj, alsoe duerende bis ten xv^{ten} der selve maent int jair xv^e xlvii mit oick quitancie daer op dienende ende op ten loon van elix sunderlick als in den text.

fol. XLIII.

Dirick Wolff gezworen notaris des voersz. Commissaris van den geloove die somme van clxxvii pont van xl grooten over gelycke

somme hem bij den comissaris Renoy betaelt van dat hij mitten voerg. brueder Bernt Gruwel in den lande gevaccert heeft clxxvii daegen tot eēn carolus gulden s'daechs sich gedraegende ter selver somme als bij copie vanden voersz. brieven die mit quitancie hier overgelevert wordt. Ergo hier den selve. — clxxvii pont.

In margine:

Nota. Gemerot heure vacacien wordden genomen te weten dat brueder Bernt Grouwel tot in November end van den notaris tot in December xc^e xlviij, dwelck is buyten ten tijde vā heuren cōmissien. Oick en houdt hueren quit ¹⁾) egeen specificatyen van de daegen bij hen gevaccert noch oick attestatie van de selvē huere vacacien alst behoort: ideo sy hier van gesproken mit den heeren van de finacie.

De Matt der Coniginne heeft goordoneert als voren by den quoyten deze dachghelden ende vacacien te passeren volgens den open brieven daer van wezende tot d'expiratie van den tweeden jaere ende nu vordere et ideo transz.

Idem over anno XVe XLVIII.

fol. XXXVIII.

Broeder Bernairdt Gruwel, doctor in der Godheyt, prior der predicaren binnen Zwol eñ cōmissaris opt stuck van den gelove in den Lande van Gelre ende Dirck Wolf zynen notaris de somē van ii^e xxi pont iii stuyvers hemlyuden bij cancheller eñ Raiden getanxeert voor hare vacacien te weeten des comissaris van lxxxii dagen eñ des notaris tnegentich dagen die sij in saicken vanden gelove gegevaccert hebben den vi^e October xlviij dair inne begrepen als bij tanxacie eñ quitancie hier overgelevert. Dus hier de selve.

ii^e xxi pont iii stuyvers.

Eerste rekeninge Thomasz Gramaye Rentm^r generael van den domainen Key Mat in Gelrelandt van eenen jaere eindende ultimo Decembris A^o CV^e ende XLIX.

1) d.i. verantwoording.

fol. XLI verso.

Pater Bernardus Grouwel, prior der predicaren binnen Zwolle, inquisitor ende Commissaris Key Mat in saken des heyligen Christenen geloue ende Dirick Wolf notaris inder zelve zaken de somme van twee hondert drye ende tachtentich ponden acht schellingen munte te deser rekeninge. Ende dat over hondert ende negen daegen bij hemlieden inder selver zaken zoo tot Nijmegen als elders gevaceert zedert den lesten Octobris anno acht ende veertich totten xvi Februarij daer naer volgende año xlix den commissaris te xxxii stuvers s'daechs ende den notaris te xx stuvers s'daechs. Als z tselue breeder blijkende bij een ordonancie bij mijnen heere den stadtholder daeruan gegeven, ende onderteckent in date xiiii^{en} Februarij anno xlix, mit quitancie daer toe dienende hier ouergeleuert. Dus hier deselve.

ii^e lxxxiiii pont viii scellinge.

In margine:

Bij machte van der acten ende ordonancie vander coninginne ende der heren van den financiën ende ordonancie van den Stadhouder ende gouverneur van Gelre met quyting daerop dienende hier tzamen ouergegeuen.

Idem over anno XVe L.

fol. XXXI verso.

Van diversche vier persooenen die overmitsz zekere delicten in saken des heyligen cristengeloeven bij den commissarissen boven zekere amende corporeele gecondempneert zijn tot vollust der onkosten te betalene te weten Geerit Biesman xxv dalers, Lysbet Losserts xx dalers, Thomasz Naeyster xv daelers ende Henrick van Steenberghe xii daelders, als blijct bij een attestacie van Loysz van Wesenhagen notaris in saken des heilige Cristengeloeve tot assistencie vanden inquisiteurs gecommitteert hier overgeleuert, mitsgaders oick attestacie vanden momboir Cranevelt dat hij voor elcken daeler maer en heeft ontfangen xxviii stuvers daeromme hier de voers. lxxii daelers makende in munte deszer rekenyng.

c pont xvi st.

In margine:

Bij attestacie onder handteiken van Mr. Loys van Wesenhagen, notaris ende Mr. Joes van Cranenvelt voight van Gelre dienende opten prijs vande daelders in den text geruert.

fol. XLVIII verso.

Doctori Francisco Sonnio, Inquisiteur ende commissaris inde saken des heyligen cristenghelooue de somme van twee en tseventich ponden, ende Loyz van Wesenhagen notaris inder selven saecken de somme van drye ende veertich ponden vier scellingen munte voirscreven onder gelycke somme hemlieden competerende over xxxvi daegen die zij inde affairen huerder commissien gevaceert hebben zedert den xxixen Decembris anno xlix totten iij^{ten} Februarij daer navolgende, den commissaris tot ii pont ende den notaris te xxiiii stuvers s'daechs, allet breder blijckende bij copie authentycke van den openen brieven Key. Mat in date x^a Decembris anno xlix, geresctificeert opten rugge alst behoirt, bij dewelcke den ontfangers vanden exploiten van Hollandt, Zeelandt en Vrieslandt en oick van den furstendomb Gelre bevolen wort den voirsz. commissaris ende notaris zoo wanneer zij bij die Key. Mat Rade aldaer in saken huere officien ontboden wordē, huere vacatien, sommen en pretentien onder huer assumatie ende behoorlijke declaratie te betaelen. Daerom hier bij de selve copie oick copie vande missive daerbij dē commissaris tot Arnhem te comen ontboden is, die men hier mit behoorlicke attestatie ende quitantie overlevert de voirsz. twee sommen tsamen gedragende

cxv pont iiii st.

In margine:

Navolgende den openen bezegelde brieven van commissien ons heeren des Keyzers inhoudende ordinancie ende taxatie in daten ende geresctificeert bij den heeren van den financiën als inden text ende den besloten brief van den Stadthouder en cancelier van Gelre daermede de voirsz. commissaris ontboden is, daer af copie auctentiecke hier werdt overgegeven met quitantie inhoudende attestacie daer op dienende.

fol. XLVIII verso.

Pater Bernardus Grouwel ende Dierick Wolff notaris de somme van tweehondert twee ende tseventich ponden negen scellingen, ter cause van gelycke somme hemlieden bij mijnen heeren die Stadtholder toegetaxeert voir diversche vacatien bij hemlieden in saken des heyligen Cristen gelooue gevaceert. Item, hoewel byder Mat^t vand. Coniginne geordonneert was opten IIIe rekenyng des comissarris Renoy op gelycke partye dat men des Grouwel na expiratie van den II^{en} jaere twelck was in Mayo XLVIII tgeen vacatien meer en soude betalen, werop de lantrentmeester zwaricheyt maecte nochtans als vuyt crachte van een ordonnancie sedert bij de Mat^t vander Coniginne desz aengaende geexpedieert ende byden landrentmeester op zijn I^e rekenyng overgelevert als by taxatie voirst.

IIe lxxx pont IX st.

In margine:

Bij machte vanden acten van de coniginne ende den heeren van der financiën overgegeven op de naestvoirgaende rekenyng fo xli¹⁾ ende ordonnancie vanden stadthouder ende gouvernante van Gelre met quitancie daar op dienende hier overgegeven.

fol. LI.

Den weerdigen pater Bernardus Grouwell de somme van twee hondert negen ponden twaelf scellingen ouer lxxxI daegen bij hem in de saken der inquisitie gevaceert vand III^{en} Februarij totten III^{en} Aprillis ende vanden x^{en} Aprilles totten xvII^{en} Junij anno vyftich, breoder blijkende bij de taxatie vanden Rade die men hier met quitancie ouerleuert, dus hier

IIe IX pont XII sc.

In margine:

Bij machte van den acten ende ordinancie hier voer gecommereert ende ordinancie van taxatien des stadhouders ende canceler van Gelre met quitancie hier ouer gegeven.

fol. LI.

Doctor Franciscus Sonnius commissarius op tstück van der Inquisitie de somme van hondert ende tnegentich ponden munte

1) vgl blz. LX bovenaan.

voirscreven over xcv daegen bij hem in de selve saken gevaceert zedert den XII^{en} Martij totten III^{en} Aprilis ende vanden XX^{ten} Aprilis totten XXIX^{en} Junij anno vijftich, alle die dagen incluysz. Daeromme hierbij zijn attestatie ende quytancie de voirsz.
cxc pont.

Loys van Wesenhagen, notarius in de selue saken de somme van hondert veerthien ponden munte voirsz. ouer gelycke xcv daegen bij hem ten tijde ende in saken voirsz. gevaceert, als blijkt bij zijne attestatie ende quitancie hier ouergeleuert gegeuen.

CXIII pont.

Idem over anno XVe LI.

fol. LIII.

Doctori Francisco Sonnio, commissaris in den zaken des heyligen cristen geloues de sōme van hondert vijftich ponden munte deser Rekeninghe ouer lxxv dagen bij hem gevaceert in der Inquisitiē zoe tot Wel, Venlo, Remunde als Arnhem in de maenden Aprili, Junio, Julio en Augusti blijkende bij desselffs inquisiteurs attestatie en quitancie hier ouergeleuert. Daerom hier
cl pont.

fol. LIIII.

Loys van Wesenhagen, notaris en Dierick Wolff, fiscael opt stuck van der inquisitiē onsz heyligen cristen geloofs de sōme van hondert drie en twestich ponden sesse scellingen ter cause van lxxi dagen bij hemlyuden metten inquisiteurs ende metten Raet gevaccert zoe tot Well, Venlo, Remunde en elders, te wetene voirden notaris XXIIII st. s'daichs facit lxxxv pont IIII scellinge en den fiscael XXII st. s'daichs facit lxxviii pont II scellinge en dat zedert den XXIIII^{en} Maj totten II^{en} Augusti intensiue blijkende bij heurlieder quitancie die men hier ouerleuert, dus hier

clxiii pont vi sc.

fol. LV verso.

Loys van Wesenhaghen, notaris vander inquisitie de somē van zesse ponden ouer gelijcke somē hem toegetaxeert voer vijf daegen bij hem gevaceert, omē opten lesten Septembris LI durch verscrijunge cantzler en raeden van Vuytrecht gecomen te zijn

tot Arnhem, ende met hem gebrocht thebbene alle de stucken die onder hem berustende waeren der inquisitiën aengaende blijkende bij de taxatie die men hier met behoerlicke quitancie ouerleuert dus hier VI pont.

fol. LXVIII.

Frederick Peng, gezwoeren rijdende bode is met brieuen van mijnen heeren vanden rade gereden an doctor Francisco Sonnio, canonic tot Vuytrecht roerende secrete zaecken. Gevaceert als bij der taxatie drie dagen tot x st. s'daegs facit XXX st.

Idem over anno XVe LIII.

fol. LXXIX verso.

Johan Horstman, rijdende bode is met brieuen van den Rade gereden aen Doctor Sonnius en aen den president t'Uytrecht roerende secrete zaeken daerinne hij gevaceert heeft, als bij der ordonnancie hyer ouergeleuert blijet vijf daegen to x st. s'daegs facit II pont x st.

Idem over anno XVe LVI.

fol. CVIII.

Blijkens een post aldaar voorkomende werkte Sonnius in Juni en Juli te Doetinchem, hij procedeerde daar met assessseurs en bracht enkelen van hunne dwaling terug. ¹⁾

fol. CXXXVI.

Jan Gillisz loeper is met brieuen vanden Raede geweest aen Doctor Sonnius inquisiteur des heijligen christengeloues woonende tot Vtrecht etc geuaceert als bij der ordonnancie hier overgeleuert zesse dagen facit XXXVI st.

fol. CXXXVI verso en CXXXVII.

Jan Gillisz loeper is met brieuen van den raide den xxvii^{en} May geweest aen Doctor Sonnius tot Loenen roerende secrete zaeken etc. Daer vore hem toegetaxeert zijn als bij de ordonnancie hier

1) Vgl. een brief van Sonnius aan Viglius. Deze brief is gedateerd op 31 Aug. Deze datum schijnt echter eene vergissing voor 31 Juli, daar de daaropvolgende brief in de chronologisch gerangschikte brieuen op 8 Aug. valt. Deze laatste sprcekt over Sonnius arbeid in Deutichem. vgl. P. F. K. de Ram, *Sonnii Epistolae ad Viglium*, Bruxellis 1850 blz. 12, 14 en 15.

ouergelcuert xx dagen te vi st s'daechs.

VI pont.

fol. CXL.

Bernt van Munster, gesworen gaende bode der Cantzelrie is den 1^{en} Julij met brieven van canceler en raeden gesonden geweest aen doctor Sonnius tot Vtrecht roerende secrete saken, int welck doende hij gevaceert heeft dry dagen te ses stivers s'daechs, facit

XVIII st.

Idem over anno XVe LX.

fol. LXXXVI verso.

Doctor Johan van Stalberge ende Jeronimus Lettin, beyde raden Co. Ma. de somme van twee ponden, ouer gelycke somme hemlieden bij mijnen heeren Canceler ende Raeden toegetaxeert voir huere vacatien om op sint Jans poorte binnen Arnem geexamineert te hebben eenen Johan van Calcar, glaesmaecker, geinfecteert oft befaempt metter secte van Lutherie, als alles breeder blijkt bij een ordonnancie van Canceler en Raeden die men hier met quitantie ouerleuert. Daeromme hier

II pont.

fol. LXXXVIII verso.

Heer Burchaert van den Berghe de somme van acht ponden munte deser Rekening ouer vier dagen vacatien hem bij mijn heeren die Canceler ende Raeden toegetaxeert om gereyst te zijne wt Arnem nae Doetichem omme aldaer to examineren eenen gevangen, genoempt Jan van Calcar, glaesmaccker, die metter secten van Lutherien befaempt waer, als allet breeder blijckende etc. bij een ordonnancie ofte taxatie van Canceler en raden, die men alhier mit quitancie ouerleuert, Daeromme hier

VIII pont.

D. STUKKEN BETREFFENDE VOORNAMELIJK DE VER-
HOUDING DER GELDERSCHE STATEN EN VAN HET
HOF VAN GELDERLAND TOT DE INQUISITIE.

A^o 1556 — Ult^o. 1566.

1. *Extracten uit verklaringen tusschen de Geldersche Staten en het hof van Gelderland gewisseld op 8 Juni 1556 etc. te Arnhem en uitspraak van den koning daaromtrent in 1557.*

a. 8 Juni 1556 ten 11den: Gedeputeerden achten het in strijd, zoo met het traktaat (van Venlo) als met de landrechten, dat de keizer zich voorbehouden had remissie te verleenen van crimina enormia ¹⁾ en gaven daarbij te kennen, dat nademaal het Venlosche verdrag de Gelderschen als onderdanen en lidmaten des Rijks wil aangemerkt hebben ²⁾ en een besluit van den Rijksdag ³⁾ de wijze regelt, op welke ook door den wereldlijken rechter tegen wederdoopers en sacramentariërs mag geprocedeerd en aan zooda-

---

1) waaronder „crimen laesae majestatis” en „ketterie” in de eerste plaats genoemd worden, art. XXIII der kanselarij-ordening van 10 Oct. 1547 bij Mr. Johan Schrassert Codex Gelro. Zutphanicus Harderwijk 1740. Stucken blz. 81.

2) art. 4 van dit verdrag, van 7 Sept. 1543, waar tevens uitlandsche rechtsvordering wordt uitgesloten en het privilegie *de non evocando* bevestigd. Groot Geld. Placaetb. Praeliminaire Punten col. 30.

3) men denke hier aan den Augsburger godsdienstvrede, waar 25 Sept. 1555 bepaald werd dat de stenden des rijks vrij waren om den Katholieken of den Lutherschen godsdienst te omhelzen, dit stond niet aan persoonlijke keus, maar wie zich met den (staats)godsdienst van zijn gebieders niet kon vereenigen, mocht vrijelijk het land verlaten. Andere belijdenissen dan de beide genoemde waren van al deze voorrechten uitgesloten.

nige kettters het vonnis voltrokken worden de koning nu ook billijkerwijs het land met geen vreemde rechters kan bezwaren.

(Zie onder b.)

b. 10 Juni 1556. Het hof hervat, dat zijne majesteit zich bij het traktaat niet verbonden heeft aan eenige misdadigers remissie te geven, en dat het wel een zonderling privilegie zou moeten zijn, waarbij de vorst zich zou verbinden, om alle delicten, etiam maxime enormia, niet slechts bij zichzelf, maar ook bij zijn stadhouder en raden, tot remissie toe te laten; dat overigens, hetgeen de gedeputeerden van vreemde rechters aanvoeren, wel op de inquisiteurs schijnt te doelen, maar dat men te bedenken heeft, dat de koning, schoon deze landen van het Rijk ten leen houdende, daarom niet schuldig is hier de rijkswetten in het beheer der justitie te volgen, en dat, zoo al de rijksverordeningen hier ingevoerd werden, de onderdanen daarbij slecht gebaat zouden zijn.

Regesten door P. Nijhoff in I. A. Nijhoffs Bijdr. voor Vad. Gesch. enz. Dl. X blz. 94, 95, naar stukken uit het archief v. het hof van Gelderland.

c. 11. Juni 1556. Antwoord van gedeputeerden aan het hof. De koning is verplicht als vorst van Gelre in het administree- ren van justitie in zake wederdoopers en sacramentarissen des Rijks ordening of het gemeene keizerlijke recht te volgen. Bij verscheiden brieven heeft de keizer beloofd de Gelderschen niet anders dan als onderdanen en lidmaten des Rijks te behandelen, te zien in het traktaat van Venlo, den conformatiebrief van Spiers, het verdrag van Augsburg, het renversaal van 1549 en den conformatiebrief van 1555. ¹⁾

1) vgl. het traktaat van Venlo art. 4 Groot Geld. Placcaetb. Praeliminai- re Puncten col. 30, den conformatiebrief van Spiers van 22 April 1544, aldaar col. 34 onderaan, het renversaal, bevestigende het traktaat van Venlo, in 1549 door prins Philips aan de kwartieren van Gelderland gegeven, aldaar col. 36 enz, den conformatiebrief des keizers van 3 Dec. 1555, aldaar col 57. Vgl. over het verdrag van Augsburg (1548), waar de betrekkingen der Nederlanden tot het Deutsche rijk werden geregeld, Maurenbrecher, Karl V und die Deutsche Protestanten, 1865. blz. 194.

Daar de landen van Gelre tot de „ryks-stuyr“ ¹⁾ mede aangeslagen zijn en als zij in de betaling verzuimen door den keizerlijken fiscaal worden aangesproken voor het kamergerecht, volgens het verdrag van 1548, zou het onbillijk zijn, dat zij van het Rijk lasten en geen voordeel zouden hebben. Het zou in deze landen een zeer ongenadig en ongewoon ding zijn, ook tot geen heil en welvaart, dat de onderdanen met de heimelijke inquisitie boven het gemeene recht zullen bezwaard worden, daar niemand vrij of onschuldig zoude zijn in zaken, daar getuigen niet genoemd worden, om tegen haar persoon en attestatie te excipieeren en dezelve te wederleggen, of met andere kondschappen en bewijzen zich te verdedigen.

Het straffen der kettters mag men wel lijden, maar het moet volgens stad- en landrechten geschieden enz.

d. 15 Juni 1556, antwoordde het hof en bleef bij zijn gevoelen.

Regesten door Mr. G. A. de Meester Hist. Gen Kron. 1862. blz. 150, 151, archief v. Harderwijk Loq. 3. no 24 a, b en no 24.

e. 26. Jan 1557. deed koning Filips ten antwoord op de naar hem opgezonden stukken ²⁾ eene verklaring uitgaan, waarin hij ten aanzien van de rechtsvordering tegen kettters zeide: dat het verlangen van de landschap (de staten van Gelderland) in strijd was met zijner majesteits hoog gezag; dat zijne meening niet was, dat zijne onderdanen door den geestelijken rechter anders dan naar recht en billijkheid zouden behandeld worden, en dat niemand oorzaak zou hebben om zich daarover te beklagen.

Volgens Nijhoffs Bijdr. Dl. X blz. 96, naar een stuk uit het archief van het hof van Gelderland.

---

1) rijksbelasting.

2) welke ik zooeven meedeelde.

2. *Bezwaren in 1558 en bij s'konings vertrek in 1559 door de Geldersche staten voorgedragen.*

a. In 1558 stonden de staten van Gelderland de door den koning gevraagde subsidie voor den oorlog tegen Frankrijk slechts toe, onder uitdrukkelijk beding dat hun bezwaren tegen de kanselarij-ordering uit den weg zouden geruimd worden, en begeerden op grond van het beschreven recht, van rijksbesluiten, van het Venloosch traktaat en van oude gewoonten ontslagen te zijn van de heimelijke inquisitie, met welke niemand, hoe vroom en Katholiek ook, zeker kon zijn van lijf en goed. Filips kwam echter hunne klachten niet tegemoet.

Nijhoffs Bijdr. Dl. XI blz. 96.

b. 1 Mei 1559 besloot de landschap op het verzoek des konings om voor diens vertrek gezanten naar Gent te zenden, daaraan voor ditmaal te voldoen, doch onder protest dat dergelijke oproepingen in het vervolg niet meer zouden geschieden, zijnde tegen 's lands vrijheden. Zij moesten bij den koning nogmaals op herstel der kanselarij-ordering aandringen. Vijftien personen werden gecommitteerd.

De Meester Hist Gen Kron. 1862 blz. 155, archief van Harderwijk Loq 3 no 26.

c. 8 Aug. 1559 geeft de koning aan de gedeputeerden te kennen, dat hij op hunne doleantiën besloten heeft, zooals hun de stadhouder op den eerstvolgenden landdag zal verklaren.

G. v. Hasselt Stukken voor de Vad. Hist. I blz. 18 enz.

d. 20 Febr. 1560. Antwoord van de landschap op de mededeeling des stadhouders, waarbij zij klaagt dat hare vertoogen bij den koning, om verandering in het stuk van justitie en inquisitie zonder gevolg zijn gebleven.

P. Nijhoff, Inventaris van het archief van Arnhem blz. 237.

3. *Deputatie van het hof van Gelderland bij des konings vertrek. Augustus 1559.*

Ook het hof had bij het afscheid des konings zijn gezanten gezonden, die een memorie overleverden, waarover ik dit stukje vond:

Extraict vuyt zekere memorie van diversse abwyzen, ongehoorsaemheyd, ende ouergrepen soe well tegens sijner Co Mats hoicheyt als tegen onsen heyligen Christengelooue bij verscheyden onderdanen des furstendombs Gelre ende Graeffschaps Zutphen voirgenomen end aengricht. den commissarissen soe to houe reysen solden mitgegeven ende bij sijner Mat daerop gesloten ende geresolueert binnen der stadt van Gendt den IX^{en} dachs in Augusto XV° negenenvijftich, onderteikendt phle. ¹⁾

Die van den raede sullen sich halden in oire possessie, ende ingeuall van eenige resistencie sullen hierin moegen versien, als sij bevinden sullen te behoiren.

Ende eyntlick is die ongehoorsaemheyd in desen landen zoe verre gedegen, dat men in voelen ampten ende meest allen steden sich weigerich halt den commissarissen soe bij den stadtholder, Canzler, end Raeden vuytgeschickt worden om informatie te nemen, toe te laeten om getuigen to hoiren off anders oir beuell nae te gaen, twellick immers nyet en behoirt gestadet to worden, soe verre die justicie oiren vuytganck hebben sall.

Het rechts gedrukte is ongetwijfeld een deel van de memorie, het links gedrukte van het antwoord des konings. Dit stuk trof ik aan in Papiers d'Etat et de l'Audience no. 301.

(Correspondance de Gueldre et Zutphen no. 3) blz. 261 recto op het rijksarchief te Brussel.

Gachard heeft ongetwijfeld de memorie, waarvan ik een extract vond op het oog, waar hij spreekt over een „Sommer recueil” van de instructie, door den kanselier van Gelderland (Adriaan Nicolai en den

1) de gewone verkorting van „Philippe”.

raad Godert Pannekoek overgeleverd en het antwoord door Tisnacq in naam des konings gegeven, het eerste in origineel, het tweede in minuut op het rijksarchief te Brussel bewaard. Hij haalt een en ander uit het eerste stuk aan. Sedert de verovering van Gelderland door den keizer, zeggen de leden van het hof:

„Il semble que le gouvernement et régime de ce pays a esté institué par trop doux et libéral, entremeslé de certaine dissimulation, et que par là il se treuve que l'obeysance y est peu à peu diminuée et se diminue de jour à aultre.”

Voorts nog:

„Que combien (loué soit Dieu) la religion anchienne catholique soit audict pays en général bien et deuement observée, ce nonobstant il se treuve que, par contagion des pays circumvoisins, journellement quelques ungs s'infectent des erreurs et opinions damnées, et que aucuns de la noblesse et des plus grandz en ce regard se portent et gouvernent indeument, au grant scandale et détérioration de tout le pays etc.

L. P. Gachard, Correspondance de Marguerite d'Autriche, duchesse de Parma avec Philippe II 1867—1870 2 Dln. blz. 16 in notis.

4. *Deputaties van de staten betreffende de kanselarij-orde en de inquisitie etc. a^o 1560—1564.*

a. 22 Febr. 1560. De landschap besluit een gezantschap naar Brussel aan de landvoogdes te zenden om aan te dringen op herstel der grieven en het aanstellen van een nieuwen stadhouder.

P. Nijhoff. Inventaris v. het archief v. Arnhem blz. 238.

b. Aangaande dit gezantschap, dat in Maart ¹⁾ te Brussel aankwam blijkt een en ander uit een brief door de hertogin 23 April hierover aan den koning verzonden, waaruit ik hier een en ander laat volgen:

23 April 1560. Met het antwoord dat de stadhouder namens

1) Slichtenhorst Geld. Gesch. blz. 502.

den koning op hunne klachten gegeven had toonden de staten zich niet tevreden „et ont depuys envoyé vers moy leurs députez, me faisant remonstrer trois poinctz, à scavoir: . . . . 1) *tiercement* que ledict pays ne fust grevé par inquisitions ou procédures nouvelles au faict de la relligion, prétendans cela estre contre le traicté de Venloe.” De hertogin gaf hun hierop, na overleg met den stadhouder, graaf Hoorne, den kanselier Adriaan Nicolai en graaf Christoffel van Meurs, een antwoord (dat zij hierbij aan den koning verzendt) waarover de afgevaardigden zich geenszins voldaan toonden. Verder zegt de hertogin, na op het spoedig aanstellen van een nieuwen stadhouder te hebben aangedrongen „et estant le poinct de la relligion la plus difficile et délicate, ne sera que bien que Vostre Majesté recommande bien expressément l'observation et soing d' icelle sur touttes aultres choses de tant mesmes que, pour la voysinance avec les aultres pays, aucuns des plus grands audict Gheldres commencent à clocher et gaucher du chemin droit en cest endroit, que me faict dire aultre foys que le myeulx sera que, le plus tost que faire se pourra, Vostre Majesté se résolue d' ung gouverneur.”

Gachard. Corresp. de Marg. de Parme I blz. 180, 181.

c. 11 Mei 1560, antwoordde koning Philips: „Celle que vous avez faict faire sur les trois poinctz, remonstrez par ceulx de Gheldres m'a samblé très-bien.”

Tevens moet den nieuw te benoemen stadhouder aangeschreven worden: qu'il aye soigneux regard aux nouvelles sectes. I I blz. 186.

d. Wat de landvoogdes betreffende de inquisitie ten antwoord gaf blijkt uit een brief van:

11 Sept. 1566, 2) waarin de hertogin aan den stadhouder schrijft dat men de prediking der nieuwe leer niet moet toelaten

1) de beide andere punten betroffen de rechtsmacht van het hot die hun te groot voorkwam, en het spoedig aanstellen van een nieuwen stadhouder, waarop zij aandrongen. De graaf van Hoorne was reeds tot admiraal aangewezen, maar nog niet van zijn stadhouderschap ontslagen, wat hij weinig waarnam. Vgl. v. Hasselt Stukken voor de Vad. Hist. I, blz. 7.

2) vgl. Bijl. I D, 2

„et de tant moins que (comme avez bien souvent entendu) les députez des étatz dudit pays de Gheldres et Zutphen, tant à Gand au parlement de sa Majesté vers Espagne que icy vers moy, requerans que l'on n'employast les inquisiteurs au dit pays, se ont toujours laissé entendre et promis, qu'ilz vouloyent maintenir l'ancienne Religion Catholique, et eulx mesmes tenir la main au chastoy de ceulx, qui y contraviendroyent, surquoy leur fust dict, que se conduisant ainsy, l'on n'auroit accasion d'y envoyer aucun inquisiteur, comme aussy n'a esté fait depuys.”

Nijhoffs Bijdr. Dl. IV. blz. 222.

e. 26 November 1560. (Dinsdag na Catharina). De landschap verklaart geen genoegen te nemen in de commissie des stadhouders, waarin opgedragen wordt zorgvuldig toezicht te nemen in het corrigeeren en straffen van de Lutheranen, herdoopers en andere ketters ¹⁾, want daarmede zou de inquisitie worden ingevoerd.

De Meester Hist Gen Kron. 1862, blz. 157, archief van Harderwijk.

f. 29 Nov. 1560. De landschap zendt nogmaals 17 personen naar den stadhouder en de landvoogdes om op herstel der grieven aan te dringen, welke personen, waaronder Willem graaf van den Berg als bannerheer de eerste is, met een volmacht voor twee jaren worden voorzien. ²⁾

P. Nijhoff, Inventaris van het archief van Arnhem blz 238.

g. 4 April 1561 antwoordde de landvoogdes, dat wat de rechtsvordering tegen die misdrijven waaronder de ketterij behoorde, ³⁾ betref, door de nieuw opgestane secten de eendracht geheel dreigde verstoord te worden; dat voor zoover de ambtlieden en gerichtten hun uiterste best deden om de ketterijen te weerstaan en de daartegen uitgevaardigde plakaten te achtervolgen, het onnoodig zou zijn, daartoe andere middelen aan te wenden, in het tegenovergestelde geval zou de koning

1) vgl. v. Hasselt Stukken voor de Vad. Hist. I, blz. 24, waar de commissie des stadhouders, gedateerd 15 Juni 1560, wordt aangetroffen.

2) het kwartier van Zutphen deed hieraan niet mede.

3) nl. de crimina enormia.

daarin anders moeten voorzien: dat was overeenkomstig het traktaat ¹⁾ dat zijn plicht jegens God Almachtig.

Nijhoffs Bijdragen Dl. X blz. 98.

h. 17 April 1564 verschenen op nieuw gedeputeerden van de landschap te Brussel, waar Leoninus het woord deed. De stadhouder was daar toen ook. Het hof had den stadhouder voorgehouden dat de afgevaardigden niet behoorden te vergaderen zonder toestemming des konings of van den stadhouder. Leoninus antwoordde daarop dat zij vergaderen mochten zoodra in den lande eenig gebrek voorviel, dat daarover voor honderd en meer jaren verdragen waren gesloten en door de Hertogen tot op het traktaat van Venlo steeds bevestigd; blijkens de acten van 1418 en 1423 en anderen.

Bij hun vertrek werd den gedeputeerden op het hart gedrukt de religie vooral wel te onderhouden. De Veluwe was hierbij vertegenwoordigd door Johan van Hell, Johan tho Boccop, Dirk Ripenbant, Jacob van Ommeren en Zweer van Hoelcum.

De Meester Hist Gen Kron. 1862. blz. 165—171, archief v. Harderwijk Loq. 3 no. 28 c.

i. Nov. 1564. Het verbond van bannerheeren, ridderschap en steden ²⁾ wordt door het kwartier de Veluwe, vertegenwoordigd door 38 personen, goedgekeurd, al wat behandeld wordt zal geheel en verzwegen worden. In dit verbond was blijkens den verbondsbrief vastgesteld, dat het hoog noodig was te begeeren dat de tegenwoordige kanselier en raden als uitheemsche personen, of de onderdanen in strijd met de vrijheden bezwaard hebbende, afgezet worden. Dat dit den stadhouder zal meegedeeld worden, niemand zal voortaan op het schrijven van kanselier en raden verschijnen, de verdragsbrief zal 10 Dec. bezegeld worden.

De Meester Hist Gen Kron 1862. blz. 172, 173, archief v. Harderwijk Loq. 4 no 5. Loq. 3 no. 28 a.

1) van Venlo.

2) dit was de „union van 1564,” die wij vervolgens zullen ontmoeten en waar ook van Hasselt Stukken I blz. 127 in een verslag van den 30 Dec. 1566 gehouden landdag van spreekt. Schrassert gaf in zijn Codex Gelro-Zutphanicus Stucken blz. 497 etc. een verbondsbrief van 1563 uit, waarschijnlijk van een verbond dat het onze voorbereidde; ook het kwartier van Zutphen deed daaraan mede.

5. *Schrijven van het hof over het verbond van Nov. 1564.*

20 Dec. 1565.

20 Dec. 1565, schreef het hof een brief aan de hertogin van Parma. Daarin beklagen zij zich dat de gedeputeerden van Gelre en Zutphen op eigen gezag landdagen uitschrijven, op welke landdagen velerlei wordt ondernomen „dat tegens sijner Mats^s hoicheyt und gerechtigheyt” strijdt.

De gedeputeerden, zoo deelen zij aan de hertogin mede, zullen komen tot Uwe Hoogheid o. a. om verandering van de kanselarij-ordening te verkrijgen.

Het hof waarschuwt de hertogin voor hunne plannen. Zij zijn voor zeker onderricht „dat die nyenwe ende alde gedeputeerde off vrunden van deputatie (soe men die noempt) gesloten sollen sijn, jaerlicks eene gemeyne versameling in eene der vier hoofsteden te houden, in wellicke dan zij allerleys tracteren ende sluyten sullen nae oiren waelgefallen: jae oick dat sij, als wij verstaen, algereets eenen verbondt off confederatie gemacckt, twellick sij noemen die Union, daer voele dingen in begrepen, die sij te obserueren und doen obserueren gemeynt sijn, und die oick vast bij den principalen van adel beteyckent sol sijn, doch so secreet gehalden wordt, dat men nyet daertusschen khomen, noch copie daer aff gekrygen kan.”¹⁾

Volgens Nijhoffs Bijdragen Dl. III blz. 43, waar deze brief in zijn geheel naar de minuut uit het archief van het hof van Gelderland wordt meegedeeld.

1) Nijhoff teekent hierbij aan, dat die verbondsbrief tot nu toe onbekend is gebleven, het is echter niet twijfelachtig of het hiervoor door mij in excerpt meegedeelde stuk van Nov. 1564 is bedoeld, vgl. de vorige aantekening.

6. *Correspondentie tusschen de landvoogdes en het hof van Gelderland over de handhaving der inquisiteurs, 18 Dec. 1565 en Jan 1566.*

a. 18 Dec. 1565. De Regente aan het hof over de expresse bevelen van den koning ten opzichte van de religie, het achtervolgen der vorige plakkaten en van het concilie van Trente en het handhaven der inquisitie, met bevel alle drie maanden een omstandig rapport te doen. Hierbij: „extraict de la dernière lettre de S M à la duchesse sur le fait de la religion,” ¹⁾ inhoudende: 1e de oude plakkaten te executeeren, 2e het handhaven der inquisiteurs, 3e het achtervolgen van het concilie van Trente, 4e den gekozen bisschop van Roermond ²⁾ in possessie van zijn bisdom te stellen.

Regest naarden Catalogus van W. baron van Spaen over het archief van het hof van Gelderland 1543—84 (in- en uitgaande brieven van het hof), berustende op het archief te Arnhem.

b. (Jan?) 1566, (zonder dagteekening). *Het hof aan de regente.* Wat de inquisiteurs betreft, hebben zij geholpen. Bernt Gruwel en daarna Sonnius in den tijd van den stadhouder van Hoogstraten te Harderwijk en te Elburg en daarna te Nijmegen, vervolgens te Venlo en Roermond, ook later te Doetinchem, verder melden zij dat ook „hyer binnen Arnhem, bij den Raede, als assessseurs geassisteert zijnde, bij den seluen Sonnum een

1) bedoeld moet zijn een van de beruchte brieven door den koning 17 Oct hierover aan de landvoogdes verzonden, welke brieven in den staatsraad een storm teweeg brachten. Daar weigerde ook de graaf van Megen de geloofsrechtters in Gelderland behulpzaam te zijn, ja hij drong naar aanleiding van het beveldschrift der hertogin, hierboven meegedeeld, op zijn ontslag aan, vgl. J. van Vloten, *Nederland tijdens den Volksofstand tegen Spanje* 2de uitgave 1827. 2 Dl. I blz. 42, 43, en Dr. Jan ten Brink, *De eerste jaren der Nederlandsche revolutie* 1882 blz. 146, 147, vgl. ook een brief van de hertogin 27 Juli 1566 aan koning Philips geschreven in L P Gachard *Correspondance de Philippe II* 4 Dln. 1848—62 I blz. 429, 430.

2) nl Willem Lindanus, vgl over hem Bijl II B. 9.

sentencie tegen eenen Heren Berndt Haze, pastoir to Hattem gewesen is, sonder dat yeweret eenige inquisiteur eenige inquisitie (die men toegelaten heeft) alleen ende sonder bijwesen eeniger commissarissen van den Raede gedaen hebbe."

In de dagen van Megen is er verder geen inquisitie geweest en men zou er nu als nieuwigheid vreemd van ophooren, daar aan de gedeputeerden van de landschap door den koning beloofd is geen inquisitie in te voeren, zoolang, gelijk het geval is, goede justitie door de overheid tegen de kettters wordt geadministreerd.

Naar het oorspr. stuk in Papiers d' Etat et de l'Audience no. 302 (Correspondance de Gueldre et Zutphen no 4) blz. 6 recto en 9 verso op het rijksarchief te Brussel.

7. *Extracten betreffende de vergaderingen der Geldersche staten in 1566.* ¹⁾

a. 17 Mei 1566 vergaderde de landschap te Zutphen. De handelingen dragen het opschrift. „Valcant et percant qui inter nos disidium quaerent." De secretaris van Nijmegen, Johan van der Have brengt rapport uit over zijn wedervaren te Brussel, er wordt besloten opnieuw afgevaardigden te zenden, ten einde de door de landschap opgestelde kanselarij-ordening bestendig te krijgen. Tevens werd het verdrag van eenigheid hernieuwd. Eene instructie werd aan de nieuw benoemde afgevaardigden, den graaf van den Berg, Gerrit Ingen Nuyland en Cornelis van Wese meegegeven, waarin op het herzien der landrechten werd aangedrongen. Daar Dr. Cobelius naar den rijksdag te Augsburg was, zullen zij niet vertrekken voor zijne terugkomst, waarvan Leoninus kennis zal geven. (zie onder b).

1) vgl bij het hier volgende G. van Hasselt. Stukken I blz. 66—86.

b. 18 Mei 1566, besloot de landschap tevens de regentesse te verzoeken van de gevaarlijke inquisitie ontlast en ontslagen te blijven, ¹⁾ reeds in 1556 en 1560 hadden zij dit ook gevraagd, zij was nu in eenige landschappen ingevoerd, dat maakte bevreesd. Zij begeerden niet anders dan als lidmaten des heiligen Roomschen rijks, in kracht hunner privilegien, gehouden te worden, immers zij doen niets tegen God en de Christelijke leer; de overtreders mogen uit kracht van het Venloosch traktaat etc. voor stad en landrechten ter verantwoording en justitie staan.

De Meester Hist Gen Kron. 1862. blz. 175, archief v. Harderwijk Loq. 30 no 29 a. b. c.

c. 23 Mei 1566, schreef graaf Willem van den Bergh een brief aan graaf Lodewijk van Nassau, waarin hij zeide:

„Quant à cartier de pardechà, nous avons tenu dernièrement une journée à Zutphen, asscavoir tous les députés du pays ensemble, le 17e de May, où avons conclud présenter aussy ung requeste au Roy, et en tiendront encore ung aultre lundy prochain 26 du May, en laquelle espère m'y trouver aussy en personne, pour tant myeux faire mon devoir, et espère que le tout aura bonne fin. A la reste tout est icy paisible, niatmoins s'il advenoit aultre chose que raisonnable, ilz ne sont nullement délibérés endures telles choce, comme savés, ains plustost jusques au dernier homme la perte.” ²⁾

1) 24 Maart 1566 was een verbond tegen de inquisitie ontworpen, maar eerst later door de staten geteekend. Het is onzeker of alle kwartieren hiermee zich vereenigden, zeker is dit aangaande Nijmegen en de Veluwe. In het „compromis der kooplieden” wordt hierop gedoeld. vgl. Tadama Gesch. v. Zutphen, blz. 190 en M L van Deventer. Het jaar 1566. 's Hage 1856 blz. 74.

2) Groen onderstelt dat met die gedeputeerden, die 17 Mei vergaderen, zij bedoeld werden die voor de uitvoering van de beloften, aan de hertogin door de verbonden edellieden gedaan, moesten waken, namelijk voor de algemeene rust in het land. Hiertoe waren in Gelderland de graaf van den Berg, de Heer van Well en de Heer van „Gores” (lees van Goer?) aangewezen vgl. het aangehaald deel der Archives blz 61. Echter zeker ten onrechte, uit datum en dag evenals uit den inhoud blijkt dat de landdag bedoeld is. Vgl over den aard van het rekwest de vorige aantekening.

G. Groen van Prinsterer, Archives de la maison d'Orange.
1^e Serie 10 Dln. 1841—47. II blz. 122.

d. 15 Aug. 1566. In een brief dien de stadhouder, graaf van Megen dien dag aan ieder der vier hoofdsteden (Nijmegen. Roermond, Zutphen, Arnhem) schreef, deelt hij mede, op de jongste samenkomst die de kleine en groote steden met hem te Nijmegen hadden, verklaard te hebben, dat hij van den koning hoopte te verkrijgen, dat deze landen vrij van de inquisitie zouden blijven, voorzooverre zij de „geferlicke und onbehoirlicke” predikatiën tegenstonden en hunne ouden roem in dezen ophielden. Voorts machtigt hij de steden aanstonds ieder de stenden ¹⁾ van hun kwartier aan te schrijven zoo spoedig mogelijk hierover saam te komen. Tenminste voor het einde van Augustus moet hij hiervan bericht hebben, daar hij weldra op reis moet.

Volgens Nijhoffs Bijdr. IV. blz. 51, 52, waar de brief naar de oorspr. minuut in het archief van het hof v. Gelderland wordt megedeeld.

e. 18 Aug. 1566. De magistraat van Arnhem schrijft aan dien van Nijmegen, dat de stadhouder hun een geschrift had overgeleverd, waarbij de inquisitie werd afgeschaft, mits men zich in den godsdienst behoorlijk gedroeg.

P. Nijhoff, Inventaris van het archief v. Arnhem, blz 249.

f. 1 Sept. 1566. en volgende dagen was de landschap te Nijmegen bijeen. Daniel Rensen, secretaris van Harderwijk, verklaart: „dat hij deposant op ten 1^{en} Septembris A^o LXVI ver- gangen tho Nijmegen mit etliche Gedeputeerde der stadt Harderwijk tho Landdage beschreven zijnde, die praedicatie der nyer Leringe aldaer gehoert ende dat ter seluer tijt bij Gedeputeerde der Religion halven getracteert zij worden, dat men een Lantdach aen mijn Genaedigen Heer den Stadholder versoucken solde, als bij den afgescheyt, daer van gemaect warde, tho hij die spreekt sich refereert.”

Confessies van Daniel Rensen in G. van Hasselt Stukken II blz. 87.

1) d.i. bannerheeren, ridderschappen en steden.

g. 7 Sept. 1566. Memorie van hetgeen de afgevaardigden van Harderwijk in last werd gegeven naar den landdag te Nijmegen. Zij zullen verklaren de afstelling der inquisitie is op de voorgeslagen voorwaarden ¹⁾ niet aannemelijk, men moet als lidmaten des heiligen Roomschen rijks alle vrijheid en privilegiën, inzonderheid in zaken den godsdienst betreffende, begeeren. Indien de koning dat niet wil, maar met geweld indringen wil, dan zullen de afgevaardigden verklaren, genegen te zijn te treden in het opgerichte verbond, want schoon men den koning van harte is toegedaan, nochtans zal men tot afstelling der inquisitie en behoud van den gemeenen vrede en welvaart, lijf en goed opzetten.

De Meester Hist Gen Kron. 1862, blz. 176, archief van Harderwijk Loq. 82 no 26.

h. 11 Sept. 1566, schrijft de hertogin aan den stadhouder, graaf van Megen, over de samenkomst, die de staten ter zake van de religie willen houden. Zij had den stadhouder advies gevraagd, maar deze weet niet, wat te raden. Zij heeft daarop deze vraag aan den staatsraad voorgesteld, die meent dat de Geldersche staten, die noch inquisitie noch plakaten als andere staten hebben, zich niet hebben te beklagen. Zij heeft voor eenigen tijd naar aanleiding van dergelijke verzoeken van andere staten den koning geschreven. Daar zij wil „que l'ordre et remède fust uniforme partout” raadt zij hem aan hun geduld te verzoeken tot op het besluit des konings.

In zijn geheel, naar het oorspr. stuk uit het archief van het hof. van Gelderland in Nijhoffs Bijdragen, Dl. IV blz. 221—224.

i. (Oct.) 1566, schrijft de graaf van Megen aan de hertogin. Hij heeft aan het hof de vraag voorgelegd wat tot stilling der troebelen te doen en of het hun niet wenschelijk toescheen de staten toe te staan „concepvoir quelque manière de viure et ordonnance au fait de la religion, jusques à la venue du roy, et

---

1) nl. handhaving der katholieke religie, die de staten beloofden, vgl. hiervoor d.

que par les estats généraulx aultrement fust ordonné, ou quelque aultre semblable." Het hof was echter, na rijp beraad, van oordeel: „que la convocation des estatz pour astheure ne seroit aulcunement duisable, ains qu'elle donneroit plustot occasion d'augmentation que de moindrissement dessus dits troubles et esmotions."

Het raadt daarentegen aan krijgsvolk te werven et daarmee spoedig de oproerigen ten onder te brengen „car il n'y at encores que quatre villes infectées et la pluspart des bourgeoys est encores bonne, et ne faisons doute que s'ilz veoyent quelque procès de nostre costé, ilz se mettroient du costé du roy, or si vostre Altèze tarde longuement, il est à craindre, que les bons se gasteront avecq les mauvais." De stadhouder wil echter „que cest ordre fust général, à scavoir en toutes les villes, là où on a presché depuys l'appointement fait" ¹⁾ dan hebben de geuzen, volgens hun belofte geen recht hen te helpen en men bewaart tot op nader orde, wat te bewaren is. Voorts meent hij dat de landvoogdes, indien zij hiertoe genegen is, daarvan in kennis stelle, „ces trois seigneurs, quy ont traicté avecq eulx, affin qu'ilz leur en advertissent et qu'ilz ne pensasent que la levée, que vostre Altèze faist, fust pour leur mal faire."

In zijn geheel uitgegeven naar de coerspr. minuut in het archief van het hof v. Gelderland in Nijhoffs Bijdragen Dl. VII blz. 51 en 52.

j. 30 Dec. 1566. Op de vergadering der landschap toen gehouden kwam antwoord in van de hertogin, tot wie men zich bij gezantschap gewend had om een landdag over de religie te mogen houden. De vier afgevaardigden, Doctor Dederick Doyer, Dederick van Lijnden, heer tot Hemmen, Wilhelm van Merwick

---

¹⁾ Het accoord van 23 Aug. 1566, door de landvoogdes in overleg met Oranje, Egmont en Hoorne met de verbonden edelen aangegaan, waarbij de prediking der nieuwe leer werd toegestaan op die plaatsen, waar zij tot nu toe plaats had, maar overal elders werd verboden. vgl. Jan ten Brink, De eerste jaren der Nederlandsche revolutie 1882 blz. 189, 190.

en Cornelis van Wese brachten uit Brussel hierop afwijzend bericht. 1)

v. Hasselt Stukken I blz. 126, 127, vergeleken met v. Hasselt stukken II, blz. 99 (in de confessie van Daniel Rensen,) en v. Hasselt Stukken I blz. 117, waar het antwoord der landvoogdes, gedateerd 11 Dec, wordt meegedeeld.

---

1) als het doel van dien landdag gaven de staten op: „die vortganck van den nyeuwe secten toe schutten, ende die onderdanen des vorser. Furstendombs Gelre ende Graefschaps Zutphen, sonder wijder verloop, commotie ende oproricheit in enicheit toe behalden.” Van Hasselt Stukken I blz. 117.

III. Stukken betreffende de godsdienstige gezindheid van Hertog Karel van Gelder. 1530—1535.

1. *Aanteekening uit het reces van de dagvaart te Lubeck a^o. 1530.*

„Item die scrijffen des Fursten van Gelre gelesen tot onscholt der van Nimegen, Ruremond, Arnhem, Zutphen, Groenynghen, en vermeldende sijn Genade, als diener ende ondersaith Rom. Keys. Majt, van den sijnen niet dechte te lijden mitten Luteraenschen ketteren te communiceren. Hem geantwoirdt bij den Doctor van Bremen, dat noch ter tijdt nyemandts voir ketter verwonnen were, en dairum oick nyemandts behoirden te schelden.”¹⁾

Uitgegeven door P. C. Molhuizen in Nijhoffs Bijdragen Dl. I, blz. 175 en 176 (Uittreksel uit de Recessen der Hanze-steden etc.)

2. *Instructie voor het krijgsvolk van hertog Karel a^o?*

„Ten sesten sullen die Lantsknechte kercken, kluysen, kloisteren, kraemvrouwen, jonckvrouwen ind alde luyden, onberoiff, onbeschedicht, onbelastert laten, oick bij Goids Martyr ind Lyden niet zweren, indem eyne off meer sulx dede, ind eyn ander sulx niet anbracht, sullen beide gestraiff worden, sunder gnaide.”

Uit een artikelbrief van hertog Karel meegedeeld door G. v. Hasselt. Geldersche Oudheden 1806. blz. 340.²⁾

1) In 1540 en later onder Karel V en Philips kwamen on weer Gelderschen op de Hanze-vergaderingen, gelijk uit de recessen blijkt.

2) vgl. hierbij Slichtenhorst Geld. Gesch. blz. 425.

3. *Bevelschrift van Hertog Karel aan de stad Elburg,
26 April 1531.*

Hertog Karel beveelt de stad Elburg, Steven van Prumelles, proost van St. Pieter ¹⁾, in zijne geestelijke jurisdictie behulpzaam te zijn. Deze moest de „jurisdictien in onsen landen reperieren, voirt die groete sunden ind gebrecken, die daigelix leyder onder den geistlicken ind werltlicken geboeren, aantreffende Got almechtich ind der zielen, omb die nae Rechten ind alde gewoenten der heyligen Kercken te remedieren.” ²⁾

Naar het oorspr. stuk in het archief van Elburg, Lade 16 no 16.

---

4. *Hertog Karel van Gelder aan den graaf van den Bergh
en den jonkheer van Bronkhorst, April 1534.*

Waelgebaren ind edel lieve Neve!

Soe van noiden is, Gott almechtich aen to roepen ind te bidden omb gracie ind gnaede tegens die Lutheriaensche ketterie, dair, Gott botert, groite dwalinge op voele plaetsen nu ter tijt af is, waeromme wij begeeren uwe liefde in oeren gebiet bestellen willen, in alle Kerspel, Kercken ind Cloisteren idt weerdige heilige Sacrement tegen sulcke ketterie mit devotie eynen reyse verdraigen weerde, mitten Heilichdomme in den Kerspelkercken is, soe devoitlick dat moigelick sij, op ten yrsten dach van Mey neest toecoemende, 'tselve als dan alle onse Lantschappen durch geschien sal, oick Got to dancken ind to loeven van den swoenen ³⁾

---

1) onder wiens jurisdictie de Veluwe behoorde vgl. W Moll. Kerkgeschiedenis van Nederland voor de Hervorming, 2 dln. met register 1864—71. Dl. II, 1ste stuk blz. 316.

2) hoewel mij geen exemplaren aan andere steden verzonden, zijn voorgekomen, twijfel ik niet of dit is geschied, daar de inhoud van algemeenen aard is.

3) men leze: soenen.

ind vreedem in Gaitz ere tusschen ons, onser Lantschappen ind den Greeven van Oist-Vriesland gemaickt ende geslaeten is.

Gegeven etc.

Opschrift: Den Greve van den Berghe.

Mynen Jonckheere van Bronckhorst.

Opstel in Lade M, aan de R. K. (waarschijnlijk uit het prov. archief te Arnhem) naar v. Hasselt Geld. Maandwerk I. blz 13.

5. *Brief van hertog Karel van Gelder aan den graaf van Teickenenborch 17 Aug. 1535.*

Edell ind wailgebaren lieven Neve. Unse heylige Vader die Paesus heeft in desen Nederlanden geschickt, begerende die Christenmenschen Gott almechtich to willen bidden umb gratie, den Turck (die sich int Conincrijk van Tuynis mit gantzen macht ergeben heeft, om voirt in Italiam to vallen) to wederstain ind umb dagelixe dwalonge in der heyliger kercken, leyder geschien, neder to leggen. Op dat tan die menschen sich tot Got to bequemer schicken moegen, heeft sijne Paesuslicke heylicheit groite afflaten gegeven ind geordineert, dat wij yder sich tot Got berijden, drye daegen na den anderen vasten, sijne bieghte doen, ind id werdige heylige Sacrament ontfangen sall, dat wij umbtrent onsser lantschap alhier hebben doen publiceren ind geschien laten desen vurleden weecke. Begeren hyeromme guetliche U. l. 't selve oick durch oere lantschap geliefde nu en sondach toecomende willen laten verkondigen umb in die week daernaech sich tot Got te bereyden, to bieghte te gain, drye daige: nementlick donresdach, vrijdach, satersdach to vasten, ind sondag id werde heylige Sacrament to ontfangen, opdat Got almechtich sijnen Gotlichen torn ind daegelixe plagen ind verstoeronge in der helliger Kercken, oick des Turckx gewalt wille cesserem ind

LXXXVI

wenden laten. Des versien wij ons alsoe genselick. Gegeven in
onser stadt Arnhem opten 17 dach Augusti anno etc. 35.

Aen Greve Clais van Teickenenborch,
Minute in Lade H aan de R. K. (v. Hasselt. Geld.
Maandwerk, blz. 17 en 18).

IV. De toestand der Geldersche en Veluwsche geestelijkheid in 1558 en 1559.

---

1. *Bevelschrift des konings aan den stadhouder en het hof van Gelderland, gelastende de Geldersche pastoors tot onderdanigheid aan hun superieuren aan te manen, 6 April 1558.*

Bij den Coninck.

Edele welgeboren neve ende lieve getrouwe. Alsoe die archidiaken van Kempelant ons heeft doen verthoenen, hoe dat onse neve die hertoch van Cleven in zijnen landen heeft doen gebieden, dat die pastoeren, alear zij int gebruyck oft possessie van hueren beneficiën ende pastoryen souden mogen kommen, oft deselve aenveerden, hen daerinne souden moeten laeten stellen, ende institueren bij den ghenen van hueren prelaeten ende oeversten, dien tselve toebehoirt. Twelck alsoe in onsen ffurstendom Gelre nyet en geschiet, maer bevindt dat die pastoers aldaer huere prelaeten, bisschop ende archidiaken zeer weynig achten, joe dat erger is deselve versmaden. Versuekende mitz dien dat wij den voergen. pastoeren souden doen vermaenen, dat zij huere overste de gebuerlycke gehoirsacmheyte souden bewijsen. Nemende van denselven huere institutiën ende hen presenterende heure vicarysen ende bedienders, om die bij hen geapproveert, ende aen den last van den zielen gegeven ende bevolen te wordene. Ende soe wij zijn versueck redelyck bevinden, zunderlinge gemerct dat de voirn. hertoch van Cleve tselve in zijnen Landen zulex doet onderhouden: Begeeren ende ordonneren wij U dairomme zeer ernstelycken, dat

ghij de handt houdt, ende den pastoers van Gelderlant indom hebt, ende den selven van onsen wegen last ende bevaelt, dat zij voortaan heure oeversten die voorsz. gebuerlycke gehoersaemheynt behoenen, ende hen daerinne behoirlycken quytten nae ouder gewoenten, zonder des eenichsins in gebreke te zijne. Edele, welgeboren neve ende lieve getrouwe, onse Heere God zij mit U. Geschreven in onser stadt van Bruessele den VI^{ten} dach van April etc. voor paeschen.

geteekend:

PHILIPS.

D'OVERLOEPE.

Opschrift:

Den Edelen Welgeboren onsen neve den grave van Hoern, ridder van onser ordene, Stadtholder, ende onsen lieven ende getrouwen den cantzler ende luyden van onsen Raede in Gelderlant verordent.

Naar het oorspr. stuk in het archief van het hof van Gelderland.

-
2. *Extract uit een brief van den aartsbisschop Frederik Schenk van Tautenburg aan George van Prume, pastoor der moederkerk te Arnhem, 9 Mei 1559.*

„Comperimus subditos nobis pastores conventiculum habuisse Arnhemii et pastorem illic Wagenensem intrusisse in nostram archidiaconalem jurisdictionem, quae non pastoribus, sed archidiacono Sancti Petri Trajectensi soli et insolidum competit ex donatione Frederici de Zyrck, ¹⁾ primo praepositi Sancti Petri,

---

1) deze was voor 1317 proost van St. Pieter, later bisschop van Utrecht, in welk ambt hij 20 Juli 1322 overleed, vgl W. Moll, Kerkgeschiedenis van Nederland voor de Hervorming, 2 dln. met register 1864—71. Dl. II, 1ste stuk blz. 131—133.

deinde Episcopi Trajectensis, qui omnimodum suam jurisdictionem episcopalem cum omnibus dinariis episcopalibus cessit et donavit praeposito Sancti Petri. Hinc est quod clerus Valuensis non comparit ad synodum Trajecti, sed praesente praeposito, aut ejus officiali, celebratur in Valua. Nunc autem synodum tenuerunt archiepiscopalam, absque capite et superiore, imo contra caput et superiorem suum. Qui potestati divina providentia ordinatae resistit, dei ordinationi resistit et iram Dei super se congregat. Quaerunt parum considerati homines jugem nostrum excutere, cum tamen nos illi sumus qui vitae mortisque proprietatem in illos habeamus."

"Volunt habere decanum ¹⁾ ex gremio suo (ut sic sunt exloges) ut dent nihil: nam aves concolores non se mordent, sed volant et ludant invicem, fraudant nos debitis nostris, graviores pastorum excessus dissimulant. Quis enim punire velit eum, a quo est in decanum electus? Ita miseri homines perditum. . . ²⁾ animas suas et nostris pecuniis, polluant manus, quibus sacrum Domini corpus quotidie contrectent. Crede mihi, non cessabit plaga Dei, donec resipiscentes potestatem a Deo super se ordinatam reverenter agnoscunt."

Volgens den oorspr. brief uit het archief der stad Arnhem ³⁾

---

1) uit een vorigen brief blijkt, dat als de betrekking van deken der Veluwe vacant was de pastoor van de moederkerk te Arnhem (in dit geval George van Prume) zoolang het decanaatschap waarnemen moest.

2) hier volgde een onleesbaar woord.

3) vgl. P. Nijhoff. Inventaris v. het archief v. Arnhem blz. 214, waar de dateering der brieven, tusschen George van Prume en den bisschop gewisseld foutief is, en men leze: 1553—1559.

V. Verzoekschrift, door de vergaderde Veluwsche pastoors aan het Hof van Gelderland gericht, om allerlei misbruiken op de Veluwe te verbieden „op huyden XVIII Junij XVe LXI, ende is daerop gedecreteert een placcaet in denselven dato” ¹⁾ 18 Juni 1561.

Aen mijn Heer den Cantzillair sampt andere Raide des Conincks van Gelrelandt verordent.

Thoenen ind gheven wij Deken und pastoren der geystlicker Jurisdictiën van Veluwen U. W. E. L. und G. met aller bchoirlicker onderdaenicheit to kennen, woe dat (God betere) in den steden, opten platten Landen in den darppen der vurs. jurisdiction tegens christelicker ordonnantien op die festen ind gebaeden vierdaegen groote ind menichfoldige clopporien ind misbruiken, onder den dienst Gades ind sermones, mit dat verkoepen ind tappen van brandewijn, wijnen, bieren ind ander gedrancken to dryncken geschijet; nyet alleen tot peryckell der sielen (dat boven all gaet) dan oick tot verachtunge van den dienst ind woordt Gades, scandalizatie der gueden ind jongher joeghden. Oick als die scutten mit oir coningen ind coninginnen op die darppen in der kercken onder dat ampt der heyligher missen ten offeren gaen, doch syluyden mit oer trommen ind . . . ²⁾ ind schieten eensdoels

---

1) het plakkaat komt in het Geldersche plakkaatboek niet voor. Ik heb het nergens aangetroffen. De inhoud heeft natuurlijk hoofdzakelijk aan het verzoekschrift beantwoord.

2) hier volgde een onleesbaar woord.

mit oir roers offte bussen in der kercken loff, niet anders hem aenstellende dan oft dair vijandt vur handen waeren, allet tot perturbatie van gaidesdienst und ander ongemacken daeruth verresen ind noch vorder daervuyt verrijsen moegen, niet tegen staende dat wij sup^{en} 1) in onse sormoenen die ondersaeten (behalven die geschiede verbaeden) genoichsam dairom vermaent, gebaeden und gestrafft, dat die onse hoirsame weynich geacht, dan meest willens dairtegens gedaen hebben und daechlicx daertegens doende synnen.

Oick geschieden op die gebaeden heilige offte festedaegen onder und nae den dienste Gaedes, in die huuser und herbergen van voelen mennichfoldige komenschappen, soe van beesten . . . 2) holt, verpechtinge der gueder und dergelycken meer, allet tegen der heyliger kercken ind Christelicker ordinantiën.

Aengesien dan ind gemerckt dat alle dese vurss. quaede misbruyce als van ons sup^{ten} mit onsen sermonen, vermaningen ind bidden niet gebetert synnen, dan de gelycke misbruycken und meer andere geschieden; insonderheyt soe dair voel synnen die aver etzliche jairen bij den anderen huysittende sijn geweest, ind voel kinderkens bij den anderen erweekt hebben, die dan noch nae gebruyck der heyligen kercken sich niet en willen laeten inwijden in versmaedongh des sacraments der heyliger Ehe, dairdoirch dan in verleeden tijden veel twysts verresen is, ind noch daechlicx verrijsen mach, dairdurch dan voel quaets ontstaen muchte, ten wair dan dat U. W. E. ind K. G. in statt Con. Mat onsscs allergen. heren mit behoirlicke provisie in tijts dair anders in versien werde, dairomme onsse onderdaenige bede ind begherte dat U. W. E. und K. G. ons mit genaeden willen aensien ind doen in statt Con. Mat zekere guede ordinantiën offte bevelsschryfften ordonneren, bij zekere poene gepubliceert ind gecxecuteerd to warden, dairmede die quade misbruycken gebetert, und die avertreders nae behoer tot een exempel van anderen gestrafft moegen wordden, opdat gaidesdienst in der Jurisdictiën van Veluwen

1) supplianten.

2) hier volgde een onleesbaar woord.

voirtgaen, dat verkopen, tappen, vretthen, suypen und verpachten mit die clopperien, dat trommen und schieten onder den dienst Gades in der kercken ind oick op ten kerckhoff als vursz. to rugge gestalt, alle heylige dagen, van den officiers offte oire dienare dairop gesien, die avertreders gestrafft, den dienst Gaides mit vieringe der heyligen dagen cendrachtich und christlick alsoe moegen geschieden und onderhouden worden als 't behoirt. Hiervan U. W. E. L. trostelicke und toeverlatige gnedige widerantwoordt.

Dit doende etc.

Volgens eene copie in een manuscript van G. van Hasselt genaamd „Raepiamus” blz. 35 etc., op de stedelijke boekerij in Arnhem.

Het oorspr. stuk berust in het archief van het hof van Gelderland.

VI. Stukken over ketterij en kettervervolging te Arnhem. 1526—1539.

---

1. *Extracten uit de Arnhemsche Stadsrekeningen over de jaren
1526 en 1527.*

op 1526. Omtrent Sunt Laurens ¹⁾ hebben die borgermeisters den richter geschenckt tot Claiss van Oever, doe men juffer van Wely richten solde, IX quart ad IIII st. die quart.

Item op manendach na S. Lucasdach, ²⁾ doe dat gericht was mit Phs. Hois ³⁾ ind den salemaicker mytten priester, doe synt mijn jonckeren van Myddachten, die richter, borgermeesteren, schepenen totten Beghynen gegaen ind dair laiten haelen XVI quart wijns, noch na IIII quart.

Item op Saterdag na S. Lucasdach hebben onse heren mytten Luthers onledich geweest ombtrent den heelen dach, ind synt

---

1) St. Laurens is 10 Aug.

2) St. Lucas is 13 Dec.

3) in de regesten uit de archieven der vijf kapittelen, door v. Asch v. Wijck uitgegeven Hist Gen. Kron. 1848. blz. 31 enz. komt een zekere Philips Hoiss of Hoss voor, als secretaris van bisschop Frederik van Baden; dit zou dezelfde kunnen zijn. Later, in 1549 wordt door twee Arnhemsche burgers getuigenis afgelegd, waaruit blijkt, dat Cornelis van den Steyn, zadelmaker en zekere Philips Hoiss „umb der Luthe-raenschen handel, ind dat sij sich nyt gehalden hadden, als guode kerstenlude tocstonde alhyer bynnen Arnhem openbaer die brant op ter kinnebaeken, avermitz den scherprichter, heeft doen setten, dat ongeverlick anno vijff of ses ind twyntich lestleden geschiet is.” G. van Hasselt Geld. Maandwerk I blz. 7 en 8.

des avonts myt borgermeysters ind schepenen gegaen teren tot Bleessen 39 quart ad IIII st.

Item die stede hefft den kettermeister geschenkt tot Geryt Alleyn XII quart ad VI st. Item doe men die twee jofferen van Nymegen int raithuys verwaren solde op pynsteravond, ind war en op Sunt Johanspoirt des nachts ind voert int raithuys hent totten middage. Item gegeven van dat holt ind ryss to voeren vant gericht int raithuys, dair men die twe jufferen myt barnen sal, myt in toe draigen XIII st.

a^o 1527. Item doe men Philips Hoiss mitten sadelmaicker ind den priester van Deventer drye daegen soe vur soe nae int raithuis geweest waren, soe heb ick den dyeners gegeven v gl. x st.

Naar de oorspr. rekening op het archief te Arnhem uitgegeven door I. A. Nijhoff in Kist en Moll, Kerkhist. Archief Dl. II, blz. 275 en voorts door Mr. J. W. Staats Evers in diens Johannes Fontanus 1882, blz. 2, 3, in notis.

---

2. *Kettervervolging te Arnhem in 1529.*¹⁾

a. *a*^o 1529. „Eodem itidem tempore dominus Arnoldus, capellanus in Arnhem, ob easdem causas²⁾ in carcere punitus et interemptus est et post in aquas occulte missus, si juste, novit Deus.”

Uit een kroniek, afkomstig uit het fraterhuis te Doesburg, thans op de Arnhemsche bibliotheek bewaard, door W Moll in Kist en Moll, Kerkhistorisch Archief Dl. III blz. 115.

b. *a*^o? „Gelrae Dux totus Catholicus ac Lutheranorum haereticorum extirpator, quippe qui in Arnhem sacellanus ecclesiae cum aliis multis Lutheranae factionis viris, tam religiosus quam

---

1) deze drie stukjes hebben waarschijnlijk allen op hetzelfde feit betrekking.

2) nl. van ketterij, gelijk uit het voorgaande blijkt.

secularibus capi jussit et examinari, quosdamque ex his dimergi et decollari, quosdam exilio religari et quosdam pecuniarum multa tapavit, nec passus est a suis libros etiam Lutheri haberi, legi aut venundari et nisi ipse constanter sese opposuisset, tota inferior Germania corruptior quam nunc est extitisset, autoritate enim apostolica sibi concessa, etiam in exteros Lutheranos correctionis arma extendere poterat, quod et viriliter effecit."

Uit een geschreven kroniek der 16e eeuw, in een afschrift uit de 18e eeuw, op de Arnhemsche bibliotheek bewaard. ¹⁾

c. α^0 ? (Carolus Egmondanus) Arnhemii quoque sacellanum cum aliis viris et foeminis religiosis capi, examinari, quosdam relegari, libros denique Evangelicorum cremari jussit."

Uit Wernheri Teschemacheri Annales Cliviae ... Geldriae et Zutphaniae, Francofurti et Lipsiae 1721, pars secunda, blz. 531.

3. *Extract uit de schepenacten van Arnhem ao 1539.*

Coram Wijnant van Doerninck end Jan van Mekerem comparuit Gijsbert van Wijhe, myt Recht besath umb een getuichniz der waerheyt to geven end tuycht woe dattet zich begeven dat Steven van Ruytenborch end hij gekoemen zijn buyten Sente Jansz poerte, daer Aelbert Gexken sath: sechte Aelbert tot Gijsbert, doe ter tijt Richter tho Arnhem, dat daer etzliche waeren die Duytsche psalmen gesongen heden to Mariendaell end dat hij Henrick Smyt end Johan Hoickell solde laeten baeden umb to weten wie die selve weren end sachte dat Claesz Pelsers den man weer. Heefft den Richter gesacht, dat hij selfs sulx doen solde laeten end daer meer reden bij gesecht etc. Isz Aelbert desz anderen daeges vant hoff gekoemen ind den Richter geroepen ind

1) vgl. W. F. C. van Laak. Catalogus der openbare boekerij te Arnhem 1883 blz. 347 (Chronicon Geldriae 1528). Dit jaartal is echter onjuist, daar de kroniek tot in 1530 loopt.

gesacht: Palyck heeftt beveell u te seggen end ick segh't u oick, dat gij Claesz Pelsers opter poerten sult laeten setten, want hij Duytsche psalmen gesongen heeftt end werde gesacht dat men aen hem bevynden solde, dat hij wederdoept weer, dat selve hij gehalden bij den ede die hij onsen gen. l. heren und der stadt Arnhem gedaen heeftt, Actum ipso Anthonij ¹⁾ anno XXXVIII.

Uit de schepenacten van Arnhem over 1539 fol 5 verso, in het archief der stad, mij meegedeeld door den Heer A. J. C. Cremer aldaar.

---

1) 17 Jan.

VII. Verschillende stukken over den godsdienstigen toestand in Elburg. 1525—1542.

---

1. *Bevel van hertog Karel aan Elburg, dat ieder zich van oproer en nieuwigheden onthoude. 29 Juni 1525.*

Carele hertouch van Gelre ind van Guylich ind Greue van Zutphen.

Lieue getrouwen. Soe leyder op allen oirden mennichgeleye oproer ind nyehe dynghen vurgenomen werden, tegen geestlicke ind wertlicke, dat wij mitter hulpen Gaidtz in onsen Lande nyet en dencken to gestaden, hebben dairom aen allen onsen steden doen schrijuen, ind beualen, dat nyemantz, hij sij geestelick off wertlick bij hem seluen yetwes nyes vurnemē en sall, bij verliesz lieffs ind guetz; dan off yemantz vermeynden in enigen saicken verkort te wesen, sall mit recht spreken ind off hem rechtz gebreck off geweygert worde end . . . ¹⁾ vuer ons brengen, sall hem onuertaign recht wederfaren. Want ons geenreley oproer . . . in den steden en steet to lijden, dan wair wij die in onsen landen sullen kunnen bekomen, willen wij die doen straffen in exempell van anderen. Laiten v dairom guetlick weten, mit vlijt gesynnende, dat gij onsen burgeren ind ingesetenen, indem sij yetwes nyes off enige oproer buyten onsen consent vurnemen, desen onsen brieff toenen, ind van onser wegen aduerteren, dat wij sulx, wair wij sij bekōmen moegen aen den guede ind bluede dencken to straffen, opdat sich cyn yderman dairnae mach weten to richten, in toekoemende

---

1) hier en bij de volgende open ruimte was het papier verteerd.

tijden geene onscholt en derff pretenderen. Hier van en syet in
geenen gebreck, bij soe lief wij v sijn. Gegeuen in onser stadt
Arnhem opten lesten dach Junij Anno XV° XXV.

get:

CHARLES.

Opschrift: Onsen lieuen getrouwen Burgemeesteren, Sche-
penen und Raet onszer stat Elborch."

Naar het oorspr. stuk in het archief van Elburg Lade 11.
no. 46.

2. *Missive door de regeering van Kampen aan die van Elburg
gericht over den verbannen vice-cureit Aernt van Cöllen.
30 Oct. 1539.*

De magistraat van Kampen deelt aan dien van Elburg mede,
dat Aernt van Cöllen, ¹⁾ gewezen vice-cureit te Kampen en
binnen Elburg gekomen, bij sententie door stadhouder, ridderschap
en steden, uit Overijssel gebannen is.

Regest naar het oorspr. stuk in het archief van Elburg,
Lade 29 no 178.

3. *Extract betreffende personen te Elburg, nieuwe leerlingen
toegedaan, uit een brief van hertog Willem van Gulik
aan de stad Elburg. 17 Juni 1540.*

... Und so gij verner van etliche persoenen mit nicuwer Lerongh
angevet, willen wij u gnedige meynonghe niet verhalten, dat wij

1) deze „Arnoldus Gratus, domo Coloniensis” gelijk Revius hem
noemt, was wegens zijn Lutheraansche ketterij den 13den October ge-
bannen, vgl. Jacobus Revius. Daventriae Illustratae 1651, blz. 257—261.

in kortten daegen onsz in onse furstendomb aldair persoanlick begeben worden, hedden gij vunss alsdan die personen schriftlick to ontdecken. Willen wij die voir ons bescheiden end grondlick verh ¹⁾ (oeren?) . . . . Daerna (bevinden?) ons ernstlick und geboirlick vernemen laeten.

Is oick onse gesinnen und meynonghe, dat gij denselvigen, vort den gemeinen onsen Borgeren van onserwege aenseggen sij sich aller nieuwerongh mieden, und nae onser und der gemeiner Christliche ordnung halden. Als wij ons des alsoo gruntzlich versien. Gegeven to Dusseldorp am xvii Dach Junij anno dcl.

Naar het oorspr. stuk in het archief van Elburg Lade 16 no. 4, G. H.

4 *Brieven over de benoeming van een pastoor of prediker te Elburg, 1541—1542.*

a. 29 April 1541. Johan Blomendall, proost, aan de regering van Elburg. Hij heeft het aan hem geschreven verlangen om een pastoor aan den hertog te keunen gegeven. „Ind vernemē anders nit dan dat sijne f. g. geneigt sye v. l. mit einem guden geschickten ind gelerten predicanten tho versien. Woewall etliche daromb bij sijne f. g. angehalden hebben, die syen doch van syne f. g. biss anher noch ongetroist gebliuen, dan syner f. g. gebruik nit en isz imant pastoiren tho vergeuen, id en sy dan saike dat hie geschikt sye die selfe to bedienen.” Hij verzocht hun verder geduld te hebben tot de terugkomst van den hertog, die aanstaande is en wat hem zelf betreft, hij zal zijn best doen „dat u. l. mit einem gueden ind gescickten predicanten versien worde.”

Naar het oorspr. stuk in het archief van Elburg Lade 2. no. 15.

1) hier is in het oorspronkelijke iets uitgevallen, ook het volgende is niet duidelijk, de bedoeling is echter ongetwijfeld dat de hertog een grondig persoonlijk onderzoek wil instellen.

b. 27 Januari 1542. Johan Blomendall, proost, aan de regeering van Elburg. De volgende week zullen „etlicke van wegen onseres gn. heren hertough tho Gulick, Ghelre, etc. bij v. l. erschienen” en „der knecht haluen weyder handellen.”

Naar het oorspr. stuk in het archief v. Elburg, Lade 1 no 38.

c. 4 November 1542. De raden des hertogs te Arnhem aan de regeering van Elburg. „Belangende den pastoir ind beuelhe man daire . . . 1) anthostellen, wirdt man ther wederkumpst des praesten vursz. verdragen, ind willen an sijne f. gn. doen erfordern den pastoren, so aldair verordent ouer tho senden, mydderweill hedden gij eyuen gueden nutten man thebben, om die Sacramentē ind anders (wie sich geburt) tho administrieren, solden wij v. guetlicher meynongh also nyt verhalten.”

Naar het oorspr. stuk in het archief van Elburg, Lade 16 no 27 R. R.

---

1) hier was in het oorspr. iets uitgevallen.

VIII. Excerpten over het klooster te Hulsbergen bij Hattem. 1525 en 1539.

---

a. 12 Mei 1525. Hertog Karel verandert dit klooster (van de broeders des Gemeenen Levens) in een Benedictijner klooster, daar er „bis her toe quaet regiment ende nyet as tot Gaitsdienst behoerde gehalden is gewest.”

b. Op Zondag *misericordiam Domini* ¹⁾ 1525 stelde de hertog van Gelderland de monniken de vraag voor of zij in het klooster wilden blijven en dan het habijt der Benedictijners aannemen of naar een ander klooster gaan. Wie geen van beide wilde kon naar zijn vrienden gaan, meenemende wat hij in het klooster had gebracht. Wie als Benedictijner in het klooster bleef kreeg dispensatie om eenige dagen in de week vleesch te eten. De antwoorden der broeders vielen verschillend uit. Op dienzelfden dag werden tevens monniken van de Benedictijnerorde hier in gebracht ²⁾ „umb gebreken wil der dagelix voele vermits den Leeken geschieden.”

c. . . . 1539 verzonden de verjaagde broeders van Hulsbergen een verzoekschrift aan hertog Willem van Gulik en werden in hun klooster hersteld.

De twee eersten der geexcerpeerde stukken komen in hun geheel voor in „Oorkonden betrekking hebbende op het St. Hieronymus klooster te Hulsbergen bij Hattem, medegedeeld door D. Verbeek Jr. Archief voor Nederlandsche Kerkgeschiedenis onder red. van Acquoy en Rogge. Deel II. 1887. blz. 280 etc. Vergelijk over het laatste het uittreksel aldaar, naar het oorspr. stuk in het archief van Arnhem.

1) de tweede Zondag na Paschen.

2) zeker voornamelijk als bestuurders.

IX. Stukken over het afzetten en aanstellen van pastoors te Harderwijk. 1532—1540

a. 21 Maart 1532. Hertog Karel van Gelder bericht aan het kapittel van St. Marie te Utrecht, dat hij wegens „misbruyck end gebreke vanh kettherien, waerin meyster Dirck van Harderwijk en Her Henrick van Groenynghen ¹⁾ zich ontgaen hebben,” de parochiekerk aan Mr. Borchart van den Berghe vergeven heeft, en vraagt deswegen des kapittels oordeel.

Regest naar den oorspr. brief in het archief v. het kapittel v. St. Marie te Utrecht. Coll. R. A. 98. *

b. 21 Maart 1532. Hertog Karel bericht aan Johan van Lynden, bevelhebber, en voorts aan burgemeesters, schout en raad van Harderwijk, dat hij den welgeleerden Borchart van den Bergh, der heilige schriften Baccalaureum als eenen bekwamen goeden jonkman met het pastoorschap der kerk heeft begiftigd in plaats van meester Dirk Keyler en heer Hendrik van Groeningen „in suleke toeversicht, dat hij sich woel eerlich ind bether nae onsen kerstengeloove dan sij gedaen hebben, halden ind regyren sal, bevelen und gesinnen daeromme op u ernstlick, dat ghij den voerghen. meister Borchart sonder eenich weygeringe, ind nyemant anders tot uwen pastoer ontfangen, kennen of holden ind voert

---

1) blijkens stukken uit het Harderwijker archief komt de eerste zeker sints 1518, de tweede sints 1522 voor, waarschijnlijk door een priester Evert Keyler voorafgegaan. De namen Dirk van Harderwijk, Dirk Keyler en Dirk van Gheesteren bedoelen dezelfde persoon.

in allen onderdanig sijt ind wederfaeren laet, as dat guede onder-
saeten ind kerspelslyuden then oeren pastoeren betecmpt."

Regest naar De Meester, Hist. Gen. Kron. 1861, blz.
106, 107. Archief van Harderwijk Loq. 42 no. 5.

c. 16 Junii 1532. De hertog geeft aan Borchart van den Bergh eenige buitengewone inkomsten. „Alsoo wij durch *indultum* ind toelatinghe onses Alreheyligsten Vaders des Paeuws van Romen, na inhold seekere Bulle aan ons van zijne Heyligheid deshalven geschickt om kwaeder regiments ind Luteriaenschen handel wyl, Hern Derick Keyler ind Meyster Heynrick van Gronyngen, certyts Pastoeren onser stat Harderwyck, van oir Pastoirschap ontsat" en daarom „sunderlinge contrarie derselver Ketteryen" Mr. Borchart van den Bergh hebben aangesteld — geeft hij dezen eenige tienden boven zijne inkomsten. Het bedrag dier inkomsten moet bij aflossing der tienden op andere wijze worden gevonden. „Ind of wij des syns wurden, of sus oick Hern Borchards meining were die Pastoirschap nicht langer te hebben, believe wij hon, den sonder eenige ongenaden van ons daer omme te hebben wederomme te verlaeten ind bynnen onser stad Arnhem op sijne Canonick Pravend koomen ind resideren sal mogen. Beheltelick dat wij alsdan die guedern vursz. durch ons mit recht verwonnen, wederomme an ons sullen mogen nemen. —

Naar het stuk volgens het origineel door Schrassert afgedrukt in zijn *Hardercicum Antiquum* ofte Beschrijvinge der stadt Harderwyck 2^e druk 1732. Dl. II blz. 67—69.

d. Mei—Sept. 1540. Copiën van brieven en aantekening van het verhandelde over het bekomen van pastoors. De regeering van Harderwijk geeft aan het kapittel van St. Marie te Utrecht te kennen, dat de pastoors Hendrik van Groonyngen en Dirck van Geesteren overleden zijn. Zij verzoekt vier goede, bekwame en Christelijke pastoors te zenden „die ons ind onnze gemeente mit de woerde Goetz klaer ind onuermenght trouwelicke leren ind vermanen, in die geloue, lyefde en vreze Goitz ind tot frede, eyndracht ind fruntschap onder eynanderen en die so van leven ind leringe binnen, dat sij aengenacm maecken können."

Meester Johan de Waell komt namens het kapittel hierover handelen.

Regest van De Meester, Hist. Gen. Kron. 1861 blz. 116.
Archief v. Harderwijk Loq. 39 no 3.

1540. 1) Nadat schepenen van Harderwyck bij de Marienheeren t' Utrecht hadden aengehouden, om nae ouder gewoonte alhier vier kerkendienaers te besorgen, hebben eyndelyck gemelte Heeren, nadat sij hier en elders bekwame personen hadden gesogt, bij provisie alhier gesonden een doemaeligen Pricster tot Zutphen; die, na een dag of drie alhier vertoeft te hebben, sonder op stoel te komen, stil is vertrocken. Deselve Heeren preesen vervolgens de stadt aan eenen Jan van Embrick; die van niemand gesien off gehoort is. Waer nae schepenen ende Raedt selfs hebben uytgesien en eyndelyck vier kercken-dienaeren aengenomen voor haer gantsche leven; vermits sij om een jaar of twee niet overkomen wilden.

Naar Schrassert. Beschr. v. Harderwyck. 1732, Dl. II, blz. 81.

---

1) Schrassert 1541.

**X. Brief van Ludorp Huegen van der Eilborgh
aan Joest van Randtwijck te Nijmegen A° 1538.**

Gnade frede ind barmherticheit van Godt dem Almechtigen onsern allen gemeynen lieven hymmelschen vatter dorch den gesalffden heylandt Christum Jhesum synen enigen ind ewigen geboren son unseren hern, ware ind rechtschapien erkentenusz derselven durch erluchtungh des heiligen geistz, erhaeve vermeire ind verbreide sich by euch allen. Amen.

In korten, nementlich sesz of soeven vergangen jairen, als ick, erntfeste wyse here, by u. W. lieffden binnen der crntricker stadt was, umb Gotz wort, doch in falschen schyn, uith to roipen ind verkundigen, hebbe ick bekant ind befonden, u. l. oick meir anderrn heren sampt vele der gemeinten gemoit ¹⁾ ind brunstige lieve an ind tho der gotliker wairheit ind evangelion, derhalven ick in mitler tyt noch nimmermeir mynen syn ind geist hebbe van u gewant, sonder Godt den Alweldigen unsern gemeynen lieven hymmelschen vatter steitz umb synen gotliken segen gebeden umb guit middel ind oirsacke, die duere des gotliken woirtz by u mochte werden geopent ind upgedain, soe hope ick nu vast ind vertrouwe denselven almechtigen, dat ghy des forsten tyrannie ind gewalt soe verne synt ontkoemen, sall ons gheyne kleyne noch geringe behulp innd anfaerdt wesen syn gotlike woirdt ind heilwerdige evangelion eynefeldich by u sonder all mangel, fangh, haeder, twyedracht ind uprhoir tho forderen, in tho foren ind folgende allermeist, woe ghy ind etlicke meir andere frunden der wairheidt, als ick niet twyfel, ind ghy Godt schuldich synt, der strytbaren geloven miz gelymp anhangen ind bystain, niet mit fleyslicker arm off gewaltiger handt, niet met guet off bloet, sonder allein mit getrouwen gonstigen gneichden harten ind ge-

1) gezindheid.

moet ind wess ghy vorder wael kunnen ind vermoegen aen alle
sorge, last, peryckel, hynder ind schaeden, dairvan ick my hebbe
alleyne in Godt bedacht eyn opentlicke exhortation ind korte er-
maenongh den eirsamen wysen raith ind sementlicken heren der
ertrycker stadt Nymmegen yrst schriftlicken tdoin nach u. l.
guetduncken rait innd furgeven, der ick sonder vertoch mit dus-
sen gewissen getrouwen boden schriftlick wil verwachten.

Doch ist ditmaill myn ernstlicke bede, fruntlicke beger ind
getrouwe ermaenongh in den heren der myn voernemen ind aller
mynschen harten syn bekandt, u. l. sampt alle vlytige toestanders
des gotlicken woirtz willen dusse myn yrste anrirtzunge niet ge-
ringe achten noch gantz in den wyndt slain, sonder mit ernst
die saeke tho harten nemen, onsen lieven gemeynen himmelschen
vatter getrouwelicke steitz bidden dat hy ons die duere syns got-
licken woirtz will updoen, dat wy frymoidich moegen uithroipen
ind verbreiden die ghymnuschen¹⁾ Christi. Item dat syn gotlick
woirt mach lopen ind heirlicke angenomen ind gehalden warde
by u ind allen mynschen, dairthoe als getrouwe haushalteren Gots
kloeck syn in synen dienste, wair ghy kunnen ind moegen, als in-
sonderheit nun up dusse wall gelegen tyt ind anstande stonde,
dat ghy van nu an mit gueden wall bedachten vurreide²⁾ wilt ge-
dencken betrachten ind inleggen, woe ghy eynen diener off wie des
gotlicken woirtz ind wairheitz mit gelymp ind verdraich eyn stede
off plaetse fursien, bereyden ind anteickenen, dar hy anfangen ind
unvertoglick die wairheidt infuere. Off die geist Godtz ind syn
hillige wairheidt noch soe sterck niet by u were, dat ghy den
geistlosen papisten ind buyckprekeren mit hoeren anhangh niet
dorsten verachten, vertornen off trotsen in hoeren gebieden, kercken
kloisteren off hauseren die wairheidt slecht ind einfeldich laten
uithroipen, dat alsdan eyn guet middel, sy beraiden in den gaytz-
huysen off in die aelde kercke off dergelycke plaetsen sulx tho
verschaffen, dat man sonder alle verboth ind tegenspraicke wael
kan doin. Ja off die wairheit ir starcke were up den marckte ind

---

1) geheimenissen.

2) overleg.

straten, bysonder woe die eirsame raith yet gonstich ind toegedain sie, als ick vertrouw, off ymmer tho mynsten die starcksten in der geloven sich wenich laten mercken ind apenbaren. Hier-toe myn lieve broeder help ons die alweldige Godt here himmels ind der erden eyn getrouwe noithulp, bysonder in syner saeken, die verwerpt die raitslaegen der forsten, veracht die gedancken ind furnemen der mynschen, befest ind bestedicht aver wat in hem geraitslaegt ind gesloten wardt, den ghy vur my ind ick vur u allen steitz umb syner gnade sullen ind willen bidden. Geschreven mit yele in Gnadendail ¹⁾ quinto decembris.

Ludorp Huegen van der Eilborgh.

Jacobi 1. *Deposita omni immundicia et redundancia malicie cum mansuetudine recipite insitum sermonem qui potest salvas reddere animas vestras.*

Collos. 4. *Obsecrationi instate vigilantes in ea cum gratiarum actione orantes simul et pro nobis ut deus aperiat nobis ostium sermonis ut loquamur mysterium Christi, propter quod et vinctus sum ut manifestem illud sicut oportet me loqui. Sapienter ambulate erga extraneos, oportunitatem redimentes, oportunitatem redimentes, oportunitatem redimentes.*

Den erntfesten, voersichtigen ind wysen raitzheren der ernttrycker stadt Nymwegen, Joest van Randtwyck mynen besonderen gunstigen heren wonende boeven in die heselstraet an den kruytz fruntlick gescreven. Jhesus. ²⁾

Volgens de uitgave, naar het oorspr. stuk in het staatsarchief te Dusseldorf, door den archivaris Dr. W. Harlesz, in „Zeitschrift des Bergischen Geschichtsvereins, Band 24 1888 no. V blz. 95—97.

1) een klooster, gelegen in de diergaarde nabij Kleef, aangesloten bij het kapittel van Windesheim vgl. J. G. R. Acquoy. Het klooster te Windesheim en zijn invloed 3 Dln. Utr. 1875—80. Dl. III blz. 143.

2) de heer Harlesz was zoo vriendelijk mij van dit stuk, bij een op mijn verzoek ingesteld onderzoek gevonden, de gecorrigeerde drukproef ter overname toe te zenden.

XI. Stukken en aantekeningen over wederdoopers in Gelderland. 1535—1544.

1. Aantekeningen betreffende Wederdoopers in Gelderland 1535—1544.

a. 1535. „Eodem tempore complures Anabaptistae curribus, equis, pedibus ad idem coenobium confluerunt, ¹⁾ nec ex Hollandia modo, sed et ex Gelria, Comitatu Zutphaniae, oppido Nyenhuis et aliunde, qui omnes capti, rebus suis exuti, alii post taediosum carcerem dimissi, alii e praecipuis supplicio affecti fuere.”

J. Revius, Daventriae Illustratae 1651 blz. 253.

b. 7 Febr. 1538. De wederdooper Jan van Batenburg, in zijne bekentenis vrij uitvoerig ten opzichte van Friesland, Groningen en Holland, zwijgt geheel van Gelderland. Alleen noemt hij onder de „principale doopers ende loopers, in verscheyden landen hem onthoudende,” Henric van Zutphen en Aert van Zutphen.

Mededeeling van Prof. Dr. J. G. de Hoop Scheffer volgens de genoemde bekentenis, berustende in het archief der vereenigde Doopsgezinde gemeente te Amsterdam. ²⁾

---

1) nl. het St. Agnieten klooster bij Zwolle, waar de Nederlandsche wederdoopers tot de gemeenschappelijke tocht naar Munster moesten samenkomen.

2) vgl. J. G. de Hoop Scheffer, Inventaris der archiefstukken, berustende bij de vereenigde Doopsgezinde gemeente te Amsterdam. 2 Dln. 1883—1884. Dl. I. blz. 38. no. 189.

c. 17 Febr. 1538. Toen werden te Delft vijf vrouwen wegens wederdooperij bij „die seveltoere” in een zak verdronken, waaronder Heyndrickgen Arnt Kielezdochter van Harderwijk.

Mij uit het crimineelboek van Delft meegedeeld door Dr. J. M. J. Hoog, predikant te Terwolde.

d. 18 Juli 1540. Toen werd te Utrecht Oede Willemsdochter, geboren van Hattem, huisvrouw van Peter Aelbertz, geheeten Peter Jansz, veroordeeld om verdronken te worden, terwijl hare goederen werden geconfisqueerd. Zij was namelijk voor zeven jaar in den Briel herdoopt door eenen Arck van Tessel en had sedert kwalijk gevoeld van de sacramenten en het geloof. Ook had zij met herdoopten geconverseerd en die in haar huis ontvangen en genoten van wat Frans Jansz, een onlangs geëxecuteerd kerkroover en herdooper haar had gegeven.

Volgens Hist. Gen. Kron. 4de deel 1851 2de stuk blz. 144, waar dit volgens een oorspr. stuk uit het archief van Utrecht wordt meegedeeld. ¹⁾

---

2. *Correspondentie tusschen de landvoogdes Maria en het hof van Gelderland over het vervolgen van wederdoopers. Mei-Juni 1544.*

a. *De landvoogdes aan het hof van Gelderland. 26 Mei 1544.*

De schout van Utrecht had onlangs eenige herdoopers gevangen genomen en aan haar de namen hunner „complicen” toegezonden. De secte der wederdoopers is „zeere afgrijselijk tegen onsen heyligen kerstengeloue ende na gescreven Rechten vermalendijt ende gecondempneert.” De schout van Utrecht had verder

---

1) Een afschrift berust in het archief der Doopsgezinde gemeente van Amsterdam, dit wordt echter in de boven aangehaalde inventaris, Dl. I, blz. 47 no. 243 op 18 Juli 1541 gedateerd.

meegedeeld dat die wederdoopers zich in „mcrekelyck getal der-wertsouere” onderhouden. Daarom beveelt zij hen scherpelyk alom naastig onderzoek te doen om al de „voirscreuen complicen ende herdoopers oft die van den secten van Batenborch of David Joris zijnde te apprehenderen, aen te tasten ende daerouer scerpe justice doen gelyck nae gescreuen rechten zulcx behoirt to geschiene. Ordincrende allen amptluyden, rechteren, officieren ende gerichtten hen daerinne to quytene, zoe zij voir God almechtich ende der Key. Mat. verantwoirden willen zonder des te wesen in gebrecke, aengesien tgroot quaet dat in gevalle van traecheyt oft dissimulatie daeruyt gescapen ware lanx soe meer te erwassen.

Volgens het oorspr. stuk in het archief van het hof van Gelderland.

b. De landvoogdes aan het hof van Gelderland. 2 Juni 1544.

Pentecôte 1544.

Nous avons receu les lettres de vostre Maté du XXVI du mois de May dernier passé endroit les noms d'aucuns complices de certains Anabaptistes apprchendez par l'escoutelle d'Utrecht et lesquelz nous icelluy escoutelle nous auroit envoyé etc. pour ausquelles lettres faire response il plaira a Vostre dicte Maté entendre, que certains jours passez estant aucuns Anabaptistes apprehendez par le conseil d'Hollande accusarent certain leur complice nommé George de Goor ¹⁾ demourant aux fourbourgs de cette ville d'Arnhem dout ceulx dud. conseil nous advertirent pour le faire apprehender, sur quoy feismes a toute extrême diligence et discretion possible faire en querre dud. accusé, dont trouvasmes la maison. Mais pour ce qu'il estoit lors absent n'en feismes alteri-

1) Meermalen geschiedde een dergelyk onderzoek, zoo vond ik in de oorspr. rekening van Gerard van Renoy, landrentmeester van Gelderland, over 1546, die op het prov. archief te Arnhem berust, op:

„fol. LIII, Thys van Venlo, loiper die met brieuen gegaen heeft anden Rade van den hertougen van Cleve ten cynde zij aduerteren wolde off die Anabaptisten aldaer gevangen eenige van deszen lande geaccuseert hebben etc. Ende daerinne gevaceert III daghen ergo hier XVIII st.”

eur semblant, depuis entendant par ceulx dud. conseil d'Hollande, que certain prisonnier aud. Utrecht scavoit plus prez et au vray à parler dud. Jorgen van Goor en feismes soubdain advertir lescoutelle aud. Utrecht affin de interroguer son prisonnier et nous advertir de la confession, surquoy icelluy escoutelle nous envoya son substitut avec lad. confession, lequel, auparavant vouloir declairer ou exhiber icelle confession, vouloit estre asseuré du droict de confiscation, qu'il pretendoit tant endroit led. Jorgen van Goer (dont toutes foys il n'estoit premier accusateur) que de certaine anchienne femme, demeurant à Harderwyck, accusée par led. prisonnier aud. Utrecht, à quoy fust aud. substitut respondu que nous n'avions povoir, de luy asseurer tel droict par luy pretendu; mais si à cause de ce quelque chose luy competoit, en ayant ordonnance de Vostre Maté, il n'en seroit privé ni frustré. Or est, Madame, que ayant plus prez faict en querre dud. Jorgen van Goer trouvons, que dorz ung demy au encha il n'a esté à sa maison icy, et n'y a homme quy scait dire où il soit; et quant a lad. femme de Harderwyck, y ayant fix domicile, avons differé l'apprehension d'icelle, en espoir de premiers pouvoir recouvrir led. Jorgen van Goer, duquel espoirs estant presentement frustrez, trouvons neantmoyns en conseil pour aucuns bon respectz et pour myeulx estre asseuré de lad. femme devoir differer l'apprehension d'icelle jusques après ceste generale asssemblée, qui se tiendra le IXe jour de ce present moys de Juyng, laquelle femme nous a par le substitut dud. escoutelle d'Utrecht esté annoncher et nulz aultre.

Apostille. ¹⁾

La Reyne requiert qu'ils veullent avoir soigneux regard sur les sectes, pour les extirper et qu'ils veullent parler aux Estats qu'il s'avoit bon de faire edicts pour l'extirpation d'icelles dont a esté tenu propos a leurs deputés en ceste ville, et regarder si y voudroient recepvoir semblables, qui on a publié en Hollande et ailleurs.

1) het antwoord, in de apostille weergegeven, werd 8 Juni geschreven en berust in het archief van het hof van Gelderland te Arnhem.

Volgens de copie naar het oorspr. stuk op het rijksarchief te Brussel, bewaard in het archief der vereenigde Doopsgezinde gemeente te Amsterdam. ¹⁾

3. *Stukken betreffende Jehan Henricx, gevangen genomen te Harderwijk, daar zijne vrouw Idtge Stoeldreyers van wederdooperij verdacht werd. 1544.*

3a. *Bekentenis van Jehan Henricx bij zijn eerste verhoor op 24 Juli 1544.*

Rta XXV Julij 1544.

A^o XLIIII° dē XXIIII^{en} dach Julij dess nameddages Johan Henrecks echtman van Idtge Stoeldreyers gesacht ind bekant as hyer nae volcht, vuer Vijt vā Munster, Drosszt, Berent van Tellecht ind Gerrit Mauryssen, Richteren.

Gysteren morge, as he op sijn werck gynck, Is sijn huysfrouwe Idtge van hem gegaen, as hij seide ind as he anders nyet en wust, na Campe, om hoer gewoentlicke koopmanschap van beddē, ind dergelycke huysrait.

Item sijn huysfrouwe Idtge sij eyn tijtlanck inne Hollant, ind tot Leijdē gewest, dan he weet nyet, woe lange . . . . . ²⁾ Dwijle Idtge vyth . . . . ind hebben, nae hoe . . . . huys was, hebben die vrouwe, ... Idtge besacht weer . . . .

Ind dat vyer mannē to Speredam, durch Wilhē Zeylmaicker angetast, ind dēselue Wilhē oudroge gestalt weren, die hē ouegesacht solde hebben, dat sij kercke spoliyren ind kelicken

1) mij door tusschenkomst van Prof. de Hoop Scheffer geworden, vgl. diens boven aangehaalde Inventaris Dl. I, blz. 52, no. 268.

2) de hier opengelaten gedeelten waren van het handschrift afgescheurd.

helpē nemē haddē, ind dat sij verdoept weren. Dat allet die vyer gefangē genegyert, Ind Wilhē gevraicht, wie sij verdoept hadde, daer hi op gesacht, dat en wust he nyet, dan sij haddē selffs wall tegē hem bekant, dat sij* verdoept weren. Ind as sij hē doe vorder toegesacht, sij wustē van hē nyet, doe he goit weer gewest, haddē sij mit hē verkeert ind doe sij vernoemē, dat hi sich anderswaer to begheue, weren sij voir hē gebleuē, ind wustē van hē anders nyet ind solde he hoe nyemant tobrengē, die oen sulx̄s ouerseggē solde. Hadde Wilhē geantwort, dat weer alzo, doe hi sich anderswaer tho begheuē, doe sijn sij van hē bleuē, dan wāneer he hadde eynē genoempt Andrees ind dan Idtge Stoeldreyers, soe wolde he hon dat mit dēselue ouerghaen ind solden dat dan nyet loeuē konnē, dan off Wilhē vuerss. dat he sacht van ouer to bewijsē, van den wederdoepē, off van de kercke spoliatie ghemeynt, dat en weet hi Johan nyet.

Item die twee vrouwē sijn mheer eynē nacht hyer gewest . . . .
 . . . . 1) to huyss gekoemē, heb hi hoer dit angesacht . . .
 . . . . . hoer, as oick vurmails, onschuldich, ind daer toegesacht,
 . . . . . menige ouer, so doit hi mij oick.

Item eer dat Idtgē inne Holl. 2) gereyst woe vurs, sij Gerrit Keysser van Leyden gekoemē, ind hebbe die tijdonge gebracht, dat die spraeck tot Leyden weer, dat Idtgē verdoept weer.

Ind as he dat gehoert, ind oeck as sij vyt Hollant gekoemē, hebbe he allemaill to haer gesacht: syet Ide, wāneer gij hyer schult an hadde, soo solden wij doch hyer nyet blyuē moegē, ind weer ons geen schoner dan wij ons anders waerhen mit der woen bēgheuē, om onss broit to wynnē, Ind dat sij sich allemaill onschuldich gesacht, ind dat hoer sulx̄s ouerlogē worde.

Item doe Gerrit Keysser vuerss. dese tijdinge des eynē dages van Leyden gebracht, sij Idtge des anderen dages nae Hollant ind Leijden gereyst woe vurs.

Item he hefft oick wall van hoer gehoert, dat sij eynē man

1) de hier open gelaten gedeelten waren van het handschrift afgescheurd.

2) lees: Holland.

gehat, genoemd Lambert, die in den Hage gerecht weer, deseluege Lambert eynē broeder hadde to Dordrecht woenende, ind weer daer eyn Rentmeyster ind Burgermeyster.

In dorso staat: „Aengaende den gevangen to Herderwyck.”

3b. Vragen aan Jehan Henrycx te doen, door het hof van Gelderland aan drost en schepenen van Harderwijk gezonden, opgemaakt 26 Juli 1544.

Memorie ende Instructie voir den Drost, Vijt van Munster, ende Schepenen to Harderwyck, aengaende Johan Heynricx, gevangen aldaer.

In den eersten id huys genantes Johans to ondersuecken, indem sulcx nyet gedaen is, om to besyen, off men eenige verboden boecken, schryfften off cleynodien van kercken vindt.

Item den gevangen ernstlyck to bevragen, wat worden zijn huysfrouwe hem gesacht heeft int vertrecken, waer hij haer vinden sal, wat zij mit genomen heeft, myt tg . . . 1) meer daertoe dienen sal om to vernemen off hij in eenige dingen verandert offt verscheyden antwardt gheefft.

Item to vragen wat worden die twee vrouwen meer myt hem gehalden dan in zijn belijding staen ende off zijn huysfrouwe hem niet gesacht heeft, dat genante vrouwen oick van den verbundt weren.

Item off zijn huysfrouwe hem nyet gepreckt heeft die secte aen to nemen, ende off hij tot meer stonden nyet gesyen heeft, dat eenige mans oder vrouwen van gelycken secten in zijn huys gekomen zijn, ende myt hem off zijn huysfrouwe spraeck gehalden hebben, wie dieselue zijn ende waer zij wonen.

Item hem to vragen, waer hij myt zijn huysfrouwe soude heb-

---

1) hier was een stuk van het papier verstoerd, men leze: „tgoene.”

ben gaen wonen, ende wat spraecke hij myt haer derhaluen gehalten heeft.

Item voir al to vernemen van den ghoenen die myt hem verkeert hebben, off men van hem nyet gespoert heeft in worden off in wercken, dat hij mede van den secten zold zijn.

Ende zo veer men bevindt, dat hij in eenige van desen off gelycke articulen verandert off tegen die waerheynt antwoirdt, off bevonden wort berucht eeniger secten aenhengich to zijn: Dat men hem alsdan scherper behoirt to vragen. Ende indem men sulcx aen hem niet en bevindt, dat men nochtans hem bij der bancken brengen ind gelaet halden sal hem to willen pinigen ende hem en weynich to recken. Aldus gedaen ende gesloten to Arnhem in der Cancelriën den XXVI^{en} dach Julij XV° XLIIII.

(get.) BERTIJ.

3c. *Verhoor van Jehan Henrycx, over de vragen door het hof van Gelderland gesteld. 29 Juli 1544.*

Anno XLIIII° dē XXIX^{en} dach Julij in den Auont Johan Henrickzen gestalt op die pijnbanek, ind pijnlich geschrickt, geleden ind bekant, as heer nae volcht, vuer Vijt van Munster, Drosszt, etc. Berent van Tellicht ind Gerrit Mauryssen, Rychteren,

Ad primum. Dat Ide dess Auonts to vuerens, as sij des morgens van hem gynck, tegē hem gesacht. Sij weer gewaerschuywet, dat sij to shyen solde, dat sij nyet in handen queem, want soo solde sij verdoruē worden, ind daerom wolde sij eyn dach, drie of vyer wat vyt der weege ghaen, ind to Campē reyse om hoer koopmanschap. Ind queem mitter tijt geen veruolginge, wolde sij wederōme koemē, queeme oick veruolginge, soo wust sij nergent toe blijue, wat het weer nu ouerall zoo ontstheeckē, dat sij goen seecker plaitsse wust te verblijue, ind beklachde indeuall hoē kleyne kynderen, seggende tegē hē: kompt dat soo, soo blijft

gij daer gij synt, ick mag shyen, waer ick blijue.

Ind Johan vuerss. gevraecht, off he nu loss weer, waer hi hoer vynden wolde, gesacht, dat en wust he nyet, he wolde hyer blijue ind sijn broit winnē, as he best konde.

He weet oick nyet, dat sijn itwes, int kleyn oft groit mit genomē hefft.

Ad secundum. Dat die eyne vrouwe tegē hē gesacht hefft, dat hoer man eyne mede weer van den vyer gefangē van Speredam, ind acht weecken gefangē gewest, ind dat sijn woende te Speredam op den dijck, mit oer kynderen ind wan die kost as sijn best konde, ind weer nhye gevloen off geweecken vyt hoer huys, dat hoer oick nyemant hadde getege. Ind die andere vrouwe was eyn dycke vrouwe, ind sacht tegē hē, dat hoer man weer, der Andrees, die Wilhē Zeylmaccker mede to tuyge genoempt hadde, tegē die ander vyer gefange vurs, Ind he weer op eyn reyse vyt, daer he noch wall drie weecken op vyt wesē solde. Ind sijn weet oock nyet vyt hoer huys gewest, off nyet getegē. Itē sijn huysfrouwe Idtge hē gesacht, dat vuergenoemde twee vrouwē mit Wilhē Zeylmaccker goen conuersatie gehat hadde.

Ad Tertium. Sij hefft hē wall vanden wederdoepē gesacht, ind konde der secten, in hoer syn goen onrecht gheue, dan leet dat daer sthaen, ind as he somwijlē wat, van des goene he in preecken gehoert off sust van die schrift kallē solde, wolde sijn hē op hoer meynonge daer all op berichtē, ind as he hoer dan vracchde: Ide, synt gij mede verdoept off mit de zop begotē, seyde sijn tegē hē: gij solt mij wall om dē hals brenge, dan sy hefft nhye tegē hē opentlick ind onbedeckt belijden willē, dat sijn verdoept weer.

Itē hi hefft Ide omtrent twee jaers gehat ind noch nyet lange, ouer eyn halff jaer lanck, selfs eyn weefftouwe gehat. Ind die ander tijt to vuerens, tot ander luyden huys ghaen weuē vuer knecht, ind die anderhalff jaer lanck, dat he vytgynck weuē, vuer knecht, hefft he nyet voele vredes mit hoer gehat bennens huys, om dat hoer beducht, dat he nyet en weer oers geloeffs ind syns, ind dat hoer oock beducht, dat he sync wynnenge nyet all inne bracht.

Itē eyner genoempt, die alde Croen, ind was eyn schoelapp, ouer

dee twee jaeren vyf deshe Stat verdrenē gewest, hefft wall duck tot synē huise gegetē, ind hē gepreckt vanden wederdoepē, dat het Recht weer, ind die geloeff most vuer der doep ghaen, ind he solde hē latē verdoepē, off he mocht nyet salich werden, nae der schreff, dee niemant anders konde maecken, mit voele redenen, bescheyt, ind schriftē, die he goen acht geslagē, ind daerom niet ontholde, dan hi hefft dat alle tegegस्थाen seggende „Ick byn genocch gedoept, Christus hefft mij gedoept.”

Ad quartum. Hefft sij anders derhalue mit hē nijet gesproecken dan vermoege sijns Antwoorts, op die yrste vrage.

Itē Ide hefft vurmails wall tegē hē bekant, dat sij in vuer-tijden mit op die schepē weer gewest, doe dee luyde soo nae dat Zwarte water reyssden, ¹⁾ dan dat was vergheue.

Ind as sij gehoert, dat Wilhē Zeylmaecker geuange was, ind dat he voele besacht, hefft sij wal tegē hē gelede, dat sij oock vurmails mit hē conuersatie gehat hadde, seggende: Ick besorge hi besecht soo mennige, dat he mij noch mede beseggē sall.

Deze drie stukken berusten allen in het Archief van het hof van Gelderland.

---

1) bedoeld is de samenkomst der wederdoopers in 1535, waar men ook uit Gelderland heenging. vgl. hierover Bijl. XI. 1. a.

XII. Extract betreffende Hendrik Jansen van Barneveld. (Hiël.) ¹⁾

„Ondertusschen vielen H. Nicolaüs ²⁾ veel volkeren toe, onder andere een vrij gezelschap, zijnde een Linnenweversknecht, welke de Mennoniten een korte tijd aangehangen, doch bij zijn vriend en mede-broeder, die hem liefde en alle getrouwigheid toebetrouwde, niet getrouw gehandeld had: hij was gebooren in Gelderland op een Dorp, genaamt Barneveld, zijn naam was Hendrik de Wever, doch hij noemde ook zichzelf Barneveld nae 't Dorp daar hij in geboren was.

Dezen Barneveld (hoewel hij in 't begin een sterken ijver en getrouwgheyd scheen te hebben) nam steeds uyt de Leer en woorden van H. Nicolaüs een andere zin aan, dan H. Nic. en 't Woord, dat hij bediende, vorderde, en daarin (niet in de vordering van het Woord) toenemende en opwassende, zo bewees hij ook namaals tegen H. Nicolaüs en zijn Bediening groote ongetrouwgheyd, en een groote valsheyd tegens den rechten Dienst der Liefden, en zich stoutelijk tegen H. Nicolaüs, tegen het genadige Woord des Heeren, en tegen de Werken Gods en zijner Majesteits opmaakende, richtede hij een groote ergernis aan bij de gemeenschap, die zich de Getuygenissen Gods toevoegt hadden. ¹⁾

1) vgl. verder Niedner. Zeitschrift für historische Theologie. 1862, waar een artikel van Nippold over „Heinrich Jansen und seine Identität mit Hiël“ op blz. 394 enz. voorkomt en de verschillende werken van Hiël op de Doopsgezinde Bibliotheek te Amsterdam. (vgl. den Catalogus door Dr. J. G. de Hoop Scheffer Dl. I blz. 193, 197).

2) de bekende mysticus-theosoof Hendrik Nicolaes.

Voor dat Hendrik Jansen geheel van H. Nic. afviel colpor-
teerde hij met diens werken: „Dezelve gedrukte Boekjes gaf
H. Nicol. hem ten deele in handen, dat hij daer mede wat reyzen,
en de Liefhebbers der Waarheyd zo hier en daar aanbieden zoude,
en bragt dezelve bij ettelijke goedwillige in Vriesland, Overijsel,
Holland en Braband, van welke ettelijke den Dienst der Liefden
toevielen, onder anderen een paar volks in Groeningerland.”

Een en ander volgens blz. 46—48 van: Cronica van het
Huys der Liefde etc. door Daniel en Zacharias, medeoudsten
met H. Nicolais in het Huys der Liefde. Haarlem. Izack
Enschedé 1716.

XIII. Stukken betreffende Veluwsche toestanden, ten opzichte der ketterij 1543—1545.

---

1. Twee brieven betreffende voornamelijk de inhuldiging van René van Châlons als stadhouder van Gelderland, voor keizer Karel V te Hattem, van 1 en 2 Oct. 1543.

a. René van Châlons aan keizer Karel V.

De Amersfort, 1 Octobre 1543. — Sire ! J'ay le 26me du mois passé receu au nom de Vostre M. du magistrat et puis de la commune de Hattem le serment d'obéissance et fidelité, et leur ay fait le réciproque de les garder en leurs anchyens droix et privileges, conformement a ce que fait a esté es autres villes. Et pourtant, que suis esté averti, que endroit aulcunes sectes reprovées l'on y auroit dissimulé plus avant que es autres lieux, après avoir fait deffence publicques et generales de introduire sectes et tenir propos ou opinions contraires aux anchiennes cérémonies et règles ecclesiasticques. J'ay aussi en particulier averti sur ce led. magistrat de vostre intention et des inconveniens, que leur pourroient advenyr, en le non observant ou le delaisant en non chaloir. Ilz m'ont respondu qu'ilz feriont en cest endroit et autres tous de bons et obeyssans subjectz.

b. Loys van Praet aan keizer Karel V.

2 Octobre 1543. Mercredy ¹⁾ le Prince d'Oranges vint coucher à Hatthem, où il fust receu, comme es aultres villes, reccut le

---

1) d.i. 26 Sept.

serment, osta le drossart ¹⁾ estant dedans le chasteau, à cause qu'il est subject du duc de Clèves et suspect de Lutheranisme, et y mist ung gentilhomme sien; assembla le curé et aultres prestres, aussi los gouverneurs de la ville, leur ordonnant ny en preschemens, ny aultres facons quelconques, soubtenir ny souffrir aucunes opinions condempnées, et publia ung edict semblable qu'il avait faict aux aultres villes, touchant les sectes et heresies. Le semblable a esté faict les jours suyvantz à Elburg et Harderwyck, ausquelles y avoit grand commencement en aucuns articles reprouvez, et y a laissé la garnison, telle que V. M^{te} entendra. Ce sont gens grossiers, maronniers et assez opiniastres.

Naar de origineelen, berustende op het archief te Brussel uitgegeven door Dr. J. G. de Hoop Scheffer in: *Studiën en Bijdragen* onder red. van W. Moll en J. G. de Hoop Scheffer Dl. II, blz. 477, 478.

---

1) Over den drost vond ik het volgende:

29 *Juli* 1542. Ridderschap en afgevaardigden der steden des kwartiers van Arnhem beklagen zich bij hertog Willem, dat Jan van Lynden, drost te Hattem, die stad verlaten en een uitheemschen drost aldaar op het huis aangesteld heeft, tegen art. 29 van het traktaat (nl. van 1538, waarbij de hertog van Gulik beloofde alleen geboren Gelderschen tot dergelijke ambten te benoemen.) Vgl. *Groot. Geld. Placaetboeck*. Dl. I, Prael. Puncten. col. 14.

P. Nijhoff. *Inventaris van het archief van Arnhem* blz. 210, 211.

---

2. *Klaagschrift door Arent toe Boecop, raadslid 1) te Elburg, over de ketterijen aldaar, te Harderwijk, Hattem en Middachten, overgegeven aan Mr. Herman Knoppaert te Zwolle op 14 Dec. 1543.*

Den saterdach nae Lucie 2) Anno XLIII heeft Meyster Arnt toe Boecop van der Elborch schryfften gelaten bynnē Zwoll in handen Keyr Mat Raidt, Meyster Hermā Knoppt 3) als hyr na volget: *ter Elburch*. Henrick die Roede hefft oinlanx deese blasphe-mias tegen dat wirde hillige sacrament vutgesproken, dat dye hostia consecrata et reservata nyet werdiger offte anders en were dan broet.

Item dat die pryester in der missen hoem seluen nyet cōmuni-ceren en mach. Item dat he in eleuatione dat werdige hillige sacra-ment nyet wirdiger en heelt dan een steen, dair he myt een vin-ger op wees.

Item heer Hermā Lutteke 4) en wyl noch geen croen laten scheren, he secht oick apentlick dat he in der syelmissen voir geen sielen bidden en wyl. Item noch secht he dattet loerijen sijn, dat die pryesters daegelix hoer getijde leesen.

Item Bernardus Ffeit, schoelmeyster, na dess princes beueel

1) dit blijkt uit eene genealogie van het geslacht Boecop, uitgege-ven op blz. 225 enz. van „Uittreksels uit het dagboek van Arent toe Boecop, volgens een H. S. van de XVIIe eeuw. (Uitgeg. door de Ver-een. tot beoefening van Overijsselsch Recht en Geschiedenis). 1862. De auteur van het dagboek was burgemeester van Kampen. Zijn dag-boek begint in 1555.

2) deze Zaterdag viel in dat jaar op 14 December.

3) Mr. Herman Knoppaert, was goen lid van het hof van Gel-derland, maar waarschijnlijk een rechtsgeleerde tot dat lichaam in be-trekking staande. Hij hielp in 1525 hertog Karel, toen deze het klooster Hulsbergen „reformeerde.” Vgl. Acquoy en Rogge. Archief voor Ned. Kerkgesch. Dl. II (1887) blz. 285.

4) deze komt noch in 1557 als geestelijke voor, vgl. P. A. N. S. van Meurs, Geschiedenis en Rechtsontwikkeling van Elburg. Acad. Proef-schrift, 1885. blz. 132.

geoychet, dat he solde *Salve regina* en ander laudes van der moeder onss Heren gebenedijt singen op gewoentlicke manieren en tijden. Hefft he geantwoirt dat hem sulx nyet doentlicke en was.

Item Heer Derrick Schene, die voir hen van der Lutersche ketterye gewest is, ende oenige van den Erroren bynnē der Elburch apenbair van den stoel geleert hefft, wederom dair instituert is *vicecuratus* in der kercken symoniace, sonder wederroepen en versweren sijne Erroren. Die ffaem is apentlicke van hem, dat he geen horas en leest, noch biecht en doet als he celebrirē sall. Eer die Prince etc. bynnē Elburch kwam, en liet he nimer croen scheren.

Item de schoolmeister is noch eue *pertinax* in sijn dwaelingen en wyl noch die lauesang der moeder Gaedtz *Salve regina* en dergelicken op tijden alsst behoirt nyet singen. Doe in die *Presentationis Marie* ¹⁾ die priester post missam in *laudibus* voirsanck dat virsikel: *Post partum virgo etc. subinferierde* he tot scandalum en confuys: *Benedicta tu in mulieribus*. Ende en wolde nyet singen: *Dei genitrix intercede: pro nobis*, vut wat meyninge ys wal toe tasten.

Item die Scheepenen sijn meestendeel corrumpiert in den geloeue.

Item Heer Derrick voirsr. op patroensdach *Sancti Nicolai*, ²⁾ als die priesteren songen dat *Responsorium: Beatus Nicolaus in triumpho potitus etc.*, sanck mitten clercke een anderen sanck na sijnē wyl tot groet confues.

Item van verscheiden ander religiose en seculair personen.

Herderwyck. Dat die pastoren toe *Harderwyck* heel myt deeser dwaelinghe beheept sijn ende nyet op en holden die toe seminiren.

Heer Claes die oelste pastoer, een apostata, als die pefatyē vut is, geet dyckwyels liggen opt altair en siet den enen off den anderen aen. Ende boert dan haestelicken die hostie op sonder die *Canonice misse* voir te lesen. Ende eer mere solde moegen *expl . . .* ³⁾

1) 21 Nov.

2) 6 Dec. De Elburgsche kerk was aan St. Nicolaas gewijd.

3) het verdere was onleesbaar.

dat dair na volget, begint weder: Per omnia secula seculorum.

Item itelicke, die hem ter missen dyenē offte syen mysse doen aenmercken, seggē dat se nyet en kūne mercken, dat hij proferyert verba consecrationis.

Item alss he in verleeden tijden dat hillige sacrament solde opten altair stellen, heeft he dat sulffte sonder rouerentie in eenre hant onwerdelicke dyckwiels neergeset sonder adoratie offte inclinatie.

Item heer Jan, nv laetst van Groll gecomen, sacht tegen deser verleeden hoechtijt van kerssmisse: 1) „Vrunden, wij willen doen alss ghij tjair verleden gedain hebt. Ghy suld v bereyden tot dat auentmael onss heren, als ghij doe 2) gedaen hebt, wij wyllen betrouwē op die barmherticheit Gaedtz. Ende wyllen den keyser dair nyet yn ansyen. Item ghij en sult nyet staen als v die papisten geleert hebben, dat Chrystus dair sij (gelijken in den cruce.) Hee syt an die rechterhand syns vaeders. Item van der byechten is geekheit dat ghij segt: Ik byecht Godt, Marie en allen hilligen. Dan ghij sult seggen: Ick hebt Godt gebiecht en begeer van v myt sijn woert getroest te weesen.”

Item dat die bruers voir een doeden auer die straet gingen, singende gewoentlicke responsoria der kercken ende itelicke ryepen en spotten soe lang dat see oer sanck moesten staen laten.

Item ter vespertijt Omnium sanctorum ende dess navolgende daeges Animarum 3) lyep die pastoor vutter kercken. Ende dair en geschiede noch vigilie noch myssen voir den sielen.

Item die Raedt is mcestelicken inficiert.

Hattum. Item 'Toe Hatthum begint die pastoir 4) weder om die

1) d. i. de laatst gepasseerde adventszondag, dus 8 December.

2) dikwijls.

3) 1 en 2 Nov.

4) Berend de Haze, die de hier bedoelde pastoor moet zijn, werd den 23 Febr. 1533 door den proost van St. Pieter te Utrecht, op voordracht van hertog Karel, tot pastoor benoemd, vgl. P. Nijhoff, Tijdrekenkundig Register op het archief van Hattem. 1855 blz. 23. In 1553 werd het testament van heer Goessen van Hueckelum, pastoor

Ceremoniën der hilliger kercken toe halden, des heyten hem die anderen een godtlosen en gelocchenen krysten. Euenwel en hefft he noch geen behoirlicke penitencie, abiuratie offte reconciliatye gedaen.

Middachten. Item een verlopen mōnyck, Gerardus Golt genoempt, van Zwoll, hefft op Myddachten, dair die dochter cranck wass, den pastoir van Ellichum dat sacramēt vutter hant genamē. Ende wederlesende die woirden der consecratiën, onder beider gedaente gegē. Ende dat dair auer bleeff nam he selues na der maeltiet.

Item hier en benevens so is die ffaem van deesen dingen auer allt lant ront om her all soe lelick, dat alle clementen dair aff stincken en goeder chrysten herten schromen en beuen. En men solde veel meer en clarer tuchenisse krijgen, dedet die anxt der ondersaten voir oeren oeuersten.

Naar het oorspr. stuk in het archief van het hof van Gelderland.

-
3. *Klaagschrift, door Arent toe Boecop aan den stadhouder van Gelderland, Philips van Lalaing overgegeven, betreffende ketterijen te Elburg, Hattem en Harderwijk, waarschijnlijk te dateeren 1544 of 1545.*

Den Hoychgheboren vermogenden fforst en heren to Char 1) . . . . . Stathalder der keyserlycker maiestaet

van Elburg en Doornspijk ten zijnen overstaan opgemaakt, vgl. dit stuk, uitgegeven door H. G. Haasloop Werner in N. C. Kist en H. J. Royaards, Nieuw archief voor kerkelijke geschiedenis. Dl. II. 1854 blz. 252 etc.

1) misschien Charisse = Schorisse. Philips van Lalaing was heer tot Schorisse, blijkens stukken uit dien tijd.

Bij de opengelaten ruimten was het papier verteerd.

der landen vā Gelre en . . . . Zwytveen, mijne g.l. H. wart dese supplicatio behandet.

Hoych gheboren vermogēde fforst, G. H. De vrese Godes en de ere ons Hylyghe kersten gheloues drynghē my v. ff. g. nyet to bergē, meer demodelike voer toe draghen, dat bij ons bynnē der Elburch der Lutheranē dwalinghe seer ghegroyet heft, waer mede mēnych onnosel leeck, der scriftē onueruarē, tot ongheloue en daer om tot verdomenisse hoerer zielen ghebrocht warden vā den verkeerden, dat mij ten harten gaet. Ende hebbe dese moysel oft oncost anders ghyen sacke oft deel. Ende bidde dat V. ff. g. hyer yn syen willen, dat dyt ghebreck der zielen salicheit an hanget, ghebetert wart. Waertho mijns bedonkēs tot correctie v ff. g. ghyen dynck nodeger is als en sincerus, gheleert, guet en veruarē pastoer, de dat woert Godes chrystelick vyt legge, den ghelouige sterke, de ketterlike articulē myt scrifte en reden dempe. Noch dat daer Scepenē ghestalt worden, de stantachtich in de kersten gheloue executionē off straf doen teghen den dwalende obstinatos nae de keyserlicke maiestaet mandatum. Oeck is daer toe groet nodych en kersten Scoelmeyster, de de ionghē vā ionck op leere en vermane tot ghehoersaemheit en eendrachticheit der heyligher kerstē kerke. Dorich inbroycke deser dreēn is bij ons de ketterye ghesayet en beter God seer ghewassen. Int iaer XLII heb ik vervordert an den fforst vā Cleue, in der tijt regent deser landen, teghen en luturaen capellaen, om dat de selue myn voergaende vruntlicke vermanē ende grote verbydynghe, scryftelick en montlick gheschyet, nyet nae ghaen en wolde. En hebt myt hulpe der vromē daer hyn ghebrocht, dat de selue ons aff ghe-nomē is, een kersten predicator vā Zwol ons weder tho gheuoghet, de christelicke prediken en leeren solde ter tijt toe, dat wy myt enē bequamē pastoer versyen worden, ¹⁾ ghelike als hij ghedaen heft, soe langhe als met ²⁾ van hem lijden wolde. Noch heb ick vervordert an den hoeghen gheboren fforst en heren Pryn toe Aranien, Graeff toe Nassouwē etc, als de bij ons in stat der

1) vgl. Bijl. VII. 4.

2) D.i.: men het.

keyserliker maiesteit ghehuldet wort, tegen enē lutheranē pastoer, den ick doer mijn supplicationē, den seluen fforst ouerghegeuē, in vijf principael capitael articulē deser nyisheyden acnclaghede enē is daer tho gebracht, dat den vurss. Lutheraen vā ons ghe-nomē is. Dan beter God, dat ons ghedeghen is bij den fforsten van Cleue (hoewel sijn ghenae de raede, soc men secht, eens deils seer ghecorrūpiert synnē) enē heft ons nu nyct moeghen warden. De sych vermet onse cura toe to koemē ¹⁾ heft in stat der vurss. pastoers sijn kerke enē jonghē here verhuert, de in voer-leeden iaren gheprediket, ghesonghē, gesecht enē ghedaen heft als dese nye dualynghe secte medebrenghet, hoewel ick sijn vader titelick, scriftelick enē montlick, berychtet hadde het ghestalt des inghedronghen here. Al prediket bij ghyen dwalynghe, dat hij qualick laeten kan oft wyl, nochtans en kan sulkē curatus bij crankē enē ghesondē leekenē in byechten ende anders voele quaets sayghe enē doen. Den pastoer vā Hattem ²⁾ heft den fforst vā Cleue om sijn ketterie nyet alleen vyt Hattem meer vyt dat heele lant verbannē, nu presideert hij weder tho Hattem. Tho Harderwyck en is het nyet beter.

Ick hadde mij verhoepet, dat de kerstenste keyser enē sijn maiestaet Stathalderen onse chrysten gheloue in hoer weerdicheit wederghestalt, alle dwalinghe, ongheloue vytgheroyghet solden hebben. Dan het verbliuet tot noch, om swaere saekē als ick vermoede. Meestendeel der Scepenen hebben den Lutheranē vurss. capellanē enē pastoren anghenomē, gheloent, hant enē dach ghehouden, als ick teghen hem procedierde als vurss. Meer dan twe off dre vā hem synt in voertijden openbaer sub utraque spetie ghecōmuni-ciert. Het is tho bedenkē, wat straf teghē den dwalende obsti-natos steet dorch solke rycters. De Scoelmeyster heft dese nyicheit openbaerlick enē grotelick anghehangen. Nochtans perse-veriert hij in offitio. T'ys loflijk dat desen enē hoer ghelikē hoer

---

1) nl. heer Goessen van Hueckelun, die, blijkens het gericht-sboek van Elburg, curatus van het toen kerkelijk verbonden Doornspijk en Elburg was. Vergelijk over hem aant. 4 onder blz. CXXIV.

2) vgl over hem de zooeven aangeh. aant.

brueke, de groet is, ghenadelikē verdragē wart, bij al soe dat se bekennē dat se ghedwacht hebbē, hoer errores reuocirē en abiuriren, en laeten sych absolvirē daert behoert. *Facilitas venie, que nō datur nisi cōtrito et correcto inuitat ad culpā.* En wat en ketter mytter daet excōmunicirt en suspēdiert is, ist onbondich en nullū wat soedanych pastoer oft rychter attemptiert in *administratione publica*. Ick hebbe tot noch soe voele teghē de ongheloue ghedaen als ick macht hadde, waerōme ick voele hebbe moeten lyeden. Nu ick nyet meer en can, gheue ick dat den gheene in handen, de dat macht hebben tho beteren.

En en twijuel nyet, se sullen daer teghen doen, dat teghen God en de keyserlicke maiestaet toe verantwoerden steet. Om alle desen roepe ick v. ff. g. an, biddende om Godes wille, dat v. ff. g. in dese saeken syen willen, daer voele zielen salicheit in licht. Ende denken tot beterschap en remedia teghen desen ghebreken. Het is ouer tijt, soe wel tho Harderwyck, toe Hattem als myt ons. Hyer yn sullē v. ff. g. wel doen en God behaghen grotelick gheloent warden van den almachtygen, de v. ff. g. langhe sparen wyl in hoeghe wijse regiment yn salighe walvarēde ghesontheit fryssen. ¹⁾

V fforstelicke ghenade arm trou onderdaen,

(get.) *ARENT TO BOCOP.*

Naar het oorspr. stuk in het archief van het hof van Gelderland.

---

4. *Informaties tengevolge van de hiervoor afgedrukte klaagschriften genomen, waarschijnlijk in de eerste helft van 1545.*

Mr. Adriaen Nicolai, Johan van de Straten, Raide ende Baptista Berty greffier, de somme van XLIII pont XVI st., van XL groot, bij stadhalder, Cantzeler en Raide hem getaxteert voir hare

1) doen behouden.

dachgelde, to weten den vursz. und Adriaen Nicolai ende Johan van de Straten tot twee karolus gulden ende Baptiste Berty tot xxxii st. 's daichs, elck viii daghen, die zij gevaccert hebben int reyszen nae Harderwyck, Elboreh en Hattum omme hem aldaer to informeren op etzlicke puncten ende articulen die den vursz. Stadhalder, Cantzler ende Raiden belangende Lutherye angebracht waren, breeder verhaelt in de ordonnancie die mit quitancie hier ouergeleuert is ende mits dien hier xliiii pont xvi st.

Naar fol. xlv recto, en verso van de rekening van den landrentmeester Gerard van Renoy over 2 jaar, 3 maanden en 18 dagen, tot op den laatsten December 1545, berustende in het prov. archief te Arnhem.

XIV. Stukken over de ketterij en hare bestrijding te Elburg. 1544—1546.

1a. Getuigenis der Doornspijkers aangaande de rechtsinnigheid van Heer Dirck Dorre, vice-cureit te Elburg. 12 Maart 1544.

Ick, Dirck van Wetten, Scholt bynnē der Stadt van der Elborch, wij Johan vā Winbergen en Henrick Brinck, Schepenen en gerichtlueden: doen kont allen lueden en tugen myt dessen open placcaet, dat voer ons in den gerichte gekoemen is Ghert Hoekel, Scholtis in den ampte van Dorenspieck en heft getuecht bye den eet hij Roemss. Keyz. Maytz gedaen heft, dat hy gesyen en gehoert heft dat heer Dirck Dorre pastoor bynnē der stad Elborch en dē ampte vā Dorenspieck ¹⁾ nu op sondach laestleeden Reminissere ²⁾ van den preckstoel den naburen, mannē en vrouwē van Dorenspieck, verwitticht en to kennē gegeven heft, de daer to kerkē weren, begerende dat se nae der myssen bye der kerken blieue wolden, hij hadde wess myt hem to spreke, daer hem macht aen lege, want Meyster Arent to Bocoph hem to Aerhem aen den Reeden beclaecht hadde. Soe hebben se sementlykē bye den anderen ghebleuen. Dat heer Dirck pastoers voirs. in tegewoirdicheyt des Scholtē hem gevraecht off se oeck eetswess hem hebben hoerē prekē synt ter tijt Roemz. k. m. onse g. heer is gewcost, dat

---

1) Doornspijk en Elburg waren kerkelijk één, heer Goessen van Hueckelum was de eigenlijke curatus van beide, deze had echter, vgl. hiervoor de aantekening op blz. CXXVII, zijn kerk verhuurd aan Dirck Dorre.

2) deze viel in dit jaar op 8 Maart.

kontrarie 't mandement synner Matz is off in syngen, conuersatiën handelen, voert in de sacramenten vyttorichten, dan men van olts 't doen plecht. Soe hebben se eendrechtlycken geantwort, dat se neet gehoert gesyen en hebben dan dat heer Dirck pastoer voirss. gedaen heft dan men vā oltz plecht 't doene, en bedanckten hem en begeerden ghyenē anderen pastoer dan hem en seden mede off Meyster Aert to Bocoph myt hem bynnē der Elborch enyge twyst off schelonge ¹⁾ hadde, off se dat myt hoeren pastoer daer mysgelden solden moeten. Ingelyckē so heft heer Hoymen, een vicarius to Dorenspicck, tegens Gert Hoekel dē Scholtis bekant en gesecht, dat hy van heer Dirck voirss. neet ghesyen off gehoert heft, dan oprecht en alle vromycheit in alle synnē handelinge, de hij bynnē en buetē der kerkē gedaen heft. Dyt selue wyllen de ondersaeten vā Dorenspiek voirss. altyt myt hoeren eede beholden (oft noet geboerden) voer den Drost van Veluwen, hoeren betemelycken Rychter. Oirkonde en getuychnysse der waerheyt: soe hebben wy scholt en gerichtslueden voirs. onss stad secreet segel hyer beneden op spatium desses openen placcaetz doen druckē. Gegeven int jaer ons heren duesent vyffhondert en vyer en veertich, den XIIⁿ dach Martij.

Naar het oorspr. stuk in het archief van het hof van Gelderland te Arnhem.

1b. Getuigenis van Elburgsche geestelijken en anderen aangaande de rechtzinnigheid van Heer Dirk Dorre, vicecureit te Elburg. 12 Maart 1544.

Ick, Dirck van Wetten, Scholt bynnē der stadt van der Elborch, wij Johan van Wynbergen en Henrick Brinck, scepenen en gerichtslueden, doen kont allen lueden en tugen myt dessen openen placcaet, dat voer ons in den gerichte gekoemē is heer Dirck

1) ruzie.

Dorre, pastoer in der tijt bynnē der stadt van der Elborch, en den ampte vā Dorenspieck en heft myt Ghert Brouwer syn voerspracke myt recht aengesprocken sementlycken de priesteren, Burgemeisteren, Scepenen en Raedt en saempt gemene burgeren der stadt van der Elborch, soe hij se myt recht hadde laetē byeden, dat se hoer kontscap en waerheyt seggē solden, hoe en in wat manieren hij hem in syn predicatie en dagelix in der kerken int ampt der myssen ofte ander loeuesangen gehadt heft; of hij hem anders daer inne gehalten, getoent ofte bewess¹⁾ heft, synt ter tyt dat mandement Roemz. Keyz. Mayt, onss g. heren vytgegaen is, dan een goet pastoer schuldich is 't doene en van olts in der hylger kerken placht doene en by tyeden selyge heer Augustijn Nagge zeliger, onsen pastoir verleeden, gedaen heft. Wolden se hoer rechte kontscap en waerheyt daer neet van seggē, hij en wolde den homoet en schaede neet lyeden om hondert duesent Rosennobelē en mans lyff. Daerop wij gerichtslueden voirs, Claes Scerpinck, gesworē diner der stadt Elborch, hebben doen vraegē off hij de burgeren, samentlyckē geestlyken en werlycken van heer Dircks wegen geboet heft voer gericht 't komē, de syn gychte daarvan gedaen heft, de aenbydynghe huys by huys soe geschiet en gedaen heft, en den seluē geboet heft voer recht to koemē. Soe synnen in den ierstē voer ons gerichtslueden voirs, gekoemē Heer Ghert Voss, heer Jan van Holte, heer Jan Bygge en heer Hermē Luttikē, en hebben getuecht by oer preesterscap en syele-salicheit, dat heer Dirck pastoer voirss. neet anders geleert heft ofte anders gedaen in de hylge kerke dan een goet pastoer tobehoert en heft neet anders gedaen dan men over hondert jaeren plach te done in der hylger krysten ordinantie en na dat mandaet Roemz. K. Mtz, en holden hem voer een oprecht vrom heer en bedanken hem in syn ampt en dyerst, hij de eerlycke bedient. En de ander preesteren synnen neet voer recht gekoemē, de en part stulle swegē, do se geboet worden en een ander sede men se voer hoeren behoerlyckē richter solde doen byeden. Oeck synnē voer gerichtē gekoemē Jan Gertzen, Aernt to Bocoph, Arent Andreessen, Gert

---

1) bewezen.

vā Holte, Henrick Brinck, Henrick Frankenss en Jan vā Wynborgē, Schepenen, myt voele burgeren, de Raetkamer voll, en tuechden bye den eet se Roemz. k. maytz onss g. l. heren en der stadt van der Elborch gedaen hebben, dat se van heer Dirck pastoer voirss. neet en weten dan een goedt eerlick vrom preester, en neet en weten off neet van hem gehoert hebben in syn predicatie en anders goetsdienst ofte lerynge contrarie wesende k. matz mandaet, synt ter tyt syn matz mandement vytgegaen en van syne Matz sulx beueel gedaen is, en heft hem gehalten als een goet pastoor ende preester schuldich is 't doenē. En sum ¹⁾ burgeren synnē neet voerghekoemen, waerop heer Dirck pastoer voirss. myt syn voerspraeke secht se contumax wesen sullen, so se myt recht geboet werden. En Wylhem ten Haeff off Sanderssen tuecht by synen eet dat hy vā heer Dirck neet en weet dan een goet eerlick vrom preester is. Oeck synnē voer den gerichte gekoemē Dirck Rybbe, koster ter Elborch en Ghert Rynuis, koster to Dorenspieck, en tuichden by hoeren eet, dat se neet gesyen hebben noch ghyen kontscap hebben, dat heer Dirck pastoer voirs. dat hylge sacrament anders onder den burgeren vā der Elborch en ondersaeten van Dorenspieck, mannē ofte vronwē, vytgedeelt, noch anders geconsacriert heft, dan heer Augustijn Nagge, onse olde pastoor in Godt verstoruē plach to doene, seer ²⁾ ter tyt K.m. mandement vytgegaen is. In gelycken soe heft Joffer Anna Mommen, mater-sche vanden Bagynnen-conuent, myt hoer conuentualen getuecht, seggende by hoer syelen-salycheytz, dat se van heer Dirck pastoor voirs, neet anders gesien hebben dan alle vromycheyt en bedancken hem in syn lerynge ende heft hem in der kerken na de olde cristlycke ordinantie gehalten als selige heer Augustijn Nagge onse pastoor plach te doene en nae beueel R. K. Matz. synt ter tyt syn Maytz mandement vytgegaen is. Oirkonde en getuychnysse der waerheyt: soe hebben wij scholt en gerichtsluedē voirss. onser stadt Secret segel hyer beneden op spatium desses openē placcaetz doen drucken. Gegeven int jaer ons heren duesent

1) sommige.

2) sints.

vijffhondert en vyer en veertich den XII^{en} dach Martij.

Naar het oorspr. stuk in het archief van het hof van Gelderland te Arnhem.

---

2. *Extract uit het Gerichtsboek van Elburg over 1545—1547, betreffende Gerrit Rolofs, die het sacrament lasterde. 30 Mei 1545.*

Saterdages na pinxteren a^o XLV. ¹⁾

De koester Dyrck Rybbe.

Dyrck Ribbe onse koester is des saterdags na pinxteren int scepondom vur onsz sittenden gerichtē erschenē en gevraget hefft hy getuychget dattet en tijt lanck geleden was, dat hij mit den pastoir, de mit onsz heer Godt vytgenck tot de krenckē en de luyden op de knyē vallende hoirde hij Gerrit Rolofs seggē: „Wat wylt gy so beren ²⁾ dat is Godt nyet, Godt is in den hemel” en bekendē vorder, dat hy dit selue ge . . . ³⁾ nymant van den scepenen te kennē gegeuē hadde off ymant anders int openbair.

Actum ut supra.

Volgens het Gerichtsboek van Elburg over 1545—47, berustende in het archief van Elburg.

---

1) deze Zaterdag viel toen op 30 Mei.

2) d.i. waarom stelt gij u zoo aan.

3) hier is iets uitgevallen, men denke b.v. aan „gesachte.”

3. *Brief van de regeering van Elburg aan die van Harderwijk.*

Juni 1545. ¹⁾

Hierin wordt medegedeeld dat de stad Elburg den stadhouder een aam wijn en een last haver ten geschenke heeft gegeven, waarop hij de regeering te gast had genoodigd en een „vrindelyk wesen” had getoond, dat een burger „dic op het sacrament had gesproken” in hechtenis was genomen, dat de keizerlijke raad ²⁾ met 50 paarden er ook waren en zij Harderwijk ook zouden bezoeken. Aanstaanden Zondag zou de stadhouder met den magistraat naar den vogel schieten.

Naar het oorspr. stuk in het archief van Harderwijk Loq. 36 no. 3, volgens regest van De Meester, Hist. Gen. Kron. 1862 blz. 77,

---

4. *Gedeelte uit een brief van het hof van Gelderland aan de landvoogdes, koningin Maria, betreffende het door hen te Elburg verrichte om de ketterij te remedieeren. Arnhem 4 Juli 1545.*

Alderg. Vrouwe. Alzoe veel ende diverse clachten gedaen zijn geweest, dat in der stede van der Elburch up Veluen groet gebreck was van Lutherie ende andere Secten onder geestlick ende wairlick, zijn wij den XVIII dach der voirleeden maent van Junio binnen der voirs. stede gecomen omme in den gebreecken bij voirgaende informatie bevonden ende andere te remediëren ende hebben aldair eenige correctiën gedaen na gelegentheyt ende probatiën der misdaden, hebben oic mit die van der geestelicheyt

1) daar de stadhouder toen met het hof te Elburg was, moet deze ongedateerde brief in dien tijd geschreven zijn, vgl. de volgende stukken.

2) d.i. de leden van het hof van Gelderland.

ende inzonderheyt mit den vicecureyt ¹⁾ ende mit die van der wet gesproken, hemluyden verhalende int particulier ende int generael hair faulten ende gebreken van partiescheyt ende in bysonderen dat die van der wedt geen correctiën gedaen en hadden navolgende 't keis. placcat aldair gepubliceert, die welcke hair excusatiën gedaen hebben ten besten zij konden. Ende hebben die van der geestelicheyt, besonderen die vicecureyt, ende die van der wet ons belooft voirtan hem badt te dragen ende te reguleren, navolgende de placcaten voirs. ende 't gundt dat wij dair beneven hem bevolen ende geordonneert hebben. Ende ten eynde men zekerlic mach weeten watt hier of geschyen sal ende tot meerder ontzach, hebben wij een Eedelen vyt de bende van Hoichstraten, genaempt Heynric van Meholt gewillicht zijn residentie continuëck aldair te holden voir een tijt omme gaende mit die van der geestelicheyt, hem vindende in den sermoenen ende hoechmissen, oic mit die van der wet ende burgeren, 't selve hemluyden voir ons vertreck te kennen gevende, die welcke ons sal adverteren van 't gundt dat hij dair bevinden sal. Ende indien eenich onbehoirlicheyt contrarie der placcaten oft olde treflicken gewoenten der heyliger kercken gepleecht worden, sal 't selve helpen straffen tot exempel van anderen, den welcken wij voir een maent toegeseyt hebben een karolus gulden 's daechs boven zijn onderholdt van de bende, zoe hij mit zijn huysvrou ende huysraedt aldair compt. Ende zoe verre hij langer dan een maent aldair gehalten wordt sal sulck onderholdt hebben van den toecomenden tijt als bij Uwe Mat hem toegevoucht sal worden, als Uwe Mat dit al breeder verstaen sal van mij van Hoichstraten int weeder passeeren deur dies furstendom. . ." ²⁾

Naar de oorspr. minuut in het archief van het hof van Gelderland.

1) nl. Dirk Dorre, die in 1545 in het gerichtsboek van Elburg wordt genoemd „onse vicecureyt.” De eigenlijke pastoor scheen zijne ambt niet zelf waar te nemen (vgl. hiervoor onder blz. CXXVII.) Dit was in 1545 Heer Goessen van Hueckelum, deze overleed in 1553, vgl. onder blz. CXXIV.

2) in een brief van 7 Juli antwoordt de landvoogdes, dat zij aangaande het eerste punt (Elburg) mondeling zal handelen bij haar komst in Gelderland, zij vertrekt reeds morgen uit Leeuwarden, en komt dus spoedig.

(Oorspr. stuk in het archief van het hof van Gelderland.)

5. *Correspondentie van het hof van Gelderland met de landvoogdes, koningin Maria en den bisschop van Utrecht oer den vice-curcit (Dirk Dorre) te Elburg. Augustus 1545.*

a. 14 Aug. 1545. *Stadhouder, kanselier en raden van Gelderland aan koningin Maria.* Zij verzoeken, dat zij den bisschop van Utrecht bewege, om, ten einde oploop voor te komen, den gesuspendeerden pastoor van Elburg in de uitoefening van zijn ambt te herstellen, nadat deze zich te Utrecht zal hebben verantwoord, overeenkomstig de hem gedane belofte, dat hij nader zou worden verhoord, wanneer de koningin zich te Utrecht zou bevinden.

b. 14 Aug. 1545. *Stadhouder, kanselier en raden van Gelderland aan den bisschop van Utrecht.* Zij zeggen in den brief, dat zij onlangs in persoon te Elburg zijnde, om te remedieeren eenige gebreken „die men scyde aldaer to sijn jegens placcaten van den keyser” zij tevens informatie praeparatoir genomen hebben omtrent de zaak van den pastoor; dat zij bevonden hebben, dat de moeilijkheden grootendeels zijn voortgekomen uit partijdigheid, dat het meerendeel der burgerij den pastoor toegedaan is; dat zij niet hebben kunnen ontdekken, dat sedert Gelre aan den keizer onderworpen is, „hij hem in sijn sermonen ende godsdienst anders dan alst behoert gedragen solde hebben; wel is waer dat hij bij tijden des hertogen van Cleve in sommige puncten van anderen gevoelen is geweest; dan sulcx is van wegen Key. Mat. inhuldongh der landtschap vergeven geweest, ende hoewel sulcke remissie oft verghiffenisse, als van geestelicke saecken, den geestlicken rechteren beroeren mach, nochtans om vrede, rust ende eendrachticheyt in den landen ende christenheyt to bringen, to maecken ende to onderhouden, is den prinsen somwijlen noodich ende den gemeenen oirbair, profitelick daerinne to doen, nae gelegentheyt des tijts ende der saecken, dair bij der geestelicheyt nyet en behoert jegens gedaen to worden, omme meerder quaet to schouwen.”

Zij verzoeken den bisschop den pastoor „in sijnen dienst te willen laten continueren ter tijt toe, dat hij rechtelicken van ketteriën

ofte andere onbequaemheyt verwonnen zij, alst behoort, sonder aanschou te nemen op 't gundt dat voir aankomst van den keyser in desen landen geschiet mach sijn, dat hem ende alle anderen vergeven is, daerduer hij nyet bedrogen en behoert to zijn, aengemerckt hij begeert absolutie van dien to verwerven, alst behoert, ende terechte to staen, daert behoeren sal, van alle 't gundt men hem sal willen upseggen bij keyzers tijden geschiedt to zijn."

c. 20 Aug. 1545. *Koningin Maria aan kanselier en raden van het hof van Gelderland.* ¹⁾ Weigering van hun verzoek ten voordeele van den pastoor te Elburg. Deze is niet alleen beschuldigd kwade leeringen onder het bestuur van den hertog, maar ook gedurende dat des keizers gepredikt te hebben. Zij moeten daarom den bisschop van Utrecht toelaten voort te varen met de begonnen procedure, en die van Elburg aanschrijven, genoeg te nemen met den pastoor die hun gegeven is of gegeven zal worden.

Naar de regesten, volgens oorspr. stukken van het Brusselsche archief, uitgegeven door Moll. Anastasius Veluanus. *Kerkhistorisch Archief door Kist en Moll I. blz. 111 en 112.*

6. *Extract betreffende heer Dirck Dorre uit het Gerichtsboek van Elburg. 11 Sept. 1545.*

Heer Dyrck Dorrhe.

Den II^{en} Septembers Anno XLV vur Henrick Franckensz en Ernst Jacopsz in stadt Cassyn van Oldenbarneuelts burgemcisteren en vur de gemene scepenen is gekomē heer Dyrik Dorre en hefft gebeden om vijff missē in de hylligen geest ²⁾ en de II vaenholtz myssen.

1) van dit stuk berust een gelijktijdig afschrift in het archief van Elburg, Lade 16 no 23 A; men heeft dus door toezending van het bevelschrift zelf aan den last der koningin gevolg gegeven.

2) n.l. het Heilige Geest gasthuis, vgl. Mr. P. A. N. S. van Meurs. *Geschiedenis en rechtsontwikkeling van Elburg. Acad. Proefschrift, 1885. blz. 172, noot no. 3.*

So hebben de gemeine scepenen gevraget off hij oick geabsoluyret were wedrom mysse te doen, wair op heer Dyrck geantwordt hefft, hij were altijd geabsoluyret gewest mysse te doen en dat nye verboeden were.

So hebben de gemene scepenen heer Dyrck om sijne oitmoedig bede wylle, mede angesyen hij een burgerkyndt were, hem de vijff hylligē geest myssen en de 11 vaenholtz myssen gegeven en gegondt; dan hij solde op den hylligē geest gyen quaet geselschap opholden noch sijne amy ¹⁾ dair op brengen. Wanneer se sulcx vernemē konden, wolden de gemelte scepenen hem desse myssen wederom nemē.

Uit het gerichtsboek van Elburg van 1545—47, berustende in het archief van Elburg.

7a. Bevel van den stadhouder, Philips van Lalaing, aan de stad Elburg om den bevelhebber Hendrik van Meholt ²⁾ bij het vernieuwen van den raad te gehoorzamen. 9 Jan. 1546.

Philips von Lalaing, Graue zoe Hoichstraten, her zoe Schorisse end Ko^e Key^e Mat^t Stathalder-general der furstenthomb Gelre vnd graffschafft Zutphen.

Ersame, lieue besondere. Van wege Ko^e Key^e Mat^t onser aller gen. heren hebben wij Michel van Meholt vnsen beuelhebberen aldaer beuel gedaen end hem opelacht, woe hij sich diesen aenstaenden tijt, dat men den Raedt aldaer vernyeuwen sal, regulieren vnd doen sal als ghij wel vernemen werden. Gesynnen demnae

---

1) d. i. vrijster.

2) in het hieronder afgedrukte stuk wordt hij ten onrechte Michel genoemd, vgl. hiervoor 4 en hierna 8, de laatste post der daar uitgegeven rekeningen. Ook wordt hij Hendrik genoemd in eene aantekening uit de 16^e eeuw, achterop het hierboven afgedrukte stuk, die den inhoud daarvan vermeldt.

en van syner Mat wegen und beuelen v mit ernst dat ghij sulx nakōmen ende v darnac regulieren. Daerbeneuēs dat ghij in handlong der saccken syner Mats hoicheyt belangend den vursz. Michel vā Meholt die selue to kennē geuen als van syner Mats wege wij vns desz en allen guetz gantzlick to v versien. Gegeuen tot Vtrecht den IX^{en} Januarij XVe XLVI.

get: BERTIJ.

Opschrift:

Den eersamen, vuseren lieben besundersn Burgemeesteren, Schepenen end Raedt der stadt van der Elburgh.

Naar het oorspr. stuk in het archief v. Elburg, Lade 23 no. 178.

7b. *Lijst der Elburgsche schepenen in 1545 en 1546.*

In 1545.	In 1546.
Aernt van Aller.	idem
Willem ten Haeye, genaamd Sanders, <i>burgem.</i>	idem
Casijn van Oldenbarneveld, <i>burgem.</i>	idem
Wolter opten Dijk.	idem
Ernst Jacobs.	idem
Henrick Brineck.	idem
Bernt Vege.	idem
Arnt toe Boecop.	idem
Jan van Wijnbergen.	idem
Henrick Francken.	Johan toe Boecop.
Gerrit van Holte.	Aert Heymansz.
Gerrit Rynvis. ¹⁾	Johan Gerritzen.

1) Hendrik Francken was de vader van Lambert Franckensz en Franck Henricx (Franckensz) wier huizen later door Alva werden

Deze lijst werd uit het gerichtboek van Elburg over 1545—1547, in het archief van Elburg berustende, opge-
maakt. ¹⁾

8. *Extracten betreffende het door de leden van het hof te Elburg verrichte etc.* ²⁾ *uit de rekeningen van den landrentmeester Gerard van Renoy over 1543—1545 en 1546.*

Rekening van Gerard van Renoy, landrentmeester over 2 jaar, 3 maanden en 18 dagen tot op den laatsten December 1545.
fol. XLVI.

Mr. Joost Sasbout Cantzler Key^c Mat^s in Gelderlandt de somme van LXXVIII pont van XL grooten vlaems 't pondt, bij Stadtholder ende Raide hem toegetanxeert van xxvi daghen tot ii karolus gulden 's daichs, die hij gevaccert heeft int reisz naar Ruremunde, om die Coniginne aldair to verwachten. Noeh van dat hij gereyst is naar Elborch om aldair to remediëren die gebreecken van Lutherie en andersz, blijkende bij ordonnancie ende quitancie, mitsdien hier de voirsz. sōme van

LXXVIII pont.

geconfisqueerd. Dit volgt uit Van Hasselt. Stukken. Dl. II blz. 53.

Gerrit van Holte werd wegens ketterij uit den raad gezet, vgl. Bijl. XX. 2. b. en c.

Gerrit Rynvis zeker ook, hij stierf ten minste niet, want hij komt later nog voor, vgl. P. A. N. S. van Meurs. Geschiedenis en rechtsontwikkeling van Elburg. blz. 126, 127.

Met Arent toe Boecop moet een ander bedoeld zijn, dan de beschuldiger der Lutheranen, misschien een zoon van dezen, vgl. de schepenen opgenoemd in 1b. dezer bijlage, op blz. CXXXII onderaan.

1) mij welwillend meegedeeld door Mr. J. J. S. baron Sloet, commies-chartermeester op het prov. archief te Arnhem.

2) een en ander slaat terug op de stukken van af Bijl. XIII. 2 hiervoor afgedrukt.

fol. XLVI.

Christoffel, graue tot Moers en zer waerde Raidt des Keyszers de sōme van VII pont van XL grooten, hem bij Stadtholder Cantzler en Raiden toegetaxeert van XXVI daghen tot II carolus gulden 's daichs, die hij gevaceert heeft int reysz naar Remunde ende de Elborch, om redenen als voiren, breeder verhaelt in de selue ordonnancie, die mit quitancie hier ouergeleuert werdt ende dairomme hier

LII pont.

fol. XLVI.

Mr. Adriaen Nicolaï Raidt, de somme van LXIII pont van XL grooten vlaems ter causen van XXXII daghen, die hij durch beuell van mijn heren Stadtholder, Cantzeler ende Raiden gevaceert heeft in diuersche reysen, als nae Ruremunde, Elborch, als bouen, ende op visitatie van de Lingen, blijkende bij ordonnancie ende quitancie hier ouergeleuert. So hier

LXIII pont.

fol. XLVI recto en verso.

Meester Johan Stratius, Raidt Keye Mts in Gelderlandt de sōme van VII pont van XL grooten, bij Stadtholder, Cantzeler ende Raidt hem getanxeert voer zijne dachgelden van XXXVI dagen, die hij gevaceert heeft in de reyse naar Ruremunde ende de Elborch om redenen hiervoiren breeder verhaelt, all blijkende bij ordonnancie mit quitancie hier ouergeleuert ende mits dien hierde voirsz. sōme van

LII pont.

fol. XLVI.

Baptiste Berty greffier, de somme van XLI pont XII st. van XL grooten vlaems 't pont ouer zijne vacatien van XXVI daigen tot XXXII sts. 's daichs, die hij gevaceert heeft int reysz naar Ruremunde ende de Elborch, allez ter ordonnancie van mijn heren Cantzler ende Raiden, breeder verhaelt in de selue ordonnancie die mit quitancie hier ouergelcuert wordt ende dairomme hier

XLI pont XII st.

fol. LIIII verso.

Denseluen ¹⁾ noch II pont v st. van dat hij mit briuen van Stadtholder, Cantzeler ende Raide geweest is an die Mt. der Coen.

1) nl. Berndt van Voirst, bode.

in Vrieslandt, ¹⁾ ruerende 't gund dat die Stadhalder, Cantzler en Raeden voirsz. binnen Elburch gebesoigneert hebben, daerinne hij gevaceert heeft VIII daghen en XVII st. veruaren als bij tanxatie. So hier III pont v st.

fol. LIIII recto en verso.

Berndt van Voirst, looper, omme mit brieuen des stadtholders geweest to hebben ter Elborch nae de beuelhebber aldaer bevordent, bij welcke brieuen gevuecht zijn zekere extracten vuyt die informatie aldaer geschiet. Daerinne hij gevaceert heeft vier daghen en een half als bij tanxatie. So hier XXVII st.

fol. XLI.

Baptista Berty, greffier in Gelderlandt de some van XI pont II st. van XL grooten ouer gelycke somme bij hem bevleyt an diuersche partyen van justiciën als den scholten ter Elborch voor zynen arbeyt ende moyten bij hem gedaen tot forderinge der justitiën. Ende Berndt, scherprichter der stadt Deuenter van zyn loon, vacatiën ende anders, all ter ordonnancie van mijnen heren Cantzler ende Raden, blijkende bij verclaringe mit quitancie hier ouergeleuert. So hier XI pont II st.

Fol. LIII.

Berndt van Munster v pont II st. van dat hij mit brieuen van Stadtholder, Cancheller en Raide gereyst is an de stadt Deuenter, betreffende zekere saicken van justitie en an Henrick Schancken ter Elborch, ten eynde hij mijn heren vursz. aduertere in wat conuent ende waer zyn dochter sich halden sall etc. mit andere zyne vacatiën, int welck doende hij vuytgeweest is XVII daghen als bij tanxatie, en daerome hier de voirsz. v pont II st.

fol. LVIII verso.

Gerryt van Arnhem, ter causen hij met brieuen van Stadtholder, Cancheller ende Rade geweest heeft aen Vydt van Munster, ruerende van eenen Andries Gerritszen gevangen, ende voorts tot Elborch, belangen den pastoir aldaer, facit XXI st.

1) de koningin was in het begin van Juli 1545 in Leeuwarden, vgl onder Bijl. XIV. 4.

Rekening van Gerard van Renoy over 1546.

fol. LVII verso.

Bernt Laetvegen stadtbode die xvi Febr. met brieven van mijnen heeren van den Rade gegaen is an den koirbisschop unde domdeken tot Vtrecht, bij dewelcke men him ouerschicte copie van zekere kontschap van 't cloester tot Elburch etc. dairvan hē toegetaxeert is 1 dach, facit

vi st.

fol. XXXV verso en XXXVI recto.

Henrick van Meholt drost ende bevelhebber des Keyzers ¹⁾ ter Elborch die somme van IIIe LX pont van XL grooten ouer zijn wedden ende onderhoud van in de qualiteyt voersz. gedient te hebben zedert den xxiiii^{en} dach Junii xv^e XLV tot den xx^{en} der seluer maent a^o XLVI dat hem zulcx van wege der Ma^t van der Coen durch mijn heeren den stadtholder affgeseyt ende wederroepen is geweest beloopende sich IIIe LX dagen, 't sdaeghs gerekent een pont van XL grooten tot gelycken IIIe LX pont, volgendt zijn cōmissie ende ordonnancie van mijn heere den stadthald voersz, die mit quitancie hier ouergeleuert werden, dus hier deselue

IIIe LX pont.

Naar de oorspr. rekeningen op het prov. archief te Arnhem.

---

1) vroeger en later komen, volgens de landrentmeestersrekeningen, geen bevelhebbers van Elburg voor.

XV. Stukken van verschillenden aard, betreffende den godsdienstigen toestand in Harderwijk. 1543—1546.

---

1. De stad Harderwijk aan keizer Karel V. 6 Aug. 1544.

De stad verzoekt goedkeuring op de provisie-apostolyck, waarmede Gerard van Wijnbergen is begiftigd, ¹⁾ staande ter collatie der stad, vacant door den dood van den waardigen heer Reyner Wolters, hebbende Claas Jansen zich tegen der stad begeerte tot den archidecanus der Picterskerk te Utrecht gewend.

Regest volgens De Meester. Hist. Gen. Kron. 1862. blz. 75.
Archief van Harderwijk, Loq. 42 no. 9.

2. Het kapittel van St. Marie te Utrecht aan de regeering van Harderwijk. 15 Maart 1545.

Eersame, frome, wijse Here en goede vrunde. Wij hebē uwe Ersamen brieff ontfangē end wel verstaen, wairop wij uwe Er. laten weeten voir antwoirdt, dat wij in den voirleden Jaeren tot driemaell geschickte persoonē geordineert hadden, ²⁾ om onse kerck aldair te bedyenen, van welck die somige ter plaitzen geweest en 't regiment van der kercken gesien hebbē. Dan deur quaet

---

1) nl. om de inkomsten van het Jurriaanskerkje buiten Harderwijk te genieten, die Reyner Wolters van af 1519 genoten had, vgl. De Meester. Hist. Gen. Kron. 1861. blz. 94, no. 28. Deze pauselijke provisie wordt ten onrechte door Schrassert op 1547 gebracht, vgl. Schrassert, Beschrijvinge van Harderwyck. 2de druk 1732. Dl. II blz. 89.

2) in 1540 etc, vgl. Bijl. IX d en e.

gerucht van twist onder de inwoonderen op 't stuck van den heyligen kersten geloeff, en heeft gheen van hem allen den last deren anverden. Ende so langhe 't hertochdom van Ghelre an Key^e. Mat. nyet gecomen en was en konden wij gheen myddell vynden om te remediëren. Doch sijn wij nu so veell te meer geirsaickt end genootdruckt dairinne te versien, dat Key^e. Mat. scherpe mandamēten ende bruecken heeft laten publiceren en verkondigen, ende ernstich ondersouck laet geschyen in allen zijne Mats landen op 't Regiment van paroochie kerken en regierders van dyen. ¹⁾ En ongetwijffelt, hadden wij goet gerucht gehoret van den gheenen die uwe E. in 't regimēt van der kerck geseth hebben: wij souden den selfden ghern ter contēplatie van uwer E. den tytell en 't recht van der kercken gegost en gegeuen hebben, hoewell uwe E. dairtoe gheen recht en hadden, en ofte wij ymer negligent hadden geweest, hadden behoert 't selfde op andere manyren en wegen an den gheestlicken rechter te versoucken, hebben wij dairom een bequaem persoen moeten soecken en vynden, ende meynden uwe E. dancklick gedaen te hebben, dat wij 't Recht en tytell van der kercken gegeuen hebben een uwer borgerssoens, dyen wij gevonden hebben, een frome recht up geleert man te zijn. End dairenbouen bij scriftelicke certificatiē wt uwer E. Stadt en wter stadt Nijmegen onderricht en verwitticht zijn, van zijn eerlick leuen en bequame manyren van preecken. Zulcx dat ons verfreempt dat uwe E. scrijven dat die selfd zijner zinnen beroeft, wtsinnich, doll en rasende ²⁾ geweest is ind dairvan noch reliquyen solde hebben gehalten, welck gebreck, indient hem deur siekten off dyrgelycke ongeuall, voir een cleyne tytt angecomen is en behoirt tselfde zijn promotie gheen letzell noch hynder te

1) bij plakkaat van 18 Dec. 1544, vgl. Tweeden druck van den eersten bouck der ordonnantiën etc. van Vlaanderen 1651, blz. 132, 133.

2) meerdere stukken hierop betrekkelijk komen in het Harderwijker archief voor. In een brief van 11 Maart verklaren vele getuigen dat „heer Claas” werkelijk dol is, en men hem met touwen moest binden. Uit het volgende stuk, dat blijkbaar op dezelfde personen betrekking heeft, blijkt dat Claas Jansen voor Johan Seneker in de plaats was gesteld.

doen. Dan indien 't hem dickwils ancoempt, moegen uwe E. tselſde te kennen gheuen den Rechter in deser ſaick, die welck tot dien eynde zijn bryeuen van proeclamatie hem verleent heeft om zeecker te zijn van zijn bequaemheit, eer hij hem bryeuen van institutie verleenē will. En naedemael wij denselſden ons Recht bij Seghell en brieue geguen hebū, en konnen wij tselſde eer en rechts haluen nyet wederoepen. Begheren dairom dat uwe E. tselſde als wt een goed gront en meyning gedaen wesende, in danck willen nemen. Des wij anders uwer E. te gevall doen konnen, sullen uwe E. ons t'allen tijd willich en bereyt vynden. t'Kenne God Almachtich, die de selue uwe E. lange gespaere in salige regiment. Geschreven 't Utrecht onder 'tsegull ons Dekens opten XV^{en} Martij Anno XV^c XLV^{to}.

Deken en Capittell der kercke 't Sinte Marien 't Utrecht.

Opschrift:

Den Eersamen, fromen, wijsen en voirsichtigen Borgermeysters, Schepenen en Raidt der Stadt Harderwyck, onsen besunderen goeden vrunden.

Naar het oorspr. stuk in het archief van Harderwijk.
Loq. 42 no. 11. ¹⁾

3. *De regeering van Harderwijk aan het kapittel van St. Marie.*

2 Juli 1545.

Den pastoor Johan Seneker, die hier geliefd was, had het kapittel verplaatst. Hij was in den tijd van hertog Willem van Kleef door de stad, aan wie het kapittel de collatie geschonken had, aangesteld en wel voor zijn leven, terwijl nu willekeurig een ander voor hem in de plaats is gesteld; zoo iets was voor 's keizers regeering nimmer geschied.

Regest volgens het oorspr. stuk in het archief v. Harderwijk, Loq. 42 no. 11a. ²⁾

1) vermeld bij De Meester, Hist. Gen. Kron. 1862 blz. 76.

2) vgl. De Meester Hist. Gen. Kron. 1862, blz. 77.

4. *Extracten betreffende Harderwijk uit de landrentmeesters-rekeningen van 1543—1546.* ¹⁾

Rekening van Gerard van Renoy over 1543—1545.

fol. LIIII verso.

Dirck Hueckel xxiiii stuvers, vuyt saicke hij mit brieuen van Cantzler en Raide gereyst aen dē Stadthaldē to houc, inhoudende zekere aduertissementen van eenen priester van Harderwyck ende heeft vuytgeweest IIII daghen als bij tanxatie ende mitsdien hier

xxiiii st.

Idem over 1546.

fol. XLVIII verso.

Henrick van Best, rijdende bode, omme met brieuen van Cantzler ende Raden gereden to hebben an Vydt van Munster, beuelhebber to Harderwyck, inhoudende dat hij goede toezicht hebbe, dat aldair nyemant in den raedt gekoren worde, die mit der nyer secten besmet zij etc, int welck doende hij vuytgeweest is III daghen tot x stuvers 'tsdacchs, facit

xxx st.

folio LXII verso.

Den voirger. bode ²⁾ die noch xv^{en} Aprilis mit zekeren brieuen gereyst heeft an Vydt van Munster, drost to Harderwyck ten eynde hij zekeren religieus vuyten cloister aldair geloipen, apprehenderde etc. int welck doende hij vuytgeweest is drye dagen als bij tanxatie, ergo hier

xviii st.

Naar de oorspr. rekeningen op het prov. archief te Arnhem.

1) vgl. Bijl. XIV. no. 8, rekening over 1543—1545, de laatste post.

2) Berndt van Munster.

**XVI. Stukken betreffende de werkzaamheden
van den inquisiteur Berend Gruwel in
Harderwijk. 1547—1548.**

---

1. *Verbaal van hetgeen geschied is tusschen Berend Gruwel, inquisiteur, en de regeering van Harderwijk, Juli en Augustus 1547.*

1^m. Op vrijdag XV^a Julij A^o XLVII Gerart Maurysz in stat Johans van Bryenen ind Herman van Aldenbernevelt, durch beveell der gemheyn Schepenen, as Burgermeysteren in der tijt, tot gesinnen des priors, nhae anbrengen Derick Wolffs, bij hem gegaen, nhae die predycke in der Sacristie, aldaer sijn w. verhaelt, woe hi yrstmall mit sijn Cōmissie bij die Schepenen op der Raitkaemer gekoemen, ind hem aldaer thogesacht ind mit hem verdragen hadde, in saicke sijne cōmissie angaende, niet sonderlinges vuer tho nemen, dan mit hoeren rait ind bij hoeren goeden weten ind willen, ind sonderlinge doch nyet, dat eynigerley wijse tot oneynicheit, twyst, cōmotie, off eynige parthielickheit onder die burgeren reyken off verstaen werden, off oersaicke geuen solde moegen. Ind woe hi achteruolgende datselue sijnen Notarius an den Sehepondom geschickt gehat, ind hen vuerhalden laten eyne forme van eyner publicatie angaende die defensie van hem ind sijne gesellē, ind volgend van brenginge der boecken etc. nhaevolgende sijne cōmissie, as in anderen stheden nhae dat hi sacht gepublicyert was, ind begheeren laten dat sulcke publicatie hier oick gescheen mocht, dair op as sijn notarius hem gesacht,

hen weer vuer antwort geworden, dat men angaende sijne defensie van sijn persoan ind gesellē, die publicatie wolde laten gescheen, dan nyet angaende die brenginge der bouckē ind dergelyckē. Ind want hi nhu weer gescreuen ind most eyn tijtlanck vertrecken ind koemen solde bij d'overicheyt, die hem nhae voertganck sijner commissie bij avontuyr vragen solde off weert, dat sij hē nyet daer nhae vraechden, konde men bedenken dat hi sich dan nyet-toweyniger mit deselvē op dese weygeringē solde moeten bespreecken, soo hedde hi sulcx yrst tho kennen gheven willen, opdat men nyet denckē off seggē solde, dat hi onwetens die Schepenen, contrarie sijns vucriges thosages ind verdrag, sulcx vuerghenomen ind gedaen hadde etc. Ind as Hermā van Aldēbernevelt, burgermeister indertijt vuersz, die genuerte Antwort van wegen die gemheen schepenen hadde gheuen helpen, datselve oprecht verhaelt und gesacht, dat bij die gemheyn schepenen weer verdragen, ind den notario thogesacht, aengaende die defensie woldē sij gerne publicyren laten, so starck ind strack as hem belieffde, dan angaende van boucken to brengen, ind dergelyckē, achteruolgende sijne commissie to doen, dwyll sij des goen sonderlinge beveell off bericht hedden, ind den prior die dingē bavaelen ind hem opten besten kondich weren, seegen sij vuer goit an, dat sijn w. sulxs den luyden optē predickstoell off in der kercken in cracht sijner commissiën solde kundigen off kundigen ind publicyren laeten nhae sijn gefalle etc. Idtselvige die notarius daerom gevraecht alsoo gestant gedaen. Ind as gedachte prior dat gehoert, heeft sijn w. gesacht tot den notario: dat en hebt gij mij soo nyet gesacht, ind als volgend dat ontwerp van die publicatie to doen, angaende de defensie hem is vuergelesen ind gevraecht, woe hem daeran genoechde, heeft sijn w. gesacht: well, soo voele as die defensie aenginck; ind sich weynich bedenckende voertgesacht: nadem dan der schepenen meynonge ind ouerkomst weer goit gewest as hi nhu gehoert ind dat niet tho recht verstaen weer, begheerden sijn w. daer achter angesat ind gepublicyert tho werden, deze woerdē: „ind volgend derseluen tho obedyren achteruolgende key. matt commissiën ind beveel dat hi daeraff heeft ind opten predickstoell gekundicht heeft ind vorder kundigen sall.”

Soo wolde sijn w. daer mit tho vreden weeszen, ind begheerde dan eyn uyt-schrift daervan mit tho hebben, daer nhae he sich allenthaluen beraeden ind oeck verantwoerdinge buyten doen mocht, wat men geneicht weer to doen. Ind als geruerte Burgermeysteren daerop gesacht, dat sij sich wal verzeegen, dat die gemheine Schepenen sulcx wall gefallen ind nhyemant daerthegen weessen solde, begheeren nyettoweyniger tijt, dat sij sich daer mede bespreecken mochten, is hi des wall vredich geweest ind dit annex vuersz. uyt sijnen mont ind in sijn tegenwoerdicheit van stonden an daerbij gescreven ind hem vuergelesz, eer sij van dair gingen, als hier nhae volcht :

„Burgermeesteren, Schepenen ind Raedt laeten weeten ind gebyden, dat jēdermā sich dedwyngen ind ontholden sall, to doen eynige injure mit woerden off wercken den commissario van wegen Roe. Key. Matt onsses alregniedichsten Heeren, in saicke die Relligion und des heyligen Christengeloven angaend, gecommittiyert ind itzond hier wesende, noch eynigen van sijner gesinne, ind volgend denselven sijn w. tho obedyren, achteruolgende hoichgedachter Matt. comissie ind beueell, dat sijn w. daeraff hefft ind opten predickstoel gekundicht hefft ind vorder kundigen sall, bij gestrafft tho werden as dat behoeren sall, daer nhae sich eyn igelick mach weten tho richten.”

Ind woewall idt op die middach was, hebben nochtans geruerte burgemeystern die schepenen, die men inderyll bekoemen konde, van hoer maeltijt ophalen laten, ind hē dit vuergehouden, die dat toegesthaen ind is sijn w. achteruolgende sijns begheerts een vytschrift daer aff gesant. Ind sijn w. hadde tho vueren begheert, dwyll he eyn tijtlanck vertrecken most, dat men die publicatie daeraff vuer sijne wederkomst niet doen solde.

Daer nhae as sijn w. van der reisz es wederom gekomen ind op dach Marie Magdalene ¹⁾ anno vursz. verspraecken publicatie tho gescheen beghert, Schepenen ind Raedt vergadert onder dat alde orgell vuer goit angheshyen, dat men tot starckinge sijner Comissie ind op dat jederman, dencken ind geloeuen solde, dat

1) 22 Juli.

ōmers niet dan goit daer mede gemheynt worde, vuer goit angeschyten, daer dit teycken stheet ¹⁾ dese volgende woorden tho interseryren: „in den Dyngen die gotlick, billick ind redelick sijn, achteruolgende.” etc.

Ende is des volgende Sondages XXIIII^a Julij die publicatie gescheit. Ende desselven morgens, eer noch de publicatie gescheed, Derick Wolffs gekoemen bij Herman van Alderbernevelt, burgermeyster indertijt ind gekalt van die opslach des publicyerden vuer den kerckdhueren, die dan onder oeron beyden soo wijt gekalt, dat Derick vuersz. die opslach vuer den kerckdueren tho doen, an sich genōmen, ind as Herman vuersz. dat den schepenen tho kennen gegeven, is hē dat oick gefallē und wall to willē geweest.

^{2m}. Op Vrijdach XXIX^a Julij A^o XLVII, post horā nonā ante meridiē, Herman van Aldenbernevelt, burgemeyster in der tijt ind Wolff, secretarius den Schependom, vergadert om tho zegelen, ind andere gemheyne Statssaicken tho handelen, tho kennen gegeven, dat sij elck sonderling desze morgen ind binnen eyn halff vyre tijts gecityert weren durch eynen genoempt Derick Wolffs, tho koemen bij dē commissario prior vuersz., om sub titulo confessionis tho hoeren wat hi hen wolde etc. in kracht der cōmissie, die gedachte Cōmissarius derhalven hadde; begheerende, dwyll sij weeren, die eyne litmait des Raits ind burgemeister in der tijt ind die andere die gerichtzdiener und secretarius, woe sij sich in offitjts daerinne holden solden. Burgermeystern, schepenen ind Raidt hierop verdragen ind gesloten, dwyll dit weer contrarie dat goene dat gedachte cōmissarius int yrste ankoemen bij den Raidt gesacht ind overgegeuen, ind volgend in die sacristie verhaelt ind allenthalue verluyden laten, as dat sijn w. in saicken sijne commissie angaende niet vuernhemē off handelen wolde, dan bij vuergehalden rait ind communicatie mit schepenen ind Raidt, ind bij hoer goeden weten ind willen, ind want sij van desse ind dergelycke citatiē noch nyet gehoert off vernhomen.

Desselven gelycken want sijn w. doe ind altijt verluyden laten, dat sijn w. doch sonderlinge nyet vuernhemē off handelen wolde, binnen desser stat noch onder den burgeren desser stat, dat eynigerley wijsz tot oneynicheit reicken solde etc. Dem selvigen

1) vgl. bladz. CLI, dit teeken stond na: „obedyren.”

dit vuernheme ind desse heymelicke citatie des eyen vuer ind des andoren nhae, oick contrarie, ind geschapen weer tho genoryren suspitie ind bedencken der burgeren ind volgend onfruntlickheit tegen den Raidt ind nyet anders dan oneynicheyt, twyst, cōmotie ind opruer onder eynander. Idtwelck men allet, sonderlinge in eyn stat an den hoichsten mit groter neersticheit behoert tho vermijden, so moechten sij nyet lyeden off tho sthaen, dat geruerte Herman ind Wolff sonderlinge alleyn bij sijn w. ghaen ind heymelicke suspecte communicatie daer mit halden solden.

Sonderlinge angeshyen soodane citatie ind jurisdictie van heymelicke ind bedachte cōmunicatie ind belastinge des eyen over den andoren weren in dessen lande nhye ind ongehoert ind vuer desze tijt bij geynē regyrenden fursten vuergehomen, oick niet bij hartoch Karell l.g. ¹⁾, die doch in saicken der Relligie ind des Christengelooffs ijuerich genoech gewest ind die Landen (Godt heb loff) oick rodelick onbefleckt daeraff gehouden, welcker alde rechtē, privelegiën ind gewoenten ons van R. Key. Matt, onszon alreghnedichsten heeren gnedichlickst cōfirmyert ind daerbij tho laten ind hanthalden gelaefft is, und dwyll dit vuernhemen denseluer oick niet gelyckmetich bevonden, ind in sijner Matt. beveels brieff biunen Arnhē in Junio des tegenwoordigen Jaers gegeuen ²⁾ van sodane citatie ind cōmunicatie goen expresse mentie gescheet weer, hebbē sij daerom geheyte die beide vuersz. tho huys bliuen.

Soo veer euer sijn w. achteruolgende sijne yrste vuergheuen ferner mit den schependom itwes cōmunicyren, wolden sij sich gerne samlen off alle bij sijn w. koemē ind dat guetlick anhoeren etc. ind hebben daerom veur goit angeshyen vuers. Derick Wolffs bij hem koemen, ind durch denseluen sijn w. sulcx anseggen to laten, ind as Derick vuersz. gekoemē, is hē thogesacht wie hier nhae volcht:

Dat gemheyn schepenen ind Raidt angehoert hadden van

1) liever gedachtenis.

2) ongetwijfeld oen schrijven, bevelende den inquisiteur, die toen zeker in Arnhem werkte, behulpzaam te zijn, enz.

Herman ind Wolff vuersz, woe die seluige elck sonderlinge durch em cityert weren tho koemen etc. as vuer, ind want sij van sodane particulare ind heymelicke citatie ind communicatie in hoichgedachter Key. Matt. breeff vuergeroert, goene expresse mentie bevonden ind andere billicke oersaicke hem daertho bewegende, segen sij sodane sonderlinge bijkompst, des eynen sonder den anderen, die doch alle eynerley Litmaten weeren, nyet vuer goit an, hedden sich oick sodaner citatie ind vuernheme, sonder oeren weten, sijne vuerige tocsage nhae, tot hem niet vershyen. Dan begheerde sijn w. dat gemheyne schependom tho spreecken op die Raitkamer off op eyn ander plaitse, solden sijn w. hen seeckere ind bequeeme dach ind tijt anseggen, wolden sij sich gerne alle daertegen samlen off bij hem koemen ind hem sementlyck ind sonder imants suspitie off achterdencken guetlick hoeren ind sich ferner daerinne schicken as dat behoeren solde. Begheerende op hē dat hi sulx sijnen heeren commissario guetlicker meynonge tho kennen gheuen wolde, dat hi angenhomen ind weder koemende desse volgende antwoord gebracht:

1. Dat sijn w. hem anders sonderlinge niet en wete tho seggen, dan hi hem int yrste ankoemen ind opten predikstoell ind in der garuekaemer tho kennen gegeuen ind mit sij comunicyert hefft int generael.

2. Item as van die maicht ind auctoriteyt sijner commissie, als van in speciē tho cityren den 't hem geliefft, ind mijn heere niet verstaen konnē, dat die auctoriteit ind macht so groit is end hē daerom niet geraden dunckt, om sonderlinge saicken hē daertho porrende, in speciē alleenlick bij hem tho koemen, dat laet sijn w. daer bij bliuen op dit pas.

3. Ind als van vruntlicke bijkompst mit hem to communicyren, moegen sij koemen drie vier off mheer, soe voell als hē geliefft, bij hem int fraterhuys, sijn w. wille sij gerne hoeren und fruntlick mit hē communicyren.

4. Voert wille sijn w. sij vuerhin vermhaent hebben, dat hi voert doen will nhae inhalt ind beueel sijner commissie.

Daerop schepenen ind raidt wederom ther Antwort gegeven: angaende dat yrste wusten sij niet anders dan wes op hem be-

gheert end sij behoert hedden to doen, dat dem van hoeren weegen weer genoech gescheen.

Ind op idt andere ind derde is hem ther Antwort gegeven, dat sij int gemheyn off één, goen sonderlinge begheert hadden eynige nhye communicatie mit sijn w. tho halden, dan dwyll sijn w. eyn van hoeren litmaten, ind oeren dhyener vuersz. bij hem tho koemen doen bescheiden hadde, welcker sonderlinge bijkompst, bij oen as vuer niet vuer goit angeshyen weer, so weer die meynonge alsoo, soo veer as sijn w. mit den schependom off gericht itwes hedden off begeerden tho cōmuniciren, wolden sij int gemheen opgerueter malen goitwillich daer tho gevonden werden etc.

Dat geruerte Derick wederom angenhomen sijnen heer commissario wederom tho verboitschappen ind sooveer denselven derhaluē itwes beliefften, datselve den burgermeyster nyet tho verzwijgen. Actum ut supra.

3^m. Des anderen dages as penultima Julij A^o uts, Burgermeyster, Schepenen ind Raedt tot gesinnen gedachte priors nhae anbrengen geruerte Derick Wolffs vergadert in der sacristie, heefft gemelte Prior angeheven und vuergegeuen:

Irstlick angaende dat goenē, dat in der kercke gepublicyert ind vuer den kerckdueren opgeslagen te moogen werden durch hē begheert, in den wall niet gescheit weer etc. Ind as Hermā van Aldenbernevelt as burgermeister in der tijt daer in gefallē, ind gesacht, dat sulcx sijne ind der schepenen schult niet en was, dwyll sijn Dhyener off gesel Derick Wolffs sulcx hed an sich genhomen ind daar op blijuen sthaen weer, as vuer gesacht. Ind gedachte Derick daer niet tegen seggen konde, dan sulcx gestant doen most, heefft die prior gesacht: is dan soo nyet, soo weer doch sijnen begheeren dat sulcx noch gescheen mochte.

Ten anderen angaende die personael citatie des dages tho vuerens gescheit ind wes hē dacrop weer vuer antwoord bejegt, dwyll die schepenen dat nyet vuer goit ansegen ind sijne commissie soo milde niet versthaen konden, soo wolde hij dat op dit pas daerbij laten.

Then derde hedde sijn w. vyt die inquisitie van geestelicken

ind wertlicken bevonden ind daertho bij sich selfs vermerckt vyt die injurie, die hem op die Baekaemer weer gescheit (die hi doch wall konde vergheuen ind begheerden daer ouer goen wraick, dan weer doe oick aldaer k. matt. injurie gescheit, daer hi to doen most, dat hi solde etc.) dat desze stat soo voell as hi vermercken konde niet all weer sonder erroer, doch dat allet behelde hi noch onder sich ind wolde dat tho sijnertijt ind vuer die goene oepenē, daer dat behoerde ind sich daerop bedenckē ind bespreeckē ind daer en teynden tot beteringe ind verdruckinge desselven vuer-nemen, soo voell as hi sonder doitsunde doen konde etc.

Op idt yrste is hē die overkomst der schepenē angaende die publicatie mit dat interseryerde wedrom vuorgehouden ind hoeren laten, dat sijn w. in der hant genomē ind selfs gelesz ind koe-mende tot dat interseryerde as dit: „in den dyngen die godtlick, billick ind redelick sijn etc.” heeft hi gesacht: dit behoert daer nyet bij ind dat moit dair uyt weesz, want dat stheet op hem seluen, dan ick hebbe beveell ind cōmissie van Key. Matt. ind die will ick achteruolgen ind mij daer nhae halden, ind daer moit dat wall ophalden, ind doe is dat duergedaen ind daer uyt gebleven.

Angaende dat derde is hem gesacht, dat schepenen ind raidt weren k. mat. ondersaten ind sonderlinge geswoeren, ind weer imant die sijn matt. then vurstē, off hem commissario injurie hadde gedaen, off imant die mit erroer bewysselick weer besmet, off die sust tegen k. Matt. beueell ind mandait, in woerdē off werckē haddē gedaen, dat en wusten sij nyet ind begheerden daerō dat sijn. w. hun die wolde nhoemē: sij wolden achteruolgende oeren eydt ind beveell deselven then Rechtē stellen ind sich daer inne schicken ind holden as sij solden, ind soo dat men spueren solde moegen, dat sij van gantzē hartē geneicht weeren, sijn mat^t getrouwelick tho dyenen ind obedyren. Dan hi heeft daerop sonderlinge goen antwort gegeven ind sijn daerop van den anderen gescheyden. Actum uts.

4^m. Hyer nhae is die notarius van Arnhem gekoemen ind heeft den Burgermeesteren Otto Alertz ind Swheer van Hoeckelom eynen breeff gebracht und gesacht: dwyll onuerstant tusschen die schepenē ind den Commissario geweest weer op twee puncten, weer hi

mit credentie van den prior tho Arnhem geweest, ind hedde daerop die breeff gekreegen ind begheerde daerop Antwort ind dit is gescheit Va Augusti nona hora aut circiter ante meridiem, A^o uts.

Des anderen dages die schepenen daerop vergadert in der schoelen, den notario op beyden punten antwoord gegeven, bekant op die sijn as sij derhalve an onssen gnedigen stadtholder hedden geschreven luyde desselven. 1) Op deselve tijt die notarius oick gesacht, dat die luyden quemen klaegen dat sij vuer klicksthenen, bouckbrengers ind dergelyeke gescholden worden om dat sij boucke gebracht ind mit den prior cōmuniciert hadden ind dat daer durch anderen dacraff geschrickt und geholden werden. Und as hi gevraicht, wee dat weeren, heefft hi genoempt her Gerrit Brinck ind noch Henrick Brouwer. Ind tho selver tijt die schepenen verdraegen dat men deselue tegen Maendach sall laten baeden ind hen vragen wie die goene sijn, die sij gescholden hebbē ind volgend daertho doen dat behoert.

5^m. Op Sondach VII^a Augusti synnen schepenen ind Raidt hem tho gefalle nhae sijne predicht wederō vergadert in die schoelen. Aldaer sijn w. nhae lange verhall, wat op Saturdach penultima Julij in die sacristie verspraicken ind verdraegen weer ind dat sijn w. angaende die opslach vuer den kerckedhueren, wie die volgend geschiet, doe tho vreeden geweest, ind oick noch tho vreeden was, etc. hem nhu opt nhye vuergehalden off sij hem eyndt doen wolden tho seggen und berichten op dat goene dat hen vragen solde.

Daerop die schepenen geantwoerdet, dat sij Key. Matt ind desse stat eynden eydt gedaen hadden, daer in sij sijn Matt. ind desse stat hart genoecht weeren verstrickt ind verbonden, ind den eydt wolden sij oick achteruolgen, und worde hem bij den eydt yet gevraicht, wosten sij sich gebuerlick daer inne tho halden. ind achtervolgends denselven eydt wosten sij itwes, dat contrarie Godt ind sijne Matt weer, wolden sij nhaeuolgende Recht ind sijner Matt. mandament daerinne doen dat behoerde.

---

1) hier volgt een open ruimte.

Daernhae heeft sijn w. begheert assistentie, yrstlick om tho verkrijgen die materie van eyn spull, dat op Sunt Odulphusdach ¹⁾ in den ommoganck gespuelt weer, want hi wust die dichter, dat leerhuys ind die spuelluyden, dan die materie verseege hi sich nyet tho krijgen.

Ten anderen berichtinge van dat in vuertijde bij etlicke burgeren off gilden solde conuenticulen gehalten weeszen om etlicke hillige dagen aff tho setten.

Ten derden hedde eyner, genoempt Meyster Rutger ind weer eyn Droeschere, thegen hem op die baekamer disputyert ind hem injurie gedaen ind sonderlinge op K. Matt. persoan gesproicken off gesmheet ind desze volgende woerde, off op die meynonge gesacht: „Is Key. Matt so geck, dat hi eyn sullicken Monnick hier in desze vreedsame, cyndrachtige stat seindet ind lit desse dingen vuernhemmen, die tot oneynicheyt ind onvrede koemen moegen. Dat is mij wonder ind van sijn Matt. niet wijselick off euangelisch gedaen.” Ind sacht voert dat hi sijns persoens injurie wall konde vergheuen ind begheerde daerop goen wraeck. Dan soo voell as Key. Matt persoan aenging, dat konde hi over hem nyet nhemen, ind die ghoene die sodane woerde spreecke, op ind tegen sijnen naturlicken Landtfursten konde man daeran vermercke, wat gront deselve tegen sijnen heeren hadde ind sonderlinge wat geloene derselver oick hadde. Doch int eynde ind sluyten sacht hi dat hi, dat noch behalde an hem selven.

Op dat yrst is hem ther antwort gegeuen, dat hi hen die luyde nhoemen solde, wolde men sulcx van hē eysschen laten um volgendt daertho doen dat Recht weer.

Op idt anderde, dat hē kundich is, dat vuermals tusschen den weuergilde ind etlicke gildebruederen twist geweest was, om dat etlicke gildebruederen inden neestvergangen duyren tijt op Alrezielen dach ²⁾ des nhamiddages geweuen hadden, contendyrende die gildemeysters, dat nhae oer gilde Statuten, dat niet mocht gescheen, ind willende daerōme die anderen bruecken eyn tonne byere myn

1) 12 Juni.

2) 2 Nov.

off mheer, die derhalve dat gericht angeroepen ind as dat gericht die vuersz. gilden wilkueren ind statuyten beshyen, is dat daer nyet inne geuonden, ind want die nhaemiddach hier goen vyerdach is. Sijn sij daerom absolvyert ind sijn anders eynige conventiculen bij eynige gilden off burgeren gehalden, om eynige vyerdagen aff tho setten, dat en weet dat gericht nyet ind geloest dat oick nyet, want dat oer stat wilkuer contrarie is, ind heddē sij dat geweeten, wolden sij daerōme gebrueckt hebben.

Op dat derde, want hi dat noch an hem beholt, is hē doe geen antwort gegeven. Item as der prior vuer anheven deszer dreēn articulen gesacht, dat as hi hyer yrst gekoemen ind sijnen Dhyener mit sijn Cōmissie an den Burgermeistern geschickt gehat, dat doe etlicke daer gegaen, gesthaen off geseten, ind denselven nhaegeroepen haddē: heeft Jan van Bryenen, die doe ter tijt burgermeister geweest, daerop bericht doen willen, dat sulcx nyet weer gescheit, ind gesacht: soo veer as die notarius dat sachte, soo sacht hi quellick daeran etc. Doe heeft die notarius daerop gesacht, dat weer van den burgermeyster off van den ghoenen die bij hem weren off in sijn tegenwoerdicheyt niet gescheet, want daer weer hem anders nyet geschiet dan eer ind duechde, dan sulcx weer onder wege gescheit, ind want sij nhyemant genoempt ind die luyde onbekant sijn heeft men ditmall dat daer bij laten moeten.

6^m Des Maendages VIII^a Augusti vuer de ghemheyn schepenen op die kamer Henrick Brouwer gevraicht, wie die goene sijn, die hem klickstheen, bouckbrenger off dergelyckē gescholden off hem dat nhaegeroepen, as hem die notarius nhacsecht, dat hi solde tho kennen gegeuen ind geclaecht hebben. Heefft hierop Henrick Brouwer gesacht, dat hi sulcx nyet heeft geclaecht off gesecht, ind dat sulcx oick niet is gescheit. Dan idt hebben etlicke luyden, die he niet en kent tot Anna van Bryenen's geseten, ind geroepen: „Pater, peter, pater, peter!” ind soo hi bleeff stillsthaen reepen sij: „Sthae, sthae” ind nhaedemaill dat pater peter daer nergent en was, soo vermhoede hi dat sij hem mheynden, dan konde niet vermercken, dat idt daerom gescheede, dat hi bij den prior gewest off hem sijn boucken gebracht hadde, ind anders dan

vuersz. int kleyn oft groit is hem niet thogesacht off nhaegeroepen ind hefft hi oick niet nhaegesacht. Hoe confirmait solenni juramento citatus pro ministros.

Her Gherrit Brinck, desselven gelycken gevraecht, wie die goene gewest, die hem klickstheen off schelm off dergelyckē hebbē nhaegeroepen. Daerop secht hi, dat hi niet is nhaegeroepen, int kleyn oft groit, van imande, dat hi oick den prior off sijuen gesell off den notario derhalvē niet geclaecht off gesacht heefft, dan hi heefft cynmaell bij heren Lenart gekoemen ind hem gevraicht hoe nae dat sij oer dyngen weren mit Schepenen ind Raedt, ind off die oick singulatim bij hem koemen wolden as sij priesteren gedaen hadden, ind as hi denselven thogesacht hadde, dat sij oick doen solden.

Daerop her Lenhart vursz. sacht: mij dunckt nheen, ind dat hem dunckt dat sij dat solden kunnen verantwoerden, ind doe hi dat hoerde, hefft hi gesacht: soe sall idt all ons priesteren schult weesz ind ons die schult gegeuen werden van dat goene dat angebracht und gesacht is, woe wall wij, soe voele as ick hoer niet sonderlinges gesacht hebbe, ind wij hebben mit die burgeren goene grote vrundschap, ind soo sullen wij in noch mheer suspitie ind bedencken koemen. Ind anders hefft hi niet gesacht ind hē is oick niet thogesacht int kleyn oft groit. Hoc confirmait manu tangendo pectus pro sancta evangelia more sacerdotum.

7^m. Op dessen selven dach hebben die Burgermeyster in den Schopendom verleszen laten eyn briefgen hē van den notaris gebracht, aldus meldende:

Den Erbaeren ende froeme Borgermeister van Harderwyck,
Ot Alacrsz.

Op dat bescheit ick begheert ende geeyst heb van materie der spoelen, dunckt mij geraeden dat mijn heren int yrste daer nae vragen willen, Claas Beyermā, een linnenweuer end. Wynken Ernste mit haren kynderen, eñ daer nae alle anderen, die op den dach eenige spoelen regiert off gehalden hebben. Gescreven op den soevenden dach Augusti A^o XLVII.

Prior van Zwoll, Inquisitoer eñ Comissarius, onderteykent.

Hierop die schepenen verdragen, dat men deselve hierin genoempt boeden laten ind hē sulcx eyssche ind sich ferner daerinne schicken sall as dat behoert, ind angaende die andere, die ongenoompt synnen, solde men daerom publicatie op den straten moeten laten gescheen, dat sij bij den anderen queemen, ind want dat niet en solde dhyenen. Shyct men vuer goit an, dat sijn l. die anderen, die men geboit off eet off hebben will, oick nhoemen sall ind sal men dan daertho doen dat Recht is. Actum uts.

8^m. Des anderen dages daernhae ind was Sunt Laurentius Auont ¹⁾ die gemheen schepenen hyrop vergadert in der schoelen vuergehouden Claas Beyermā, Wyntgen Eersten ind hoeren zoenen: Gheerloff, Henrick ind Gerrit, des Priors mheynonge ind dat sij op Sunt Odulphus dach eyn spull hadden helpen spuelen ind waer dat bouck ind die schriften daeraff weeren etc. Hierop hebben gesacht Claes Beyerman, Henrick ind Gerrit Eersten vuersz, dat sij verleiden S. Odulphus dach eyn spull hebben helpen spuelen goeder wall mheynonge, ind nyet tot imants injurie, dan nhae alder gewoente, as die kerckmeesteren ind oick die pastoeren dat plegen op die burgeren tho begheeren, om die vremde man tho behaegen, ind verlusten ind hyer tho locken, op dat onsse Lyve Vrou ind die kerck goit opffer ind opkoemelinge krijgen mochten, die meynonge sij dat oick helpen doen, nyet wetende dat eynich quaet daer inne was gelegen. Dan sij en weten van dat bouck niet off nyet van eynige cedulen, die ²⁾ van dat spull gehalten hebbe. Want hi Claes voirsz. hebbe vyt sijn hoeft gesproicken ind sij Henrick ind Gerrit vuersz. hebbe elick eyn cedula gehat van hoer spruecken, die sij van buyten geleert, ind doe dat spull gedaen, hebben sij der nyet mheer acht genhomen ind sijn der, vermits den dronck, quyt geworden, dan daer is eyn bouck geweest, daer dat vyt gescreven, ind waer dat is, dat en weten sij nyet, dan sij hoeren nhu van eynen burger, die dat bouck lest gehat, ind soo as hij secht op sijn eydt, dat hi dat voert ver-

1) 10 Augustus.

2) men voege hier tusschen: sij.

bracht hefft, dat hij oick nyet en weet waer dat is. Ind hiertho hebben sij elick boeren eydt gedaen.

Item Wyntgen ind Gheerleff seggen, dat sij dat niet hebben helpen spuelen ind dat sij daarmede niet to doen gehat.

Ind as Otto Alerts z ind Swheer van Hoeckelom mit den secretario bij den prior in der kercken gegaen ind sijn w. mit den notario dit vuersz. tho antwort gebracht, ind volgend mede gesacht, dat die goene, die nhaegeroepen solden weesz, as verleden Saturdach durch den notario in der schoelen angesacht weeren, daerop verhoert ind dat alsoo niet bevonden.

Ind then derden begheert, as sij des avonts tho vueren durch den notario hadden begheeren laten, want men van sijn w. verstaen hadde, dat k. Matt. an sijn Matt. persoan gesmheet ind injurie gescheit solde sijn, ind Burgermeisteren, Schepenen ind Raedt as sijner Matt. ondersaten ind daertho sonderlinge geswoeren, achteruolgend oeren eydt dat soo niet en konden in die wynt slaen, dan wolden ind mosten daerome doen, dat sijn w. daerome die woerde, smhecinge offt injurie, so as die gescheyt, in schrift wolde stellen ind ouergheven, off dat men die noch eyns oertlicken van sijn w. mocht hoerē, om daer nhae daerin te doen as behoeren solde. Heefft sijn w. gesacht op dat yrste, dat sijn w. bedanckte dat gericht, dat sij hē die assistentie gedaen ind daer nhae vernhomen hadden ind wolde hi nhu weder daernhae inquirieren ind volgend daer in doen as sijn commissie vermeldē.

Op dat anderde heefft die notarius gesacht, as dat schier off morgen queem tho verhoeren, wolde hi daer wall op weeten tho seggen, ind versheege sich oick, dat hi daerinne wall solde gelaefft werden.

Opt derde hefft die prior voertgebaelt cyn artyckell van sijn instructie ind die verduytscht ind volgend mit voele woerden dat verlacht ind sulcx niet van sich doen willen und nhae voele redenen gesacht int eynde: wusten die schepenen iet anders dhyenlicke tot volfueringe sijner commissie tho bedencke ind vuer tho nheemen, hi wolde noch eyn dach off twee hieromtrent verblijuen, dat wolde hi aller weegen noch gans vur keren, vuerbe-

halden hem in allen dat inholt sijner comissie die hi most achteruolgen. Actum uts.

Naar de oorspr. minuut, waarschijnlijk door den secretaris van Harderwijk geschreven, groot 13 bladzijden folio, in het archief aldaar, Loq 42 no. 16. ¹⁾

2a. Schrijven van het hof van Gelderland aan de regeering van Harderwijk, bevelende den inquisiteur behulpzaam te zijn, etc. 2 Aug. 1547.

Philips van Lalaing, Grave tho Hoichstraten, Her to Vyle, Ritter vand orden van den gulden Vliesz, Ko Key. Mat^t Stadtholder und Capitain-generaal des furstendombs Gelre und Graeffschap Zuytphen.

Ersame, voirsichtige, guede vrunde. Alzoe id Key. Mats onsen allergen. heren gelicfft heeft den prior des Conuentz van den Predikeren binnē Zwol eynen Commissariū des heyligen kerstengeloues to verordenen durch dit furstendomb Gelre, id landt van Utrecht, dair die Inquisition alrede geschiet en oick durch anderen sijner Mats hier omme leggende Landen, allet tot waelfairt der selver sijner Mats Landen en ondersaeten en die selve Mat ons sampt cantzler end raeden alhier op id ernstlichst beuolen den vursz. prior in saecken sijner comission alle forderonge en aenwisonge to doen en doen doen. Ende wij etzondt bericht, dat der seluer Prior aldair is: soe is ons gesynnen en in stat hoichgedachter Mat^t ernst beuel, dat ghij aldaer voir den kerckendoeren en anderssins publiceren en verkundigen laet, dat alle, die onder sich hebben eenige boecken aengaende id kersten geloue, cerimo-

¹⁾ een regest wordt gegeven door De Meester, Hist. Gen. Kron. 1862, blz. 80.

niën der heyliger kercken off gottlicke schriften, gedrukt zijnde zedert het jaer XVe achttien herwärts, die seluc boecken den vursz. Prior dragen en visiteren laeten, binnē zekeren tijt, die ghij bij goetduncken des seluen Priors daer toe stellen sult. Niet-tegenstaende dat voir den seluen boecken gedrukt stonde: Cum gratia et privilegio. Want men den gueden boecken den luyden weder geuen sall. Ende op poen, dat die ghene die nae den angesatten tijt beuonden worden eenige verboden boeck onder sich to hebben, gestrafft sullen worden sonder eenige genade, achteruolgende ende na inhalt der mandaten, in desen Landen van Gelre en Zuytphen van wegen Key. Mats gepubliceert (als hier in dese stadt geschiet is).

Dairbeneuens dat als die vursz. Prior aen yemant van u gesynnen sall to seggē 't ghene op sijn vraegen hem bewust sall zijn, sulxs gewillichlick seggen, ende oick dat ghij anderen burgeren aldair, daer toe haldt dat sij gesonnen wesende om te deponeren, oir depositio gewillichlick doen naer oere wetenschap, sonder eenige indracht, widderseggen oder verhinderonge. Ende generalick, dat ghij den vursz. prior in vollbrengen sijner comission alle anwijsonge, forderonge, behulpsaemheit en bijstandt bewijst, doet en doet doen, als dat Key. Mats ernste wil vnd meynonge is. Ende wij van wege Key. Mats ons des gantzlick versehen tot v, die wij dem Almachtigen bevelen. Geschreuen tot Arnhem, den 2^{den} dach Augusti XC^e XLVII.

(was get.) BERTY.

Opschrift:

Den Ersamen, voirsichtigen, unsen gueden vrunden Burgermeistern, Schepenen und Raedt der Stadt Harderwyok.

Naar het oorspr, stuk in het archief van Harderwijk, Loq. 42 no. 14. ¹⁾

---

1) een regest werd gegeven door De Meester, Hist. Gen. Kron. 1862. blz. 79.

2b. *Concept, door den raad van Harderwijk opgemaakt van een aan den stadhouder te zenden stuk over hunne houding jegens den inquisiteur, waarschijnlijk ten antwoord op den brief van het hof van 2 Aug. 1547.*

Op dat yrste punct, dat hem geweygert publicatie tho doen van bouckbrenginge as tho Arnhē gescheit. Dat sal so niet werden beuonden.

Ind heeftt sijn w. selfs int yrste ankoemen gesacht, dat hi die soo milde niet begheerden as tho Arnhē gescheit was. etc.

Daer nhae is mit hē die form rijpelic verdragen, hē vuergelesen ind nhae sijnre gefallen gecorregyert ind gemheert, hem vuytschrift daeraff gegeuen ind hi tijts genoecht gehat sich daerop tho bedenckē ind volgend op sijne gesynne in der kerckē publicyert.

Soo voele die opslach angheet vuer den kerckduerē, dat weynich later dan die publicatie gescheit, is gekoemen o dat die notarius sulcx selfs tho doen hadde angenhomen, daerop men sich verlaten, ind doe men anders van den prior gehoert, is men hē daerin tho wille geweest ind dat in francyn geser. ind vuer den kerckdueren opgeslagen.

Soo voele die verandersatinge der publicatie angheet, hebben Schepenē ind Rait nhae verhoer des ontwerps, tot sterckinge des priors commissie ind opdat jederman spueren ind gelouen solde, dat niet dan goit dair mede gemheynt worde, vuer goit angeshyen daer bij tho setten desz woerden: „in den dyngen die godtlick, billick ind redelick sijn etc.” Ind want die prior vuer den opslach dat wederom geleszen ind niet tho gesthaen, is hi daerin geuolcht ind dat duergedaen.

Ind heeftt sijn w. vuer ind nhae meer dan cyns vuer ons allen testiert, dat hi mit die publicatie ind opslach tho vreden weer geweest ind noch weer.

Ind gheeft daerō Schepenē ind Rait all wat freemt, dat hi u. g. nu anders geclaecht off tho kennen gegeuen hefft. ¹⁾

1) het gedeelte van „Ind” tot „hefft” schijnt in dit stuk doorgeschrapt te zijn.

Angaend die recusatie sub tt. confess. ¹⁾ ome elck alleen bij hē tho koemē.

Ten yrsten, want k. m. instructie niet melt van die woerden alleen ind sub titulo confessionis.

Ten andere is om den onleden ind meuterie willen, in vuertijden hier binnē gewest, beducht sijnde, daer twyst vuyt koemē mocht, desselven gelycke betychtinge.

Item, dat men sich besweert vuer hem alleyn, die sijne alleyn sine alijs arbitris macht tho geuen, tho seggen ind tho belasten.

Qui olim et semper fuit accusator et calumniator noster, quod ille iam futurus sit solus noster examinador. ²⁾

Naar het oorspr, stuk in Loq. 42 no. 15 van het archief van Harderwijk. ³⁾

2e. Antwoord van de regeering van Harderwijk op den brief, door het hof van Gelderland den 2den Aug. 1547 aan hen geschreven. 6 Aug. 1547.

Vnsen onderdenigē gehoersamē dienst mit vermoegen alles goedes tho befhuerens. Edele ind walgebaeren, gnedige, lijue heer. Vwer g. breeff van dato den anderden dach desses tegenwoerdigen maents Augusti, angaende den Prior des conuents van predikeren binnen Swoell ind sijne commissie, hebben wij ontfangen, ind woevall die niet vytdruckelick meldet van eynige clachten, die gedachte Prior ouer ons geuert off vueren laten, konnen wij nochtans daer vyt ind vyt datgoene sijn w. hiervuer mit ons verspraecken ind verhandelt, desseluen gelycke vyt dat goene, dat de baede int overlangen van den breeff verluyn laten, wall affnhemē dat hē

1) sub titulo confessionis.

2) deze Latijnsche zin is later bijgevoegd.

3) dit stuk is op een los blad geschreven, en draagt datum noch onderteekening, het is dus, gelijk boven is aangeduid, een concept.

an ons, woewall wij hem in allen to willē gewest, nochtans nyct en genoecht ind dat om desse v. gn. nhye breeff ind beueell an ons, die instantie ind forderinge durch hem, niet sonder onsse belastinge off tho weynichste onsse ontdanckinge gescheit is, des wij doch niet verschult, ons sijne vuerige kallinge nhae, tot hem oick nyet verschyden hadden, ind beuynden daervyt, dat hi allenthaluē anders gesynt is ind anders doit, dan hi van anbeginn mit ons verspraecken ind verhandelt heeft. Dwyll ever v. g. breeff nyet daer aff en meldet, vertrouwen wij gansselicken dat v. g. as eyn hochversthendiger ind gnediger her sodanē anbrendend goene geloeue gheuen, eer wij daerop verhoert, onsse verantwoerdinge daertegen gedaen sullen hebben, daer vyt dan onnze onscholt ind die rechte waerheit genoech openbaer werden sall. Dwyll wij ever as vuergesacht beuynden, dat hi anders doet, dan hi altyt mit ons verspraecken, moegen wij tho onderdenige berichtinge desz volgende Antwort niet verhalten: Ind irstlick angaende die publicatie ind verkundigē in v. g. breeff gemelt, hebben wij hier vuer op sijne forderen ind gesynnē derhaluen sonderlinge cōmunicatie mit sijn w. gehalten ind rijpelick ind wall verdraegen ind vyt sijnē mont yrst ontworpen ind schrijuen ind hem daer nhae vuerleszen latē, eyne forme soo as die publicatie in der kerckē gescheen solde, die hem wall behaicht ind die hi wall beliefft ind eyn affschrift daeraff genhomen ind beholden. Ind dwyll hi cyn tijtlanck vertreckē most, begheert sodane publicatie vuer syne wederkompst niet tho gescheen, ind as hi daer nhae wederom gekoemen, heeft hi dat noch wall beliefft ind die verspraicken publicatie tho gescheen begheert, die volgend in der kerck gescheit ind daer nha andermaell tot sijne gesynnen vuer den kerckdhucen in francijn opgeslaegen is, ind dwyll dat noch daer opgeslaegen stheet ind hi derhaluē op ons mheer nyet heeft begheert, achten wij dat des genoech gescheit ind dat ferner publicatie to doen van goene noden is.

Angaende dat anderde punct, as de vuersz. prior an imāt van ons gesynnen sall, to seggen 't goene op sijn vragē ons bewust sall sijn, sulcx is willichlick tho seggē ind volgend andere onnze burgeren daertho to halden etc. Ist gn. heer, dat gedachte Prior etlicke

onsse litmaten und dyener durch synē gesell Derick Wolffs hefft
 cityren latē sub titulo confessionis bij hem tho koemē etc. De-
 scluige ons sulcxs tho kennen gegeuē ind gevraicht, woe sij sich
 daer inne holden solden, ind want sodane vuerghomē citatie ind
 jurisdictie bij ons its nhys ind ongehoert ind niet alleen tegen
 de alde laefflicke rechten und herkoemen deszer Landtschap, dan
 oeck recht contrarie sijne yrste ankommen ind vuerghueen bij ons
 gescheit, as dat hi in saicke sijne commissie angaende, niet vuer-
 nhemen off handelen wolde, dan mit onssen rat ind bij onss wil-
 le ind weeten. — Dat hi doch hier inne vergheeten, ind doch al-
 lormeist, want dit oick nhae onsse verstant was contrarie die ey-
 nicheit ind vrede desser stadt, die, Godt heb loff, nhu tho goeder
 matē goit is, ind vyt sodane particulire ind heymelicke bijkompst
 ind cōmunicatie geschapen is tho verrijsen niet anders dan ver-
 dacht, suspitie ind bedencken der burgeren tegen ons ind tegen den
 anderen ind volgens oneynicheyt, twyst ind cōmotie. Soo hebben
 wij dat niet vuer goit angeschyen ind hem geheytē vandaer tho
 blijuen ind sijn w. sulcxs ind daerbenheuen anseggen laten, dat wij
 alle tot sijnē gesynne gerne bij hem koemen, off hē bij ons koe-
 men latē ind sonder imāts suspitie ind achterdenck mit hem cō-
 munciyren ind ons daerinnē schickē wolden as dat behoeren solde,
 ind want hi ons daer nhae derhaluen niet mher gesacht off seggen
 laten. Is dat daerbij gebleuen end gelyck as wij doe gedaen, soo
 doen wij oick noch ind shyen sodane nhye, ongehoerde ind on-
 gewoentlicke particulare ind heymelicke citatiē und bijkompstē
 van elek sonderlinge ind alleen sub titulo confessionis, die woer-
 den voele onsse burgeren niet en verstaen, o vuergeser. oersaick
 niet vuer goit an ind sonderlinge, want wij ind onnze burgeren ge-
 dachten Prior ind dē sijnē, die ons alle onbekant synnen und die
 wij bouynden, dat inwendich oir meynonge anders es, dan sij vyt-
 wendich tegen ons verluyden laten, dat wij niet en konnen off
 moegen denseluen alleynē tho geloouen, der saeckē die angaende
 sijn dat peryckel van onnze eer, lijff ind leuen ind dat sij alleyn
 ons ind onnze burgeren elck alleyn daerop verhoeren, daerouer
 kennisz dragen ind dat hen lust ind liefft, ouerschrijven off ouer-
 seggen sullen moegen. Dan achteruolgens v. g. brieff moegen wij

wall lijden, vershyen ons oick dat goene burgeren daertegen weeszen sullen, op sijne vraegen tho seggen dat ons bewust is, doch opentlick ind sonder suspitie ind bedencken, in tegenwoerdicheit der burgemeesteren in der tijt off twyer ander froeme burgeren, de die gevraechde gelyeuen sall dair bij tho nhemen, opdat die daeraff mede kennisz dragen ind altijt getuichenisz gheuen moegen. Ind want wij niet en twijffelen gedachte Prior hebbe anders niet in beueell, will oeck anders niet, dan die rechte wacheit ind rechtueerdicheit vuerkeren, daerom vragen ind daermit ommeghaen, soo hebben sijn w. dat goit tho lijden, want de waerheit ind rechtueerdicheit niet begheren duysterheit off verborgen tho sijn off blijuen. Idt-seluide wij tho onderdenige berichting onse onscholt niet hebbe moegen verzwijgen v. g, die wij den Almachtige in gluckzeligen regiment ind gesontheit beuelen. Geschreuen ilend v^{ten} Augusti A^o XVe und XLVII.

Naar de oorspr. minuut in het archief van Harderwijk Lade 42 no. 14. ¹⁾

3a. Brief van het hof van Gelderland aan de regeering van Harderwijk, bevelende de instructie des inquisiteurs, die zij hierbij overzenden, te gehoorzamen. 8 Aug. 1547.

Ersame, voirsichtige, besondere guede vrunde. Wij hebben in affwesen des Statholders ontfanghen uwe E. brieff, in date den VI^{ten} dach itsiges maents en den inhalt allenhaluen verlesende verstaen. Und laeten uwe E. daerop ter antwordt weten :

Erstelick, soe voel die publicatie belanght, soe verre die commissarys, den dese zaecken bij Kay. Ma^{tt} onsen allergen. hern ernstlick beuolen en operlacht, mit sullicke publicatie als aldaer geschiet tho vreden is, dat wij in dem fall oick sullix wael tho

¹⁾ een regest geeft De Meester, Hist. Gen. Kron. 1862 blz. 79.

lijden hebben. Soe verre oick int soe behoert, ghij sullicke publicatie tho doen als die commissarys begheren solde, en hier wael geschiet is. Aengaende die depositie van den ghenen, die bij den vurs. commissarys ontboden worden, Kay. Mat^t hefft ouerlanx ons ouerseyn den laeten copie der ordonnacie off instructie, den vurs. commissarys gegeuē, waernae hij hem reguleren solde. In wellicke instructiōn dese hier ingelachte articuli onder anderē oick geinserert. Welcke articuli bij ons, noch yemant anders en moegen verandersaet worden. Ende vyt den seluen clarlick tho verstaen, dat van de vurs. depositie nyemant, noch wij selfs, vitgesondert sijn. Ende en dient sulx tot gheenen andern eynde dan om die warheit tho wethen. Waerōme ghij den seluen articulen naegaen en daer inne en in andern saecken, belangende die commissie des vurs. commissarij, v. guetwillich erthone en den vurs. commissario alle behulpsamheit bewijzen en doen sult, op dat ingeval vā onwillicheyt nit van noede en werde sullix tho aduerterē daert behoert. Hebben sulix nit willen verhalten uwe E. die selue dem Almechtige beuelende. Gescr. tot Arnhem, den VIII Augusti XVe XLVII.

Cantzler vnd ander Rethē des Kayzers in Gelderlandt.

(get.) BERTY.

Opschrift:

Den Ersamen, voirsichtigen, unsern besondern gutt freundt,
Burgemeistern, Scholten und Raedt der stad Harderwyck.

Naar het oorspr. stuk in het archief van Harderwijk.
Loq 42 no. 17. ¹⁾

1) een regeest geeft De Meester, Hist. Gen. Kron. 1862. blz. 80.

3b. Extract-copie uit de instructie van den inquisiteur, door het hof bij zijn schrijven van 8 Aug. 1547 aan de regeering van Horderwijk toegezonden.

Copia.

Item dicti inquisitores et commissarii poterunt vacare coram se quoscūque subditos cesaree mat^{is}, cuiuscunq̄ue auctoritatis, qualitatis aut conditionis fuerint, aut quacūque potestate vel auctoritate utantur: etiam si sint presides consiliiarii prouincie, aut alii officiales, siue mat^{is} siue burgimagistri, schabini aut de magistratu loci ad prestandum solemne iuramentum de dicenda veritate super interrogandis et deponendum ea, que vere sciunt. Et similiter, si sciant aliquos heresi infectos aut de ea vehementer suspectos.

Et si aliquos offendant, qui testimonio reddendo se difficiles reddant, aut deponere omnino recusent, illos admonebunt, quod si eorum monitis non obedierint, notabuntur tamquam fautores hereticorum, procedentesque contra illos tamquam fautores in forma juris, aut poterunt illis mandare sub certis penis pecuniariis pro eorum arbitrio moderandis ut deponant, et nisi obedierint, vult sua mat^{as} huiusmodi penae iure missibiliter exigi.

Et si aliqui pertinaciter non forumdantes¹⁾ penam pecuniariam, in sua recusatione persistent, nolentes coram inquisitoribus deponere. Si laxi fuerint ut fautores hereticorum punientur pena in edictis caesaris contenta, Si vero ecclesiastici fuerint procedent contra eos dicti inquisitores, prout ipsis justum et equum videbitur.

Vult etiam cesarea mat^{as} et mandat omnibus et singulis praesidibus consiliiariis, iudicibus, maioribus, schultetis, ac generaliter omnibus suis officialibus, et suorum vasallorum ac etiam ipsis vasallis, legislatoribus omnibusque magistratibus et subditis suis, ut in tam sancta et pia inquisitione praefatis inquisitoribus, notario et aliis suis officiatis et familiaribus assistant, omnemque fauorem

1) men voege hier tusschen: nec etiam propter.

et auxilium prestant, quoties requisiti fuerint, omnemque diligentiam adhibeant, ne dicti inquisitores, notarius et alii sui officii et familiares aliquot injuria reali aut verbali officiantur. Et si aliquos illos injuriantes inuenerint, illos apprehendant et seuerè puniant, in exemplum aliorum, sub pene indicta contra fautores hereticorum, quam incurrent, si notabiliter negligentes in hoc deprehendantur.

Naar bovengen. extract-copie in het archief van Harderwijk. Loq 42 no. 17

---

4. *Extract uit een brief van den Stadhouder van Gelderland aan den raad van State. 12 Maart 1548.*

... Nous sommes retourné de Harderwyck, où pareillement n'avons trouvé le mal si grant, qu'en estoit bien le bruyet (ains toute prompte obeyssance de ceulx de la loy.) Bien y avoit il six ou sept nonnaines, yssues de leur couvent, lesquelles y avons remises, et enoultré y fait quelque gracieuse punition d'ung, qui avoit fait et joué certaine farce scandaleuse et encharché a ceulx de la loy de faire semblable punition de son compaignon, lequel lors n'estoit dans lad. ville, en laquelle avons delaissé le prior de Zwoll, commissaire besoignant au fait de l'inquisition. Nostre entier besoigne en lad. ville entendrez à plain par quelcung du conseil, qui ces prochaines festes de pasques doibt aller cellepart. A tant mess^{rs}, me recommande très affectueusement à vous. Je prie le Createur vous avoir en sa très sainte garde. De Arnhem le XII jour de Mars 1548.

Naar de oorspr. minuut in het archief van het hof van Gelderland.

5a. *Het voergeuen des comissaris aen den Erbaren Raetsheren der stadt van Harderwyck, den XVIII^{en} Martij Anno 48.*

Begheert de cōmissaris onderrichtinge van den heren, soe veel als sij weten end vernemen moegē van institutie end fundatie des jofferen conuents bij den kerckhof ende of men niet meer zekerheys dair aff krijgen en coest van haer reghel end ghewoentlyckheyt, dat als dan die heren willen met den anderen een voernaem doen, woe men den conuent noch bij ouerheyt der kercken een goede declaratie ind confirmatie verweren mocht op hoer manier van leuen.

Item wat den heren best dunckt voir un penitencie te setten den gheenen die mit Claes Beyerman int spel was op Sint Odulphusdach. Ende den ghenen, die bij sich seluen eenige festdaige abrogeerden, Anno XLVI in den somer.

Item, want die commissaris in meynonge is Rutgher Droechsceer sijn loipen end preken bij den siecken te verbieden, dat die heren dair op sien willen, dat hij dair niet weder tegen en doe, want hem end den sieken dat periculoes wesen solde.

Desgelycken, soe die heren nu doch cortelick een nyen rector in haren scolen stellen sollen, dat den seluen geboden wordt dat hij gheene boicken in die scolen lesen en sol, noch synnen ondermeysters permitteren te lesen, die bij Key. Mat. verboden zijn. Noch oick den jonghen niet to staen sulcke boeken bij sich te hebben of te lesen.

Itē noch begheert der cōmissaris, dat die hēren beheltelycken hoir actie die se noch pretenderen moigen tegen den collatoren haerer kercken, middelertyt lust ind vruntscap holden willen met haren pastor, tegenwoerdich heer Nyclaes Janssen Scijn, ¹⁾ as der

1) in 1547 (12 Juli tot 20 Aug.) had de raad van Harderwijk over hem een wijdloopige correspondentie gevoerd met het kapittel van St. Marie, om op zijn verplaatsing aan te dringen. In een brief van 17 Aug. zeggen die van Harderwijk aangaande hem, dat de gemeente hem niet eert als een „halfsinig mensch” en dat hij ook met den vicaris op een slechten voet leeft. Deze stukken worden vermeld door De Meester Hist. Gen. Kron. 1862 blz. 80.

commissaris weder op sich neemt, den seluen pastor alsoe te informeren, dat hij wederom in allen moegelycken dinghen den Eerbaren Raet end hairen borgeren ter wille wesen sol als eyn goeden pastoer toe behoert. Ende als van die vroechnisse mit den heren oick vruntlycken ouerdraegen sol.

Ten laatsten beghoert der cōmissaris vruntlycken van den raitsfrunden, dat sij Godt ter eeren bearbeyden willen aen horen ghilden oft broederscepen, dat die godesdienst, die dair plach to gesceen, wederom mit der tijt mocht op gericht worden, bysonder in den heylighen ambacht der missen, wt welck sonder twijuel alle ampten end neringh in der stadt gebctert sulden worden, doer benedictie des Heren.

Itē van inspecteren der boeken, wanneer den heren best dunct die te gesceden, heden off morghen.

Prior vā Zwoel, cōmissarius, op een goit antwoirt.

Naar het oorspr. stuk in het archief van Harderwijk.
Loq 42 no. 15. 1)

5b. Antwoord van den raad van Harderwijk op het voorgaande stuk. 19 Maart 1548.

Op dat vuergheuen des comissarius gheuen Schepenen ind Rait tho antwort:

Ad. 1^m. Dat sij goen bescheit bij der stat vynden off hebben van die institutie des begynen conuents op dat kerckhoff.

End mach sijn w. dat beucell, dat sijn w. daeraff hecfft van onsen gn. heeren, nhaegaen ind bij or alde gewoentlicke oeuerkeit ind bij den joufferen daer nhae inquiryren ind daertho doē dat behoert. Doch dwyll idt burgerskynder synnen, dat sij hoger nyet beswaert werden, dan ment in seecker schriften ind van olts

1) een regist geeft De Meester, Hist. Gen. Kron. 1862 blz. 79 en 80.

gewoentlick tho weeszen beuynt, then weer bij or allē ind eyne jeder goede consent ind wille.

Ad. 2^m. Dwyll sijn w. die persoenen heefft verhoert ind or belijdinge ind bekentnysz weet, de schepenen sodane informatie daeraff nyet en hebben ind wat sijn w. beuynt, dat die dingen niet gescheit sijn vyt sonderlinge bose vuernemen ind oick angaende die affsettinge etlicker hillige dagen, want men 't weet ind verstheet, dat sij die hillige dagen niet hebben affgeset, dan nhae gelogentheit der tijt, die andere vā der bruecke, die tho vuerens daerop stonden, vermoegen or gildenrollen relaxyert, dat jgelich sijne consciencie daer in volgen mucht. Beuelen schepenen ind rait sijn w. soedar sijn w. denseluen soo drechelicke penitentie as onuerkort sijne cōmissie geschien mach, nhae gestalt der saick ind persoene opleggen will.

Ad. 3^m. Willen die schepenen des commissarius meynong meyster Rutger niet verzwijgen ind sich voert daer inne schicken ast behoert ind angaende den rectoer in der schoele willen sij den nhyen rectoer beuelen, dat hi ind sijn meisters sich daer in holden sullende achteruolgende den eydicten ind mandaten k. m. in desz sijner Mt. landen vytgegaen.

Ad. 4^m. Angeshyen dat niet alleen schepenen ind raidt, dan oick die gansse gemheent angheet, ind men beuynt, dat die gemheente o berichter oersaick sonderling achterdunck ind mishagen an hem heefft, ind tot hem geensyns gesynnet is, soo moegen sij or eher indt eydt beholden, daerinne niet consentyren, dan konde sijn w. den pastoer onderrichten ind dartho beweegen, dat hi hen selfs bekennen ind sich der cuyre ontslaen wolde, dat wolden sij wall begheeren ind tegen sijn w. verschulden.

Ad. 5^m. Hebben sij derhaluen van onssen gn. heeren beueell ontfangen ind willen dat achteruolgen. Dwyll euer der pastoer in den dyngen niet will obedyren, begheeren de schepenen dat sijn w. denselven will onderrichten, dat hi as idt hoefft sich yrst darin beteren will.

Ad. 6^m. Shyen die schepenen vuer goit an dat idt vuer des

cōmissaris duer opten brinck geschien ind stellen der tijt in sijn gefalle.

Verdragen op der camer XIX^a Martij A^o XLVIII ind XVe.

Naar de oorspr. minuut in het archief van Harderwijk
Loq. 42 no 15. 1)

---

1) regest bij De Moester, Hist. Gen. Kron. 1862 blz. 80.

In 1549 vinden wij Gruwel in correspondentie met den pastoor, blijkens het volgende regest van een thans verloren stuk, voorkomende in den geschreven catalogus van W. baron van Spaen op een gedeelte van het archief van het hof van Gelderland. Deze inventaris berust op het prov. archief te Arnhem en bevat dit regest: 1 Aug. 1549. Epistola N. J. Schijn, pastoris in Harderwyck, commissario Bernardo Gruellio, Prior F. F. Predicatorum in Zwolle, inquisitori.

XVII. Extracten, betreffende personen of zaken,
die met ketterij in verband schijnen te staan,
maar overigens onbekend zijn, uit de
landrentmeestersrekeningen over
1543—1557.

Rekening van Gerard van Renoy over 1543—1545.

fol. LXI.

Willem van Venloe, looper òme zekere brieuē van Cantzler en Raide gedragen to hebben an den pastoir tot Bennekom, ten eynde hij t' Arnhem come om zckerē gevangen te conforteren. ¹⁾

VI st.

Rekening van Thomas Gramaye over 1550.

fol. XXXI verso.

Peter Worms, chipier, voir de montkosten van heer Henrick van Munster, vytgelopen monnick, die hy aldaer II dagen gevangen zijnde, den cost heeft gegeuen als, bij ordinnancie hier overgelevert, betaelt

VIII stuv.

fol. XLVI.

Mr. Lambertus, Scerprichter van Deunter de somme van seuen ponden ouer gelycke somme hem toegetaxeert voir drye torturen bij hem t'Arnhem gedaen, mits oick voir zijne dachgelden van comen ende wederkeeren, als bij een ordonnancie hier overgelevert. Dus hier

VII pont.

---

1) het woord komt meer voor, het beteekent hetzelfde als confronteeren.

Idem over 1551.

fol. CXXVIII.

Heeren Anthonio van Voirst de somme van dry ponden vuer dry dagen bij hem geuaceert omme ter ordonnantie van de Raedt t'Arnhem gecompareert te zijne omme geexamineert te worden op eenige onbehoirlicke woorden, bij eenigen int draegen des weerdigē heyligen sacramentē hem bejgent en aengesproken, als blyckt bij de ordonnantie en taxatie van den Rade, die men hier met quitancie ouerleuert, daerom hier

III pont.

Idem over 1554.

fol. LXXXIII.

Johan van Zutphen, chipier op Sinte Jhans poorte binnen Arnhem, die sōme van drye ponden munte deser Rekenyng, ouer gelyke sōme hem bij mijn heeren canceler en raden toegeuoecht voir xxx daegen montkosten van eenen geungen priester, gen. heer Jan van Schingen, breeder blyckende bij de ordonnancie en quitancie hier tsamen ouergeleuert, ergo

III pont.

fol. LXXXVII verso.

Den voirsz. mr. Joos Craneuelt die sōme van thien ponden munte voirsz. sōme duer beuel van mijnen heeren canceler en raden gereyst te zijne int Nyebroeck en aldaer geapprehendeert te hebbene zekeren monnick met een beghyne, den welcken hij t'Arnhem geungen gebrocht heeft, voir twelcke toe doene hem toegetaxeert zijn vier daegen vacatiē ten gewoenē prijse van twee gulden 'sdaechs en bouen dien twee gulden inn extraordinarisse onkosten verteert, breeder blyckende bij die ordonancie end quitancie hier isz ouergeleuert.

x pont.

Idem over 1556.

fol. LXXII verso.

Dirck Henckel, looper is met briuen van den stadtholder gegaen aen heer Jacob de Groot, lantdeecken in Veluwen, roerende secrete zaecken, gevaceert als bij attestatie ii dagen tot vi stf. s'daechs, facit

XII st.

Idem over 1557.

fol. CLV.

Dierick Henckel, rijdende bode is xx^{ien} Aprilis met briuen

van mijn heeren vsr. ¹⁾ geweest aan den praest to Clarewater,
roerende secrete saecken, geuaccert vijf dagen tot x stuuers
'sdaechs fct ii pont x st.

Naar de oorspr. rekeningen op het prov. archief te
Arnhem.

---

1) voorscreven, nl. kanselier en raden.

**XVIII. Twee stukken betreffende Anastasius
Veluanus, 1550 en 1553.**

---

1. *Extracten betreffende Anastasius Veluanus, uit de rekening van Thomas Gramoye, landrentmeester van Gelderland, over 1550.*

fol. XLV verso.

Daem van Nuysz ende Geeryt van Rees, dienaers de somme van sess en dertich stuuers, ouer gelycke somme hemlieden bij mijn heeren Cantzeler ende Raden togetaxeert voir huere vacatiën, omme den vice-cureyt van Garderen geuangen te Arnhem gebracht te hobbene. Als bij de taxatie die men hier ouerlevert. Dus hier

xxxvi st.

In margine :

Bij ordonancie van den stathouder ende cantzler van Gelre hier ouergegeuen.

Denseluen twee dienaren noch de somme van drye ponden achthien scellingen ouer gelycke somme hemlieden bij mijne heeren voirn. togetaxeert voir zekere vacatiën bij gemelten in de affairen der justicie gevaceert, breeder blyckende bij de ordonnancie hier ouergeleuert

iii pont xviii st.

Denseluen noch die somme van drye carolusgulden ouer gelycke somme, hemlieden as voeren toegevoecht voir haer vacatiën, om heer Jan Gerardz, vice-cureyt tot Garderen, volgende een sententie hem gegeuen, tot Hattem geuoert te hebbene omme aldaer geuenckelyck bewaert te worden etc. Allet breeder blyckende bij de ordonnancie etc, ouergeleuert. Daeromme hier

iii pont.

fol. XXXII.

Van Jan Dirricxsoine, aldevaeder heer Jans Gerardz, pastoir eertijts tot Geerderen ende nu gecondempniert ouermits zekere delicten bij hem tegen den rechten gelooue geperpetroert ad perpetuos carceres en sit nu tot Hattum geuangen, de somme van twee ende tachtentich ponden xvi stuv. toecomende van xc gelycke ponden, daer voire hij alle des voirsz. heer Jans goederen, die verklaert zijn verbuert te zijne, geredimeert heeft, op condicie soo verre hier namaels de selue goeden beuonden worden meer weerdich te zijne, tselue oick te betaelen, behoudelick oick dat men hem daeraen corten zoude v dalers, den cypier betaelt voir de voirsz. heer Jans verteerde ende gevankennisse, als al tgeene breeder blijjet bij een supplicatie, mitsgaders de appostille daerop staende, hier ouergeleuert. Daer omme hier de voirsz. LXXXII pont xvi st.

In margine :

Naulogende den appointement van Cantzler ende Raedt van Gelre, onderteeckent Berty, hier ouergegeuen.

Naar de oorspr. rekening op het prov. archief te Arnhem.

---

2. *Brief van het hof van Gelderland aan de landvoogdes, koningin Maria, met verzoek den gevangen pastoor van Garderen (Anastasius Velucanus) los te laten. 22 Maart 1553.*

22 Maart. Aen de Conighinc.

Allergen. Vrouwe. Wij gebieden ons in aller oedtmocdicheit en aller onderdaenicheyt in de guede gracie van Uwe Mat.

Allergen. Vrouwe. Die moeder en vrienden van eenen her Johan van Garderen, priester, die wellicke ontrent vier jaeren geleden om zekere heresie, met wellicke hij bevonden waerd besmet te sijn, bij den inquisitoren opt stuck des heiligen christen gelooue, gecondempneert is geweest, nae solempnelle reuocatie bij hem openbaerlick in der kercke gedaen, tot eeuwige gevenckenisse

eñ dryemael ter weken te water eñ te broode te vasten, hebben ons ouer langen tijde aengesocht te willen helpen vervuegen, dat die vurs. her Johan der gevanckenisse mucht verlaeten worden, aengesien hij alreede aldaer int vierden jaer geseten hadde eñ hem bekeert heeft. Ende soe wij zedert de wederkompste van doctor Sonnius vyf Duytschlandt desen aengaende aen hem tot versoeck als boven geschreuen hebben gehadt; ende hij ons geantwoordt heeft, dat hij wel van aduyse sijn soude, indyen Uwe Mat. sullicx goedt dochte, dat die selue de gevanckenisse des vurs. heren Johans soude cōmuteren in studium theologie in de vniuersiteyt van Loeven eenige jaeren, mit conditiën eñ restrinctiën, breeder in des vurs. Sonnij bryeff, gaende bij dese geexprimeert, ende die vurs. moeder en vrienden ons sonder oplaeten versocht hebben ten effecte als voiren te willen schrijven aen Uwe Mat. hebben wij nyet kunnen lacten de selue Uwe Mat. hieraff te aduerteren, ende dat (onder correctie) ons oick dunckt, gemerckt de vurs. Inquisitor van den aduyse is als bouen, dat Uwe Mat. die vurs. comutatie der gevanckenisse achteruolgende den seluen aduyse souden moegen doen, waer doer oick Key. Mat. ontlast soude worden van de costen, die sijne Mat. ter cause van den vurs. gevangen sustineert.

Allergen. Vrouwe. Wij bidden Gode almechtich Uwe Mat. in hooghen eñ voirspoedigen Regimente lange eñ gesont leuende behueden. Geschr. to Aernhem den xxii^{sten} Martij XVe LIII, stilo deser Raede.

Naar de oorspr. minuut in het archief van het hof van Gelderland te Arnhem.

XIX. Stukken betreffende de godsdienstige toestanden in Harderwijk, 1554—1564.

---

1. *Schrijven van het hof van Gelderland aan Harderwijk, betreffende den verkoop van Anastasius Veluanus werk „der Leken Wegwijser,” aldaar. 9 Oct. 1554.*

Zij zenden het plakkaat tegen de secte van Luther en den catalogus der verboden boeken. Zij hebben met bevreemding vernomen, dat den 12^{den} Aug. in het openbaar is verkocht een boekje van Johan Gerards, gewezen pastoor te Garderen, hetwelk om zijn „schandaleuse ende quade leringen” gecondemneerd is. Den 1^{en} September was ook zoo'n boekje verkocht, zij wenschen die boeken te verdammen en te maken dat zij niet worden gebracht.

Regest van De Meester, Hist. Gen. Kron. 1862, blz. 96. Archief van Harderwijk. Loq. 42 no. 19.

---

2. *Extract, betreffende een verschil tusschen den pastoor van Harderwijk ¹⁾ en de stad, uit de rekening van den landrentmeester Thomas Gramaye over 1557.*

fol. CXXV verso.

Mr. Johan Gillis, Raede. de somme van thien pond munte

---

1) nl. de ons reeds bekende Nicolaas Jansen Schijn.

voirsz, ouer vijff dagen bij hem geuaceert omme in Junio LVII gereyst te zijne to Harderwyck omme aldair te besoigneren in zekere zake en different, wesende tusschen de stadt ende hueren pastoir aengaende der policiën ende seker ordonnancie der stadt ende kercken, als blyckt bij de ordonnancie en taxatie, die men hier met quitancie ouerleuurt. Daeromme hier x pont.

Naar de oorspr. rekening op het prov. archief te Arnhem.

---

3. *Dagvaarding van Theodorus Dorrhe door Everhardus Swaer.*
2 Juli 1562.

Everardus Swaer, pastor Ecclesiae et decanus jurisdictionis Veluae, judex ordinarius, dagvaart Theodorus Dorrhe, vice-cureit te Elburg, om te verschijnen te Nijkerk, ad locum nostrum judiciale, ter instantie van de pastoors Rutger van Baer en Andreas Jacobus Fylani, die hij van diefstal beschuldigd heeft. Dorrhe antwoordt dat hij niet zal komen, tenzij de andere pastoors ook tegenwoordig zijn.

Regest van De Meester, Hist. Gen. Kron. 1862, blz. 160.
Archief van Harderwijk Loq. 42 no 21.

---

4. *Stukken, hoofdzakelijk betreffende het kettersch preeken van den minrebroeder Evert van Doesburch, te Harderwijk. 1563.*

4a. *De regeering van Harderwijk aan den stadhouder van Gelderland. 18 Juni 1563.*

Onsen gehoorsamen und onderdaenigen dienst altijd tho be-
vuerens. Edele, wallgeboren, genedige Heer, uwe G. missive an

ons gesant, onder anderen inhoudende, dat een monnick van den minrebruederen und gaudenten alhyer, in voele und verscheyden puncten tegens onsen alden heilligen Christen Catholyckschen gelove schandeloeslick gepredickt, und noch to doen nyet en latet, mit Uwe G. anhangende beveell, hebben wij ontfangen, und konnen daer op ter onderdeniger antwoert uwe G. nyet verhalten, dat, nadyen uwe G. brieff con monnick van den minrebruederen und gaudenten alhyer woenende benoempt, hebben wij konnen verstaen, dat die predicant hyer to minrebruederen die selfde is daer uwe G. brieff op wyset. Und dat wij dair om voer eerst, off ymandt den predicant vursz. tegens onse heillige christlicke Catholicksche gelove schandeloeslick hoeren prediken hadde, ons onder den anderen gevraeget. Und soe nyemandt van Schepenen und Raedt den vursz. predicant, alsoe uwe G^e. brieff inholt, ind voer ange-toegen, gepredickt to hebben, dat sij gehoert hadden verstonde, hebben onse burgemeysteren voert den Guardiaen desselven convents uwe G. brieff voergehalden, und gesacht, dat indien hoer predicant ofte ymant anders van hoeren bruederen alsulcke leringe verspreyt ofte geprediget, daer u G^e brieff off vermelde: dat hij sulcks to kennen behoerde to geven, und u G^e. nyet verswijgen, und hoe hoer predicant genoempt und van wair hij heve geboren, und gecomen ware. Waer op der Guardiaen onse burgemeistern ter antwoert gegeven heeft, dat hij nyet gehoert ofte en wuste, dat hoer predicant ofte ymant van hoer bruederen yetwes contrari de Christlicke Catholicksche gelove geleert ofte geprediket hadde, und dat hoer predicant Heer Evert van Duesburch hiete, und tho Deventer in dat minrebrueder clooster ingeleet, und dat hij dat maell mit twe jonge bruederen om to laeten wyen, nae Utrecht gereyst waere, und hem sulckes als hem ervaeren und bejgent, soe balde hij weder gecomen om dat ghene hij gehoert ind hem toegesacht, to mogen verantwoerden, tho kennen geven wolde. Ind is alsoe die vursz. predicant twe off drie daegen daer nae bij Schepenen ind Raedt gecomen und die boetschap, de de Guardiaen hen gedaen, verhaelt, und daarbij gesacht, dat die inschrijvers der geordineerden om gewyet tho warden tho Utrecht hem (omdat hij Lutere gepredickt hadde als sij hem seyden)

oick angeveert hadden, dan, want hij geseyt dat hij alsulcke leringe nyet gedaen off geprediget hadde, und alsulcke naesaegge onschuldich waere, und well marcken konde, dat de pastoer van Harderwyck hem dit gedaen hadde, der oirsaecken dat hij in ene twist, sij tsamen gehadt hem to gesecht hadde, dat hij den gemenen pastoren van Veluwen, tho Arnhem, in dit verleden jaer in hoer cantate, etlicke penningen ontreecekt, und in dit jaer benevens sijn toegælde ¹⁾ holdt in Putter bosch, voell holts to genomen. Dairdurch de gemene malen van den vursz. bosch hem sijn holt genomen, und ontmaelt hadden, dat daer omme de vursz. inschrijvers gesacht solden hebben, dat hij sich dan billicks eerst behoerde to reynigen, und dat men een jonck man een ongeveerlick woert oick nyet en behoerde int quaetste off to nemen, und hem daer mede verlaten (soe hij seyde). Und heeft voert de selffde predicant op uwe G. brieff ons ter antwoert gegeven, dat hij van al sulcke opgelachte beschuldigingh, als in uwe G. brieff angetogen, onschuldich waere, und dat hij well gemeent waere, tegen den ghenen, de hem sulcks naeseggen und onderstaen willen to bewijzen, dat hij tegen de Christlick Catholicksche gelove geprediget off geleert solde hebben, hyer binnen dese stadt, dair sulcks geschiet solde sijn, sonder ontwycken voet holden und to recht to staen, verhopende (so hij seyde) dat alsdan die waerheyt, waervan sulcks heergecomen, und vuyt wat oersaecken sulck anbrengen geschiet, well bevonden solde warden. Welcke ervaringe, redenen und antwoert vursz. wij ter onderdeniger antwoert nyet hebben moegen verswijgen uwe G. Die Godt de Heer in gelucksaligen Regiment lange genedichst behuede ind bewaere. Geschreven den XVIII Junij Anno xv^c LXIII.

Burgemeistern, Schepenen und Raidt der Stadt
van Harderwyck.

1) de bedoeling is „toegedeelde”. Het hout wordt in maalschappen door den daartoe aangewezen „holtrichter” met de „deelhile” gemerkt. Die ongemerkt hout weghaalde, verloor zijn rechten als maalman, vgl. de statuten van de maalschap Meervelderbosch, uitgegeven op blz. I—VII van Dr. W. Pleyte. A. van den Bogert en H. Bouwheer, Meerveld en Meervelderbosch, Barneveld 1886.

Appendix.

Edele und wallgeboren, genedige Heer. Onsen onderdenigen ende dyenstlick bidden und begeren is, dat uwe G. onse supplicatie van wegen C^o Mat^t onse alreghedichste heer, uwe G. omtrent Catharine ¹⁾lestleden durch Johan Voeth, onse mede raedtsfrundt, om een glas int cruys werck van onse parochie kerck to laten setten, onderdenich behandlet und angesocht hebben, die furstinne van Parma ende Placentz, Regentinne etc. onse genedige vrouwe verder vermanen willen. Und dat oere Ge. van wegen C^o Mat. onse arme kercke, de onse burgeren mit groete kosten, hoer selver beswarende duergaende laten gewulven und reparen hebben. Daer inne oick hartouch Caerll van Gelre onse Genedige Heer, milder gedachten, voert prelaten, bannerheren und conventen hyer omtrent, durch onse begerten mit glaesen versyhen hebben, ons, oick mit dat vursz. glas in onse kercke wille benedigen, ind gheren behulpelick zijn, und erforderen helpen willen. Daer an uwe G. Godt den Heren een wolgefallen dyenst doen, und wij onderstaen willen to verdynen, tegens uwe G. die Godt die heer in gueden staet und Regiment gelucksalich lange gesundt behuede und beware. Datum ut in literis.

Burgermeistern, Schepenen und Raedt
der Stadt Harderwyck.

Den Edelen, etc, Carell van Brimeu, off in sijner E. affwesen an onsen heren Cantzler und Raeden.

Naar het oorspr. stuk in het archief van het hof van Gelderland.

4b. Rutger van Baer, pastoor te Harderwijk, aan den kanselier van het hof van Gelderland. 24 Juni 1563.

Erwerdige, gebidende heere und frendt. Die liefde Gaedes al-

1) 25 Nov.

mechtich, und des goetloesen monyckz boishey, beweget mij dath ick u. w. moct to kennen geven, woe wij alhyr bynnen Harderwick enen goetloesen, groven, ungelerden monyck hebben, dye sich ock met verbagenheydt darf streven, nicht allene tegen ordiantie der older algemener Christlicker kerken, daen ock tegen dath hoichwerdige sacrament des altaers met blaspheme und valsche leere.

Up dem hilligen Palmdach hoof dye goetloese boeue aen tho prediken, bueten dye materie des Euangelij (welcker daen tractirt dye reise Christi nae Jherusalem, als u. w. wall bekant ys) van dem hochwerdigen sacrament des altaers, dath men solde und behoerde den aenstaende paeschen dat untfangen sub utraque spetie. Up paeschdach, doe ick dath sacrament nae ordinantie der hilliger kerken uytdeylde, sub altera tantum spetie, doe hof yn der ersten prediken der goetlose bove aen tho blasphemeren up dye orden und sacht: „Ghij hebt dath sacrament untfangen tot u verdoemenysze, ghij solt dath up twe gestalt hebben untfangen, gelick dath Christus heft ingesaet, ghij hebt een muesenmaltijt gehalten, den kelck behorden u ock gelanget to werden, gen huesman doet sijn maltijt, oft hye heft eyn kan met scarpbier bij hem staen. Ick hadde u genoch tho foeren gewaerschuwet. Waerom hebt ghij dath soe mysbrueckt?” Heer alle dese worde hebb ick self nycht gehort, daen ys mij met schreyenden ogen mer als van 20 froemen geclacht.

Dan up dach sacramenti lestleden heb ick self hem hoeren blasphemeren contra distributionem sacramenti alterius spetiei, ock dath het behorde gegeten und gedroncken to werden, und nycht tho besluten noch to draegen. Meer boisheytz van dessen und foele anderen articulen, dye yck nycht all kaen schryeven, sall yck u. w. verhaelen, wanne ick ens tho Arnhem koeme. Daen soe fere hyer nyecht bij tijtz up gesyen wort, soe moet ick dath sacrament unuytgedeylt laeten, soe sere foele menschen synnen daerdurch gescandalisert.

Der almechtiger Heere spaere u. w. dem gantzen Vaterlant lange yn salicheyt met u. L. huesfrou. Gegeven tho Harderwick, den 24 Junij Anno 63. Isset zacke dat het u. w. beliest, ick wyell

gerne tho Arnhem koemen, und dye zaeken klarer verdueschen.

U. w. underdaniger Dener

Heer Rutger Van Baer,

pastor tho Harderwick.

Opschrift:

Den Erwerdigen, strengen, hoichgeleerten heeren Adriano Nicolai Cantzler des forstendombs Gelre und graeffscap Zutphen, mijnen gebiedenden Heeren tho handen.

Naar het oorspr. stuk in het archief van het hof van Gelderland.

4c. Verklaringen van pastoor Rutger van Baer voor het hof van Gelderland te Arnhem. 9 Juli 1563.

den IX^{den} Julij 1563.

Heer Rutger van Baer, pastoir van Herderwyck, olt omtrent 35 jaire, alhier to Arnhem bescheyden ende gevraecht up die naevolgenden puncten. Seyt bij zijner priesterschap als hier nae volcht.

Eerst gevraecht, hoeveell priesteren al te hands binnen Herderwyck zijn dienst in der moederkerck hebbende, seyt dat behalve hem ende zijnen capellaen, die hij loent, daer niet meer en zijn dan drie vicarij, daervan die twe zo olt zijn, dat zij niet veel diensts in der kercke doen en kunnen, en der darde niet veel diensten doen en will. Gevraecht, hoe veel priesteren aldaer plegen te zijn, zeyt dat veel luyden noch levende hem geseyt hebben dat zij xxvii oft xxviii priesteren aldaer up eener tijt gesien ende gekent hebben. Gevraecht ut wat oirsaecke zulex toekompt. Seyt dat die gilde, die welcke die dienste plaigen te doen, nu gelt en goit daertoe verwendet, tot andere zaecke gebruycken.

Ende van anderen gcmortificeerde beneficiën besitten die patroni die goeden up naem oirer kinderen oft andre, zonder dat die dienste stedichlyck gedaen worden. Hoewel dat zij somtijts eenige missen doen lesen. Gevraecht oft noch ter tijt, als men verstaet

dat plach te geschieden, die scepenen die tente ouer 't heylich sacrament, als men tselve in processie draccht, draggen, seyt dat zo langhe hij pastoir gewceest is tzelve niet geschiet en is, dan well gehoirt heeft binnen corte voirleden jaere die scepenen tselve plegen te draeghen.

Gevraecht oft hij niet gehoert en heeft dat eene broider Evert van Doisborch, goudent binnen Harderwick, eenige dingen tegens onse heyligen Catholyschen geloove gepredickt heeft, seyt dat nu ipso die sacramenti lestleden, zo hij vele luyden van desselven Heer Everts predicatie hadde hooren zegghen, zijn predycken zelve heeft willen horen ende terzelter tijt uut zijnen monde verstaen heeft, in die predycke, die hij dede in den conventen, naer middach corts na twalef huyren, dat diezelve heer Evert zeyde, dat hij vaecke honluyde gesacht hadde, dat men 't heylich sacrament in twee gestalten behoirde te ontvangen ende tzelve niet up te sluyten oft bewaeren noch om te draegen. Heeft oick van diverschen luyden verstaen, dat zij denselven heer Evert hadden hoiren predycken up maendach naer paeschen, dat hij henluyden genocch gewaerschut hadde, dat zij 't theylige sacrament onder beyde gedaente behoirden te ontvangen, seggende voirt, waeromme sij so geck waeren, dat zij anders gedaen hadden ende dat zij nu een muysenmaeltijt gedaen hadden. Item dat een huysman nyet een maeltijt en dede, hij en hadde een kom scarpbiers bij hem staen, mit meer dergelycke woirden. Gevraecht wy die luyden zijn, die hem sulcs gesacht hebben, zeyde die zuster van den commendeur in s' Heeren Loo, wedue van den zaligen secretaris mit naem Eeffs van Speulde oft Wolffs, item oire nichte Aleyt van Spulde. Item Marten Otten, kerckmeister van der Moederkercke met meer andern, die hij nu niet en weet te noemen. End en wust niet meer up all t' gevraechte.

Heer Rutger van Baer, pastor
tho Harderwick.

Naar het oorspr. stuk in het archief van het hof van
Gelderland.

---

5. *Remonstrantie van den officiaal der proosdij van St. Pieter te Utrecht aan de regeering van Harderwijk en het antwoord der regeering. 26 Juni 1564.*

De officiaal remonstreert, dat voortaan alle dooden, behalve geheel armen of aan besmettelijke ziekten gestorvenen of kinderen, vóór den middag zullen begraven worden met een zielmis, en de uitvaart daarna met een zielmis zal gedaan worden, daar thans de dooden achter noens zonder zielmis en vigilie worden begraven, tegen de gewoonte der kerk: zulks smaakt naar de ketterij van sublatie van het vagevuur, en dat men voor de dooden niet behoort te bidden.

De fabriek der kerk is arm, daarin moet voorzien worden, ook zijn de beneficiën niet zoo groot, dat die daartoe geminderd kunnen worden. Daar de vicarissen der moederkerk „weynich resideren en veel min hueren dienst waernemen en den pastoor 'tcoer helpen houden,” moeten zij daartoe aangemaand en tot belooning hunner diensten uit alle beneficiën 18 gulden 's jaars worden genomen om hunne presentien tot één stuiver s'daags te vergoeden. Wat door hunne afwezigheid wordt verzuimd, komt de fabriek der kerk ten goede. Ook moest het gesupprimeerde offitium van St. Joostens altaar weer hersteld worden, even zoo het opgeheven offitium, waarvan de inkomsten onder de heeren der stad berusten en dat door den pastoor vergeven wordt, om in de moederkerk op heilige dagen de epistels te zingen en eenige missen in het gasthuis te laten doen.

De regeering antwoordt, dat zij zal handelen, zooals de geheele landschap handelde en dat zij over sommige punten met den pastoor zou spreken.

Naar het oorspr. stuk in het archief van Harderwijk, Loq. 42 no. 23. ¹⁾

1) vgl. De Meester, Hist. Gen. Kron. 1862, blz. 171 en 172.

XX. Stukken betreffende de godsdienstige toestanden in Elburg. 1552—1564.

---

1. *Extract, betreffende eene boete, wegens zijne veroordeeling in zake ketterij, door Jan Raeymaker (te Elburg?)*¹⁾ betaald, uit de rekening van den landrentmeester Thomas Gramaye over 1552.

fol. XXXIIII.

Van Jan Raeymaker, die bij den inquisiteurs van den heyligen cristengeloue metten Cantzeler en raden assessseurs, auermits zeeckere quade opiniën ende andere dwalynghen, daer hij inne gevallen was, gecondempneert is tot vollust der vncosten tot behouff key. ma. te betalene hondert philippus gulden van xxv st. 't stuck, als blijct bij een extract vande sentencie hier ouergeleuert, daeromē hier cxxv pont.

Naar de oorspr. rekening op het prov. archief te Arnhem.

---

1) hij komt in het sententie-boek van Elburg op het jaar 1545 voor.

2. *Correspondentie tusschen den stadhouder en het hof van Gelderland en den raad van Elburg, betreffende het kiezen van een secretaris, a^o 1555.*

a. 3 Febr. 1555. *Philips van Hoogstraten, stadhouder van Gelderland, aan burgemeesteren, schepenen en raad der stad Elburg.*

Het bevreemdt hem, dat men niettegenstaande het schrijven van kanselier en raden, en zonder voorweten van den stadhouder, tot de verkiezing van een secretaris is overgegaan, daar naar des stadhouders meening de koning tot die benoeming is gerechtigd. Hij gelast hun dus met bringer dezès hun schijnbewijzen etc. voor dit recht mee te geven, waarmee zij Z. M. weerstaan, om daarna te besluiten naar behooren, daar men geenszins hun rechten wil verkorten of laten verkorten. Hij gelast hun verder een lijst van drie of vier, die zij tot het secretarisambt het bekwaamst achten, mee te geven, opdat hij dan een daaruit kieze „doch wael wachtende end verhuedende dat gheene der gheener, die genoempt worden mit eenige secte van ketterye, off andere quade dwalinghe in onsen heiligen Christengelooue besmet off befaempt en sie, soe in allen gevalle men die daer toegestalt to worden, nyet lijden soll.”

Naar het oorspr. stuk uit het archief van Elburg, Tade 16 no. 2 B.

b. 8 Febr. 1555. *Burgemeesteren etc. van Elburg aan den stadhouder van Gelderland.*

Eenigen der oudste burgers, Henryck de Boede, Claes Seherpynck, Jan van Troest en Henryck van Raen, verklaren onder eede dat de schepenen voorheen eerst Berndt Vege, en later Berent Ffeyt tot secretaris hebben gekozen. Ook is het oud gebruik dat de secretaris telken jare zijn sleutelen in het schependom neerlegt, en opnieuw om zijn dienst bidt, die dan in der schepenen arbitrio staat. Voorts hopen zij in de keus van den secretaris, die de raad hun bij provisie heeft vergund, te mogen voortgaan. „Dan oft schoine were dat de electus eertijtz thom del befaempt hadde geweest, tselue verhoepen wij vergeuen end vergeten

nae luyt des tractaets brief, end wij hebben an den selven sedert die tijt yn genen fall van secte off anders gebrecklick gevonden. Edoch wolde ymant tegens der election contrarium sustineren, wyl hij, und is ouerbodich tselue myt guet, bloet, lijff end leuen toe verdedyegen, daert behoeren sal."

Zij verzoocken dus voort te mogen gaan „wandt Co Mat^s ende onse stadt nyet weynich an eenen fromen man gelegen is, want wij alles guedes sonder eenich achterdoncken op hem betrouwen."

Naar de oorspr. minuut in het archief van Elburg, Lade 16 no. 2 A.

c. 11 Febr. 1558. *Het hof van Gelderland aan burgemeesters etc. van Elburg.*

Daar de stadhouder afwezig was hebben zij hun brief, waarvan zij hierbij copie terugzenden, geopend en begripen niet hoe zij dezen met „sullicken onformelicken, end qualick gedichten schriften bejegenen mogen." Het geeft geen pas aan zulk een heer zoo'n schrijven te richten.

Met zal den gekozen secretaris, Gerrit ten Holte, niet gedoogen, daar hij, behalve zijn ongeschiktheid en onbekwaamheid, die zij genoeg zelf kennen, „hyerbevorens, derhaluen hij mit eenigen quaden secten befaempt was, vuyt dem Raede gestalt is worden, oick soc wij noch in kortz vergangen tijde van hoichstgedachte Key. Mat. expres beuel gehadt hebben nyemanden, mit eenige quade secten besmet, oft befaempt zijnde, off besmet off befaempt geweest hebbende, tot eenige officiën toe te laeten off 't admitteren."

Dat hun de keus van een secretaris bij provisie vergund zou zijn, kan het hof zich niet herinneren, wel dat, toen „bouen end to weder onsen schriftelicken bevehele" de electie geschied was, zij toe zouden laten dat de gekozene bij provisie secretaris bleef tot op nadere ordonnantie bij terugkeer des stadhouders.

Wat verder hun oud gebruik bij het kiezen van een secretaris betreft, waarin zij gehandhaafd begeeren te worden, den stadhouder is van geloofwaardige zijde bericht en ook eenigen hunner burgers zullen het zich herinneren, hoe in het jaar 1529 hertog Karel

den secretaris Berndt Vege afzette en Jan Lambertsz in zijn plaats benoemde en na diens dood weer een ander. Zij begrijpen de getuigenissen niet, door die van Elburg in hun brief aangehaald. Verder bevelen zij aan den raad van Elburg het bevel des stadhouders in diens laatsten brief, in alle punten na te komen en aan Z. E. of aan hun met brenger dezès duidelijk te antwoorden, opdat zij verder naar behooren in dezen mogen ordonneeren.

Naar het oorspr. stuk in het archief van Elburg, Lade 16 no. 2 C.

d. 25 Febr. 1555. Burgemeesters etc. van Elburg aan het hof.

Zij verzoeken kondschap betreffende het kiezen van een secretaris.

Naar de oorspr. minuut in het archief van Elburg, Lade 22 no. 48.

e. 8 Maart 1555. De stadhouder aan burgemeesters etc. van Elburg.

Om hen niet in hun rechten te verkorten, heeft hij voor goed aangezien, dat zij een secretaris zelf kunnen gaan kiezen en in zijn ambt stellen, hij vermaant hun echter ernstig niemand te kiezen „mit cenigen Luterschen off anderen quaden secten besmet, befaempt und beruchtigt, oder eertijts befaempt ende beruchticht geweest zijnde,” opdat hij niet genoodzaakt zij anders daarin te voorzien.

Naar het oorspr. stuk in het archief v. Elburg, Lade 16 no 2 D.

3. Het hof van Gelderland aan den magistraat van Elburg, bevelende geen Lutheranen in den raad te kiezen. 8 Jan. 1556.

Het hof heeft vernomen dat twee raadsleden van Elburg, name-

lijk Jan van Wijnbergen en Peter Tuyser van Apeldoren, den schepenstoel hebben verlaten, zoodat men des anderen daags na St. Anthonius ¹⁾ tot de keus van twee anderen zal overgaan. Daar zij voorts vernamen „dat aldaer binnen der Elborch etlicker maeten gebreck in der saecken der Religion soll beghinnen to verriisen, waerinne to vorsihen und mit allen vlyet daer tegen to sijne, ons van Co Mat onsen allergen. heren hoichlick operlacht und beuolen” is hun ernstige wensch dat men scherp toezie, dat niemand, die met de secte van Luther befaamd is of was, worde gekozen. Geschiedt dit, dan kan men nagaan hoe Z. M. dit zal opnemen, „in wellicken geualle oick wij ons mit dese onse waerschouwinghe aen uwe L. E. yetz gedaen, geexcuseert willen hebben.” Voor de eene schepenplaats recommandeeren zij Willem ten Have, genaamd Sanders, dien zij weten „dat der vursz. gebreken nyet toegedaen, die oick eertijts in denseluen stoel langentijt geweest heeft.” ²⁾ Zij schrijven aan Willem Sanders een brief, dat deze de benoeming aanneme, indien hij gekozen wordt en „der stadt privilegiën ende vryheyden genieten will.” Zij sluiten dezen brief hierbij in om hem alsdan te doen bestellen, anders te verbranden.

Naar het oorspr. stuk in het archief van Elburg, Lade 31 no. 21.

---

1) St. Anthonius is 17 Januari.

2) hij was nog in 1553 schepen, gelijk uit een lijst der schepenen van dat jaar blijkt, die in het archief van Elburg, Lade 33 no. 6 berust, ook in 1545 komt hij reeds als zoodanig voor, waarschijnlijk is hij dit in dien tusschentijd voortdurend gebleven, vgl. Bijl. XIV, no. 7b.

Een post betreffende het zenden van een bode naar Elburg met brieven van den raad, „belanghende die kuer van ennigen nyeuwen schepenen” komt voor in de rekening van den landrentmeester van Gelderland over 1556, fol. CXXVI verso.

---

4. *Bevelschrift aangaande onbehoorlijkheden, door het hof van Gelderland aan de regeering van Elburg gericht. 17 Mei 1560.*

Het hof vermaant den magistraat nogmaals, hen te straffen, die op zon- en heiligendagen, gedurende de mis de tavernen en wijn- of bierhuizen en speelscholen bezoeken. ¹⁾

Naar het oorspr. stuk, in het archief van Elburg, Lade 17 no 18.

5. *Stukken betreffende nonnen en monniken te Elburg, die hun kloosters verlaten. 1555—1564.*

a. 25 Sept. 1555. Het hof van Gelderland aan den magistraat van Elburg. Bevel om Johan te Waeter, die bij eene bagijn in het klooster te Elburg een kind verwekt heeft, en daarop met haar naar Utrecht is gegaan, te arresteeren, haar naar het klooster terug te brengen en hem ten exempel van anderen te straffen. ²⁾

Naar het oorspr. stuk in het archief van Elburg, Lade 17 no. 43.

b. 1559. Het voorbeeld van Johan te Waeter vond, waarschijnlijk in 1559, navolging bij Bruno Vege, geestelijke en Anna toe Boecop, non te Elburg, zooals uit de drie volgende stukken blijkt:

10 Jan. 1560. Missive van Gerardus van Wachtendonk, pater te Hulsbergen, aan het hof van Gelderland, over de St. Hieronymus-

1) vgl. Bijl. V.

2) Johan te Waeter werd later, wegens deelneming aan de troebelen van 1566, door Alva verbannen, vgl. Van Hasselt, Stukken Dl. I blz. 332.

vicarie in de kerk te Elburg. De vicarie was gegeven aan den pastoorszoon te Epc. Die van Elburg beweren dat een burgerskind van Elburg moet benoemd worden. Dit deel vicarie was opengevallen doordat Bruno Vege, wegens langer dan 3 maanden afwezigheid, zijn recht daarop had verloren.

Naar een gelijktijdig afschrift in het archief van Elburg, Lade 17 no. 19.

4 Febr. 1566. Missive van den stadhouder van Gelderland, Karel van Brimeu, graaf van Megen, aan den magistraat van Elburg, om Anna toe Boecop, die het St. Agnieten klooster en habyt verlaten heeft en zich met een priester heeft misdragen, zoo zij in de stad mocht komen te arresteeren en naar het klooster terug te brengen, voorts haar niet toe te laten tot haars vaders erfenis.

Naar het oorspr. stuk in het archief van Elburg, Lade 28 no 10.

1 Mei 1571. Missive van den guardian van het klooster te Harderwijk aan den magistraat van Elburg om Anna, dochter van Mr. Arent toe Boecop, die met Bruno Veghe gehuwd is, naar haar klooster terug te brengen om daar penitentie te doen en Bruno over te leveren aan den bisschop van Deventer.

Naar het oorspr. stuk in het archief van Elburg, Lade 23 no. 135.

c. 15 Sept. 1563. Missive (minuut) om den conventuaal Jan Veghe niet te laten weggaan.

Naar de minuut in het archief van Elburg, Lade 22 no. 54.

d. 1564. Request van het convent van St. Agnieten aan het hof, dat zuster Alydt Jans het habyt en convent verlaten heeft en recht tegenover het klooster bij hare moeder inwoont. Het convent verzoekt den schout en magistraat te gelasten zich te houden aan het mandement des konings.

Naar het oorspr. stuk in het archief van Elburg, Lade 17 no. 22.

e. 18 Mei 1564. Missive van het hof aan schout en magistraat, toezendende bovengenoemd request en hun tevens bevelende voornoemde Aleid in het convent terug te brengen of anders uit de stad en vrijheid te bannen.

Naar het oorspr. stuk in het archief van Elburg, Lade 17.
no. 22.

**XXI. Stukken betreffende de godsdienstige
toestanden in Arnhem, 1555—1564.**

1a. Gedeelte van een brief, door het hof van Gelderland, over het preeken van een ketterschen minderbroeder uit Deventer te Arnhem, naar de landvoogdes, koningin Maria geschreven. 9 Maart 1555.

Aen die Coninghinne.

Allergen. Vrouwe. Wij gebieden ons in aller oedtmoe-
dicheyt en aller onderdaenicheyt in de guede gracie van Uwe
Mat.

Allergen. Vrouwe. Het is geboert omtrent acht oft thien dai-
gen herwaerts, dat zeker Relligieulx vyt den conuente van den
Gaudenten oft Coleten binnen Deunter, alhier is gekomen pre-
diken als een terminarius, gelyck tegen het hoichtijt van oudts
gewoentlick is te geschien, ende dat hij in twee sermoenen, die
hij gedaen heeft, soe schandalouselick heeft gepredickt, datter zeer
grootte murmuratie ende diuisie onder 't volck verresen is, soe
datter nyet verre van cōmotie oft ander inconuenient en is ge-
weest, ende dat wij genoecht sijn worden, nae voirgaende infor-
matie, genomen op die vurs. sermoenen, den vurs. Relligieux, die
een zeer jonck man is, te doen apprehenderen en in gevancke-
nisse stellen en bewaeren. Endē soe de Cōmissaris opt stuck onses
heyligen gelooffs, doctor Sonnius, die gewoentlick is in gelycken
zaecken alhier geemployeert te worden, als wij verstaen in Vries-
landt is en hier nyet lichtelick te krijgen en was, en verstaen

hebbende, dat die Minister van den Observanten deser prouincie to Nijmegen was, hebben wij denselven alhier ontboden om den vurss. Relligieux te examineren (als geschiet is in presentie van eenige van ons) maer en hebben van hem nyet anders kunnen gekrijgen dan bij sijn responsen, ¹⁾ gaende bij desen, Uwe Mat. int lange sal moegen bericht worden, der wellicker uwer Mat. wij oick ouerseynden copie van de informatie tegen hem voir sijn apprehensie genomen.

Ende alzoe de vurss. Minister int comuncieren met hem van dese zaecke gepresenteert heeft, indyen het Uwe Mat. gelieffde, den vurss. gevangen, sonder kost van Key. Mat. onse allergen. heren, te leueren sijnen ouersten, om bij hem gecorrigeert te worden, besunders gemerckt dat hij is een geprofesside persoene van de Regel van der Obseruantie en sonder consent sijns ouersten hem getransporteert en begheuen hebbende in de ordene van den Gaudenton oft Colleten, hebben wij nyet kunnen laeten Uwe Mat. hieraff te aduerteren, ten eynde dat der seluer gelieue ons te laeten weten oire guede meyninghe desen aengaende, om ons daernae te reguleren.

Ende soeveel ons advys aengaet, dunckt ons onder correctie, om redenen en consideratiën voiren verhaelt, datter gheen groote zwaericheyt en soude kunnen sijn den vurss. gevangen den minister ten eynde als boven te leueren, nyettemin ons rapporterende ter gueder gelieffte van Uwe Mat.

Naar het oorspr. stuk in het archief van het hof van Gelderland.

---

1) de overgezonden responsen waren op het rijksarchief te Brussel niet te vinden.

1b. Aanteekeningen betrekkelijk den ketterschen prediker, uit de rekening van den landrentmeester Thomas Gramaye over 1555.

fol. XCVIII.

Jacob van Borsssele is den III^{den} Martij met brieuen van den Raede, roerende secrete zaecken, gegaen aen den minister des oordens van den Obseruanten, yetz zijnde tot Nijmegen, geuaceert twee daegen, ende wort noch II pont VI ds. ¹⁾ bij den seluen Jacob gedeboursseert voir een karre ende anders, daerop die minister t' Arnhem gecomen is, breeder blyckende bij der ordonnancie hier ouergeleuert, facit II pont. XII st. VI ds.

fol. XCVIII verso.

Diderick Henckel, looper, is met brieuen van den Rade gegaen aen den pastoor tot Deunter, roerende secrete zaecken etc, daer voiren hem toegetaxeert is, als bij der ordonnancie hier ouergeleuert, drye daegen, facit to VI stuuers 'sdaechs XVIII st.

fol. XCIX verso en CX.

Berndt van Munster is opten XXIII^{en} Martij met brieuen van den raede, roerende secrete saecken, gegaen aen den minister der minnebroederen van der prouincien van Collen, yets to Nijmegen zijnde, daer voiren hem toegetaxeert zijn twee daegen, als bij der ordonnancie hier ouergeleuert, facit XII st.

Naar de bovengenoemde rekening op het provinciaal archief te Arnhem.

---

2. Aanteekening betreffende een proces tegen den kapellaan Dirk van Grol te Arnhem, uit de rekening van den landrentmeester Thomas Gramaye over 1558.

fol. CXXII.

Mr. Johan Gillis, Raedt, de somme van vijff ponden vier schel-

1) deniers.

lingen munte deser rekeninge ouer gelycke somme, hem bij mijnen heeren van den Raide toegetaxeert omme gehoert te hobbene zekere twelff getuygen tegen heer Dierick van Grol, capellaen van der older kercken alhier en noch eenen getuyge tegen Hartwyc van Hekeren etc. als alle tselue breeder blyckt bij die selue taxatie, die men hier met behoirlicke quitantie ouerleuert. Daeromme hier de voirser

v pont. IIII scelling.

Naar de oorspr. rekening op het prov. archief te Arnhem.

3. *Vermindering van belangstelling in het Katholieke geloof in Arnhem. 1564.*

De guardiaan en conventualen van het Minrebroedersklooster te Arnhem wenden zich tot den koning om onderstand. Hertog Karel had het klooster opgericht en onderhouden. Nu was het „zeer desolatelyck” vervallen „ende hoe langer soe meer geschapen te vervallen, overmits dat 't volck (God betert) van der older religiën en der heiliger Roemscher Kercken wel hergebrachter institutiën, ende goeder gewoenten averteerde, waer durch dat oick zij supplianten (woe gewoonlick) geen aelmissen en kreegen.” Zij verzoeken daarom de tot dusverre geaccordeerde vijftig carolusguldens s' jaars nog zes jaar te continueeren. Dit werd voor drie jaar toegestaan.

Excerpt naar G. van Hasselt, Kronyk van Arnhem. 1790.
blz. 150, 151.

XXII. Stukken betreffende Berend de Haze,
pastoor te Hattem, 1556—1557.

1a. *Franciscus Somnius aan Viglius van Zuichem van Aytta,
president van den raad van state. Utrecht 7 Jan. 1557.*

Clarissime Domine praeses,

Senatus Geldriae instanter requirit, ut venientes Arnhemum instituamus inquisitionem adversus pastorem in Haltem, ¹⁾ missis sub finem decembris suis litteris, simul cum informatione praevia adversus eundem pastorem per quosdam de suo senatu capta. Quae sane informatio mihi visa est sufficientissima et negotium requirere debiti remedii adhibitionem. Spopondi itaque me brevi adfuturum, potissimum quod D. V. in postremis suis litteris adeo vivis et efficacibus rationibus nos adhortatur ad obsistendum haereticorum conatibus, ut non audeam neque velim me ultra in ea parte reddere difficilem, modo Regia Majestas mittat litteras et munimenta illi negotio rite peragendo necessaria. Quod adjicio, quia necdum accepimus eas litteras, de quibus scribit D. V. jam pridem fuisse mandatum D. Audientiario, ut illas ad nos transmitteret, expeditas sub ea forma, quam desiderabamus, fortassis nuntiis infideliter perferentibus. Necdum etiam accepi ullam commissionem regiam per ducatum Geldriae, aut novam instructionem Suae Majestatis vel antiquae Caesariae instructionis roborationem. Qualia si P. V. mittenda judicat, poterit per praesentem nuntium mittere, quo, quod factum opus, fiat pertinenter et cum debita

---

1) lees: Hattem.

authoritate. Precor, mi Domine, tibi Christum in omnibus propensum ac propitium.

Ex Trajecto 7 januarii 1557 stilo Romano.

Clar. Dom., vester addictissimus
Franciscus Sonnius.

Naar den oorspr. brief, uitgegeven in Francisci Sonnii ad Viglium Epistolae, ed P. F. X. de Ram, Bruxellis, 1850. blz. 20, 21.

1b. *Gedeelte uit een brief van Sonnius aan Viglius, Utrecht 17 Mei 1557.*

Circa medium quadragesimae, Clarissime Domine Praeses, submovimus per sententiam pastorem de Haltsem ¹⁾ a sua cura Haltsemiensi ²⁾, et ab omni officio pastoralis, propter haeretica ali-
aque indigna ac seditiosa, quae praedicaverat.

Volgens den brief in De Ram, l.l. blz. 21.

2. *Het hof van Gelderland aan Philibert van Savoye, stadhouder in de Nederlanden. 19 April 1557.*

Daar de pastorie van Hattem door de veroordeeling, die de inquisiteur Franciscus Sonnius over den pastoor Berndt die Haeze uitgesproken heeft, waarbij deze wegens „sijnen quaden, schandaleusen, dwalachtigen leuen, leren end ketterschen predicken” van

1) Lees: Hattem.

2) Lees: Hattemiensi.

zijne pastorie werd gedestitueerd, vacant is, en tot collatie en presentie des konings staat, hoewel misschien de domdeken van Utrecht daarop aanspraak zal maken, ¹⁾ bevelen zij toonder dezès, heer Gerardus Bartoldus, priester te Apeldoorn, die hunne recommendatie heeft gevraagd, voor deze vacature aan.

Zij dringen er voorts op aan, dat hierin zoo spoedig mogelijk worde ghandeld, „nyet alleenlick tot bewaeronghe der ziele der burgeren der stadt Hattem vursz, ende reductie der ghoene, die moighelick bij den affgesetten pastoir in dwalinge gebracht zijn, tot den rechten wege” maar ook om den domdeken van Utrecht te beletten zich Z. M. collatie en provisie aan te matigen.

Dunkt hem de bewuste persoon bekwaam, dan verzoeken zij dezen spoedig met de pastorie te begiftigen, zonder veel onkosten, daar hij niet in staat is de zaak lang te vervolgen.

Naar de oorspr. minuut in het archief van het hof van Gelderland.

3. *Extracten, betreffende de rechtszaak tegen Berend de Haze, uit de rekeningen van den landrentmeester van Gelderland, Thomas Gramaye, over de jaren 1556 en 1557.*

Rekening over a^o 1556.

fol. CXIII.

Mr. Joos Craneuelt, Raedt, de somme van acht en vijftich ponden, thien schellingen, ouer gelycke somme hem bij mijn heren Cancelede Raden toegetaxeert voor xxviii daghen, bij hem in Novembri lvi geuaceert omme gereyst te zijne tot Hattem omme aldaer sich te informeren opt leuen, religie ende conversatie des pastoirs

1) de pastorie te Hattem werd beurtelings, en wel om de maand, door den koning als vorst van Gelderland en den domdeken van Utrecht vergeven, vgl. Van Hasselt. Kronyk van Arnhem, blz. 126.

aldaer, genoempt heer Beernt die Haze, die befaemt was van heresie ende ketterie. ¹⁾

fol. CLIII recto et verso.

den xxix^{en} December.

Jan van Zutphen, looper, is met bryuen van Raid tot Arnem, geweest tot Vtrecht aen Doctor Sonnius, roerend secrete zaken. Daerōme hij geuaccert heeft vier dagen, ten prijse van acht stuuers 'sdaechs, alzoo hij buytenslandts is geweest, facit

xxxii st.

Rekening over a^o 1557.

fol. CXX verso en CXXI recto.

Doctori Francisco Sonnio, inquisitori des heyligen cristen geloues, Theodorico Wolf, fiscali end Petro Grinsfelt, notario, de somme van hondert zess en dertich ponden, thien schellingen munte deser rekening ouer gelycke somme, daerop beloopden zekere oncosten bij den seluen ende anderen gedaen int veruolgen ende sustineren van zeker proces in materia heresis tegens heere Beerndt de Haze, pastoor tot Hattem, daeraff de declaratie hier wort ouergeleuert, welke oncosten den Landrentmeester bij ordonnancie van den Cancellor ende Raden geordineert zijn te betaelen, behelvelyck dat hij van tgene hij wederom van den voirsz. Beernde sal connen recouureren ter cause van denseluen oncosten, daerinne heer Beernt is gecondempniert, rekening doen sal, als blyckt bij de selue ordonnantie hier ouergeleuert. Ende hoewel de fame ghinck, dat heer Beernt gheen golden hadde, maer dat hij deselve al ouerlange sijne maerte ²⁾ ende kinderen hadde getransporteert, heeft nyetmin de landrentmr. in de maent van Nouemb. anno zeven en vijftich, met brieuen van de Raede aen de stadt van Hattem doen voirderen, omme executie opter voirseyde heer Beerntz goeden te hebben. Ende alzoo Jaspas de Haze, des voirsz. heer Beernts zone, t'Arnhem compareerde ende verclaerde, dat om der eeren wille van zijn vader hij willich waer te gelouen de voirsz cxxxvi

1) volgt een andere vacatie, hier niet van belang.

2) d. i. dienstbode.

pont x sc. op tijden ende redelycke termijnen als zijn propre schult te betaelen, is de Landrentmr. bij aduyse van mijn heeren van den Rade metten seluen Jaspar ouercomen, dat hij de voirsz. CXXXVI pont x sc. betaelē sal te Paeschen anno xv^e LVIII, als bij de acte daeraff zijnde hier gesien, ende wandt van de seluen CXXXVI pont x sc. ontfanck zal worden gemaect in de rekening uan den jaer. Wij daeromme hier in vuytgeuen bij de ordonnancie voirsz. hier met quitantie ouergeleuert de voirsz.

CXXXVI pont. x sc.

fol. CXXV.

Den seluen Stalborch ¹⁾ voir vijftenthaluen dach bij hem geuaceert metten inquisitoer doctor Francisco Sonnio omme present te zijn int hooren ende examineren van heeren Beernt de Haze, priester, die tot eene penitentie, om dwalingen hij in den kersten gelooue gehadt, gestelt is, als bij der ordonnancie ende taxatie van den Rade hier met quitancie ouergeleuert,

III pont. VII sc. VI ds. ²⁾

fol. CL.

Beernt van Munster, gezworen gaende bode is met brieuen van stadtholder etc. geweest aen den pastoor to Hattum ten eynde hij alhier sich op zekeren dach erscheinen soude, geuaccert dry daegen ten prijse van zes stuers s'daechs, facit XVIII st.

fol. CLII verso.

Jan Beerntsz, looper is met brieuen van mijn heeren voirsz. ³⁾ geweest aen den Burgermeesteren, schepenen ende Raedt der stad Hattum, waermit oen beuolen wordt die guederen heeren Beernts de Haze in toelach to leggē etc., geuaceert dry dagen ten prijse van VI st.

XVIII st.

fol. CLIII.

Willem Smeets, looper, is mit brieuen van mijn heeren den Canceledar en Raden voirsz. geweest aen Burgermeesteren, Schepenen en Raedt der stad Hattum, waermit oen beuolen wordt, dat dewijle

1) Johan Stalborch, doctor in de rechten, lid van het Geldersche hof.

2) deniers.

3) nl. kanselier en raden.

de pastorie daer nu vacerende was, sij nyet en sullen toelaeten yemanden mitte selue bij den dombdeken van Vuytrecht (als hem collateur pretenderen) versien zijnde, possessie gegeuen to worden etc. Daervore hem togetaxeert zijn dry dagen ten prijse voirsz, facit

XVIII st.

fol. CLXVIII verso.

Jacob van Borssele, rijdende bode, is met brieuen van mijnen heeren voirsz. 1) geweest aen den scholtis, Burgemrn, Schepencn ende Raedt der stadt Hattum, belangende die oncosten, daerinne heer Beernt de Haze, eertijts pastoir aldair, om sijne quade secte ende luterie gecondempneert is etc, geuaceert vijff dagen.

II pont x st.

Naar de oorspr. rekeningen op het prov. archief te Arnhem.

---

1) de raden.

XXIII. Stukken betreffende den gevangen
genomen vice-cureit Jacob Overbeeck
te Spankeren. 1562.

---

1. *Het hof van Gelderland aan den bisschop van Utrecht, betreffende heer Jacob Overbeeck, overzendinge drie betrekkelijke stukken, gemerkt A, B en C. 5 Sept. 1562.*

Den Hochwerdichsten, vermogensten, hoichgeboren fursten und heren Frederick Schenck van Tautenburch, ertzbisshop tho Utrecht, onsen genedigen hern.

(Copie).

Hoichwerdichste, vermoegende, hoichgeboren furst, genediger her. Alsoe id onlanx sich begeuen, dat in der kercken to Spankeren, in den ampte van Veluwenzome, in desen furstendomme Gelre gelegen, bij den coster aldaer beuonden sie geweest sekere dreichbrieff off brandbryeff, daer mit eenen huysman, genoempt Pelgrum van Delen, gelt ende een somme van dalers affgefordert. Ende indyen hij sullicx nyet en betaelde, hij gedreycht wardt hem sijn huys te sullen worden affgebrandt als u. f. g. vuyt denseluen hierinne beslotenen bryeff, mit A geteykent, belieuen sal te vernemen. Ende soe die Richter van Arnhem ende Veluwenzoom ons denseluen bryeff verthoont hadde, diewellick hem bij den vicarius off bediener der pastoriën aldaer tho Spankeren, genoempt zijnde Her Jacob van Overbeke, gehandtreyyt was, hem segghende dieselue vicarius verscheiden woerden en redenen und in sunderheyte dese, dat hij her Jacop, hier bij Arnhem twee lantsknechten hadde

gemueten, diewellicke hem bekent hadden sekeren brieff geschreuen to hebben, van hem begerende, hij wol den huysman aensegghen, dat sij nu mitten somme in den brieff begrepen, nyet to vreden sijn wullen, maer sij meynden vijftich dalers.

End die wullen sij oick hebben van hem, her Jacob (soe hij seyde) oick begeert hebbende, hij wol denseluen huysman sullick gelt affvorderen ende hunluynen alleene (sonder yemandt met hem to brengen) binnen Nijmegen, daer hij hunluynen op zekeren dach, die zij hem nocmpden, opten merckt vinden soll wandelende, handtreucken woude.

Ende soe vuyt die ende andere redenen, als die vursz. Richter ons sachte hem van den vursz. heren Jacob voirgekhomen te wesen, ende daerenteyndens bij ons gesyen ende bij den richter verthoont sijn, zekere onderschrift ende cedulae bij yets genoemten heren Jacob geschreuen, wij zeer groote suspitie schepten ende ons (*precipue ex similitudine scripture et litterarum*) duncken lieten (als id oick dede den vursz. Richter) dat her Jacob selfs die man was, die den bryeff geschreuen hadde ende den huysman dreygende was om gelt to hebben.

Ende soe dan daeromme hem Richter bij ons beuolen is worden denseluen heren Jacob to ondervragen ende ondertasten ende indyen hij sus eenige bewegelicke redenen off vuege vonden, hem gefanklick to nemen, als hij oick gedaen ende hem hier binnen Arnhem op St. Johansporte gebracht heeft. Ende daerenteyndens, soe hij op die porte was, dieseluen Richter (om wijders van desselfs huysholdinge ende off hij (diewijle hij noch nyet bekennen wol dien bryeff bij hem geschreuen te sijn) noch meher gelycker schrifts vinden muete to vernemen, sich in der wedeme to Spanceren gevueght, alwaer hij oick (onder anderen) verscheiden und meest alle quade, kettische, verboden und verdoemde boecken, mit sampt noch verscheiden schriftte, bij hem geuangen geschreuen, den vorigen ende oick den brandbryeve in alles, belangende die formatie der letteren zer gelyck zijnde, geuonden heeft, wellicker vursz. boecken *catalogi copiam u. f. g.* hier oick inne gelacht beuinden soll, gcteyckent mit *B.*

Ende soe nu sullicx hem heren Jacob him weder voirgedragen

end in tegenwoirdicheyt van schepenen deser stadt Arnhem afgevraecht ende geëxamineert zijnde, hij vrijmoedich bekandt, beleden und mit sijn eygen handt onderschreven und onderteyckent heeft tghoene wes u. f. g. oick hyr inne besloten und mit *C* beteyckent sien und spucen soll.

Und aengemerckt dat nyet ons als werltlicke richters, dan uwe f. g. als sijne gheistlicke hooge ouerheyt toekhompt end gebuert hem voir sullicke groote delicten aen to sien, voir tho nemen und tho doen straffen alst behoirt, soe hebben wij niet onderlaten willen denseluen uwe f. g. gefangen toe to schicken, opdat u. f. g. mit hem doen und voernhemen laete alst uwe f. g. durch derseluen hoegen verstande und wijsheyt wael sol weten to behoiren.

Hoichwerdige, vermogende, hoichgeboren furst, genediger Her. Wij gebieden ons zeer dienstlick tot u. f. g., Godt almachtich bidde denseluen in hoogen und gelucksaligen regimente lanck leuende to behueden.

Geschreuen tho Arnhem den vijffden Septembris XVe twee und tzestich.

Uwer f. g.

dienstwillige

die Cantzler.

Naar de oorspr. minuut in het archief van het hof van Gelderland.

---

2. *Copie van den brandbrief.*

A. *Copia.*

Wij laten weten, dat wi dreigen des huysmans swager, die neest der weemen woont binnen Spanekeren uet sulicke oersaken dy wij op hem hebben, dat hij ons voel hoemoets ende to kaert gedaen hefft, so willen wij van um hebben xxv daler, dy hij ons be-

schicken sal in dye gruenen in dy herberge, dy helfft nu binnen XIII dagen, dy ander helfft Sunte victor. ¹⁾

Daer willen wij dat gelt lacten gesinnen, doet hij des niet, wij willen hem afbranden huys, hoff, al wat hij hefft om der schelmerie wil dy hij ons gedaen hefft. Pelgerom meinen wij, Bernt Sijken swager.

Heer Jacob Overbecke.

Naar de gelijktijdige copie in het archief van het hof van Gelderland te Arnhem.

3. *Inventaris offte optekeninghe van Boecken, die befonden zijn in der weemen tot Spanckeren, heer Jacob Overbeeck, vice-cureit aldair end tot Arnhem behaftet, toe behoiren.*

Inventaris.

Aanteekeningen.

B. Copia.

VIII groite boucken in brederen gebonden.

1. Intitulirt, in omnes apostolicas epistolas.	
2. Ambrosii Calippini lexicon.	2. Ambrosius Calipinus, Bergomensis, ordinis sancti Augustini, zie de Additio I bij Feitenheim. De scriptoribus ecclesiae.
3. Summaria angelica de casibus conscientie.	3. Summaria angelica, waarschijnlijk een werk van of naar Thomas Aquinas.
4. Tomus tertius, in hoc continentur. ²⁾	4—8. In den index van 1550 (Groot Gelders Placaetboek Dl. 1 col. 82—95) komt voor: Conradi Pellicani commentarii in ve-
5. Commentaria Bibliorum.	
6. Tomus V.	
7. Index Bibliorum.	

1) 10 October.

2) sic.

8. In sacro sancta quatuor evangelia.

Van alle dese vursz. boucken, behalven dat IIe en IIIe is die auteur Conradus Pellicanus.

tus et nouum testamentum (de titels ontleen ik zoo- veel mogelijk aan „C. Sepp. Verboden Lectuur, een driel- tal indices librorum prohi- bitorum toegelicht. 1888,“ waarin men telkens een en ander gemakkelijk vinden kan) waarmee ongetwijfeld hetzelfde werk is bedoeld. In dit werk was de grond- tekst vergeleken en daar- naar de Vulgata verbeterd. In den index van 1570 (Geld. Placaetb. Dl I col. 361—384) wordt Pellica- nus onder de verboden schrijvers genoemd.

Item noch 13 kleiner boecken, in brederen gebonden, van ver- scheydenen auctoren gemaect.

1. Legende sanctorum, auctore Jacobo Voragine.

2. In quatuor sacro-sancta e., ¹⁾ auctore Johanne Gangutio.

3. Annotationes scholastici, ²⁾ aut. Luca Lossio.

4. Annotationes scholastici, ³⁾ in epistolas ejusdem autoris.

3—4. Lucas Lossius wordt het eerst in den index van 1557 vermeld, en wel alleen zijn werk: Annotationes scholastice in euangelia

1) evangelia.

2) sic.   3) sic.

Postilla latina, autore Jo-
hanne Spangenbergio.
Epistolae per totum annum,
ejusdem autore.

5. Postilla latina, autore Jo-
hanne Spangenbergio.
6. Epistolae per totum annum,
ejusdem autore.
7. Exegesios Francisci Lam-
berti anenionen¹⁾.
8. In domini Johannis Evan-
gelia, ²⁾ Johanne Spangen-
bergio.
9. Postilla latina, ejusdem auc-
toris.
10. is een brevyr Kolschen
krijdsoms.
11. een brevier des Ludigsen
krijdsoms.
12. novi testamenti, ³⁾ domi-
no Johanne Inrepto.
13. noch een Colsch brevier.

dominicalia, et ea, que in
festis Jesu Christi et sanc-
torum ejus precipuis, legun-
tur in Ecclesia." Dit werk
is in 1553 uitgegeven.
Lucas Lossius wordt in den
index van 1570 onder de
verboden schrijvers ge-
noemd.

- 5—6. Deze werken worden in
de indices van 1550 en
1557 niet genoemd, wel
twee andere, waaronder:
Postilla latina pro Chris-
tiana juventute. In den
index van 1570 wordt
Joannes Spangenbergius on-
der de verboden schrijvers
genoemd.
7. Reeds de index van 1550
verbiedt: „Francisci Lam-
berti libri omnes.”
8. Wordt in den index van
1550 niet genoemd.

---

1) sic.

2) sic.

3) sic.

Item een cleyn Ludicx brevier.

Item een boeck, in papper gebonden, genoempt „Unio dissidentium p. Johannem Bodmem.”

Item noch een ander: „Annotationes Melanchtonis in Evangelia Matthæi et Johan.

Item een groot boeck, sonder omslach, daert begin vuth is gereeten, eyndende amrt. aug. epi. lib. de tri.

Item noch een groot boeck, dat vur langes geschreuen schijnt te zijn, sonder titel, hir is noch een geprint boeck bij gebonden, genoempt: Prologus in compendium theologie veritatis” ende staet vuer op geschreven: „Liber Domini Jacobi Overbeeck,” in pergament gebonden.

Item een boeck in papper gebonden, beginnende „principui sacre scripture communes loci” daer van d'auteur is duergestrecken, bij mij geteykent opt yrst blat mit die letter A.

Op den index van 1550 komt dit werk voor, de juiste titel is: „Unio dissidentium dogmatum, Hermanni Bodii,” het bevatte plaatsens uit de kerkvaders, die meer voor dan tegen de Hervormers plcitten.

Op den index van 1550 komen voor: Philippi Melanchtonis libri omnes.

Bedoeld is hier: „Erasmi Sacerii Precipui sacre scripture communes loci a Diuo Augustino tractati” Deze vrome en geleerde theoloog verzette zich zeer tegen het Interim. Het werk komt op den index van 1550 voor.

Item noch 27 boecken sonder omslaegh.

1. Postilla Nicolay de Lira, super psalterium.
2. Epistola beati Augustini doctoris.
3. Postille majores tocius anni, sonder auctoris, Lugduni gedruckt A^o 1518.
4. Dictionarium gemme.
5. In divi Pauli epistolas, Erasmo Sarcerio autore.
6. D. Johan. Chrysostomi, Wolfgango Musculo interprete.
7. Johannis Chrysostomi archiepiscopi. ¹⁾
8. Nova methodus, autore E. Sarcerio.
9. Summaria Bibliorum, auctore: Vito Teodoro Noribergense.
10. Johannis Chrysostomi in Evangelium Johannis etc.
11. Enarratio epistolarum Do-
4. Waarschijnlijk een werk van Gemma Frisius, mathematicus en medicus, professor te Leuven onder de regeering van Karel V.
5. In den index van 1550 niet uitdrukkelijk genoemd, maar met alle werken van dezen schrijver verboden.
6. In den index van 1550 niet uitdrukkelijk genoemd, maar met alle werken van dien schrijver verboden.
8. In den index van 1550 niet uitdrukkelijk genoemd.
9. Summariën zur Lutherischen Bibelübersetzung, voor het O. T. 1541, voor het N. T. 1544 uitgegeven, door Veit Dietrich, Luthers vriend.
11. Hieronymus Weller heet de

1) sic.

- minicalium, autore Hieronimo Wallero.
12. *Johannis Chrisostomi in Evan. Mat.*
13. *D. Johannis Epini, liber de Justificatione hominis.*
14. *Prae et erudite cogitationes E. Sarcerio.*
15. *In epistolam Pauli ad Galatas, autore Martino Luthero.*
16. *In epistolas Divi Pauli ad Philippenses, autore Erasmo Sarcerio.*
17. *Enarratio brevis concionum libri Salomonis, authore Philippo Melanctone.*
18. *Enarratio in Euangelium Johannis, authore Martino Bucero.*
19. *Frederici episcopi uremeñ cognomento nauses blanco campiani.* ¹⁾
- Luthersche prediker, hier bedoeld.
13. Dit werk van Johannes Aepinus wordt in den index van 1550 niet vermeld, in dien van 1570 wordt Aepinus onder de verboden schrijvers genoemd.
14. In den index van 1550 niet genoemd.
15. Zooals men kan nagaan zijn in den index van 1550 alle Luthers werken verboden.
16. In den index van 1550 niet genoemd.
17. Van Melancton zijn als van Luther, in den index van 1550 alle boeken verboden.
18. Onder de werken van Bucero, van wien alle boeken verboden zijn, wordt in den index van 1550 genoemd: *Enarrationes in quatuor Euangelia*, waarvan dit zeker een deel was.
19. Bedoeld wordt de godgeleerde schrijver en prediker Fredericus Nausea, episcopus Viennensis (Weenen.) Duidt Blanci Campiani zijn geboorteplaats aan?

---

1) sic.

20. In primam Domini Johannis epistolam annotationes, authore Thoma Naogeorgio Streubingensi. 20. Dit werk wordt op den index van 1550 vermeld.
21. In epistolas domini Pauli ad Galatas et Ephesos, annotationes autore E. Sarcerio. 21. In den index van 1550 niet uitdrukkelijk vermeld.
22. Epistola, quae dominicis atque festis diebus in ecclesia vetere, more proponi solent, autore Georgio Aemilio. 22. In den index van 1557 worden een paar werken van dezen auteur verboden, dit echter niet, in dien van 1570 komt hij onder de verboden schrijvers voor.
23. Conciliationes locorum scripture, authore Andere Alchamiro. 23. Dit werk van Andreas Altamerus Brentius, gelijk zijn naam luidt, komt op den index van 1550 voor.
24. De neutralibus ac mediis, pia et necessaria admonitio, aut. Johanne Wigando. 24. Dit werk verscheen in 1552 te Frankfort. Bij Sepp komt wel zijn naam, maar niet dit boek voor. Hij behoorde tot de Centuriatores Magdeburgenses.
25. In Marcum Evangelistam justa scholia, aut E. Sarcerio. 25. Dit werk komt onder den titel „Expositiones in Evangelium secundum Marcum” op den index van 1550 voor.
26. Historiarum, seu lectionum Evangelicar. aut. Georgio Aemilio Mansveldense. 26. Dit werk, uit welks volledige titel „Georgii Emilii Mansfeldensis historiarum seu lectionum euangelicarum, quae veteri more, dominicis atque festis diebus in Ecclesia tractari solent, explicatio diligens et noua,

ad usum scholarum et docende iuventutis accommodata." blijkt dat het bij no. 22 behoort, wordt in den index van 1557, met nog een werk van denzelfden schrijver vermeld.

27. Een olt, geschreuen boeck, daer in sdeels sermonen tho zamen zijn getagen, dan alst schint en zijn die niet bij der hant heer Jacobs vursz. geschreuen.

Item noch XII boecken mit pergamenten omslagen. Int yrste staet vuraengeschreuen aldus : Liber fratrum ordinis Sancti Francisci ende is olt schrift, alst schient.

2. In Epistolam ad Romanos, pia et erudita scholia, authore Erasmo Sarcerio.	2—5. In den index van 1550 verboden onder de titels : „Expositiones in epistolam ad Romanos, in Euangelium secundum Lucam, Johannem, in euangelium Matthaei.
3. Luce Euangelium cum justis scholiis, authore predicto.	
4. In Johannem Evangelistam, justa scholia, bij den vursz. auteur.	
5. In Mattheum Evangelistam, justa et docta scholia, bij denseluen auteur.	
6. Cronicon Johannis Carionis, correctum et emendatum.	6. In den index van 1557 wordt verboden : Joannes Carionis Chronica, impressa Basileë, apud Isingrinum, Anno 1557.

7. In Euan. festivalia postilla, authore Erasmo Sarcerio. 8. Loci communes theologici, authore Philippo Melan- thone. 9. Manuale divi Augustini Hipponensis episcopi. 10. De sancta trinitate hymnus etc. en is een sangboexken. 11. Een pargamenten omslaeg, daer in liggen allerley blac- deren, soe franchijn als pap- pir, vuyt allerley boecken geschoert, daer sonderlinghe gansz geen macht aen is ge- legen.	7. Verboden wordt in den in- dex van 1550. „Erasmi Sar- cerii expositiones in Euan- gelia festiualia.” 8. Zooals wij zagen waren Me- lanchtons werken alle ver- boden.

Und is tho weten, dat gheen schriften van ser- monen off anders, kleyn noch groot meer in deser vursz. wedeme en zijn bevonden, dan gelyck vursz. staet.

Aldus gedaen opten lesten Augusti Anno 1562, mit yle, om- trent vijf uhren naer middach, tot Spanckeren in der vursz. wehme, bij mij Richter onderschreuen und in tegenwoirdicheyt van gerichtzluden end getugen Wolter Rozengarde, Henrick Jansoen, Gherit Baerntzen end Wyer Sandersoon, als onderscholt, custor ende naeberen, sonderlich hier tho geroepen ende onthait.

Coenrait van Mekerem, richter thot Arnhem.

Naar de gelijktijdige copie in het archief van het hof van Gelderland.

4. *Belydonghe heren Jacob Auerbeck, buyten pijnen geschiet.*

C. (copie)

Bekent heer Jacob Auerbeck, vice-curatus tho Spankeren, dat hij twistich is geweest mit eenen huysman, genaemt Pelgrim van Delen off zijn huysgesinne, die hon een hont aff doet geslagen hadde, den hij voer die gicht aen sijn voete plach to leggen ind dat sijn huysgesinne die eyere, sijn hoenre lachten in Pelgrums bergh, affhendich plegen to maecken, ind doe hij des gerne verdrach hed gehadt, ¹⁾ is die huysman voer sijn huys gekomen mit eenre bijlen, hom beanxtende mitter bijlen, dat hij in sijn huys geweken is. ²⁾

Soe heeft hij derhalven bedacht, woe dat hij mitten huysman in vreden komen ind sich mit hon verdragen mochte, ind derhaluen eenen brieff geschreuen, die hon van den Richter getoent is, ind nu selfs beteeckent heeft voer schepenen Jan van den Berghe ind Geryt van Rijswijck, ind denseluen in der kerckdoeren gesteken, sonder die geëyschte pennongen, in den brieff benoempt, to willen nemen, dan vermeynende vrede to willen maicken tusschen hon end den huysman voersz. onder dat schijntsell, heeft hij desen raedt voersz. bedacht, soe hij waeleer ghoert hadde, dat dese huysman mit ennige lantzknechten woerde gehadt, dieselue hon wederom eertijts gedreight hadden.

Aengaende die suspecte boecken in sijnen huysse beuonden, seght hij dat hij dieselue int landt van Gelre niet gekofft heeft, dan int lant van Cleue, doe hij daer noch woenden, ind dattet niet quaet weer quaet to weten, dan quaet weer quaet te doen, ind wes hij sijne ondersaten geleert heeft, dat id selue niet tegen Godt ind die hellige kercke sijn sall, ind soe hij dit in geenre ander meinonge gedaen heeft, dan as voersz. steet ind oick van

1) ick heer Jacob vursz. en heb geen verdrach van die eyer begeert, hoe wael mij die eyer affhendich gemaect worden.

2) noch heeft mij Pelgerum voersz. voel meer schampere ende spijtiger worden gegeuen, die ick altemael niet en heb laten verluen.

niemant daer to gebeden off gewillicht is, begeert hij daerom gnade ind geen recht.

Actum voer schepenen vursz. opten lesten dach Augusti anno LXII, onder stont geschreven: Extrahiert vuytten ontwerp mitter yle vuyt heren Jacobs voersz. mont geschreuen, ind aldus mit zijn eigen handt onderteeckent: dit vursz bekenne ick heer Jacob vursz. dat dit mijn woerden zijn, ende onderteeckent per me Engelbertum van den Berch ende noch beneden: Ick heer Jacob Overbeek beken dit aldus geschiet zijn.

Naar de oorspr. minuut in het archief van het hof van Gelderland.

XXIV. Extracten uit een stuk, getiteld: Geldriensium in religione ac fide S. Romanae Ecclesiae status deploratissimus, quamquam ibidem late proserpserit contagiosissima haereseos lues. Vera atque officiosima narratio. 24 Oct. 1565.

Arnesia, quae in religione catholica quondam omnium fuit syn-
cerissima, nunc faciem exhibet sui longe dissimilimam. Conventi-
cula civium extra urbem celebrari constat. Schismaticos et here-
ticos alit plurimos et tales, qui conventiculis Anabaptistarum Em-
bricae apud Clivienses interfuerunt, quorum unus in eadem facti-
one deprehensus, in carcerem cum aliis ibidem conjectus fuit. Alii
collegae sui, aufugientes ad pristinam sedem et propriam, redierunt
ibidem, Arnesias commorantes. Consulem habent externum, qui
longo tempore cum suis collegis consulibus, summis festis et ne-
cessitate urgente, deportationem Venerabilis Sacramenti Eucharis-
tiae non fuit subsequutus, nisi peracto festo Paschae, urgente (ut
intellexi) nostro gubernatore, Comite a Megen. Hujus uxor absque
Sacramentis Ecclesiae defuncta est, atque honorifice sepulta, ita boni
Catholici mihi retulerunt. Sunt qui rem sacram, Missae sacrifici-
um, ludicrum facientes, aedem sacram nunquam adeunt. Venerabile
Sacramentum dehonestatur dirisque proscinditur blasphemis, me
vidente et audiente. Libris interdictis utuntur impune, ut per
totam nostram patriam. Necesse erit ut per edictum Regis denuo
interdicantur. Oblata est mihi ibidem confessio pestilentissima

Hedelbergentina, ad quam vereor ne multi mores et opiniones false instituant suas, articulis 27 ¹⁾ conscripta.

Causam hujus primariam mali uno ore omnes Catholicos asserere audivi esse hanc et comperi: Pastorem ²⁾ habent e cenobio Prumiensi apud Treviros, indoctissimum, incontinentem, etc. Hic nunquam cathedram Arnemiae assedissee visus est; ob avaritiam indoctissimos semper alit ecclesiasticos et hic dum religiosus est, contra omne jus, aequitatem et Regis nostri Catholicissimi mandatum, apostatam a Capitulo Noviomagiensi profligatum, pro ecclesiastico habet nunc suo. ³⁾ Preterea mandatum fuit illi in principio hujus dissentionis (ut audivi a quodam Consiliario Regis) nomine Regis, ut hoc periculosissimo tempore doctos ecclesiasticos acquireret aut saltem unum, qui doctrina catholica inculpataque vita gregi processet suo. Pastor interim confusus suis mecenatibus, computatoribus flocci fecit omnia, quae ad utilitatem et conservationem S. R. Ecclesiae concernerent. Proinde si respublica illa tota in pristinam statum reduci Ducissae Illustrissimae visum sit, mandetur ante omnia Abbati Prumiensi, ut modernum revocet aliumque idoneum, catholicum et probum religiosum substituat aut ferat, salvo suo jure hac vice, necessitate expostulante, ut nomine Regis nostri ope Reverendissimi nostri Archiepiscopi Trajectensis, constituatur alius, ut ne respublica habeat quod calumniatur, cum adhuc sustineat Catholicos per plurimos.

Velaviae civitates corruptae in religione omnes. Harderwicensium in nostra religione catholica status deploratissimus, multi ibidem apti ⁴⁾ heretici.

Hattem multos habet hereticos et status ecclesie catholice in dies in pejorem ruit partem. Pastorem suum quondam profliga-

1) de schrijver kan hier moeilijk anders dan de Heidelbergsche Catechismus bedoelen.

2) bedoeld moet zijn de monnik George van Prume, dien wij reeds Bijl IV. 2 ontmoetten.

3) misschien is hiermee Dirk van Grol bedoeld, vgl. Bijl. XXI. 2.

4) waarschijnlijk is het verkortingsteeken weggelaten en bedoeld: aperti.

tum ob heresin, sustinet et patrocinator, qui cum suo filio modernum pastorem catholicum, plurimum vexavere, sicuti et cancellarium et consiliarios suis ad proceres libellis supplicat.

Onder het stuk staat:

Error cui non resistitur, approbatur, et veritas, cum minime defensatur, opprimitur, negligere quippe cum possis perturbare perversos, nihil aliud est quam favere. 83 dist (a.) error (um.)

Het stuk, waaruit ik deze extracten geef, komt voor op f° 235—244 der Papiers d'Etat et de l'Audience no. 300, Correspondance de Gueldre et Zutphen no. 3, op het rijksarchief te Brussel.

XXV. Extracten uit brieven van den proost
Morillon aan Granvelle, betreffende den
staatkundig-godsdienstigen toestand
van Gelderland in 1566.

---

7 April 1566. Les contez de Culembourch et van den Bergh, aianz esté mandez souvent par la poste, dont ils se voulaient excuser, envoyantz leur procure cum provisione de rato, ¹⁾ arrivarent hier matin par la poste. La cause pour laquelle ilz ne venoient, estoit a penséc, que les villes de Geldres, qu'ilz pensoient avoir de leur costel, s'estoient retiré à la diligente et grande sollicitation de Elbertus: ²⁾ que a en ce faict ung grand service au publicque, et que servirat d'exemple aux aultres magistrats des villes, que l'on est merveilleusement après pour attirer: ad ce que, jusques ores, ceux d' Hollande n' ont accousté.

Brief van den proost Morillon aan kardinaal Granvelle, in E. Pouillet, Correspondance du cardinal de Granvelle (1565—1568) 3 tomes. Bruxelles 1877. I blz. 197.

9 Juni 1566. J' entendz de Elbertus, que M. de Brederode et

---

1) goedgekeurde volmacht.

2) Elbertus Leoninus getuigt, dat hij in die dagen de vertrouwe-
ling was zoowel van de hertogin van Parma en den kardinaal Granvelle
als van den prins van Oranje, den graaf van Egmond, den graaf van
Megon en vooral van den hertog Philips van Aerschot, hoewel die
allen „inter se gravissima odia exercebant.” Nijhoffs Bijdragen Dl. VI,
blz. 166.

le comte van den Bergh ont faict mauvais offices en Geldres, disans que la moderation est vraye inquisition.

Morillon aan Granvelle, a. w. I. blz. 302.

16 Juni 1566. Elbertus est allé in patriam, dont je suis joyeux, car il y fera bon office, et ad ce que j' entenz, Brederode, Culembourg et van den Berg l'ont partout faict mauvais, et maintenant cognoit Meghe le mal, qu'il a faict de n'y avoir soubstenu l'auctorité du conseil, qui ne le peult maintenant soubstenir, n'y lui soy mesmes. — Geldres bransle et Meghe y est peu aymé.

Morillon aan Granvelle, a. w. I, blz. 308 en 310.

11 Juli 1566. l'On me dit qu'il ¹⁾ trouverat grand changement en son gouvernement et que l'on y at merueilleusement toillé les cartes durant son absence, pour luy hoster tout credit.

Morillon aan Granvelle, a. w. I, blz. 352.

21 Juli 1566. Elbertus, à qui le publicq doit beaucoup, car il ne cesse jour ny nuict pour remédier aux inconvenientz, et a tant faict, que ceux de Geldres n'y sont venuz jusques ores, ce que plusieurs avoient délibéré, mesmes de par les villes, où le conte van den Bergh et le Sr. de Welle troublent ce qu'ilz peuvent.

Morillon aan Granvelle, a. w. I blz. 376.

28 Juli 1566. Ceulx de Frise et Geldre tiegnent ferme et se mocquent des preschez de leurs voisins. Elbertus y rend grandz offices de temps à aultre.

Morillon aan Granvelle, a. w. I blz. 391.

18 Aout 1566. Geldres, que l'on devoit plus craindre, tient ferme. Car par ses ²⁾ diligences toutes les villes du dict Geldres, avec ceulx de Campen, Deventer et Zwolle ont résolu se tenir à l'ancienne Religion, et se sont démontrez fort contentz de sa Ma-

---

1) le comte de Meghen.

2) Leoninus.

jesté et de Mr. de Meghe, d'autant qu'il leur at hosté la craincte, que l'on leur avoit donné de l'Inquisition.

Morillon aan Granvelle, a. w. I blz. 424.

6 Oct. 1566. Aussi dict-il ¹⁾, que, si ledict prince ²⁾ vouloit, il auroit Gheldres et tout le payz à commandement: quibus puto fieri injuriam et quod sunt firmiores in fide.

Morillon aan Granvelle, a. w. II blz. 20.

12 Oct. 1566. Il n'est à croire le peu de respect que l'on y porte au gouverneur ³⁾ et le mesmes en Geldres, où que tout commence à bransler.

Morillon aan Granvelle, a. w. II blz. 26.

26 Oct. 1566. Ce nous doibt estre grande consolation en noz troublez, que ceulx de Geldres se sont enfin résoluz par le moyen de cealx de Nieumeghe, ⁴⁾ en ce quoy Elbertus at tousjours rendu grand debuoir. Ilz ont chassé les prédicantz, avec les bourgeois que les favorisoient, se sont mis en armes et fiché l'etendart en plein marchief.

Les villageois y sont accouruz, criant: „tue les gueux,” et ilz ont mandé incontinent Mr. de Meghe, qui y est accouru en toute diligence et at esté fort bien reçu, et at tout rappaisé et mandé toutes les aultres villes, selon que me dict Monsr de St. Bavon, ⁵⁾ et ont dressé un compromis de chasser tous les prédicantz et faire jurer tous les bourgeois d'observer l'ancienne catholicque religion, ce que at esté faict. Et tous ceulx, que veulent retourner aux dites villes, sont contrainctz de faire le mesme serment.

Si ceste province se fust obliée, comme il y at heu de l'apparence, l'on se fust trouvé bien empesché de donner ordre à tant de costelz.

Morillon aan Cranvelle, a. w. II blz. 57.

1) Leoninus.

2) Willem van Oranje.

3) en Frise.

4) de verdrijving der predikanten enz. te Nijmegen geschiedde 25 Sept., vgl den brief, 26 Sept. door Nijmegen aan den stadhouder geschreven, in Nijhoffs Bijdragen. V blz. 226.

5) Viglius, president van den raad van state.

XXVI. Extracten betreffende Geldersche toestanden, 1567—1576.

---

23 Maart 1567. Mr. de Barlaymont crainet bien que la ville sera perdue, et l'apparence y est, car ilz lui ¹⁾ viengnent plusieurs gentz de Frise et de Geldres et aultres costelz, et telle fois soixante pour ung jour, et l'on diet qu'il faict gens, et celluy que at l'artillerie de la ville en mains est à sa devotion.

Morillon aan Granvelle, a. w. II blz. 321.

9 Mei 1567. Ceulx de Geldres, Frise, Overissel et Groeningen envoient leurs deputez à son Altèze, offrant obeyr en tout, et sont desjà aulcungz arrivez.

Morillon aan Granvelle, a. w. II blz. 433.

31 Maart 1568. Il prendra les mesures necessaires pour que Guillaume Lindanus, ex-doyen de la Haye et ex-inquisiteur en Hollande, que le Roi a nommé à l'evêché de Ruremonde, et que jusqu'ici ceux de Gueldre, et même la ville de Ruremonde, n'ont pas voulu admettre, soit installé.

Brief van koning Philips aan Alva, in zijn geheel uitgegeven door L. P. Gachard. Correspondance de Philippe II etc. Bruxelles 1848.—62, 4 vol. Dl. II, blz. 19.

29 Jan. 1569. Il y a plus de noblesse de Geldre et Hollande avec le prince, que l'on n'heust pensé, mais l'on ne peult encore sçavoir les noms.

Morillon aan Granvelle, a. w. III blz. 460.

---

1) nl. Brederode.

24 Juni 1572. Le nombre des rebelles s'est accru en Gueldre et le comte Jean de Nassau est venu y joindre les comtes van den Berghe et de Culembourg. Ils s'y sont emparés encore de deux ou trois petites villes, mais les bonnes dispositions, prises par Mr. de Hierges, les ont fait échouer devant Arnhem et Deventer.

Brief van Alva aan koning Philips, uitgegeven door Gachard, a. w. II blz. 263.

6 of 8 Juli 1572. Il faict grandement à craindre que Gheldres se tournerat, y ayant heu quelque révolte à Bommale et Thielt, que l'on tient estre jà rappaisée. Le docteur Elbertus ¹⁾ faict tous les bons offices qu'il peult, et espère que Nieuweghe, Arnhem, Ruremonde, Vanloo et Vagheninghe tiendront bon. Ceulx que sont à Zutphen font beaulcoup de maux et courent par la Velue.

Morillon aan Granvelle, a. w. Dl. IV (door Charles Piot) Bruxelles 1884.

21 Dec. 1574. Les aultres pais comme Flandres, Artois et Namur ne réclament contre les nouvelles eveschés, aussi ne font les Frisons, ceulx d'Overyssel ny Geldres.

Morillon aan Granvelle, a. w. Dl. V (door Charles Piot) Bruxelles. 1886.

14 Dec. 1576. Je crains bien que la diversité de la religion les rendra tant moins affectionez vers mon dit beau-frère, puisque partout ilz insistent si fermement à leur religion Catholyque Romaine." ²⁾

Brief van prins Willem van Oranje aan Mr. Theron, uitgegeven in Groen van Prinsterer. Archives de la maison d'Orange-Nassau. I^e Serie. Tome V blz. 564 en 565.

1) nl. Elbertus Leonipius.

2) de bemoeiingen van den prins voor zijn schoonbroeder, graaf Willem van den Bergh, hielpen dan ook niet, vgl. a. p. in het werk van Groen en diens aantekening.

XXVII. Stukken betreffende de bewegingen van
1566 en hunne gevolgen te Harderwijk.
1566—1568.

---

1. *Brief van den stadhouder aan Harderwijk, met bevel den ketterschen predikant te verjagen en de bewaking van het huis aan den drost over te laten. 20 Sept. 1566.*

Den Ersamen, Onsen lieuen besunderen Burgermeesteren,
Schepenen vnd Raedt der stadt Harderwyck.

Kaerl,

Ersame, Lieue, besondere. Alsoe wij gelooffick bericht worden, dat aldaer een kettersche predicant gebrocht vnd ingefuyrt, die wellicke aldaer in der minderbroederē off gaudente kercke gepredicket, nyettegenstaende die belooffte bij uwē Er. mitten Bannerheren, Ritterschap vnd andere Steden desser furstendombs Gelre vnd Graeffschaps Zutphen Key. Mat^t hoichstlofflicker memoriën voir vnd Co. Mat^t onsen allergen. heeren wegen, van to sullen vnd willen onderhouden die alde catholicxsche geloue en religie etc. gedaen. Nyettegenstaende oick den verdraege bij die durchluchtige hoichgeborne furstinne die hertoughinne tho Parma etc., generale Regentinne, mitten geconfedereerden oder verbundenen edelluyden gemaeckt, daer mit onder anderen gesacht vnd verdraegen, dat mē eegheene sullicke predicken (daer sij voir date desselffs verdraechs nyet geweest en waren) lijden off toelaten soll. Dess van hoichstberumpter Co. Mat^s wegē wij ons tot uwen Er, vnd dat sij sullicx

gestadet sollen hebben, ons gantzlick nyet en hedden versehen. Vnd is derhaluen in statt hoichstberumpter Co. Mats onse ernst gesynnē, dat v. E. tghoene wess bouē verhaelt, betrachten vnd den vurs. predicant aenstondt verjagē, sonder te lijdē off duldē, dat hij daer binnē der Stadt off Schepēdomme meher predicke:

Betrachtende in wat vngenade Sijner Mats V. E. vnd die stadt (woe sij sullicx nyet en doen) verloopē vnd in wat ongemack. Id sij nu mit verlies uwer priuilegiē off anders ghijluyden vervallen muchtē. Ons bij brengerē deses claerlick, vuytdrucklick vnd vuyten monde schrijvende, wat ghijluyden des ten haluen tho doen oder te laten gemeynet, om ons daernae tozrichten.

Vnd daerenteyndens khomen wij oick in geloefflicke erfarongh, dat V. Er. die brugghe Co Mats huyses versloten vnd selffs (sonder aensicht te nemen op ten drosten) die wack daerop to halden onderhomē. Twellick hoe bij sijne Mat. uwen Er. sal worden affgenomen, ghijluyde wael to betrachten. Diewijle nyet alleenlick sijne Mat der alinger Landtschap gezworē, dieselue bij oirē rechten en priuilegien te halden vnd hanthauen; maer oick him wederomb die alinge Landtschap sijne Mat gezworē vnd be- loefft sijne Mat bij derseluer hoich- en gerechticheyt te laeten verblijue vnd sijne Mat, mit oick derseluer stadtholder te leysten, wellicken eydt vnd belocffte, hoe ghijluyden desenthaluen naege- vraecht, wij v bij v selffs to betrachtē vnd wat ongemack (woe ghij tselue nyet aff en stelt), v daer ouer aenkomen mach, to bedencken gegeven willen hebben. Gesynnē derhaluē, dat ghij- luydē tselue terstondt affstellen, den drost (sijne beuehele nae) mit sijner mats huysse bewaerē laeten vnd den bruggen oeck aenstondt openen vnd allet in vorigen stande stellen. Ons bij brengerē deses toeschrijvende to schrieuē, vuyt wat oirsaeck vnd auctoriteyt ghij luyden tselue onderstandē vnd oick wat ghij desen onses beuehels haluen tho doen oder to laten gemeynt zijn, ons daernae to reguleren vnd hoichgedachte generale Regente daer van to verstandigen. Gegeuē tho Arnhem den XX^{en} Septēbris XV^c LXVI.

Naar de oorspr. minuut in het archief van het hof van Gelderland te Arnhem.

2. *Brief van den stadhouder, den graaf van Megen, aan den drost van Harderwijk, Otto van der Sande, 1) ten antwoord op een van dezen ontvangen schrijven, hem bevelende het huis in staat van tegenweer te brengen en middelen te beramen om troepen ter verdediging te bekomen. 20 Sept. 1566.*

De stadhouder heeft uit het schrijven van den drost vernomen, dat „die van der stadt die brugghe gesloten, dergestalt dat ghij anders nyet vuyt moeget dan to der stadt waert in, vnd dat ghij him des auondts die porte openen moetet vnd die wachte to halden oren waelgefallen is.”

Het een en ander verwondert den stadhouder zeer, die dan ook thans aan de regeering van Harderwijk schrijft om dit af te schaffen.

Doen zij dit niet en kan de drost hen niet weerstaan, dan moet hij, zonder te laten merken dat hij brieven vanwege den stadhouder heeft, hen een dag of drie hun gang laten gaan, zonder nochtans meer volk in te laten dan tot nu toe. Middelerwijl moet hij den stadhouder melden of hij geen middel weet om „veertich off vijftich haeckenschutten secretelick te bekhomen vnd die oick secretelick opten huuse te brengen.” Voorts moet hij melden of het huis eenigen tijd vordedigbaar is en genoegzaam van oorlogsammunitie voorzien en of de stad geschut genoeg heeft om het huis te hinderen. Dit alles wil de stadhouder gaarne weten, liefst hem daartoe binnen kort persoonlijk in Arnhem ontmoeten. Hem direct antwoord verzoekende eindigt hij met de vermaning, „Wat ghij doet, dat ghij dit onse schrijven secret haldet.”

Naar de oorspr. minuut in zijn geheel afgedrukt in Nijhoffs Bijdragen. Dl. V blz. 211, 212.

1) hij bekleedde deze waardigheid sedert 1560, althans in dit jaar komt zijn traktement voor het eerst op de rekening van den landrentmeester voor.

3. *De regeering van Harderwijk aan den stadhouder, ten antwoord op diens brief van 20 Sept., zich over een en ander verontschuldigende. 22 Sept. 1566. 1)*

Zij bieden zoowel betreffende den predikant, die onlangs hier geweest is, als aangaande het bewaken van het huis hunne verontschuldigen aan. Wat het eerste betreft, hun pastoor, heer Rutger van Baer, was reeds voor ettelijke jaren, op verschillende tijden en wegens verschillende overtredingen, door een geordend geestelijke mondeling en schriftelijk voor een dief gescholden, die zich ook aanbod hem het feit te bewijzen.

Hoewel zij nu hun pastoor meermalen bij zich hadden bescheiden, hem bevelende en radende zich van die beschuldiging te zuiveren en de gemeente niet zooveel ergernis te geven door het laten rusten van een dergelijken blaam, en hoewel zij door hun schriftelijke tusshenkomst bij de houtrichters van Putterbosch bewerkten, dat hij op vrije voeten werd gesteld en hem zijne verdediging werd toegelaten („so hie voirhin mit denselfften des feyts haluen transaction gemaicket hadde”) heeft hij niet alleen de geruchten, die over hem liepen en hun raad in den wind geslagen, zoodat hij „tot groeten weemoeth der gemeente” in „der kallinge” bleef, maar nog erger gedaan.

Hij heeft zich namelijk andermaal met de houtrichters in verdrag begeven en heeft zich voor eenig geld ten behoeve der maalmannen, benevens wat rogge om onder de armen uit te deelen, van hen afgemaakt, waardoor hij zich schuldig verklaard heeft en zich niet van zijn blaam als dief heeft gezuiverd.

De gemeente beklagde zich hierover, terwijl toch „der monnick twe jair nae der scheldinge alhir gebleuen,” en daar de raad bevond, dat hij door goeden raad of bevel er niet toe te brengen was zich van het hem nagesprokene te zuiveren, had deze hem, op aanhouden der burgers, voor twee jaar den dienst opgezegd en

1) vgl. bij dit en het volgende stuk hiervoor Bijl. XIX. 3 en 4, en voorts in deze Bijlage 16, getuigenis no. 46 en no. 21.

verklaard dat zij hem niet als pastoor erkennen wilden, voor hij zich van de ingebrachte beschuldiging gezuiverd had.

Voorts hebben zij ook een deel zijner rente ingehouden, doch hem een ander deel nog laten genieten, in de hoop dat hij daardoor er toe gebracht zou worden zich rechtens te verdedigen.

Het baatte echter niets, maar de pastoor „is oick soe with in sijner bouerie voortgefahren, dat eer idt gantze schependom onwairhafflich an oir eere vnd fame gescholden, vnd oick een privaet persoen ¹⁾ vyt den schependom mit groefflicken loegen, die tot sijnen onuoirwindtlicken nadecell, wan sie wair wacren, strecken sulden, onlangest bewoirpen, dat ommers van hem tho geschien nicht geboirt hedde.”

Het gevolg van een en ander was dat de burgers „allenthaluen ongonst op hem gewoirpen,” en van den raad niet alleen begeerden hem af te zetten en een anderen zielzorger in zijn plaats te benoemen, daar zij van zulk een eerloos man de sacramenten niet langer wilden ontvangen, maar ook „do eer op auspraicke van dem belogenen gerichtspersone forum declinerde, angefangen doit t'slaen.” ²⁾

Terwijl aldus de verhouding tusschen burgers en pastoor was, zijn hier twee predikanten na elkander gekomen „nicht doirch ons gehailt off gefoirdert,” hebben hier, evenals zij in naburige steden hadden gedaan, eenige sermoenen voor de burgers gehouden en zijn voorts weer vertrokken. Of dit nu ketters waren, weten zij niet, „so sie hir nicht gehoirt weren vnd wall dickwils ge-

1) nl. Brand van Delen, vgl. zijn verhoor in 21 dezer Bijl.

2) toen de eerste predikant in Harderwijk kwam, week van Baer uit de stad en kwam waarschijnlijk pas in 1567 terug. De belangen der Katholieken werden toen wellicht door den vroegeren pastoor Nicolaas Jansen Schijn behartigd, dit blijkt uit het volgende regest: 9 Dec. 1568. De deken en het kapittel van St. Marie te Utrecht stellen in plaats van den overleden pastoor Nicolaas Joannis wederom aan den vroegeren Rutger van Baer. Vgl. De Meester, Hist. Gen. Kron. 1862, blz. 358, archief van Harderwijk Loq 42 no. 28 en Bijl. XXVII. 16 no. 47 en no. 2.

bruicket, dat die pastoir, oick die gardien, frembde predicanten op den predickstoell gelathen vnd gestellet."

Geenszins hebben zij, raadsleden, dus tegen eenige gelofte of tegen het verdrag met de edellieden gehandeld, en hopen daarvoor dus ook geen ongenade van Z. M. te belooopen.

Wat het huis betreft, dit is indertijd onder de regeering van den vorst van Kleef opgericht, op verzoek van de landschap, wegens twisten tusschen de schepenen en de gemeenslieden van Harderwijk.

Daar nu de stadhouder hun te Nijmegen op den landdag bevolen had, de stad goed te bewaken „so vielerley heimlicke voirgaedinge in Duitschlandt albereit weren, om idt furstendom Gelre onvoirsehenlick to overvallen vnd in to nemen," hebben de twaalf gemeenslieden, uit de gilden gekozen, benevens de voornaamste burgers uit ieder gild, hun onlangs aan een en ander herinnerd en begeerd, dat daar de stad niet zonder het huis kon bewaard worden, noch het huis zonder de stad, zij er in voorzien zouden, dat door het huis geen „ongemack" ontstond, en er op aangedrongen dat de brug, waardoor allerlei volk in de stad gebracht kon worden, gesloten werd en het huis evenals de stad met eene wacht bewapend.

Daar zij zich nog herinneren hoe eertijds, toen Sweder van Voorst drost was, de stad door de dienaars van den drost, tot groot leedwezen van dezen, werd verraden, hebben zij op het rondeel een tamelijke wacht geplaatst, uit de burgers genomen ten behoeve van Z. M. en van zichzelf.

Ook hebben zij de poort, die tot de brug toegang verleent, gesloten, daar men droogvoets die poort bereiken kan, alles met het oog op de gevaarlijke tijden.

Zij meenen dan ook niet tegen eed en belofte gehandeld te hebben, maar zich voor Z. M. en de landschap te kunnen verantwoorden, en hopen dat de stadhouder met hun antwoord tevreden zal zijn.

Naar het oorspr. stuk in zijn geheel afgedrukt in Nijhoffs Bijdragen. Dl. V, blz. 215—218.

4. *Request van heer Rutger van Baer, pastoor te Harderwijk, aan den stadhouder van Getderland, om zich te zuiveren van de beschuldigingen, door den raad van Harderwijk in hun brief (van 22 Sept.) tegen hem ingebracht, (zonder dagteekening). Sept. 1566.*

Aen mijn genedigē heerē den Staedtholder.

Edele walgebaeren, Genadiger heere. Ick verstaē vyf sekere missiuen aen V. G. gesant van der staidt van Harderwick v̄m oer temerarium factum der nyen predicantē v̄nd destructie der kerken tho excuseren, van mijnen twyst, met dem verloepen monnyck v̄nd apostata gehadt, gelick sie ock van die selue verdichte v̄nd valsche loegen foer tue jaeren aen mijn heeren den Canzeler v̄nd Raeden Co^r Maies, doe si v̄m bescheyt van der scandaloser predicatiē van dem hilligen sacrament, die der monnyck hadde gedaen, bescheyt tho schrijuen worden versocht, hebben gedaen.¹⁾ Vp dath dan V. G. mocht verstaen, wo onbillick sie aeuē mij klagē, begere ick V. G. desse mijne antwort genedich willen visiteren.

Ick doe wal gestant dat die apostata mij v̄nd den pastor van Barneuelte hebb (doch buiten recht v̄nd reeden, als dat wij dem gemenē pastoren vp Veluwen vp orer conuocatiē, bynnē Arnhem Anno 62 gehalten, mer af solden hebben v̄ntfangē dan vytgegeuen) geschulden, daer tho hie zekere conscappen, als den pastor van der Elburch heft doen produceren,²⁾ v̄m orsacken dath si op mij holden, woe ick van der scandaloser predicatiē van dem hilligē Sacrament, als voergesacht aen mijn heeren Cantzeler v̄nd Raede sal aeuē geschreuen hebben, des sich in der waerheyt nycht sal befynden. Vm dam ons in desser diffamatie te purgeren :

In dem ersten hebben wij vnse rekenscap van v̄ntfanck v̄nd vytgauen foer den Decano van Veluwen als pastor tho Nykerck, pastor van Arnhem, pastor van Wagenyngen als

1) vgl. Bijl. XIX. 4.

2) vgl. Bijl. XIX. 3.

senioren van den gemenen pastoren daer tho geordinert, gedaen, waer vyt sich befunden dat wij meer vytgegeven dan vntfangē hebben, allet nae vytwisiging oeren eygē hant.

Daer na hebben wij den principal, als den pastor van der Elburch, met recht foer den Decano Veluws foergenomē vnd met recht gedwongen sine falsche conscap tho reuoceren yn bij wesen foeler froemer lueden, gestlick vnd wertlick, allet nae vytwisinge der selfter getwygen oer eygen hant, verhaepende daernae vnse saeke genoch verdedinget tho sijn, nam cassato principale cassatur et accessorum.

Desse conscappen vnd bescheyt hebb ik dem gerichtzfrenden, het meste del priuat, doch soe sie vermenden mij tho molesteren hem altomal gementlick vp die raetkaemer auergelaget vnd begert, sie solden dath wall scerpelick doerlesen. Bedunckte hem mijn zaeken noch nicht genochsam vntschuldiget tho sijn, ick wolde sie noch widers verdedyngen, ind aldies hebben sie mijn bescheyt op den raethues wall acht oft tyn daegen bij oer gehalten, vnd daernae mij ter antwort gegeuen, sie weeren mijn richters nicht, daen ick solde alhyr tho Arnhem foer mijn heeren den Cantzeler vnd Raede to kennē geuen vnd visiteren laetē, vnd soe oir E. L. daen bekanden genochsam mijn sake verdedynget tho sijn, soe mosten sie ock tho freden sijn.

Daer op sijn ick aen hoichwise Raede Coe Maiest. mit mijn schijn vnd bescheyt gereyset vnd dat laeten visiteren, vnd begert eyn getuechnisse van oer E. L. aen den Ersamen gerichte van Harderwick met to deylen, waer op Hoehwise Raeden ordinerden vnd aen die staedt van Harderwick auer schreuen, dat vyt schijn vnd bescheyt soe ick . . . . . 1) was vnschuldich diffamirt vnd dat sie daerom mij mijn kerke vngemolestert solden laetē regeren, foirbeholtlick soe sie enyge action crimineel oft ciuil op mij hedden, solden si mij for mijnen competenten richter foernemen vnd convocieren.

Hyr met, woewal sie mij aen hoehwise Raeden remitterden,

---

1) het hier volgende was onleesbaar, men denke aan: beuonden, of iets dergelyks:

synnen sij noch nicht gesediget, bekant solfz, sie wuesten wall dath ick vnschuldich were, dan ick behorden dem apostatam die persone selfz fornemen, die mij hadde injuriert vnd dem laten reuoceren.

Soe hebb ick den monyck bij den Burgemeister yn der tijt vm personlick met recht met hem tho ageren op dach Inuensionis Se Crucis ¹⁾, anno 64, soe die Monyck yn wertlick habit tot mij yn der kerken quaem, daer ick saet vnd sanck, met eyn bloet rappier, foer gewalt beklaget, erbaeden lijf bij lijf, foet bij foet to setten, sie solden vns beyde vns laeten ferborgē oft borge leenen. Desse klage, eer dat sie aennemē, hebben sie vertagen boes dem anderen dach, vnd doe rijplick eyndrechtich gesloeten, heet weere gestlicke zaeke vnd personen, dair sie sich nicht yn woldē laten. Ind suns hebb ick die zaeke vnd persone moetē verlaeten.

Aengaende den moelen ²⁾ van Putterbuosch, soe heft sich be-
geuen, dath ick eyn arbeyder vm tue oft drye foer holtz, die mij tho horden, tho houwen, gestelt hebb, welcker unwetende vngedeylt holt (daer aen nochtans nycht eyn ort guldens schaede gedaen) neder gehouwen, vnd gedeylt holt laeten staen vnd vergeten, gelick sijn eygen konschap bij eede verklart vnd foer dem gerichte van Harderwick selfz gepassiert, met brenckt, dat doch mijnn personē nicht kan scadelick sijn.

Doch so die malen vnd gemene huesluiden expresse richten hebben, dat allet wes yn dat holt wort mysdaen, men aen den grontheer vnd nycht aen huerlyngo oft dachloners (die nochtans selfz dem lesten den scaden, daer yn sie die grontheeren brengen, moeten, oprichten) verhaele, hebb ick ock des wegēs als grontheer daer van hoer lueden moeten contenteren, gelick alle daegen van manygē froemē maen vnwetende gescheyt, die ock durch vnwetenheyte in desse penem pecuniariam et non criminalem fallen.

Nochtans hebben desse kleyne zaeke foer eyn swarlicke, ja criminal geachtet, vnd mij des wegēs van der kerken tho

1) 3 Mei.

2) maalmannen, vgl. hierbij de aantekening onder Bijl. XIX. 4a.

priueren, sunder recht oft daer sie gantzlick geen seggen tho hebben, want die Collatie bij dem heern Decano vnd capittel S. Mary bynnē Vtrecht, oft bij Co. Maiest. staet vnd behort. ¹⁾

Dath ick mij darom nicht allen der moetwilliger molestatiē auer mij hebb hoechlick tho beklagen, dan dat sie mij ock mijn jaerlix rente, soe die Cure vyt der staedt kiste heeft (vnd die sye ock mijnen antecessori, woewall vnwillich vnd nae groete molestatie, die sye hem ock deden, als al dem van Harderwick wall kundich ys, hebben moeten betaelen ²⁾), hebben vnthalden, welcker nicht ys dan eyn argument oerer quaeder gunst tegē mij vnd eyn blauwe gloese haer mede tho verdedyngen, ³⁾ want sie ock ertijtz wall 3 oft 4 jaeren nae dem anderen, cer dat ick ymals met onwarhaftige loegen des monyckz was beworpen, mij dieselue renten sunder orsaeken hebben vntholden.

Ten leesten hebben sie vermeent mij vyt haestige vnd twistige worden tho berispen foir oer gerichte tho stellen, dat sie soluen actores et iudices mochten sijn, tegen alle rechten, dat ick daerom orsaeke hadde forum tho declineren, doch gepresenteert foer mijnē competentē of eenyge anderen vnpartijgen richter tho rechte tho staen, al waer ick mijner vnschult soe foell orsaeken sall foerbrenge, dath sie mij wall vngemolestert moetē laeten.

Nochtans sijnne dath mal etlicke geweest, die dregeden doet tho slaen, daen sijnne nycht die gemene burger, als sie schrijuen, want dathmael sijnnen meer (woewall het kleynste dell daer was) buerger vp mijner rechtferdigen zaeken guetgonners geweest, dan tegen mij, dat ick bijnae eyn vproer solde hebben gemaket, daen dath sijnnen geweest tyn oft twyntich ynwoners, die allen froemē wal bekant, vnd foer achterklappers vnd scampfoegels van allen

---

1) wat die koninklijke collatie betreft, heeft Rutger van Baer waarschijnlijk abuis. Op de lijst der koninklijke collatiē van pastoriē, in 1545 opgemaakt, komt de Harderwijker kerk niet voor, of 't mocht zijn dat de Harderwijkers die betwistten, vgl. v. Hasselt. Kronyk van Arnhem. 1790, blz. 125, 126.

2) vgl. hierbij Bijl. XIX. 2.

3) een mantel der liefde om zich mede te bedekken.

froemē geachtet, die somyge vyf anderen steden vm oer boesheyf sijnnen, ¹⁾ somyge moytmakers, den durch fuerbitten der gemente aen den strengē heeren Martē van Rossum, Marscalck loflijker memoriën, doe andere oere consorten gedodet vnd verbannet worden, dat leeuē is geschenckt, welcker dat gerichtē als oprorygen nae oer plebiscitum behorden tho straffen. ²⁾

Aengaende dem predicante, oft sie wuesten het kettē warē oft nycht, ys nicht tho verhaelen, daen die buergemesters seluen hebben hem vyf der herberge twysschem hem gaende yn die kerke gebracht vnd wedder vyf der kerken yn die heerberge.

Vyf dessen korten reeden konnē V. G. verstaen, woe sie allen orsaken hebben gesocht vm mij tho molesterē sunder recht, als ick desse mijn antwort met breuen, schijn vnd bescheyt kan verweren. Bidde daerom demodelick V. G. desse mijn excusation alleen tot mijnē rechten willen verstaen vnd aennemē, want ick orbodich sijn met lijf vnd leeuē (want met gelt oft guet kan ick tegen die staedt nycht rechten, oft processen sustineren) yn fromicheyt mijn zaeke tho verdedyngē vnd V. G. sententie tegē alle mijn vijanden daar op tho verwachten. Dith doende zullen V. G. wall vnd recht doen, vnd belonyngē van Godt Almechtich erlangen.

Naar het gelijktijdig afschrift in het archief van het hof van Gelderland. ³⁾

---

1) hier schijnt het woord „verdreven” of „verbannen” uitgevallen.

2) vgl. Bijl. XI. 3. c., onder ad tertium, waaruit blijkt dat die verdrijving enz. waarschijnlijk in 1541 plaats had. Waarschijnlijk heeft hierop dan ook het volgende betrekking: 8 Aug. 1541. Brief van Johan Bloemendaal, raad van hertog Willem van Gulik, dat hij het schrijven van Harderwijk aan Maarten van Rossum bezorgd heeft, De Meester, Hist. Gen. Kron. 1861, blz. 117.

3) het oorspr. stuk zal waarschijnlijk naar de landvoogdes zijn opgezonden.

---

5. *Brief van de landvoogdes, Margareta van Parma, bestemd voor Harderwijk, maar den 29sten Sept. door den stadhouder en het hof teruggezonden, als te zacht, behelzende antwoord op den brief, 22 September door die van Harderwijk aan den stadhouder geschreven. 27 Sept. 1566.*

Vnseren Lieuen besunderen, Burgermeesteren, Schepenen vnd Raedt der stadt Harderwyck.

Copia.

Margarita, van Godts genade etc.

Lieue besundere. Als wij bericht geweest dat ennige nyeuwe predicanten, soe sich bevlieten vernyerongh der christlicker Religion in to vueren, onderstanden in de stadt Harderwyck to kommen vnd aldaer etlicke sermonen den burgeren to doen, doch voirts verreyset, vnd wij dan van wegen des Coninx, onsen genedichsten liefsten herren, onses opclachten ampts halven, plichtich mit allen moegelycken vliet to to sien, dat sijner Mat^s onderdaenen in de alde Christlicke Religion, guden vreden vnd enicheyt erhalten worden vnd bliuen, soe hebben wij nyt onderlaeten konnen v gantz ernstlyck to ermaenen der gelycke nyeuwe predicanten toekompstelyck nyet toe to laeten, voel weyniger to haelen, doen haelen, forderen odere in der stadt oft gebiede der seluer predicken to laeten, naedem v wael bewust, dat sullicx is tegen will, meynong vnd verbott sijner mat^s vnd dat jae billick, dat gelyck de selue sijne mat^t einen yederen in dem furstendomb Gelre en Graeffschap Zutphen sijne preuilegiön, vryheyden vnd alden gebruycke onuerbreckelyck gehalten, men oyck die dingen van alds gebruyckt der hoogher ouericheyt aentreffende, woe die Religion, bij den alden wesen vnd gebruyck erhalde, woe men oyck eydtz vnd schuldiger gehoersaemheyts haluen to doen plichtich. To dem dat die gedeputeerde der Lantschap, soe voir sijne Mat^t als voir ons, sich to meermacten hebben vernomen laeten, sij wollen bij die alde Catholische Religion beharren, vnd die daer-

tegen doen wollen, selfs straffen helpen, versoeckende derhaluen, dat men ghein inquisitoren im lande schicken soll, daerenbouen, aengesien dat die voirs. predicatiën oyck sijn tegen den afscheydt met den supplicerenden adel deser sijner mats Nederlanden den XXIII^{en} dach Augusti lostvergangen gemaect, vermeldende onder anderen, dat men nyet en sol predicken ter plactzen daer voer datum voers. nyet gepredickt en was geweest, twellick doende vnd alle dingen der Religionhaluen bij den alden wesen, gebruyck vnd obseruantie erhaltende, ter tijt toe dat bij seine Mat ein generale ordnong daerop gemaect sal sijn, der wellicker ghij alsdan met sult genyeten, sult sijne Mat to der seluer aenkompste in desen landen, die als v wael voirkommen, vermits Godtlicke verhenghenisse korts sijn wirdt, veroirsaecken sullicx tegen de stadt Harderwyck met alle genaede to gedencken vnd erkennen, daer wij oick die hant genedelyck aen willen halden vnd bouendein sult allerley verloip, soe die vernyerongh der religion gemeynlyck met sich brengt, voirkommen, daer anders doende men sijner Mats ongenede heeft to erwaerten. Dat. Bruessel den XXVII^{en} dach Septembris XVe LXVI.

Naar het gelijktijdig afschrift in het archief van het hof van Gelderland.

---

1) de brief zelf werd den 29sten Sept. door den stadhouder aan de landvoogdes teruggezonden, vgl. 7, hieropvolgende.

6. *Brief van de landvoogdes aan Harderwijk (evenmin als de vorige afgezonden ¹⁾, ult^o Sept. 1566.*

Soubz correction.

Den Ersamen, onsen lieuen besunderen, Burgermeistern, Schepen vnd Raedt, voirt twelff gemeynsluyde vuyt den ghilden vnd principaelsten burgeren vuyt yedere Gilde, der stadt Harderwyck.

Margarita etc.

Ersame, Lieue bisundere. Wij sijn verstedicht worden, nyet alleenlick van die nye ketttersche predicatiën, soe daer binnen der stadt, in den kercken des Conuents der Minderbroeders oder gaudenten voirgenomen, gedaen vnd bij v luyden gestadet vnd toegelaten sijn worden, maer oick van den vermetlicken vnd onbehoirlicken inbroeck, soc in Co Mats vnses heren hoicheyt daetlicker wijs geschiet, mits bij v Burgermeistern, Schopenen vnd Raedt ingenomen zijnde sijner Mats huys, die bregghen gesloten, id geschut daer aff gehaelt, die porte ewech doen draegen, die dach en nacht waken bij v selfs aengeveerdet, sijner Mats drosten sijn gewalt, macht vnd authoriteyt benomen, vnd daer en teyndens die vurs. en oick die groote kercken verwuestet, beroouet, die ornamenten verdoruē vnd belderē ont stucken geslagen, allet onbehindert vnd onbelettet van v luyden. Wij hebben gelyckfals verstaen die excusatiën, soe bij v dacrop aen onsen neue den Grave tho Meghen, Stadtholder geschreue, ²⁾ vnd kunnen in statt en van wegen onses heren des Conincks voirschreuen wij v luyden nyet verhalten, dat sullick onbillick vnd onlydelick voernemen ons nyet genouchsaemlick kan verduncken, dat oick wij sullicke redenen, die ghij opgemelter saccken haluen voergewant, in egheene

1) vgl. het hierin voorkomend bevel om de kerkroovers te straffen met het volgende stuk. De hier afgedrukte brief moest volgens later bevel bij den stadhouder blijven berusten, hij kon desgevorderd mondeling de hierin vervatte bedreigingen doen. Vgl. het volgend stuk.

2) vgl. hiervoor 3.

deyle so gestalt to sijn to erachten weten, dat sij bovengerurte aennemen vnd gestaden der ketterschen predicantē, daetlicke inneminge des huyses vnd die beroeuinge der kercken verdedingē moegen. Derhaluen in statt sijner Mats mit allen ernste gesynnende vnd v luyden beuehelende dat, soe wij verstaen dat die predicanten wech sijn, ghij luyden die selue off oirer gelycke, noch binnen die stadt, noch in dē Schependomme nyet meer predicken laeten, dan alle sullicke predicken mit alle macht behinderen vnd keerē, v oick mit uwen pastoer . . . . 1) vnd den dienst Goidts geschien latende als tot noch toe geschiet is, straffende die ghoene, die sullicke beroouinge der kercken gedaen hebben, als mē sullicken kerckenroeuers to straffen behoirt. Oick den Drōst (woe vorhen geschiet) mitten huysse bewerden laten, sich der wachten bij daege en nachte enthouden, die brugghen weder op doen, id geschut en die porten restitueren vnd sunst allet in vorigē stande stellende vnd eyntlyck dat ghijluyden oick die vurs. kerckē weder repareert vnd verordent in vuegen vnd manieren als sij geweest sijn, mit erstadongh aller schaden reparatie des ghoenē wes gebroken vnd restitutie oder weder genough alles wess daer vuyt gehaelt is. Vnd dit alles vnd samentlick bij verliess alle uwer priuilegiën en vrijheyden in allen sijner Mats landen vnd oick bij derseluer sijner Mats hoichste ongenade. V luyden eyntlick nyet verholdende, dat ingevalle dit tegenwoordige onse beuel in allen sijnē deylen nyet onvertochlick vnd aensehens deses en worde naegeleefft, wij van nu als dan alle die vurs. uwe priuilegiën en vrijheydē opschorten vnd opheffen, biss ter tijt vnd wijlen toe dat ghij dem allen werckelick sult nagegaen vnd voltogen hebben vnd dat in dem gefalle wij aenstondt aen allen oirden bouengerurter desser sijner Mats Landen gebiedē en beuehelen sullen doen v bovengerurte preuilegiën en vrijheyden middeler tijt nyet te laeten genieten. Gesynnende derhaluen ons aenstondt toegeschreue to worden, wat ghij gemeynt sijt to doen, uwe brieuē van antwoirde in handes des vurs. onses neuē den Graue tho Megē

---

1) hier was het vervolg onleesbaar. Bedoeld is natuurlijk Rutger van Baer, misschien heeft er „verzoenen” of iets dergelijks gestaan.

schickende, om ons die mittē postē to wordē ouergesonden, want bij gebrek sullickes wederschrijuens, wij tselue sullen halden voer weygeringe en folgents yets gerurte beuel sonder vertreck to doen doen nyet onderlatē, daer nae ghijlyden v mogen weten to richten. Gegeven, etc.

Naar het oorspr. stuk in het archief van het hof van Gelderland.

---

7. *Gedeelte uit een brief van de landvoogdes aan den stadhouder van Gelderland. 6 Oct. 1566.*

Mon cousin. Ayant veu vostre lettre du dernier de Septembre passé, par laquelle renvoyant celle quaoy escript à ceulx de la ville de Harderwyck, pour avoir samblé à vous et au chancellier et momboir trop douce, ¹⁾ demandez que je leur en escripuisse vne de plus de roideur, il s'est de rechef délibéré la dessus en conseil et en fin resolu de dresser la lettre de la teneur que la verrez par double ²⁾ que, (suyvant ce qu'avez désiré et conuient ainsy) j'ay commandé fust joinct à ceste, en laquelle ne leur va commande de chastier ceulx, qui ont saccaigé les églises et y brisé les images, d'autant que entendant que ce sont esté ceulx du magistrat mesme, il ne sambloit conuenir ordonner, qu'ilz chatiasent eulx mesmes, comme chose qui se scait ne se feroit, comme aussy ne leur ordonne la réparation de ce qu'a esté rompu, ny restitution de ce que a esté emporté des églises, ³⁾ plus auant que verrez par le dit double, ayant samblé remettre cela à vous, pour (venant deuers vous les députez de ladite ville, selon que le leur commande) leur eucharger et ordonner de faire en cela, ce que par advis du conseil trouverez conuenir, aduisant par ensem-

---

1) vgl. het voorlaatste stuk.

2) vgl. het volgende stuk.

3) vgl. het vorige stuk.

ble, combien auant il sera bien leur commander laditte réparation, ne se pouvant tout ainsy refaire jusques à la dernière image, n'y tout en instant, leur préfigeant partant quelque temps, competent à cest effect, et vsant pareillement endroict la restitution de ce que a esté emporté, à quelle fin se pourrieroit faire publications en la ville, que chacun, qui en auroit quelque chose, eust à la rapporter sur certaines paines. Et au regard de la commination, il m'a samblé aussy conuenir que d'icy se deust vser de la particulière, qu'avez aultrefois aduisé, par suspension de leurs franchises sur les toulicux, mais les comminant ainsy en termes généraulx, remettre la dite particulière à vous, pour leur declairer de bouche, que pour commencement de chastoy se feroit cela que dict est, 's ilz n'accomplissoyent ce que je leur commande, et que après ilz auroient encoires à attendre, ce que succederoit de de l'indignation de Sa Maté.

Uit den brief, in zijn geheel naar het oorspr. stuk in het archief van het hof van Gelderland, uitgegeven door Nijhoff in diens Bijdragen voor Vad. Gesch. Dl. VI blz. 69—73.

-
8. *Brief van de landvoogdes aan den raad, de gemeenslieden en de burgers van Harderwijk (ingestoten bij haar gelijktijdigen brief aan den stadhouder.) 6 Oct. 1566.*

De hertogin heeft vernomen „van de nyhe kettersche predica-tiën, soe onlanx binnen de stadt in der mindebroederen oder gaudenten kercke bij einen vuytheymschen angekomenen predicant gedaen, vnd bij v gestadet sijn worden, vnd nementlyck dat den XXII^{en} dach des verleden maents Septembris ongeverlick, nae dem id sermoen geeyndiget, twelff mans ende aldaer nyet onbekant, toegegangen, vnd de voirsz. vnd oyck de groite kercke verwuestet, berouet, de ornamenten verdorven, vnd de beelden in stucken geslagen hebben, allet onbehindert vnd onbelettet van v lieden.”

Bovendien hadden zij de bruggen van het huis gesloten, die met de poorten in de stad gebracht en den drost zijn gezag benomen. Hunne excusatiën, derhalve aan den stadhouder gedaan, zijn ontoereikend. Zij beveelt voorts, daar de predikanten nu weg zijn, dezen of dergelijken in stad of schependom niet te lijdén. Ook moeten zij zich met den pastoor verstaan, den godsdienst in kerken en kloosters als van ouds laten voortgaan, de kerken repareeren en ten slotte huune gedeputeerden aan den stadhouder zenden om diens meening te verstaan. ¹⁾

Volgens eene gelijktijdige copie van den oorspr. brief in het archief van het hof van Gelderland.

---

9. *Publicatie, te Harderwijk geschied op 6 Nov. 1566.*

Het beschadigen van kerken en kloosters wordt op de hoogste straf aan een ieder verboden.

Volgens eene copie, gecollationeerd door Theodorus Pedanus, ²⁾ op fol. 44 van Papiers d'Etat et de l'Audience no. 517, op het rijksarchief te Brussel.

---

10. *Verdrag, door den raad van Harderwijk, in overleg met de gemeenslieden, opgericht om rust en vrede te bewaren, gepubliceerd na klokkenslag, vanaf de pui van het raadhuis, op 24 Dec. 1566.*

Die van de oude Katholieke religie krijgen de Minrebroederskerk en alle andere kloosterkerken om te preeken en mis en sacramenten naar behooren te bedienen.

---

1) 12 Oct. schreef de stadhouder aan de landvoogdes, dat er nog geen antwoord van Harderwijk was ontvangen, 13 Oct. vroeg hij in een brief aan Harderwijk met aandrang om antwoord. (blijkens de oorspr. minuten in het archief van het hof van Gelderland.)

2) of Dirk Voet, zooals zijn Hollandsche naam luidde, deze was secretaris van Harderwijk.

Die van de nieuwe religie krijgen de Vrouwenkerk.

Voorts mag men elkaar om de religie met werken, woorden noch gebaren smaden of lasteren, de eerste maal op 10, de tweede maal op 20, de derde maal op 40 pond boete en voorts op straffe naar uitwijzen der schepenen.

Dit alles geldt tot eene nadere reformatie of bepaling aangaande de religie, door den koning te maken.

Naar eene, door Theodorus Pedanus gecollationeerde copie, op fol. 41 en 42 van Papiers d'Etat et de l'Audience. no. 517, op het rijksarchief te Brussel.

11. *Publicatie, geschied te Harderwijk op 24 Dec. 1566.*

Niemand mag, op verbeurte van 40 pond, en verder op straffe naar uitwijzen der schepenen, iets aan het blokhuis vernielen of daar iets van daan halen.

Volgens eene copie, gecollationeerd door Theodorus Pedanus, op fol 43 van Papiers d'Etat et de l'Audience no. 517, op het rijksarchief te Brussel.

12. *Verbaal, opgemaakt door Peter van Apelloren en Godert Pannekoek, omtrent het door hen met den Harderwijker raad verhandelde. 26 Aug.—9 Sept. 1567.*

26 Aug. Volgens commissie der hertogin van 17 Juli ¹⁾ zijn wij, Godert Pannekoek en Peter van Apelloren den 26sten Augustus

1) hunne instructie, die op denzelfden dag hun gegeven werd, vindt men bij Van Hasselt. Stukken. I. blz. 204 etc.

des avonds binnen Harderwijk gekomen en hebben den volgenden dag voor ons bescheiden de burgemeesters indertijd. Toen verschenen Lambert Brinck en Wolf van Ommeren, welken wij den brief der hertogin, aan den raad geschreven, vertoonden, hun aanzeggende dien in den raad te doen lezen.

De burgemeesters namen den brief toen mede, maar brachten hem weldra, nog verzegeld, weder terug, want daar het opschrift mede aan den schout was gericht, konden zij dien niet openen: hun voorgangers hadden gelijke brieven van het hof, die ook mede aan den schout gericht waren, niet willen openen, waarop hun andere waren geschreven. Voorts beweerden zij dat de schout met hun jurisdictie niet te maken had. Eindelijk namen zij hem mee en zouden hem openen, als de schout er niet bij behoefde te zijn, mits daar goen praejuditie uit volgde. Dit beloofden wij op hun verzoek in ons verbaal op te nemen.

Daarna kwamen zij met den secretaris terug en zeiden het bevel der hertogin gaarne te willen nakomen, voorzoover het niet tegen stadsrechten en privilegiën streed, „dan soe die credentie vermeldde van wijder bevel, wolden wel begeren, dat wij tselvede wolden ontdecken, mede seggende of wij ghyen ander commissie en hadden. Wair op wij oir Eers. geantwoort, dat wij onsen vorder Bevel tot gelegener tijt, alst onss noodich, sollen ontdecken, end dat sij wal saghen vuyther credentie, dat wij commissie hadden van oer hoecheyt, hadden anders ghyen bezegelde commissie dan alleen een authenteyck copia, durch onsen griffier geanthorizeert,” ook dat het niet gebruikelijk was de commissie te laten zien. Nadat de burgemeesters andermaal verklaard hadden ons te willen behulpzaam zijn, voorzoover het niet tegen hun „stadtrecht, gewoente end privilegiën” streed, gingen zij heen.

27 Aug. Den 27sten Augustus bescheiden wij den pastoor voor ons en verzochten hem de bekwaamsten uit de Katholieke burgers op te noemen, teneinde die te verhooren. Hij verzocht hiertoe de hulp te mogen hebben van Hendrik van Zevenair en Wolter

---

1) huone instructie, die op denzelfden dag hun gegeven werd, vindt men bij van Hasselt. Stukken I, blz. 204 etc.

Buszhalt „welcke vast al den handel voer ende nha hadden erfaeren.”

Deze drie verschenen voorts en naar hunne aanwijzing hebben wij de Katholieke burgers op een lijst gezet (gemerkt A), de geuzen op een lijst (gemerkt B.)

Vervolgens vernamen wij dat burgemeesters, schepenen en raad de afwezige raadvrienden verschreven hadden te komen en dat zij heden voormiddag op het raadhuis de 24 gemeenslieden of het meerendeel derzelve gehad hadden „end daer getractiert end onder ander gesloeten, dat men voir onsz ghyen kontschap gheven soldc, then wehr men sie dairvoir nae Stadtrecht aengesproecken hadde voer ocre Raedt, twelek onsz apparentlick ducht geschiet tzijn, want wij voert dair nha twee nha den anderen van de vier end twintich ontboeden, daer van die een, alsz nemptlick Gerrit Holdorp voir Antwort ghaf, tho willen khomen, doch vuyt gebleuen, en die ander, als tho weten, Wolter Barghe, dat hij in een stadt van rechten sat, edoch sijn dieselve twee vursz. noch tzavonts beyde bij ons erschienen, end alsoe oer contumacie purgeert, wel mede verclarende dat de Raedt die vier end twintich gemeynsluyden hadde doen versamelen end gesloeten, dat sij nyet voer onsz dan nha oire stadtrecht sullen tuyghen, doch weren mer dardhien of verthien gemeynsluyden present geweest.

End soe voirt bij ons alleyn gehalten Gherrit Holdorp, end hem eyn geboirlicken Eidt afgenhamen umb thanderen daechs, wesende Festum Decollationis Joannis, sijn kontschap der waarheyth tho geuen.”

29 Aug. Gerrit Holdorp verklaarde bereid te zijn kondschap te geven, maar de burgemeesters hadden hem vanwege den raad verboden om anders dan voor den raad te getuigen. Hij begeerde dat wij de burgemeesters eerst zouden hooren, waarop hem geantwoord werd dat burgemeesters en raad maar met hem mee moesten komen, dan zouden wij hen in zijne tegenwoordigheid zoo berichten, dat andere burgers niet zouden worden afgeschrikt om te getuigen. Later kwam hij met de burgemeesters Lambert Brinck en Gerrit Maurissen, waarop wij commissarissen hun voorhielden, dat zij verplicht waren ons te assisteeren en dat gelijke commis-

missie aan anderen voor andere plaatsen was verleend, gelijk wij de informaties ook in Elburg hadden genomen.

Zij beriepen zich vervolgens op vroegere informaties over andere zaken, in tegenwoordigheid van den raad genomen. Wij antwoordden, dat al hadden zij zulke privilegiën, het nu crimen laesae majestatis betrof, „waerinne alle privilegiën cesseren.” Zij moesten zich voorts maar goed bedenken om de gecommitteerden van 's koningswege hun informatiën niet te beletten, en al bedachten zij zich kwalijk, zoo wilden wij toch de gildemeesters bescheiden en hen hartelijk vermanen Z. M. te gehoorzamen „end voert sulcken vliet aenwenden, waerbij men solde spuren, dattet bij onse schulde nyet thoe en queme, dat wij onse commissie nyet volfuerden.”

Nog eens opnieuw vermaand, begeerden zij het besprokene den volgenden dag hun mederaadsvrienden aan te brengen en verzochten dat wij onze informaties zoolang zouden opschorten en ons bij den raad om antwoord vervoegen.

30 Aug. Den volgenden dag kwamen toen Lambert Brinck en Gherrit Maurissen, begeerende dat wij bij de burgemeesters, schepenen en raad op het stadhuis zouden komen. Daargekomen lieten de gemeene schepenen ons door Gerrit Maurissen aanzeggen, dat zij bericht waren aangaande de getuigenis, door het tweekmal den vorigen dag gedaan „doch kosten sich daer vuyt onder sich nyet anders noch bevinden, dan dattet selue streckte tegen het tractait van Venloe, oir privilege end older gewoente, begherende alsz noch derhalve van hem dair mede onbeswaert wolde laeten bliuen.”

Ten onrechte hadden voorts de gemeenslieden aan de commissarissen verteld, dat zij hun verboden zouden hebben kondschap te geven, zij hadden alleen der stad rechten en privilegiën hun voorgehouden. Commissarissen antwoordden reeds verklaard te hebben, waarom de informaties door hen alleen te nemen waren en vroegen verder of zij de informaties wilden toelaten of niet, en dat wij het noodig achtten hen ieder afzonderlijk af te vragen of zij kondschap wilden geven of niet, met nog andere redenen en tegenredenen.

Zij begeerden, dat zoo wij onze commissie na wilden leven,

wij geduld zouden oefenen, totdat zij den stadhouder gevraagd zouden hebben die af te schaffen, daar het ook tegen het verdrag streed, met dezen gesloten, ¹⁾ „te mehr soe oir die drye hoeftsteden Nijmegen, Arnhem end Zutphen thogesacht hadden, dat sij het verdrach sollen aennemen, sy wollen oir privilegiën end gerechticheyden helpen verdedinghen, welcke steden sij derhaluen oeck wollen versoecken.” ²⁾ Daarop verzochten wij hun hunne bezwaren op papier te brengen, op dat die niet grooter of kleiner werden voorgesteld en zeiden verder dat op antwoord van den stadhouder te wachten ons niet doenlijk was, daar het tegen onze commissie streed lang te wachten en wij hier al den vijfden dag waren opgehouden. Wij wilden echter wachten op een antwoord van kanselier en raden deswegens, van wie zij Maandagavond ³⁾ wel antwoord konden krijgen, en naar dat antwoord wilden wij ons gaarne schikken.

Na allerlei redenen gingen zij heen en hebben terstond een dienaar te paard met een brief naar kanselier en raden gezonden, waarin het verhandelde vermeld werd. ⁴⁾

2 Sept. Den 2den September kwamen 's morgens de burgemeesters Lambert Brinck en Ommeren, ons aanzeggende dat hun gezanten met antwoord van Arnhem waren teruggekomen „alsoe dat oir Ers. voir ditmael musten lijdē dat wij onse commissie alhier achtervolgden end informatie nhamen.” Zij begeerden echter, dat wij daarmee tot den volgenden dag zouden wachten, opdat zij met de twaalf gemeenslieden konden confereeren en te zamen een protest overleggen. Wij antwoordden, dat wij niet langer konden

1) vgl. dit verdrag, dat 7 Maart 1567 door de Harderwijkers werd bezegeld, bij Van Hasselt. Stukken Dl. I, blz. 163 enz. Dit behelsde (a. w. blz. 165) dat het door de stad misdrevene zou blijven „stain tot genade van zijne Mat.”

2) vgl. van Hasselt a. w. Dl. I, blz. 153, waar een „vorbittlicke schrift” dezer steden ten behoeve van Harderwijk (dato 19 Februari) voorkomt.

3) Maandag viel toen op 1 September.

4) vgl. dezen brief en het antwoord in 13, hierop volgende.

wachten, die protestatie konden wij later wel in ontvangst nemen.

3 Sept. Den 3den Sept. kwamen de voornoemde twee burge-meesters en leverden ons de protestatie ¹⁾ over, (onder letter A hierbij gevoegd) en begeerden acte daarop, waarop wij antwoordden, dat wij het in ons verbaal hadden gezet, hun de betreffende passage voorlezende.

5 Sept. Den 5den Sept. hebben wij aan kanselier en raden geschreven om zeker advies, of wij de schepenen met de twaalf gemeenslieden hooren zouden of ettelijke van hen, daarbij voegende een memorandum of opteekening van nieuwe tijding.

6 Sept. Den 6den Sept. hoorden wij de depositie van Herman Leyendecker, die op de Luttekenpoort gewoond had en de gevangenen bewaarde.

De raad had hem verboden iemand bij den drost te laten „dan soe de raedt vernhamen hadde, dat hij den drost het best gern van spijsse end dranck gedaen hadde end tho wel hem troestelick muchte geweest zijn, hebben die schepenen hem van zijn ampt end van de poerte gesath” begeerende voorts dat de commissarissen hem gedachtig en behulpzaam zouden zijn. ²⁾

9 Sept. Den 9den Sept. kwam antwoord van kanselier en raden op onzen brief van 5 Sept. Verder hadden wij den schout al meermalen bevolen opteekening van hen, die Brederode gediend hadden, te doen, welke opteekening onder letter B hier bijgevoegd is. ³⁾

Extract naar fol. 446 recto—460 verso van Papiers d' Etat et de l' Audience no 517, op het rijksarchief te Brussel, onderteekend door Peter van Apeltoren en Godert Pannekoek.

---

1) vgl. 14 dezer reeks.

2) hij werd bij de vernieuwing der schepenen op 11 Maart 1568 weer hersteld, vgl. De Meester. Hist. Gen. Kron. 1862, blz. 354.

3) vgl. 17 dezer reeks.

---

13. *Adres van burgemeesteren, schepenen en raad, benevens het meerendeel der gemeenslieden van Harderwijk, aan het hof van Gelderland, betreffende de commissarissen, 1 Sept. 1567 (met het antwoord).*

De commissarissen Godert Pannckoek en Peter van Apeltoren waren met een brief der hertogin gekomen, waarin deze gelastte den commissarissen behulpzaam te zijn. Dezen hadden gevraagd of men zou toelaten dat zij verhooren instelden, en zoo schepenen werden gedagvaard, of zij dan ook komen zouden. De raad was gezind, ofschoon meenende dat volgens het verdrag de zaak tot de komst des konings zou blijven, de verhooren toe te laten, mits in het bijzijn van twee schepenen en den eed door een stadsbode af te nemen. De commissarissen hadden verklaard dit niet te kunnen doen. Als dienaars en regenten der stad zijn hun vragen te doen, die zij niet kunnen beantwoorden.

Zij wenschen derhalve dat den commissarissen anders gelast worde, of wel drie weken uitstel om zich tot de regentes te wenden.

Het hof verklaart hierin niet te kunnen beslissen, daar de last door de regentes is gegeven.

Volgens regest van de Meester, Hist. Gen. Kron. 1862, blz. 183, 184.

-
14. *Extract uit de protestatie, door die van Harderwijk, wegens de informaties, aan commissarissen, ingeleverd op 3 Sept. 1567.*

Dergelijke informatie is nooit meer geschied, er zal twist uit voortkomen, zij strijd tegen het traktaat van Venlo en tegen het verdrag met den stadhouder, inhoudende „dat wat die inwoeners

deser stat misdaen moeghen hebben, bliuen staen sal to genade Sijner Mat." Zij laten onder beding, dat hunne vrijheden hun er niet door benomen worden, de informaties toe.

Naar fol. 461 en 462 recto en verso van Papiers d' Etat et de l' Audience no. 517, op het rijksarchief te Brussel.

15. *Vragen door de commissarissen Peter van Apeltoren en Godert Pannekoek, doctoren in de rechten en leden van het hof van Gelderland, aan Harderwijker burgers gedaan, bij hun onderzoek in September 1567 en daarna ingesteld, op schrift gebracht 8 Sept. 1567.*

1. Wat gebeurd is aangaande oproer, predikatiën, beeldenstorm, kerkschending en andere nieuwigheden, verleden jaar begaan?
2. Vanwaar een en ander zijn oorsprong heeft?
3. Wie de oorzaak zijn geweest?
4. Of die binnen de stad zijn of dat het eenigen van buiten zijn geweest?
5. Of ze bij eenigen gesolliciteerd zijn door brieven tot invoering der nieuwe predikanten en predikatie der sectarissen? Van wie die sollicitatie geschied is, en dat men de origineele brieven (die men wel weet derhalve geschreven te zijn) met de minuten der daarop geschreven antwoorden exhibeere en overgeve.
6. Of de magistraat er aan schuldig is of eenigen onder hen en wie?
7. Hoe de magistraat gezind is, zoowel ten opzichte der religie, als jegens Z. M.?
8. Of de magistraat en de gemeente elkaar onderling wel verstaan?
9. Van welke religie de gemeente is of het meerendeel daarvan?
10. Hoe de hophlieden en soldaten zich jegens den magistraat en de burgers houden?

11. Of men daar nog eenige predikatiën doet of vergadering houdt, zoo in het openbaar als in het verborgen?
12. Wie de predikanten waren?
13. Waar zij gelogeed hebben?
14. Met wie zij meest omgingen, zoowel vóór zij begonnen te preeken als daarna?
15. Wie de hoofden en leidslicden der beeldstormers waren en de auteurs om de wapens in de hand te nemen en zich met rebellie, ongehoorzaamheid en weerstand tegen Zijne Majesteit te stellen? ¹⁾
19. ²⁾ En hoewel men zeker weet dat de gealtereerde steden van Gelderland in de maand December door de gedeputeerden van het consistorie der sectarissen van Antwerpen geïnviteerd zijn afgevaardigden te zenden op de bijeenkomst van genoemde consistoriën, vragen zij nochtans of dit geschied is, of indien niet, of zij ook iemand volmacht gegeven hebben?
20. Wie degenen zijn, die op de voornoemde bijeenkomst te Antwerpen gezonden zijn geweest?
21. Wat daar gehandeld of gesproken is?
22. Wat diensvolgens door hen gedaan is?

Onder stond: Actum den 8 Septembris a^o XVc. LXVII.
 Naar fol. 90 en 91 recto en verso van Papiers d'Etat et de l'Audience no. 517 (Conseil des troubles no. 23), op het rijksarchief te Brussel.

---

1) de vragen 1—15 staan evencens in de instructie dezer beide commissarissen, vgl. v. Hasselt, Stukken I. blz. 204 enz. Deze instructie is gedateerd 17 Juli 1567.

2) de artikelen 16, 17 en 18 ontbraken. Al de hier genoemde vragen, ook die van 19—22 zijn aan de straks aangehaalde instructie ontleend, met overname derzelfde nummers. Van de no. 16—18 en 23 en 24 dezer instructie waren echter, zooals men bij vergelijking zien zal, geen vragen te maken.

---

16. *Getuigenverhooren, door de commissarissen Peter van Apeltoren en Godert Pannekoek te Harderwijk gehouden. 1—11 September 1567.*

1 September. no. 1. Hendrik van Sevenair, oud 50 jaar, op zekere artikelen onder eede geexamineerd.

art. 1. Gevraagd op het eerste art., zegt dat de eerste nieuwigheid, die hij hier gezien en gehoord heeft, is geweest rumoer op de straten, dat zij met een nieuwen predikant van Elburg kwamen varen. Hij ging vervolgens op de lage brug en zag ze daar voorbij varen en is vervolgens naar huis gegaan en heeft gezien dat Reynier met meer anderen met den predikant voor zijn huis heenging naar Hendrik Haeze's huis. Den anderen dag gingen zij met den predikant naar de Broerenkerk en hebben hem op den preekstoel geleid, waar hij tweemaal gepreekt heeft. Verder is gekomen de Mandemaker, die daar ook gepreekt heeft. Toen ter tijd was hij niet in de stad, maar hij heeft hooren zeggen, dat toen de boel in de kerk vernield is, gelijk hij ook later gezien heeft. Verder zegt hij dat een tijd daarna de 12 gemeenslieden op het schepenhuis woorden hebben gehad (van welke hij, getuige, een is) maar hij kwam op het laatst: „

doch heeft gehoort dat die anderen van die gemeente was voorgegeven, will men vernemen dat ment all in die groete kercke aen stucken slaen wolde, wat oer Eers. dochte, dat men een yeder gilde ontboede, dat ellick gilde het oire dairvuyt haelde, twelck zoo gesloete worde end oeck geschiede.”

Wie nu O. L. Vrouwebeeld en het groote kruis hebben vernield is hem onbewust, want het gebeurde geruimen tijd later. Verder zegt hij dat aan de stad Harderwijk een brief gekomen is van den stadhouder, welke brief de gemeente is voorgelezen, inhoudende dat zij tegen de belofte in Nijmegen gedaan, gehandeld hadden en de kerken geschonden; deposant meent dat op dien brief niet geantwoord is. Nog is er een brief gekomen van de hertogin, ongeveer van denzelfden inhoud, dien hij heeft hooren voorlezen. Hij vroeg: „Mijne heeren, zal men die brieven

niet beantwoorden?" waarop hem Hoeckelum naar zijne wetenschap geantwoord heeft: „Verstaat gij het niet, waar men antwoord schrijven wil, zal men dit doen aan den graaf van Megen?" Voorts verklarende dat hij niet wist of er meer brieven gekomen waren.

Toen daarna die van Nijmegen onzen heer stadhouder hadden ingehaald, heeft de raad de gemeente op het raadhuis bescheiden en daar beraadslaagd hoe en wat op de genoemde brieven te antwoorden. Toen zeide hij, getuige, tot Gerrit Maurisz en Ernst Witte: „Gij zijt te Nijmegen geweest, hebt gij den graaf van Megen beloofd, zooals in zijn schrift, dan moest gij het gehouden hebben en ons meegedeeld, maar gij hebt het verzwegen?" waarop de schepenen zwegen. Vervolgens had hij gezegd: „Mijne heeren, wij plachten ons altijd met de landschap te beraden, het verwondert mij dat gij dit buiten de landschap hebt aangegrepen, ik vrees dat het ons nog onze gerechtigheden, privilegiën, lijf en goed kan kosten," (of iets dergelijks), waarop zij geantwoord hadden: In wereldlijke zaken waren zij met de landschap eendrachtig, maar dit betrof de religie, waarin niet een ieder gelijk gezind was en daarin konden zij niet zoo handelen. Voorts had hij getuige verklaard in geen zaken buiten de landschap te willen consenteeren.

Wat betreft dat de stad het huis eerst had ingenomen, zeide hij daar anders niet van te weten dan dat hij daags te voren het gerucht had gchoord dat men de poorten zou afnemen, maar toen het geschiedde was hij getuige uit de stad gegaan. Voorts heeft men den eenen predikant na den ander ingehaald, en toen de drost met de knechten (hem toegezonden) het huis had bezet en het gesclut had doen vernagelen, zijn ettelijke burgers bij elkaar gekomen en toen weer naar huis gegaan, „volgens welken hebben daerna Schepenen und Raedt doen omme slaen, dat yder burger met zijn geweer sol comen op die marckt und aldair geraedtslaget, und mit consent der Schepenen het huys aengevallen und inne genoemen."

art. 2. Op het 2^e art. zegt hij, niet te weten, waar de oorsprong vandaan is gekomen.

art. 3 en 4. Op het 3^e en 4^e art. zegt „die principaele oorsaecke geweest tzijn den gemeynen raedt, gemerckt zij die predicanten hebben ingehaelt und laeten haelen, ther kercken gbracht, die zelvige geloent und etlicken oeck angenomen, und gheen kercken tbreken niet alleen niet verboden hebben, zonder oeck bevolen, dat een yeder het zijn daer vuythaelen,” niet twijfelende „zoe zij Luyden verbaeden hadden, dattet daer well bij gebleven soll hebben, angesien dat Craneborch solde verboden hebben (zoe hij deposant gehoerdt) een taffel niet te breecken, dwelek oeck heel gebleven is.”

art. 5. Op het 5^e art. zegt hij niet te weten of er sollicitatie geschied is of niet.

art. 6. Op het 6^e art. zegt hij „den gemeynen Raedt daer inne schuldich to holden, vuytgesondert Zweer tot Bocop end Egbert Rengersz.”

Zegt ook gehoort te hebben (maar hij is er niet bij geweest), dat schepenen hebben wilden dat de burgers een nieuwen eed zouden doen, maar aangezien er „contradictie was gevallen,” hebben de schepenen hun schutten versterkt, en is verder een „willige wachte” opgericht, die hij ook heeft zien waken.

art. 7. Aang. art. 7 getuigt hij dat de magistraat de nieuwe religie toegedaan is, naar zijn weten, want zij hebben immers de predikanten gehaald, gehoord etc. medegezongen „end die principael gesetplaetse daer toe genomen, twelck hij getuyge selfs heeft gesien.”

Hij refereert zich voorts tot art. 3 en 4 en zegt verder dat hij niet heeft gemerckt dat de magistraat goed geaffectioneerd was tot Co. Mat. „gemerckt zoe die tydonghe quam dat sie tgeweer verlaeten end affleggen zullen, zij luyden gesacht hadden: Eher zij dat doen wollen, dat zij daer voer striden wollen.”

art. 8. Op het 8^e art. zegt hij dat de raad en zijn aanhang zich wel met „die Catholicis verdragen et e contra.”

art. 9. Op art. 9. zegt hij dat de meesten van de gemeente nog goed Katholiek zijn „end die andere te wesen van diversche secten.”

art. 10. Op art. 10 zegt hij niet van groote twist tussehen

de lansknechten en burgers te hebben gehoord, maar wel dat de huislieden zeer over de knechten klagen.

art. 11. Op art. 11 zegt hij „dat hij eintlyck niet en weet, datter heimelycke predicatiën geschien, zonder hefft van hoeren seggen end munckelen, dat ten huuse Johan Jacobss, alias Suech end tot mr. Anthonis Barbier heymelicke predicatie geschien sollen.”

art. 12. Op art. 12 „tuycht den iersten predicant geweest te zijn Lindeman, gecomen van der Elborch, zich refererende totten iersten art^{el} end dair nae die Mandemaecker, dweleck hij getuyge niet heeft gesien, den darden een overlender, den vierden doctor Albert (dweleck hij deposant heeft gesien) end nae zijn onthalt was gehaelt van Gerridt Maurissen, end daer nae noch een ander, dweleck hij deposant niet heeft gesien. Item noch een, genampt Heer Johan van Deventer, dweleck Kaerle Cremer geholt solde hebben, als hij getuyge hoerde seggen, und die twee lesten, als nemptlyck Otto van Heteren, end Heer Gerridt, weren noch gecomen, als vursz. heer Johan noch hier was und is volgens oeck disputatie gevallen tusschen die schepenen end die gemeente (dweleck voert irsten in dessen vael heer toe verscheyden was) welck van die drie predicanten men holde zolde, und hebben doch die schepen buyten consent der gemeente Otto van Heeteren, daer zij meer affectie tot hadden, angenommen und die ander twee vercostent end haer teronghe betaelt, end daer beneffens Heer Johan noch sesz daler in die hant gegeven.”

art. 13. Op art 13 „secht dat Lindeman ierst gelogiert was tot Henrick Haese, end dair nae tot Rensen huys. Van den Mandemaecker weet hij getuyge niet, end dan noch een, dweleck hij deposant niet weet toe noemen, secht hij gelogierdt thebben bij Reynier Wolffs een nacht oft twee end der ausserwelter end doctor Albert zecht hij die spreeckt, gelogiert thebben bij Henrick Haeze, end Heer Johan bij Kaerle Cremer, end voerts Heer Otto van Heteren, Gerridt van Garder, ierst bij Henrick Haese, end daerna Otto bij Reynier Wolffs, end die selfsten den dardemaill bij Joffer van Vanevelt.”

art. 14. „Oppet vierthiende tuycht nae zijn beste wetenschap,

dat zij meest omme geghaen mit burgemeesteren, schepenen end raedt end oer adherenten, end dat zij bij den anderen toe gaste geweest sinnen."

art. 15. Op art. 15 zegt getuige zelf niet bij den beeldenstorm in de kerk te zijn geweest, maar heeft hooren zeggen „dat die principalen in den brueren kercke geweest sinnen Reyer van Spull, Johan Theusz, Mr. Wilhelm Barbier, Henrick Hase, Coert, stadtdienaer, end van die wapen in die handt to nemen, alst huys bestormet worde, secht dat den raedt authours daer aff zijnen geweest, end dat hij getuyghe heeft zien voergaen, Geridt Maurissen, Ernst Witte, Reyer van Spull end Johan Theusz, end die gemeine burgeren vuyt bevel voert gevolcht, zich voerts refererende totten iersten artel. Secht mede dat die ghousen al tweemaal ant huys geweest weren, eer die gemeine burgeren end Catholycken quemen, end dat doe Pieter Tinnegieter al ierst duer tlijff end een jong gesel deur den hals end doot geschoten weren, end dat tot vijff off achte al gewont, end Cranenborch het fenlijn vuyt die hant geschoten, en dat dair nae den raedt die tromme ierst liet rueren end die gemeyne burgers versamelen. Secht mede dat hij deposant niet en twiffvuelt, hadde den drost te kennen gogeven, dattet Co. Mat^s. zaecke geweest weher, dat die honderste man zich der saecke niet sollen gekroent hebben."

art. 19. Op het 19^e, overslaande de andere artikelen, zegt hij „dat hij gesien heeft incomen twee gedeputeerden, een van Antwerpen end een van den Bossch, als men sachte, op een kaeren end gevaeren tot Henrick Haeson huys, dwelcke twee zijnen geweest op het Schepenhuis bij den Raedt, in jegenwoerdicheyt etlicker mensluyde, ¹⁾ dan is hij deposant (woe wall toe ter tijd oeck een mensman) dair niet geweest, weet oeck niet watter geraeden is, dan heeft wel gehoerdt van sommige mensluyden, die hem getuyge sachten daer bij geweest tzijn, als zijns onthalts Gardt van der Horst, dwelck hem getuyge gesacht hadde datter gehandelt end gesloeten weher om eenighe contributie te doen van pennonghen, waer mit men solde coopen, dat een yder zijns

1) gemeenslieden.

gelooffs vrij soll mogen leven, sonder to weten der twee vursz. oeren naem."

art. 20. Op art. 20 zegt hij dat de gezanten van stadswege zijn geweest Gerrit Maurissen van de schepenen en Alpherdt Brink, van de gemeensluiden de 24ste, (naardien er nog twaalf bij de gemeensluiden waren bijgenomen, ¹⁾ waarbij hij getuige echter niet geweest is.

art. 21. Op art 21 zegt hij dat toen de twee voornoemde gedeputeerden uit Antwerpen terug waren, dat toen de raad de 12 gemeensluiden bij zich heeft laten komen en Gerrit Maurissen rapport heeft uitgebracht, „als woe zij tot Antwerp hadden geweest, end aldair gevraecht nae die twee deputeerden, die hier geweest weren, end nae ghene daer sie bescheyden waeren om vorder toe raedtslagen, gelyck alhier affgeredet was, end was middeler tydt bij der twee een gecomen die hier geweest was end zelfs kende, dwelck hem Gerridt vurn. gesacht hadde, dat zij luyden toe vroede quemen ongeveerlick negen off thien daghen, end sacht Maurissen, dat zij beyde gesien hadden een deel pappiers, volschreven van Steden end Edelluyden naemen, dwelck gehoerden int verbont dat zij aengenomen hadden (end zoe hij getuyge nae heeft hoeren seggen, zolden zij Mauryssen end Brinck teghen anderen gesacht hebben der steden te wesen vierdalfhondert en der Edelluyden ongeveerlick bij die sesz duysent) end weet niet off die mede genomene pennongen daer gebleven zindt off niet end weet hij getuyghe oeck niet woe voel der pennongen geweest zijn, dan heeft well hoeren seggen datter vierhondert off vijfhondert gulden geweest weren. ²⁾

Verclaerende wijders van zijn Rapport meher niet onthouden thebben, dan dat hem dochte datter oeck gesacht worde, datter er hoeffs genoeg weer."

art. 22. Op art. 22 zegt hij dat de raad de twaalf weer bij zich ontbood, waarbij hij ook was, en dat toen besloten werd Maurissen en Brink wederom naar Antwerpen te zenden. Maurissen

1) het vervolg, waar van 12 wordt gesproken is duister.

2) vgl. van Hasselt. Stukken. II blz. 1.

meende dat zij wel f 230 op konden brengen, daarover ontstond dispuut. Hij, getuige, vraagde waar men die penningen van daan zou halen, waarop hem werd geantwoord, dat ieder naar zijn eigen conscientie moest contribueeren, waarop hij repliceerde dan niets te willen geven. Verder is er toen in zijn bijzijn niet behandeld.

Gevraagd aangaande het rapport van de gezanten naar Antwerpen, zegt dat zij gezegd hebben: eerst naar Amsterdam te zijn getogen en vandaar op Utrecht en voorts op Vianen. Het rapport was zoo duister, dat hij het niet verstaan kon; o.a. had hij vernomen, dat Gerrit Maurisz gezegd had, „woe dat die stadt ander zee aen een hoick leghe, alwaer die grave van Meghen mit Ruyter end knechte zie conde overvallen, dattet guedt weer, datmen etlycke knechten bestalden, daer durch zij niet mochten worden auervallen,” waarop echter niets gebeurde.

Na het overlezen van zijn kondschap nogmaals gevraagd, verklaarde hij dat Ernst Witte had gezegd voor de contributie wel een jaar rente van zijn goederen over te hebben.

Boven de artikelen werd hem nog gevraagd, of de stad ook iemand beloond had om de beelden te breken, hij zegt „dan zoet in den broeren kercken verdorven was, zijn ettelicke geloopen nae dat cruys opten kerkhoff end aldaer bestaen te slaen, dan heeft daer nae die magistraet tselve doen affbreken mit oer stad-meysters.”

Aangaande de zending van Rensen naar het consistorie van Amsterdam en graaf Lodewijk weet hij niets. Hem werd verder over zijn kondschap het zwijgen opgelegd.

2 September. no. 2. Wolter Bussaldt, oud 38 jaar.

art. 1. De eerste nieuwe predikant kwam van Elburg en preekte den volgenden dag. Hij heeft gezien „dat die ciboriën end ander cleinodiën oppet stadthuys gebracht worden durch die stadsdienairs, aleher die altairen aff gebroecken worden.”

Na de destructie der beelden beweerde Johan Voet, dat er overlandsche vorsten waren, die naar Gelre stonden en men dus de burgers moest wapenen, wat door den raad, tegen den zin

der burgers, met geweld en onder bedreiging van boete werd doorgedreven.

Verder zegt hij dat „zoe die drost die knechten oppet huys gecregen hadde end dat 't geschutt vernegelt was, dat doe ther tijdt daerna die brantlocke geluydt worde, end zoe sich ettlick gheussen naet huys geven, werden zij affgeschoeten end vant huys verdreven, alsoe datter twee dootbleven ende etlicke gewondt, end worde daer nae omme geroepen, dat alle die ghene die in der stadt weren, zolden comen op die merckt, bij lijff end guedt.” Toen trokken zij allen, doch tegen den wil „der ghemeyne borgheren,” naar de markt.

art. 3. Op art. 3 noemt ook hij de schepenen als de principale oorzaak.

art. 7. Op art. 7 zegt hij dat die van de magistraat veel bij de nieuwe predikanten gingen, „dan sindt der tijdt dat die pastoir weder gecommen is, heeft hij getuyghe niemandt in kercke off elusen gesien, vuytgesondert Sweer toe Boecop, Egbert Rengers end Reyner Wolffs.”

art. 9. Op art. 9 zegt hij dat het meerendeel der gemoente Katholiek is en dat er gilden zijn, „daer mer eyne gheuse in is, end een deels twee off drie, end secht zijns erachtens die meeste gheussen to wesen in S. Jorriens gilde, en secht eyntlick niet to weten, van wat gelovens die gheusen meestelick sindt.”

art. 11. Op art. 11: heimelijke precken zegt men dat wel geschieden, maar hij weet niet waar.

art. 12 en 13. Op art. 12 en 13 zegt hij dat er ongeveer 7 of 8 predikanten zijn geweest.

art. 14. Op art. 14: Maurissen en Rensen conversecerden zeer veel met de predikanten.

art. 15. Op art. 15 noemt hij als principale beeldstormers: Reyer van Spull, Henrick Haesens, Johan Theuwesz, meyster Wilhelm Barbier, dwelck mede geweest is ant cruys op onser Lieve vrouwen kerckhoff, end dat volgents die stadtsmeesters tselve voert affbraicken, dan weet niet door wyens bevell.”¹⁾

1) verder vrijwel conform de vorige getuigenis.

no. 3. Wilhelm Jansen, persisteert op zijn kondschap voor Pieter van Apeltoren en Pieter van St. Pieters op 29 Juli gedaan.

art. 11. Hij verklaart aangaande art. 11, „dat die gemeyne burgeren, hoeft voer hoeft, alleen gebaeden zijnen om die wall te maecken, dan niet om het geschut end die poorten vant huys to haelen, waer toe hij getuyge secht alleen gevordert te wesen die luyden, dweck Schepenen end Raedt (in den voernemen), toegedaen waeren.”

Na de destructie van de Broerekerk waren de gildemeesters tot Schepenen gegaan en hadden gezegd „wanneer ment zoe oeck in der grooten kercke vernielen solde, dattet better weher dat ment affnemen end ghevet arme wichtereren.” De gildemeesters hebben dan ook met goedvinden van den raad zoo gedaan. Wat er verder in de Grootte Kerk is vernield, is bij nacht en ontijden geschied.

Aangaande de inneming van het huis, vertelt hij later gehoord te hebben „dat zij gesloeten hadden, dat syet huys wullen daer werpen, tweck Joseph van Arnhem noch gekeerd hadde.”

art. 12—15. Aangaande art. 12—15 had hij hooren zeggen „dat Henrick Haese oeck bij 't beeldestormen geweest is, end hadde een touwe geworpen over 't crucifix end haddet helpen overtrecken.”

no. 4. Gerridt Bushaldt, oud 53 of 54 jaar.

art. 1. Hij zegt op het eerste artikel: „Dat als die Mandemaecker in die broerenkercke predickte, dat hij getuyghe in der kercke was, end zoe die predicant onder anderen begost toe blasphemieren op die beelden, heeft hij getuyge gesien, dat die gardiaan bij hem predicant opten stoell quam staen, end hem daer jeghens gestalt, allegierende die cyraett van Salomons tempel, end heeft hij getuyge doe voert in der kercke gehoert een gerucht end roep: „Slae doot,” waerop die predicant gesacht dat zij swijgen sollden end laeten den Gardian vuytspreken end is mits des die Gardian ewech gegaen, dan heeft niet connen weten wie daer riep, end is voert dair nae ter kercken vuyt gegaen. Secht mede daer inne wel schepenen gesien thebben, dan wuste niemant to noemen, end heeft voert daer nae gehoert, dat ment all in der kercke in stucken sloech, end is mede dair gegaen omme te sien

off zijn kinderen daer weren, dwelek zoe hij getuyge daer niet en vonde, is hij voert naer huys gegaen, dan heeft dair well veel jonckvolcx zien breken (sonder nochtans ymandt tweeten te nocmen) end socht vant breken van de groete kereke sonderlinge niet te weten, sonder dat hij gesien heeft, datmen die altairs voir end nae mit gemack heeft affgenamen."

art. 6. Aangaande het zesde artikel heeft hij gehoord : „dat die predicanten tot Henrick Haesen huys zoe voel hebben verteerd, dat hij Henrick daer van sol hebben vuyt die stadskiste die rente van twee hondert dalers."

art. 11. Op art. 11 zegt hij van geen heimelijke predikatie te weten.

3 September. no. 5. Henrick Bitters, oud 52 jaar, zegt : „Datter etlycke predicanten gecomen sijnde, end zoe een van den, dwelek hij getuyge niet en kent, gepredicket hadde in den Broerenkercke, ist voert nae die predicke allet in der kereke an stucken geslagen."

art. 11. Aangaande art. 11 zegt hij, niet te weten dat er heimelijke predikatiën geschieden.

Hij noemt als beeldstormers (bij hooren zeggen), Reyer van Spull, Henrick Haese, Johan Theuwesz en mr. Wilhelm Barbier.

no. 6. Andries van Lingen, „scheydemaecker," oud 53 jaar.

Getuigt dat nu de pastoor er weer is, van de schepenen alleen Sweer toe Boecop en Egbert Rengers te kerk komen.

art. 9. Op art. 9 zegt hij „dat die gemeynte noch meest catholici sinnen end dat die geussen van verscheyden opinie sinnen."

Hij noemt als beeldstormers: Reyer van Spull, Johan Theuwesz, Henrick Haese, mr. Wilhelm Barbier, Arnt Zueren en Vege Rampen of zijn kinderen. ¹⁾

---

1) de na hem opgeroepen getuige, Rotger Garnisz, oud 50 jaar ongeveer, wist niets te vertellen.

no. 7. Johan Groll Petersz, oud 54 jaar.

art. 1. Zegt op art. 1. „woe alhier tho Harderwyck voer teerst een predicant geweest, welck gedaen hebbende eene predicatie, verreyt is, en is daer nahe gecomen die Mandemaecker, dwelck soe hij in die broerenkercke predickte, heeft hij deposant denselven gehoert end is in zijn predicken bij hem opgetreden die Guardian end sich opponeert, end is daer vuyt geresen een geroep in den kercke, dat men den monnick solde doot slaen, alsoe dat die Guardian sich heeft vertogen van den preeckstoell en den Mandemaecker daerop gelaten, welck volgens dat volck vermaent, dat men die beelden end cyraedt der kercken ewech soll nemen, end soe de predicke is vuyt geweest, ist voert alles in den kercke an stucken geslaegen.”

art. 6. Aangaande art. 6 zegt hij, dat de raad de burgers wel zoo in gehoorzaamheid had, dat zoo zij hen iets verboden hadden, de burgers daar niet tegen gehandeld zouden hebben.

art. 9. Op art. 9 zegt hij, „dat nu ther tijt die meestendeel wall van die olde Religie is, dan doe ther tijdt verdunckt hem datter wal zoo veel Geussen sollen geweest zijn, want ellick ghern wat mede geweest wehr.”

art. 11. „Segt, datter well kallonghe bij den Straeten gheet, datter heimelycke predicatiën end bijkomsten sollen geschien, dan weet niet waer, off doer welcken.”

art. 15. „dat hij gesien heeft Rensen vuyt end in der kercke loepen, end dat hij int breken mede gesien heeft Henrick Haeso, dwelck mede was an die touwe om terucifix nedder toe trecken, end dair beneffens secht hij die spreekt mede gesien thebben Johan Theuwerssen aen een altair, hebbende een holt, dair hij een belde mede affwerpen wolde, oick secht hij getuyge gesien thebben Mr. Wilhelm Barbier, dat hij in den kercke quam, dan heeft hem niet zien breken.

Gevraecht wijders wie dat altair van zijn ghilde, die Pot genampt, heeft affbroecken, secht dattet een gedaen heeft Marten Rycksz, met sijn matschap Gielis, end zoe hij getuyge hem luyden gevraecht heeft, wie hem gebaeden und zoe koene gemaect hebben dat zij den Pot altair affbreken, dwiell hie een gildemeester mede

weher, ist hem too antwoordt gegeven: „die selve welck hem dat geboden hadde, solden heur des wall een hoofd wesen.”

no. 8. Pieter Wilhelms, koster, oud 47 à 48 jaar.

Gevraagd, wie in de Grootte Kerk de beelden vernield heeft, zegt, dat hij getuige: „voer yrst durch Coert, Stadtdienair, gevordert is om die kercke open to doen, wairop hij deposant gevraecht, oft doer bevell des Raedts weher, waerop vurn. Coert geantwoordt: „Neen”, end is alsoe van huys gegaen, end dat maell hem die kercke niet geapenet. End dair nae is die stadtdienaer Willicken gecomen, end hem bevoelen vanwege des Raedts, dat hij deposant die kercke tzavondts tot acht uren soll opdoen, twelck was een dach drie off vier nae St. Mattheus, ¹⁾ end heeft hie deposant die selve doe opgedaen, end hebben die gilden doen ter tijdt oer altair affgebroicken, en heeft der wall gesien die schreers, wevers, wullers end dregersgilden, end is doe ter tijdt dat sacramentshuys end dat cruys voert altair noch gebleven onverdorven.”

Verder verklaart hij dat later het sacramentshuis op bevel van de gildemeesters door metselaars tegen belooning is afgebroken.

Wie het groote kruis heeft neergeworpen weet hij niet, 't is 's nachts gebeurd. Hij wist, toen hij s' avonds de kerk sloot, niet dat er iemand in was, en heeft er s' morgens even min als anderen iemand uit zien komen.

4 September. no. 9. Herssel Lamberss, alias Albertsz, oud 21 of 22 jaar, verklaarde een tijd lang bij het beeldstormen in de kerk te zijn geweest.

Getuigt daar gezien te hebben, „Reyer van Spull, met zijn beyde soons Gerridt end Helmich, Henrick Haese, Johan Theusz, Mr. Wilhelm barbier end Huybert Bitter end dat dieselve mede gebroocken hebben.” Anderen had hij in de kerk gezien, maar niet zien breken, Henrick Haese hielp het crucifix neertrekken. Van den raad heeft hij Gerridt van Cranenburch in de kerk gezien, doch niet zien breken.

---

1) 21 Sept.

no. 10. Henrick Koick, oud circa 30 jaar. Heeft zien breken ¹⁾ Guert Andriessen en Wolter Hegeman.

no. 11. Gerridt van Wenckum, oud 32 jaar.

art. 6. „Secht dat hij wal vermeindt, hadde der raedt daer jeghens geweest, dattet kerkebroicken end der gelycke niet geschiet solde hebben.”

Hem was als gildemeester van het heilige Sacrament geboden het sacramentshuis af te breken. De kerkmeester Wolter Jansen was namelijk bij zijne vrouw gekomen en had gezegd dat het noodig was het sacramentshuis tot profijt der armen af te breken, anders zou men het vernielen. Hij heeft er niet in geconsenteerd, maar 't is later toch afgebroken.

art. 7. De gezindheid van de raadsleden blijkt daaruit genoeg „dat een deel van hem die vicariën gueden onderslaen.”

art. 9. „Dat noch all een groot deel der burgeren goede Catholici sinnen, end dat die ander van diversche secten sinnen.”

art. 11. De spraak gaat „datter heymelicke predicatie end vergaderonghe solde geschien end datter Johan Jacobsz off Suech off sonderlinghe zijn dochter end voerts meyster Anthonis Barbier met zijn wijff, mede befamet sinnen end datter oock ettlicke hooven off campen buyten den stadt sollen wesen, daer men in solde predicken, dan weet van tzelve eyntlick niet dan van hoeren seggen.”

Aangaande de predikanten zegt hij „die gemeyne fame te gaen, dat die schepenen oer oncosten sollen betaelt hebben, end oock dat etlicke jufferen daer toe gegeven sollen hebben.”

Hij noemt bij de principale beeldstormers nog: Johan van der Goir.

Hem, Gerrit van Wenckum, gildemeester v. St. Anthonisgilde, had verleden jaar de stadsdienaer Coert vanwege het gericht bevolen het altaar weg te nemen. Hij heeft toen het altaar op het kerkhof gelegd en de beelden mede naar huis genomen; nu is het altaar weer opgemaakt.

1) behalve ons reeds bekenden.

no. 12. Wolter Barghe, oud 72 jaar, meldt niets bizonders.

no. 13. Gerridt Holdorp, 54 à 55 jaar, zegt van hooren zeggen „dat die Mandemaicker solde oorsaecke geweest zijn vant kerkenbreken.”

art. 7. Nu komen nog in de kerk Zweer tot Boecop en Egbert Rengersz, ook ziet hij wel in de kerk Reyner Wolffs.

art. 11. „Dat men langhe hier gesecht heeft, datter heymelycke predicatiën solden geschien, dan weet niet waer off durch wien.”

no. 14. Aelt Thonis, oud 25 jaar. Heeft o. a. ook iets bij het beeldstormen zien neerwerpen door Gerrit Greve van der Elburch.

5 September. no. 15. Sweer toe Boecop, oud 33 à 34 jaar.

Getuigt dat na de preek van den Mandemaker de beeldstorm begon. De volgende predikanten hebben in de Groote Kerk gepreekt.

Hij is met niemand der schepenen later in de kerk geweest dan met Egbert Rengers en Reinier Wolffs.

art. 11. Van de heimelijke predikatiën weet hij alleen bij hooren zeggen.

no. 16. Brandt Egberts, schoenmaker, oud 57 jaar. Zegt aangaande het halen der predikanten dat „de gemeyne Burgeren daer nyt in consenteert off geweten hebben, dat die predicanten hier solden khomen. Segghende voertz, soe die Mandemaicker predickte, dat doe die Guardiaen bij hem opgekomen is, om wat tho verdedingen, end dat voertz dair nae die kereke van binnen gestructueert is.”

art. 6. „Opt v^{de} art^{le} secht wal tweten, dat het meestendeyl van gemeene burgheren daer ghyen schult an heeft, off daervan wetenschap to draghen, end dat hye deposant myt anderen sich daer tegen gelacht hebben, end sich vergadert hadden in die Broerenkercke end den Raet aen laeten gheven, dat sij luyde die moederkercke weder geapent wollen hebben, end van die predicanten ontlastet wesen, seggende mede dat Joseph van Arnhem van wegen der gemeynen Burghern tselve Schepenen end Raet aengegeven heeft. Sonder secht dat ettlicke van die burgherē

dair toe wal sin moegen gehadt hebben, dan het meyste deel nyoth."

art. 7. „secht nyet anders tweten, dan dat sye tot Co. Mat. wal geaffectioneert sijn, gemerckt soe die gemeyn Burgheren sich laeten vernemen, dat sij sich aen Co. Mat wolden halden, den Raedt altijt oeck gesecht heeft, dat hij van gelycker meynongh were."

art. 9. „dat nhaet sien end soe voel hye mercken kan, dattet meestendeyl oft die meeste helfte noch wal van dolde Religie ys."

art. 10. „Secht dat die knechte die burgheren ghyen overlast aen doen."

Hij heeft gehoord dat Henrick Haeze vanwege het logies der predikanten de rente van 200 daalders uit de stadskist geniet.

no. 17. Evert Arntsz, doodgraver, oud 40 jaar. Gevraagd wie hij s'namiddags aan het kruis en s'nachts in de Grootte Kerk had zien breken, getuigt „dat hye deposant ant cruce opten kerckhof sien breken heeft Reyner van Spull, hebbende eynē metalē vuysthamer, Johan Theuwesz, meyster Wilhelm Barbier, Gherrit van Cranenborch, desse quam he getuyge opt kerckhoff tho moete. Item heeft dair noch syen breken end scenden aen een Marie beelt: Evert Andriesz, noch secht hye gesien tho hebben Wolter Hegeman, sittende op die muur, end brack het yserwerck af, end dat syn moeder quam end haelde hem dair henen, item heeft er noch gesien Claes Kairdemaicker, end Wilt van Broeckhuysen quam hem getuyge opten Roester tho moete, end heeft der oeck gesihen Coerdt die stadtdienaer, (kijvende mit eyn yeder die daer tegen wasz.) Secht voerts dat des nachts eyn dach oft twee dair nha, in der groete kercke etlicke beelde end andere dinghen dair gebruecken sinnen, den secht nyemant gesien thebben wat tbreken, dan Luyt van der Horst is bij hoer capelle (wesende het wevers capell) henen geloopen, wat dragende, dan wost nyet wattet was, dat hij droech. End secht dattet gemeyne spraek is dat die selvige, diet in de broerekerke gebruecken hadden, dat die selvige oeck in die groete kercke gebruecken hebben, end datter tzavonts tusschen neghen end thien uhre eyn clocke geluyt worde, wair nha dair voert eyn hoepe luyden in der

kercke sinnen komen lopen, dan weet nyemant dair van tnoemen, die hye gesien mach hebn, dwiel hij mit zijn heele gilde dair was, om oer altair af tnemen, gelick ter selver tijt oeck all die andere gilden dair waren, om dat ellick sijn altair oick muchte afnemen."

no. 18. Frederick Derricksz, oud 44 à 45 jaar, zegt aangaande het beeldstormen in de Broerenkerk „dattet die heeren van der stadt wael hadde keren konnen, haddē sie dair voer willen wezen, gemerckt soe der eyne tafel hongh van die doode end levendige koningen, dwelck soe men se oeck aldair aen stucken slaen wolde, hadde cyn van den heeren gesacht: laet aenstaen, want schilderie is, end is syc alsoe doe blijven hanghen."

Hij heeft daar gesien o. a. „Hubert Bitter end dosse wair aen die tafel, welck uith verboth blijven hanghen is."

6 September. no. 19. Thonis Boldewijn, oud 24 à 25 jaar.

„Oeck heeft hye gesien op onse Lieve Vrouwen kerckhoff aent cruce breken Hubert Bitter, end Reyner van Spull."

„Item heeft oeck gesien Wolter Hegeman in der bruerekerck breken end oick aent cruys op onse Lieve Vrouwen kerckhoff."

„Tuycht mede noch gesien thebben Evert Andriesz ant cruys op onse L. Vrouwe kerckhoff tbreken."

Noch seght hye gesien thebben ant cruyce opten kerckhoff vursz. tbreken eyn Poesser, woenende op de marckt."

no. 20. Herman Aeltsen Leyderke, oud 40 jaar. „Heeft oeck dair ¹⁾ noch sien breken meyster Arens, stadmeyster, twee dieners fugityfs, Pauwel Pelzemaecker, woonagtich op de marckt end Evert Andriesz, welcken Evert hye deposant oeck heeft sien breken aent cruys op onse L. Vrouwe kerckhoff."

„Secht noch ant cruysz sien breken thebben Mr. Wilhelm Barbier." ²⁾

no. 23. Arndt Engelen, oud 56 jaar.

art. 2, 3, 4 en 5. „Opt II, III, IIII, end v arle, secht dair

1) nl. in de Broerenkerk.

2) de twee volgende getuigen melden nfets bijzonders.

sonderlingh nyet van tweten, dan dattet geboert is, soe die pastoir ewech was, dat eyn deyll Burgerē tot eyn vijftich oft sestich, sinnen gegaen opt Schepenhuis, end hebben aldair durch Cordt, stadtdiener, doen beghoren, dwiel sye niemandt in der kercke hadden, dat sye doch yemant weder in der kercke mochten hebben (nyet averst meynende alsulcke predicanten alsz dair nae quemen) wair op doe die schepenen geantwoirt, dat sye dair op verdacht wolden wezen, end sinnen soe volgentz die nyhe predicanten den eyn nha den anderen alhier gecomen (sonder enich ander vurweten der gemeyne burgheren nha zijn vermoeden) off dat sie dair yewert omme gefraecht sinnen, seggende mede, die omme eyn ander pastoer oft ymandtz anders in de kercke tho hebben foirderden, meestendeel van d'olde Religie geweest thebben."

art. 6. „hem dunckt, hadden die schepenen eyn verbot hier op laeten geven, het solde wal moegelick mit eyn verbot achtergebleven hebben."

art. 7. „tuycht mede dat hye anders nyet en weet, dan dat die magistraet Co. Mat wael toegedaen is." 1)

7 September. no. 27. Marten Ryckss, oud 34 à 35 jaar., getuigt aangaande de Lieve Vrouwenkerk, „dat hij noch mit eyn, genoempt Gelys Rotgers, die Pots gilde altair heeft helpen afbreken, durch bevel van Reyner van Spull end Frans Willemsz, waer voer sye henluyden den steen hebben gegheven."

no. 28. Rickelt Diepen, oud bij de veertig jaar. „Tuycht end secht, dat hye mit zijn broeder Aelbert end noch eyn manschap, Gelys Rotgersz 2) end Jacob Ulensz off Ghijsbertsz dat hoege altair affgebroocken hebben, durch bevel van Frans Willemsz, meyster Willem Barbier, Johan Theusz, Wulff Brinck end Wulf Zegersz, dwelck hem getuyge gelaest hebben mit zijn consorten daer van frij tholden, end dat sie die steen voer oir Loen solden hebben."

1) de volgende drie getuigen melden niets bijzonders.

2) deze, wiens getuigenis hierop volgt, zegt hetzelfde, een en ander heeft op de L. Vrouwenkerk betrekking.

9 September. no. 30. Heer Altetus, pater in het fraterhuis, oud 67 jaar.

art. 2, 3, 4 en 5. Hij had aan de schepenen gevraagd, hoe zij zich tegenover de geestelijken houden zouden „off sij oir voirtaen sollen eeren end in alsulcke gewoonten halden gelick vurhen gedaen. Wair op oir Eers. geantwoort, dat oir Eers. sich wollen bedencken end volgentz mit antwoort bejegenen, end synnen daer nha bij hem gecomen Hoeckelum mit noch eyn, nha sijn vermoeden dattet Ommeren was, end hem getnyge aengegeven, dat sye wal mochten lijden, dat oer discipulen ter missen quemen, dan soe sije nyet komen wollen, sollen sye luyden die discipulen daer nyet om corrigeren oft straffen, end dat sij schepenen vursz. dit selve sijn w. sechten, nyet alsz Burgemeyster, dan alleyn hem kenden alsz private personen.”

Hij verhaalt verder dat het misbezoek voortdurend afnam, vooral van de kinderen der raadsleden (en hij op waarschuwing van velen, zonder echter daarvan bevel te hebben gekregen, maar om „onlust tho mijde” het luiden van de klok naliet.

„Gefraecht wijders of hem nyet gebaeden is hoir altairen af tbreken in der groete kercke, tuycht end secht dat eyn stadtdiener tot verscheyden tijden geweest is bij oir poertier, hem bevelende, dat sye oer twee altare sollen afbreken, twelck sye averst nyet hebben gedaen, end soe syet hebben an laeten staen, sinnen die selvige duer andern afgebroicken worden.”

„Tuycht mede dat nhu in corte tijde verleden, Willicken die stadtdiener bij hem deposant gecomen end bevolen van des Raetz wege, dat hyc oir altaire weder sol opmaecken bij eyn pene van veertich pond. Waerop hij deposant gesacht, dat hyc se nyet gebraecken hadde end wolde hyc se nyet op laeten maecken, end heeft onder anderen de vurgen. Willicken mede gefraecht, dwiell hij dickwil aen oer Cloester geweest wehr, end aengesacht, dat sye oir altaire solden afbreken, wie hem Willicken des bevalen hadde, wair op hij geantwoirt: „Jae, pater, ick doe buyten mijn heren nyeth.”

art. 7. Op art. 7 getuigt hij „dat sye wal ehr mehr hebben incliniert geweest ad veram catholicam Religionem dan nhu, nha

sijn w. beduncken, end dat sie oeck wal tot oir Luyden tho biechte pleegden to kommen, averst nu nyeth."

art. 9. Op art. 9. zegt hij: „nha zijn beduncken, dat die meeste gemeynthe noch wal guede Catholici synnen end dat die anderen van diversche secten end menonge synnen."

art. 11. Op art. 11 zegt hij van heimelijke predikatiën wel te hebben gheoord, maar er niet van te weten.

no. 31. Theodoricus Swollensis, pater van het St. Catharine klooster, oud circa 50 jaar.

Het klok luiden heeft hij gelaten, niet uit iemands bevel, maar omdat het in het andere klooster ook gelaten werd en om den vrede te bewaren.

„End dair nha, circa festivitatem Nativitatis ¹⁾ is zijn w. van den Raedt weder doen aengheven, dat sie oir gewoentlick dienst weder solden doen."

no. 32. Zuster Lysbet Wolters, oud 66 jaar, getuigt aangaande het klokluiden hetzelfde.

no. 33. Henrick van Zevener. Hij zegt dat de kloosters het openlijk luiden een tijd lang hebben gelaten, maar dat hun daarna door den raad is veroorloofd hun dienst weer te doen „twelck zoe geschiet sijnde, heeft hij deposant wal gheoord, dat die Geusen dair quaet om weren, end derhalven synnen die cloester gewaerschuwt geweest, alsoe dat syet weder aen laeten staen hebben oer dienst tdoen, end die clocken tho luyden. Volgentz welck eyn getal van Burgeren, tot *ii*^o off *iii*^o sich hebben vergadert in de Broerekerck, nemende Joseph van Arnhem tho hulpe, end hebben den Raet, wesende opt stadthuys, durch Joseph van Arnhem doen aengheven mit etlicke deputeerden, dat sye begheerden dat die cloesteren oer ceremoniën end kerckdienst wedder mochten doen, end oir clocken luyden, gelyck van oltz gewoentlick etc.

„Seggende mede datter oeck mentie gemaect worde, dat die gemeynthe wolde holden end wedder hebben onse Lieve Vrouwe Kereke, end daer inne oir ceremoniën holden na older gewoente,

1) nl. het Kerstfeest.

waer uith soe der groeter uproer solde gecomen hebben, omb tzelve tho vermijden is vuer guet aengesihen, dat voir datmaill die geusen die kercke noch solden beholden tot zijn tijt (end weer voertz verdragen dat eyn yeder syns geloefs solde leven end dat die cloesters weder solden oer ceremoniën doen end oer clocken luyden, gelijk sye van oltz gewoentlick weeren, end dat voitrt nyemant den anderen gheus off cardinael solde heyten, bij zekere bruccke daer op gesat, end dat men oeck gheen krijchsluyden solde laeten khomen in der stadt, buyten consent der gemeynte, end secht hye getuyge dattet selve verdraech schriftelick is verfath end van stond aen die clocke is geluydet, end apentlick voert vant Raedthuys afgelesen, gelyck men des oeck eyntlicker int stadtboeck fynden sall, seggende mede, dat Joseph van Arnhem het principael hoeft was dattet tot tselve verdrach quam."

no. 34. Ariacn Evertsz, oud 32 à 33 jaar, gildemeester van het Wolleweversgilde.

Zegt aangaande het inhalen der nieuwe predikanten: „dat hij getuyge tselve nyet beghert en heeft, noch oeck die gansche gilde, end is oer gilde dacrumb oeck nyt gebaedet, of daer van angegheven."

Aangaande het afnemen van het altaar zegt hij, dat de raad hen ontboden heeft en geraden het altaar af te nemen, als zij het heel wilden houden „end dat sye tselve tusschen soeven end negen uhre tzavonts solden doen, dan muste tho negen uhre tzavonts eyn clock geluydt worden, wair nae voert daer inne sindt komen lopen, diet in de brueren kercke aen stucken geslagen hadden, end secht onder henluyden aldair gesien thebben Johan Theusz, dwelck hem oeck aengespraken ende Luyt Verhorst."

no. 35. Johan Schepenss, verleden jaar gildemeester van het Wolleweversgilde, oud 37 à 38 jaar, getuigt aangaande de predikanten: „dat sijn medegildemeesters, noch oeck die gantze Gilde die selve alhier tkomen nyet begeert hebben, end dat hemluyden dairvan oeck nyet vurgekhomen is, noch dair inne consenteert off van geweten hebn, ehr sij alhier gecomen synne."

no. 36. Lambert Petersz Greve, oud circa 50, en Johan Hen-

ricksz, slotemaker, 35 of 36 jaar oud, verleden jaar gildemeesters van het Smedengild.

Wat het hooren der nieuwe predikanten betreft, getuigen zij: „dat sie gildemeesters, noch oeck die gantze gilde daerumb nyet gefordert oft gebeden hebben, noch oeck daerinne consenteert, end dat zijluyden daer oeck nyet ehr af geweten hebben, ehr die predicanten alhier gecomen sijn.”

Evenals, blijkens de vorige deposities, die van het Wolleweversgild, had ook het Smedengild verzocht hun altaar weg te mogen nemen, wat door burgemeesters was toegestaan.

no. 37. Boldewijn Gherrits en Jacob Henricksz, oud 50 en 26 jaar, in 1566 gildemeesters van het Linneweversgilde.

Aangaande de komst der predikanten: „seggen eendrachtich dat noch sye getuyge als gildemeesters, noch yemant (bij oere weten) van hoerluyden gantze gilde yeweret daeromme gefordert of gebeden hebben, noch daerinne consentiert of daer aff geweten, ehr die predicanten hier in der stadt gecomen sinnen, end hebben tot oer beloeningh of verterungh oeck nyet gegheven.” Een altaar hadden zij nooit gehad.

no. 38. Gherrit Bronisz, oud circa 50 jaar en Gherrit Ariaensz, oud 38 jaar, verleden jaar gildemeesters van het Schroeiersgilde.

Getuigen aangaande de predikanten precies als die van het Smedengilde, het altaar is om dezelfde roden als andere afgebroken.

no. 39. Claes Gerritsz, oud 45 jaar, gildemeester van het Schoenmakersgilde, getuigt aangaande de predikanten als voren. Hun altaar hebben zij tot het uiterste laten staan, totdat er al beelden van stukgeslagen waren en nadat Willicken, stadsdionaar, al tweemaal bij hem was geweest om hem te bevelen het weg te nemen. Nu is het op bevel der schepenen weer gemaakt.

no. 40. Albertken Sluyters, oud 47 jaar. „Tuycht dat hye gesien heeft aent cruyce op onse L. vrouwen kerckhof, meyster Willem Barbier, Evert Andriesz end Johan Hocmaecker.”

no. 41. Thijs Hermansz, oud 40 jaar, gildemeester van de Vissehers. Getuigt aangaande de predikanten als de vorige gildemeesters. Gevraagt naar het altaar, „Secht dat die stadtdiener Willicken bij hem deposant gecomen is end aengesacht dat sie

hoer althair afnemen solde voir negen uhre tzavonts, het sol anders aen stucken geslaegen worden, end heeft hij deposant mit ettelicke gildebroeders tselve doe afghenamen, vuytgesondert eyn Beelt, twelck Willicken vursz. oeck hebben wol, dat sye ewech nemen solde, waer op hij secht, dattet tho groet was end derhalve dair gelaeten en soe hij deposant smorgens quam, wast aen stucken geslagen.

Secht mede dat eyn dach twee of drye dair nae Willicken gecomen end hem bevaelen, dat sye de voet vant altair afbreken solde, het must ewech wezen, welck hye then leste heeft laeten doen, end wolle doe noch hebben dat hij de plaetze doen witten solden, end hadde hem nu weder bevaelen, dat sye dat altair bij vurtich pont opmaccken sollen."

10 September. no. 42. Peel Gairtsz, mandemaker, oud 30 jaar, verleden jaar gildomeester. Getuigt aangaande de predikanten hetzelfde, aangaande het altaar, „dattet holtwerck all aen stucken geslagen was, ehr sijn maetschappen daer bij quemen, doch dat sye die beelden noch heel hielden, end dat Willicken daer nha bij hem deposant gecomen is end vanwegen der burgemeystern aengesacht, dat hij de altair solde claer maecken, bewerpen end bewitten solde." Tegen zijn zin was het toen toch afgebroken door een metzelaar Claas Sensz, zonder te weten op wiens bevel.

no. 46. Heer Rutger van Baer, pastoor, oud 38 jaar, zegt, „dat nha zijn beste wetenschap den Raedt tot dese nycuwicheyden schuldich is, und voirtz dat zij nyet catholici en sinnen om volgende Reden, gemerckt dattet gebruyck is geweest, dat die jongeste schepenen het hemmelst baven tsacrament plechten tdragen end die olde pair bij pair tho volgen, welck sint ther tijt end dwiell hij pastoir geweest is ongeveerlick tot ix jaar... 1) diedair yetz baven nyet hebben gedragen of mit gegan, tzij op Sacramentz dach, kermis, of vuyt bevel Co. Mat end voerts dat oeck voelle van die schepenen nyc bij hem tho biechte sijn geweest, noch Sacrament van hem ontfanghen end oeck wanneer men het Sacrament in misse ofte tzavonts int 't lof verthoende, sie luyde wel eene straets gaen wandeln siene, sonder dair acht

1) hier volgde iets onleesbaar.

op tnemen, gelyck sij mit mehr anderen dickwils opter stracte oick noch gedaen hebn.

„Secht wijders oeck noch gesien thebben, staende in Marten Otten huisz, tegen de herberghe bijnha over, dat den yrsten predicant van sommige Schepenen end Burgemeyster in der tijt, alsz nemplick Reyner Walffs, Gherit Maurisz, Rensen end Cort, stadtdiener, uither herberge Henrick Haezens in de Broerekercke geleyt is end nha tsermoen wedder uither kercke in de herberghe.”

art. 2. „Secht dat het meeste deyl van die gemeynte end gilden noch van die olde Catholyxsche religie sinnen, gelyck hij oick noch dagelick in sijn sermoen end allen kerkediens end oer conversatie spuert ond bevindt.”

Op de andere art. weet hij niets, zoo hij uit de stad was.

no. 47. Lysbeth Weghe, oud 44 of 45 jaar. „Gefraecht, wie die catte int hillige sacramentshuys gelacht hadde, tuycht end secht bij oer waerheyt, dat sij in der kercke gecomen is bij tsacraments huys end soet vollick riep datter eyn heyligdom in leghe, heeft sij deposante dair nha gesihen end heeft er bevonden inne leggende eyn katte, dwelek sye genhame heeft end wech geworpen end seer gefloeket, dan weet nyet wie se daerinne gelacht hadde.”

no. 48. Mechtelt Gerritz, oud 60 jaar. „Gefraecht off sie sich in de groote kercke laeten besluynen hadde, alst aldair dat L. vrouwe beelt gebraecken worde, tuycht end secht bij oir waerheyt dat sie oir nyet laeten besluynen heeft, dan wehr dair doch inne gegaen end ongeverlick eyn half uhre dair inne geweest, dan wust nyet wie aldair dat L. frouwe beeld oft yetwesz gebraecken hadde, dan wair aldair eyn mansz persoen geweest, dwelek sye nyet en kende, end hadde dat hoeft vant frouwebeelde gehadt, end soe sij getuyge den selven dairomme bat, heeft hij oer tselve gegeven, end is dair soe mede nha huys gegaen, end heeft dair nha in Hoeckelums huys gebracht. Wair nae, soe sie tselfste hoeft gecerne weder gehadt hadde, is oer tselve van die juffer geweygert.”

no. 49. Broer Johan van Groll, circa 40 jaar. Zegt „gehoert thebbe van Johan die Loeper, welck die stad dickwils vuytsendet, soe hij deposant vragede, woe die saecke susz byester liepen, dat

hij tegen hem sachte, ehr die predicant dei Mandemaecker predickte, dat dieselve bij die heeren opt stadhuysz geweest weer end hem hadde laeten verluynen nyet twille predicken, ehort allet nither kereke wehr, wair op hem die Raedt gesacht hadde, dat hij predicant dat vollick dair tho vermanen solde, end secht voirt dat die volgende predicanten voerts in de groete kereke gepredickt hebben."

Getuigt verder, dat de raad dit alles had kunnen keeren en dat Henrick Haezo 12 gulden jaarlijks voor de tering der predikanten geniet.

art 7. Opt 7de ar^{le} secht dat hem anders nyet en dunckt den dat sie dese nye handel meest sinnen toegedaan, om rede vursz. end mede dat sie nyet tho kercken en gaen end voertz dat sye oir kynder (welck bij ocluyden dair int fraterhuys sinnen) afgeholden hebben, dat sie nyt int lof gaen, als nemplick Hoeckenum en Garrit Maurisz kynder."

art. 8. „Secht opt 8ste ar^{le} dat de Raedt mit der gemeynthe sich altijt wal verdragen hebben, end oeck noch wel verdraigen sullen, vuytgesondert die Religie."

art. 9. Opt 9de ar^{le}, secht dat het meestendeyl van der gemeynthe noch wel Catholici sinnen en dat die anderen van diverse opinie syndt."

art. 11. Opt 11^e ar^{le} tuycht dair anders nyet van twoten, dan alleyn dat men secht, datter heymelicke vergaderongh solde wesen."

art. 13. Op art. 13, betreffende het logeeren der predikanten, zegt hij o. a. : „End dan cyn bij Caerl Cremer, welck was geweest van die Ausburehsche confessie end must doe balde ewech."

11 September. no. 50. Toen Rapp, oud 60 jaar. Getuigt, „dat dye yrste predicant gecomen is van der Elborch mit ettelicke van der Elborch, als halfpape end vijf of ses anderen, welck hij gesien heeft staen singen in oir boecken in die broerekercke."

„Secht mede dat hij deposant voir Henrick Haeze huys gehoirt heeft van twee schuiteboeren, die den predicant gefuirt hedden, dat zij sich verwageden, dat sij eyn touw omt crucifix geworpen

hadden en sachte, dat sij de groete schelm van boven nedder lieten vallen, wairop hij deposant de selve noch bekeven heeft, end was die eyn genoempt Bernt Kree end des ander nhaem en weeth hij nyeth."

Naar het oorspr. relaas, gecollationeerd den 15^{en} Oct. 1567 door Peter van Apeltoren en Godert Pannekoek, te vinden, no. 1—15 op fol. 95—140 (ook op fol. 335—381) en no. 16—50 op fol. 382—426 van Papiers d'Etat et de l'Audience no. 517, op het rijksarchief te Brussel.

17. *Lijst van hen, die in Harderwijk tehuis behoorden en Brederode gediend hadden, door den schout Andries Ruyst aan de commissarissen overgegeven op 9 Sept. 1567.*

Die hier nae beschreuen staen hebben Breroc gediend.

Helmich van Spuld, Reyers van Spulds soen, sijn vader ende moeder leuen noch.

Cosyn van Spuld ende Coop van Spuld, beyde gebroeders, Ots van Spulden soens, sijn bestoruen van oers vaders wegen.

Albert Woltersz, zelige Wolter Alberts soen, is bestoruen van sijn vaders wege.

Wolter Huberts, dair is nyet voirhande.

Tyman Lyses, een rabaut of cenen onuerlaet.

Willem Knijff, een kistenmaecker, is oeck nyet voerhanden.

Jan Paeris, is binnen Harderwyck gestoruen ende en heeft nyet.

Gherit Segersz mit sijn soen, ende is een holtsager en is nyet.

Willem Claesz, die moer is gestoruen, het zijn is over vijftich gulden weert.

Desse voerbeschreue heeft Wolf Klomp helpen bijbrengen ende maeckte hoer wijs dat hij oeck geld had ende wolde mede.

Naar fol. 464 recto en verso van Papiers d'Etat et de l'Audience. no. 517, op het rijksarchief te Brussel.

18. *Johan Knijff, bisschop van Groningen, aan den raad van Harderwijk. 22 Oct. 1567.*

Hij wil, als dit die van Harderwijk schikt, den volgenden Zondag de kerk komen reconstitueeren ten gebruike en vraagt logies aan. Liefst komt hij dien Zondag, daar hij zeer veel bezigheden heeft.

Volgens eene copie op fol. 42 van Papiers d'Etat et de l'Audience no. 517, op het rijksarchief te Brussel. ¹⁾

19. *Verbaal, over het door hen met den Harderwijker raad verhandelde, opgemaakt door Peter van Apeltoren en Godert Pannekoek, commissarissen, loopende over 24 Oct. — 11 Nov. 1567.*

24 tot 26 Oct. Krachtens bevel des konings van 9 October 1567 en nader schrijven en bevelschrift van 17 October zijn wij, Peter van Apeltoren en Godert Pannekoek, den 24sten October in Harderwijk gekomen en hebben den volgenden dag 's namiddags, daar het Zondag was, onze vorige verbaalen van informatie overgelezen en gevisiteerd en vervolgens de vragen, die ons noodig dachten, daaruit opgemaakt en den anderen dag vervolgd. ²⁾ Denzelfden dag, 26 October, hebben wij de burgemeesters in der tijd, namelijk Gerrit

1) ingeleverd door den Harderwijker raad aan de commissarissen Pannekoek en Apeltoren, vgl. 22 dezer reeks, antwoord op vraag 16.

2) de vragen voor de verschillende schepenen trokken zij meest uit de confessie van den vroegeren secretaris van Harderwijk, Daniel Rensen, die reeds 13 Aug. 1567 door hen was verhoord, vgl. diens hoogstbelangrijke bekentenis in van Hasselt. Stukken. II blz. 87—104 met de vragen aan eenige schepenen gedaan, in 21 dezer reeks.

Maurisz en Ernst Witte bescheiden, hun bevelende dat, zoo wij gecommiteerd waren vanwege Z. M. om den raad in het algemeen en ieder raadslid in het bijzonder te verhooren wegens de troebelen van verleden jaar, zij aan de in de stad aanwezige raadsleden zouden gelasten daar te blijven en de anderen ontbieden om te zamen in de stad te blijven tot het einde onzer commissie.

28 Oct. Den 28^{en} October kwamen de beide burgemeesters bij de commissarissen, zij zouden doen wat wij hun van 's koningswege hadden bevolen. Zij beklagden zich tevens over den moedwil en overlast der lansknachten, die in weerwil dat zij het hier goed hadden en dat velen dagelijks van de burgers werden gespijzigd, het niet nalieten tuinen en vruchten te beschadigen, en ganzen, hanen, linnen, kleederen enz. te rooven. Dit was tegen het verdrag, dat inhield dat zij geen overlast van de soldaten zouden hebben.

29 Oct. Den 29^{en} October hebben wij bescheiden Johan Voet, schepen. Hij wilde zich persoonlijk gaarne verantwoorden, maar vond bezwaar om te antwoorden op vragen, hem als raadslid gedaan, daar zij een schepeneed hadden gedaan om geheim te houden wat in den raad behandeld werd. Hij vreesde dat het tot meenedigheid aanleiding zou geven als de een de opinie van den ander moest ontdekken. Wij antwoordden dat hij aan de hooge overheid, als betreffende zaken van crimen laesae majestatis, rekenschap moest geven. Hij wilde er eerst met den raad over spreken. Daarna kwamen de twee burgemeesters, verhalende wat er in het stuk, gemerkt O, staat, inhoudende het resultaat hunner besprekingen met Johan Voet. 1)

30 Oct. Den 30^{en} October hoorden wij verscheiden schepenen op hun particuliere verontschuldiging, gelijk ook ten laatste Gerrit Maurisz, door den raad, naar hij zeide, naar Antwerpen gezonden met geld tot de contributie van 3,300,000 gulden (blijkens zijne verantwoording). Hieraan dacht ons het meest gelegen en daar wij den raad kwalijk tot particuliere verantwoording konden hooren, hebben wij eerst anderen uit den raad ontboden en gehoord en vervolgens Gerrit Maurisz, en daarna hebben wij den

1) zie dit stuk, 20 dezer reeks.

secretaris ontboden en hem de artikelen in schrift laten brengen, waarop, naar onze meening, de gemecne raad zich moest verantwoorden.

1 Nov. Den 1sten November, op Festum omnium sanctorum, ontboden wij de twee burgemeesters en den secretaris. Wij bevalen hun den geheelen raad en ieder der raadsleden in het bijzonder aan te zeggen, dat zij hunne verontschuldiging op de artikelen en op verdere nieuwheden, hier voorgevallen, door den secretaris op schrift zouden doen stellen en ons binnen zes dagen onder teekend ter hand doen stellen, en dat voorts ieder zijne particuliere verontschuldiging op schrift moest brengen, opdat wij daarvan verbaal op konden maken, op poene dat wie weigert, gehouden wordt voor schuldig in dezen. Dit namen zij aan en de raad zou spoedig vergaderen om zijne verontschuldiging op te stellen, zij vonden den tijd wat kort, maar wij antwoordden dat ons zoo bevolen was.

3 Nov. Den 3^{den} November kwamen de burgemeesters bij ons, begeerende copie van onze commissie, zeggende dat het bevel der hertogin geen tijd inhield en zoo zij van de commissarissen verstonen hield dat des hertogs ¹⁾ in: binnen zes dagen. Het was nu al ongeveer een jaar geleden, dat de troebelen waren geschied, verder moesten verscheiden stukken gecopieerd worden en zij hadden maar één secretaris daarvoor, terwijl de raad nog al gevarieerd was en ook hun aller memorie niet even goed was. Voorts meenden zij volgens de capitulatie niet gehouden te zijn iets te doen (immers volgens deze moest de zaak tot de komst en de genade des konings blijven) maar zij wilden nochtans allen vlijt aanwenden om hunne verantwoording te doen, behoudens dat dit niet tot praejuditie der capitulatie zou strekken.

Wij antwoordden hierop dat het niet gebruikelijk was van zulke commissie copie te geven, bijzonder bij eene instructie als deze, maar hebben hun nog een of tweemaal het bevel van

---

1) bedoeld is zeker het in het begin van dit stuk genoemde bevel van 9 Oct. 1567. Dat der hertogin was, zooals wij reeds zagen, van 17 Juli 1567.

Z. Exc. voorgelezen. Verder, dat het een en ander niet te lang geleden was, om er nog memorie van te hebben en dat wij den tijd, door Z. Exc. bepaald, niet konden verlengen. Ook behoorde niemand boven onze commissie te staan en konden wij ons niet laten ophouden, wat ons in ongenade zou worden afgenomen en bovendien moesten wij van hier aanstonds naar Elburg gaan. Zij wilden ons het verbaal van hunne verantwoording dan nazenden, waarop wij antwoordden dat dit niet kon, daar wij ook ieder in het particulier moesten hooren en daarvan verbaal maken.

Daarna begeerden zij dat hun acte zou gegeven worden, dat de verantwoording niet tot praejuditie van het verdrag strekte, waarop wij antwoordden, dat die daarmee niet in strijd was en dat zij dus hunne verantwoording op tijd moesten gereed maken, er in zettende wat zij er in meenden te behooren, wij zouden het in ons verbaal opnemen.

6 Nov. Den 6den November 's avonds kwamen de twee burgemeesters indertijd, Lambert Brinck en Ernst Witte, met den secretaris bij ons en hebben ons overgелеverd hunne verontschuldiging (hierbij gevoegd gemerkt C) ¹⁾ met de vraagpunten, waarop deze gedaan was. Bij het overlezen der verantwoording bevonden wij dat zij op het eerste blad gezet hadden, in effectu dat niemand in zijn eigen zaak schuldig was kondschap te geven. Echter hebben wij van hen geen kondschap geeischt, maar alleen verantwoording, luidens onze commissie.

7 Nov. Den 7den November hebben wij voor ons bescheiden Gerrit Maurisz en Ernst Brinck, toen burgemeesters, en den secretaris, met wien nog verscheen Lambert Brinck, en hun gezegd, dat wij geen kondschap geeischt hadden, maar alleen verontschuldiging. Zij antwoordden slechts van verontschuldiging te hebben hooren spreken, en dat de schriften die zij overgaven daarop betrekking hadden, en hebben voorts overgelegd zekere stukken tot betuiging hunner verantwoording, geteekend 1, 2, 3, 4 en 5.

Ten zelfden dage hebben wij verscheiden magistraatspersonen

---

1) 21 dezer reeks.

voor ons bescheiden om hunne particuliere verontschuldigen te hooren, maar niemand kunnen bekomen dan Johan Voet.

8 Nov. Den 8sten November hadden wij verscheiden personen uit den raad bescheiden, ook Gerrit Maurisz. Deze zeide o. a., zich verantwoordende, dat hem wel voorstond dat hij bevel had van den raad om Rensen aan te zeggen, zoo hij bij hem kwam, om thuis te komen, of zij zouden hem van zijn ambt ontzetten. De raad was kwaad en verwonderd, dat hij zoolang wegbleef, zeggende hij voorts dat Rensen dikwijls „zijn gescheffe onder des Raedz saecken vuytrechtede.” Ook vernamen wij dat Herman van Oldenbarneveld in „dyckghyusting” geweest was en dus weinig van die handelingen had bijgewoond en dat Reynier Wolff krank was geweest toen het huis werd ingenomen. Ook verzekerde hij ons dat deze ziek was geweest, toen men afgevaardigden naar Antwerpen zond en dat hij van den ganschen handel niet wist.

Onderteekend :

PETER VAN APELTOREN,
GODERT PANNEKOUCK.

11 Nov. Toen wij reeds den 10^{en} 's avonds naar Elburg vertrokken waren is den volgenden dag aldaar bij ons gekomen de secretaris Dirk Voet, begeerende vanwege den raad nog een en ander bij hunne verantwoording te voegen, inhoudende een bede en implocatie van 's konings genade en beginnende aldus: „Ende woe wel al deze vursz. art^{en}” etc. 1) wat wij hun toegestaan hebben.

Actum 11 Nov. 1567.

Volgens het stuk, gecollationeerd door Godert Pannekoek, te vinden fol. 76 recto — 83 verso van Papiers d'Etat et de l'Audience no. 517, op het rijks-archief te Brussel.

---

1) 23 dezer reeks.

20. *Stuk, gericht aan commissarissen Apeltoren en Pannekoek, door burgemeesters en raden, betreffende de bezwaren van Johan Voet, ingeleverd 29 Oct. 1567.*

Onder de interrogatoiren zijn eenige, het gemeene schependom aangaande. Uithoofde van zijn schepeneed, inhoudende „alles te heelen wat heelbaar is,”¹⁾ heeft Johan Voet bezwaar die te beantwoorden en wilde met den raad, onder goedvinden van commissarissen, dit bespreken.

Burgemeesters, schepenen en raad zijn beducht, aangezien deze perturbatie een langen tijd geleden is, en de een vaster van memorie is dan de ander, en inzonderheid vanwege den schepeneed en het ongebruikelijke, dat nu voorgenomen wordt. Zij willen alzoo gaarne copie hebben van de artikelen, die het geheele schependom aangaan om zich daarop te bedenken en er behoorlijk over te spreken. Aangaande de particuliere verantwoording zullen zij zich schikken naar behooren.

Extract uit het stuk, onderteevend Theodorus Pedanus (Dirk Voet) secretaris, en gecollationeerd door Godert Pannekoek, op fol. 87 recto — 88 recto van Papiers d'Etat et de l'Audience no. 517, op het rijksarchief te Brussel.

21. *Verhooren van Harderwijcker magistratspersonen, door de commissarissen Peter van Apeltoren en Godert Pannekoek, aldaar gehouden 29 Oct. — 10 Nov. 1567.*

Vraechstukken op de onschult der schepenen int particulier, a^o 67 den 29 October.

Irstlick aen een yeder schepen int particulier tfraghen:

1) vgl. Schrassert. Beschr. v. Harderwyck. Dl. I blz. 85, waar de geheele schepeneed voorkomt, met deze uitdrukking eindigende.

Wat end wie hem dair toe bewege heeft, dat hij die nye predicanten heeft laten khomen end geleden, die seluigen steeds gehoert, mede in der kercke gesongen, den seluigen in und vuyt der kercke geleyt, dickwils mit hen converscert, bij oer tho gaste gegaen end tho gaste gebeden, und waerom hij nu soe wal nyet tho kercken in Gaedes dienst en gaet als hij die verbaede predicanten hoerde. ¹⁾

no. 1. Johan Voet, oud 67 jaar.

29 Oct. Hij werd eerst bescheiden, verscheen 28 Oct. ²⁾ en maakte verscheiden zwarigheden om op de generale artikelen te antwoorden, zooals in ons verbaal breeder omschreven is.

30 Oct. Verklaart aangaande het generaal artikel, niet te hebben geweten dat er een predikant komen zou en daarvoor ook geen moeite te hebben gedaan. Toen hij hoorde dat er een gekomen was en in de Broerenkerk zou preeken, ging hij dien hooren, zooals hij anderen hoorde. Hij ontkent meegezongen te hebben, want hij kent geen psalmen. Hij heeft geen predikanten begeleid of te gast gehad, maar heeft eens als burgemeester bij Ds. Albertus in de herberg moeten eten. Gevraagd waarom hij nu niet zoowel ter kerk gaat, zegt, dat hij om diens feiten en leven geen zin heeft preeken of de mis van den pastoor te hooren.

no. 2. Reinier Wolf.

Vragen, te doen aan Reinier Wolf.

1. Waarom hij den predikant Otto van Heteren bij zich te herbergen gehad heeft?

2. Wat hem bewogen heeft Marten Ottens te bevelen, het kruis op het kerkhof af te breken?

30 Oct. Hij verklaart aangaande het eerste, den predikant Otto

---

1) deze „vraechstukken” volgen op de verhooren der schepenen, waarbij ook de „particuliere vraechstukken” op verschillende personen opgeteekend staan. Deze laatste heb ik ter verduidelijking telkens voor het antwoord van den verhoorde ingevoegd.

2) dit moet zijn 29 Oct., vergl. hiervoor 19 op 29 Oct.

van Heteren vijftehalve week in zijn huis gehad te hebben. Eerst logeerde deze in een openbare herberg, waar hij klaagde dat het hem slecht beviel. Op verzoek van schepenen en raad heeft hij hem toen na lang aanhouden gelogeed, en wel tegen vergoeding, als uit des rentmeesters kerkenboek blijkt. Ten laatste echter bedacht hij zich en wilde den predikant niet langer hebben, die toen nog acht of negen weken in een ander huis gelogeed heeft.

Op het tweede artikel zegt hij, dat hij in Kampen was, toen het kruis in tweeën geslagen is, waar men toen insgelijks beeldstormde. Na 14 dagen kwam hij op het kerkhof en zag dat het eene voor, het andere na, van het crucifix afgebroken werd. Er stond toen nog een lantaarn, die heel was, hij vroeg den kerkmeester Marten Ottens die weg te nemen en voor vernieling te vrijwaren, want die was wel 16 of 17 gulden waard, naar hij dacht. Hij zeide dit uit zichzelf, niet vanwege den raad, omdat hij het jammer vond.

Op het generaal artikel gevraagd, zegt hij dat de predikanten den raad in corpus aangaan, hij heeft dezen ettelijke malen gehoord, omdat er toen geen andere waren en heeft het goede uit hun preeken genomen en het kwade daargelaten; nu gaat hij even zoowel te kerk. Hij ontkent verder expresselijk de predikanten in of uit de kerk te hebben geleid of iemand hunner te gast te hebben gehad. Eens heeft hij Ds. Albertus, dien hij in de herberg ontmoette en vroeger in Leuven had hooren spreken, mee naar huis genomen. Op verzoek van commissarissen onderteekent hij zijne verontschuldiging.

10 Nov. Nadat hij eerst niet had kunnen komen wegens jicht, verklaarde hij nog aan commissarissen, juist toen dezen gereed stonden naar Elburg te gaan, dat hij bij zijne particuliere verontschuldiging en die van den raad volhardde, uitgezonderd dat hij te bed had gelegen toen het huis was ingenomen en men naar het consistorie van Antwerpen zond, zoodat hij daarvan niet geweten heeft.

no 3. Zweer van Hoeckelum, oud ongeveer 52 jaar.

30 Oct. Ten behoeve der nieuwe predikanten, die hier geko-

men zijn, heeft hij niet gereisd en refereert hij zich tot de ontschuldiging van den raad. Hij heeft als anderen de predikanten gehoord, maar ontkent uitdrukkelijk hen in of uit de kerk te hebben geleid. Wel heeft hij met ettelijken geconverseerd, gegeten en gedronken, en hen te gast gehad, omdat anderen het ook deden.

Dat hij nu niet meer zoo trouw ter kerk gaat, komt omdat hij hen niet kan hooren, lijden of met goede oogen aanzien, die hem een pluimstrijker schelden en hem beschuldigen, dat hij met anderen een valsch oordeel heeft gewezen.

Gevraagd waarom hij dan niet naar andere kerken gaat, zegt dat er geen andere kerk is, daar men preekt, uitgezonderd de Broerenkerk, daar is alleen 's Zondags om 12 uur preek en dan eet hij juist. Hij onderteekent op verzoek van commissarissen zijne verontschuldiging.

7 Nov. Refereert hij zich tot de generale verontschuldiging van den raad.

no. 4. Gerrit van Cranenburch, oud 33 jaar.

Vragen voor Gerrit van Cranenburch.

1. Waarom hij den guardiaan de sleutels van het (Minderbroeders) klooster heeft afgeëischt, toen daar de beelden in stukken geslagen werden en waarom hij den predikant hielp?

2. Wat hem en (Wilt van) Broeckhuysen bewogen heeft altijd in de Broerekerk te blijven, zoolang de beeldenstorm duurde en waarom hij dien niet verhinderd heeft?

3. Waarom hij de beeldstormers naar O. L. Vrouwekerk gevolgd is en het crucifix heeft zien breken, zonder iets te zeggen, het te verhinderen of te verbieden?

30 Oct. Gevraagd op het eerste artikel, zegt dat hij als opzichter en curator met Marten Coolwagen in de Broerenkerk onder het sermoen was en dat hij, het rumoer hoorende, tegen den guardiaan gezegd heeft: „Kom, sluit op, want gij ziet wel dat zij den predikant eruit hebben willen, of zij doen zelf de deur open.” Hij zegt den guardiaan de sleutel niet afgeëischt te hebben, maar hem daartoe te hebben vermaand, opdat niet alles in stukken geslagen zou worden.

Hij ontkent in de Broerenkerk te zijn geweest, toen de beeldstorm geschiedde, maar zegt dat hij buiten de kerk was en dat er een aan kwam loopen, zeggende tegen Broeckhuysen, dat diens zoon in de kerk was. Broeckhuysen verzocht hem toen mee te gaan naar de kerk, wat hij deed. Alles was reeds in stukken, men was juist bezig een tafel te vernielen, wat hij verhinderde. Gevraagd, waarom hij het andere niet verhinderde, zegt dat er niet meer te verhinderen was, alles was reeds in stukken.

Op het derde artikel antwoordt hij, dat hij met Broeckhuysen de beeldstormers, die hij op O. L. Vrouwe kerkhof zag loopen, gevolgd is. Of zij daar op het kerkhof iets vernield hebben, weet hij niet, maar hij heeft alle moeite gedaan hen te overreden de kerk niet te vernielen, wat dan ook niet geschied is.

Gevraagd op het generaal artikel, zegt hij evenals anderen de predikanten te hebben gehoord en meegezongen te hebben, aangezien er geen andere predikanten of pastoors waren. Hij ontkent hen in of uit de kerk te hebben geleid of te gast te hebben gehad, behalve dat hij met een predikant eens in de herberg heeft gedronken. Hij kwam toen, evenals nu, bij wijlen in de kerk.

9 Nov. Hij persisteert bij zijn particuliere verontschuldiging en bij die van den raad. Hij was echter niet in den raad, toen besloten werd de poort van Z. M. huis af te nemen.

no. 5. Marten Koelwagen, oud 68 jaar.

Vraag voor Marten Koelwagen.

Wat hem bewogen heeft den guardiaan te bevelen het klooster open te doen, de beelden eruit te nemen en de kerk schoon te maken?

30 Oct. Hij ontkent expresselijk den guardiaan zoo iets gezegd te hebben, schoon hij met Gerrit van Cranenburch van stadswege tot curator van het klooster was aangesteld.

Wat de predikanten betreft, hij heeft hen wel gehoord, maar ontkent hen in of uit de kerk te hebben geleid of bij hen te gast geweest te zijn of met hen geconverseerd te hebben. Hij gaat nu zoowel ter kerke als toen.

7 Nov. Hij persisteert bij zijne verontschuldiging.

no. 6. Wilt van Broeckhuysen, oud 45 jaar. ¹⁾

30 Oct. Gevraagd waarom hij in de Broerenkerk ging tijdens het beeldstormen en dit niet verhinderde, zegt dat ettelijke zijner kinderen in de kerk waren. Hij heeft toen, bij Cranenburch staande, dezen gebeden met hem in de kerk te gaan, ten einde zijne nog zeer jonge kinderen, voor wie het daar gevaarlijk was, eruit te halen. Toen hij daarin kwam was het meeste al stuk, een tafel die op het punt stond vernield te worden, maar die nog hing, heeft hij met Cranenburch gered.

Gevraagd of hij op het O. L. Vrouwenkerkhof gevolgd is, zegt hij, toen hij hoorde dat men ook daar vernielen wou, met Cranenburch hen gevolgd te zijn. Het crucifix op het kerkhof heeft hij niet zien breken. De kerk was open en hij heeft met Cranenburch alle moeite gedaan de beeldstormers te keeren, wat ook gelukte. Ook heeft hij een smid, genaamd Heymen, nu gestorven, die er met een smidshamer bijstond, overgehaald af te laten.

Wat de predikanten betreft, die heeft hij niet ontboden of gehaald. Wel heeft hij hen hooren precken en met hen gegeten, ook heeft hij Otto van Heteren eens te gast gehad. Hij heeft die predikanten gehoord als anderen, gelijk hij ook den pastoor hoort, als hij te Aanstoot (Otterloo) is. Den pastoor hier hoort hij niet, om den „wedermoet” dien hij en andere schepenen tegen hem hebben. Verder betuigt hij geen dwaling in de heilige kerk te zullen brengen.

7 Nov. Hij persisteert bij de algemeene ontschuldiging van den raad. Hij was niet in den raad, toen daar besloten werd de poorten van Z. M. huis te nemen. Hij was meest niet in de stad, toen de brieven en plakaten hier kwamen.

no. 7. Ernst Witte, 47 à 48 jaar oud.

Vragen voor Ernst Witte.

1. Waarom hij de predikanten in- en uit de kerk heeft helpen brengen?

1) vgl. hierbij de 2de en 3de vraag van Gerrit van Cranenburch, hiervoor no. 4.

2. Wat hem bewogen heeft te zeggen dat hij er wel een jaar rente voor zou geven, dat men knechten in de stad nam, zijnde zulks tegen den wil van Z. M. en van de burgers?

3. Waarom hij den burgers niet heeft ontdekt het bevel van Co. Mat., hem en Gerrit Maurissen te Nijmegen in het begin van September gedaan, namelijk om niets nieuws in de religie te ondernemen, en wat zij te Nijmegen terzelfder tijd op den landdag besloten hebben betreffende de religie en waarom?

30 Oct. Hij ontkent predikanten in of uit de kerk te hebben geleid. Hij heeft nergens gezegd of gedacht, dat men knechten in de stad zou brengen, zoo veel te min heeft hij daarvoor iets willen geven, wel wetende dat hij als onderdaan des konings zich niet tegen Z. M. mag verzetten.

Aangaande het derde artikel staat hem niet duidelijk voor den geest wat bevel hem de stadhouder te Nijmegen heeft gedaan, maar hij heeft van die bevelen aan schepenen en raad rapport gedaan, voorzoover hij het onthouden had. In zijne tegenwoordigheid is verder te Nijmegen van geen religie gehandeld. Voorts wijst hij op de zwakte van zijn memorie.

Wat de predikanten betreft, die gaan den geheelen raad aan en daarin is hij als zoodanig mede verantwoordelijk. Hij heeft als anderen hen hooren preeken, daar er niemand anders preekte, ook is hij wel eens in de herberg bij Doctor Albertus ten eten geweest en daar zijn vrienden hem bij een predikant te gast gevraagd hadden, heeft hij dezen met den predikant Otto van Heteren eens weer teruggevraagd. Gevraagd, waarom hij niet bij den pastoor te kerk komt, zegt hij daar niet te kerk te kunnen gaan, omdat hij hem met den raad voor een pluimstrijker en wijzer van een valsch oordeel heeft gescholden.

7 Nov. Hij verklaart bij de generale verklaring van den raad en zijne particuliere verklaring te volharden.

no. 8. Gerrit Maurissen, oud 45 jaar.

Vragen voor Gerrit Maurissen.

1. Waarom hij den burgers niet heeft ontdekt het bevel van Co. Mat., hem en Ernst Witte te Nijmegen in het begin van

September gedaan, namelijk om niets nieuws in de religie te ondernemen, en wat zij te Nijmegen terzelfder tijd op den landdag besloten hebben betreffende de religie en waarom?

2. Waarom hij Lindanus van hier naar Elburg heeft gebracht en Ds. Albertus van daar naar Harderwijk?

3. Wat hem veroorzaakt heeft met Alphert Brinck naar het nieuwe consistorie der sectarissen te Antwerpen te gaan, wat hij daar gehandeld had, en waarom hij de 500 gulden bij Putter gelegd had, en hem bevolen het niet voor de consistoriën te besteden, niettegenstaande hij een ander bevel had?

4. Waarom hij met Alphert Brinck ten tweedemale naar hetzelfde consistorie te Antwerpen is gereisd en zich te Amsterdam met Reinier Kant beraden heeft, en wat hij te Ruweel en op het huis ter Aa met den heer van Brederode en graaf Lodewijk heeft gehandeld?

5. Waarom hij met Alphert Brinck en Rensen met Beyma, Hartger Galama, Zichma, den heer van Tholouse, Kock en anderen, uit begeerte van graaf Lodewijk naar Vianen is gereisd, om den heer van Brederode te „induceeren” met hen naar Amsterdam te reizen, en wat hij daar voorts gezien, gehoord, gesproken en gehandeld heeft, zoowel met de heeren voorzeggd als met de gezanten van het consistorie van Vlaanderen?

6. Wat hun de heer van Tholouse vanwege den heer van Brederode te Vianen op het salet heeft geantwoord en waarom zij zoo hard hebben aangehouden om den heer van Brederode mee naar Amsterdam te hebben, en eindelijk met den prins „tho sluyten, Brederode thoe Amsterdam sijnde.” Waarom hij voorts begeerde, dat de heeren van het verbond hen onder protectie zouden nemen en hun iemand ontdekken, die hen uit den nood helpen kon, verder of zij die begeerte niet op bevel van Brederode op schrift hebben gesteld en hem overgegeven en wat zijn antwoord was?

31 Oct. art. 1. Het staat hem niet voor dat de stadhouder hem te Nijmegen aangaande de religie iets bizonders heeft bevolen, wel om goed op de stad te passen; hoewel hem dit niet goed voorstond, heeft hij daarvan in den raad zijn rapport gedaan. Over de

religie had hij niet hooren spreken, maar hij had ongeveer een half uur lang den nieuwen predikant gehoord. Hij had openlijk de klok hooren luiden, daar de herberg daar vlak bij was.

art. 2. Hij gaat dikwijls naar Elburg om daar zaken te regelen van zijne zusterskinderen, bij een dier gelegenheden voer de predikant Lindanus in de schuit mee, zonder van zijnent of der stad wege gebracht te worden. Hij ontkent voorts Albertus in Harderwijk te hebben gebracht of met hem daar in te zijn gekomen, hij is na hem in Harderwijk gekomen.

art. 3. Het is waar, dat hij met Alphert Brinck naar Antwerpen is getogen, en wel op bevel van den raad, naar wiens verantwoording hij verwijst.

art. 4. Ook is hij andermaal naar Antwerpen gereisd, doch heeft daar niet anders gehandeld dan op bevel van den raad, doch niet tot nadeel van Z. M. Te ter Aa is hij ongeveer een kwartier geweest en heeft noch graaf Lodewijk, noch Brederode gesproken.

art. 5. Hij is op begeerte van graaf Lodewijk mee naar Vianen gereisd, hij was van ter Aa af daarheen alleen met zijn gezelschap in een schuit gereisd, de anderen waren met een groote schuit daarheen gevaren en hebben 's avonds ten hove gegeten en in de herberg geslapen. Hij was met zijn gezelschap in de herberg gebleven. Hij ontkende voorts daarheen gereisd te zijn om den heer van Brederode over te halen mee naar Amsterdam te gaan, het was alleen om naar het rekwest te informeeren. Hij had vele lieden in Vianen gezien met schriften in de hand, maar kende niemand van hen, uitgezonderd Brederode en heeft geen schrift hooren lezen, noch daarover gehandeld. Ook weet hij niet wat daarin staat.

art. 6. Hij weet niet dat de heer van Tholouse hem vanwege Brederode iets geantwoord heeft, maar hij is weer over Amsterdam naar Harderwijk gereisd en heeft in Amsterdam graaf Lodewijk aangesproken. Deze zeide aangaande het rekwest, dat zoo zij te Harderwijk tot eene goede capitulatie konden komen, zij dit moesten doen, want hij wist niet of en wanneer het zou overgeleverd worden en wat er van komen zou.

Hij bekent voorts dat de prins, de heer van Brederode en graaf Lodewijk daar waren, maar zij hebben niet gesproken of met

iemand over iets anders gehandeld dan over het rekwest van 3,300,000 gulden, Verder had hij geen bevel van hen gehad of protectie van hen begeerd. Gevraagd, of hem door graaf Lodewijk niet gezegd is, zoo zij de penningen weer van Antwerpen konden krijgen, dat zij die mee zouden nemen, zegt dat daarover niet gesproken is.

Gevraagd op het generaal artikel, zegt hij dat het komen der predikanten ter verantwoording der gemeente is. Hij heeft hen gehoord en meegezongen. Hij was met den Mandemaker, toen de klok luidde, meegegaan naar de kerk, te voren met hem in de herberg zittende, zonder er hem juist te hebben ingeleid. Hij is voorts met zijn vrienden bij de predikanten te gast geweest en heeft hen weerom gevraagd. Hij heeft hen gehoord, niet wetende of zij goed of kwaad waren. Hij gaat nu niet zoowel ter kerke als voorheen, omdat de pastoor hem met de overige raadsleden voor een pluimstrijker en onrechtvaardigen rechter heeft gescholden, ook diens leven deugt niet. In andere kerken gaat hij wel.

Verklaart voorts in het algemeen tot zijne ontschuldiging die reizen uit begeerte van den raad gedaan te hebben en Alphert Brinck te hebben meegenomen, omdat deze de Fransche taal kende en te Antwerpen geweest was.

7 Nov. Hij persisteert bij de generale ontschuldiging van den raad en herhaalt zijne gegeven particuliere verontschuldiging, verklarende van de andere reis naar Amsterdam, dat hij daar Rensen vond in een herberg van Jan van Stralen, en Rensen zijne boodschap te kennen gegeven hebbende, heeft hem deze voorts meegedeeld, dat de principale heeren, die het rekwest zouden overleveren, te Vianen waren en dat hij daar beter bescheid kon krijgen dan te Antwerpen. Toen zijn zij samen op reis daarheen gegaan, maar onderweg hoorende dat de heeren op het huis ter Aa waren, daarheen gegaan, waar zij door den secretaris bescheid kregen naar Vianen te volgen, gelijk zij deden. Vandaar werden zij naar Amsterdam verwezen, want buiten den prins kon men hun geen antwoord geven. Daar zijnde, dunkt hem, dat graaf Lodewijk hun verzocht hun verlangen op schrift te zetten, wat hij meent, dat zij met korte woorden door hun secretaris gedaan heb-

ben en antwoord ontvangen, gelijk hij vroeger verklaarde en in de verontschuldiging van den raad staat. Hij persisteert hierbij en bij zijne vorige verklaring.

no. 9. Brand van Delen, oud 41 jaar.

31 Oct. Hij heeft de predikanten gehaald, gebracht, noch uit de kerk geleid. Hij heeft wel hun preeken gehoord en psalmen gezongen, en ook ettelijken van hen te gast gehad, gelijk vroeger (vóór diens schelden) den pastoor. Hij gaat nu niet zoowel ter kerke, omdat de pastoor hem naar lijf, eer en goed heeft gestaan en hem met de andere schepenen voor een pluimstrijker en wijzer van een valsch oordeel heeft gescholden. De pastoor had hem dit in persoon gezegd en hem particulier toegesproken voor de schepenen, waarom dezen nog twistig zijn en de sacramenten niet van hem ontvangen of hem hooren. Vroeger ging hij den pastoor altijd hooren en de sacramenten gebruiken. Nu gaat hij wel in het fraterhuis ter kerk.

9 Nov. Hij persisteert bij zijne particuliere verantwoording en die van den raad, uitgezonderd dat hij ten tijde van de inneming van het huis en den boeldenstorm niet in de stad was, zeggende voor God en menschen daarvan niet geweten te hebben.

no. 10. Lambert Brinck, oud 49 jaar.

7 Nov. Hij persisteert bij de generale ontschuldiging van den raad. Hij heeft de predikanten wel gehoord, maar ontkent hen in of uit de kerk te hebben gebracht of te gast gehad te hebben. Eens is hij vanwege den raad ten huize van Hendrik Haeze bij den predikant van Garderen te gast geweest en heeft daar met meer andere schepenen gegeten. Voorts verklaart hij nu zoowel ter kerk te gaan als toen.

no. 11. Egbert Rengers, oud 34 à 35 jaar.

7 Nov. Hij refereert zich tot de generale ontschuldiging van den raad. Hij verklaart een drie maanden uit de stad te zijn geweest, ten tijde der ergste turbatie. Gevraagd aangaande art. 6 hunner verontschuldiging, zegt hij wel de predikanten ge-

hoord te hebben, maar hen niet in of uit de kerk te hebben geleid of te gast te hebben gehad. Hij verklaart dat hij, nu de pastoor terug is, dezen evengoed hoort en als andere burgers ter kerk gaat. Nooit heeft hij in den raad iets toegestemd, wat hij meende dat tegen Co. Mat. ordonnantiën streed, waarmee hij zich altijd wel kon vereenigen. Hij is pas Pauli 1566 tot schepen gekozen.

no. 12. Jacob Hegeman, oud 45 jaar.

7 Nov. Hij persisteert bij de verontschuldiging van den raad. De predikanten heeft hij gehoord, echter niet de kerk in- en uitgeleid. Met zes of zeven van hen heeft hij nooit gegeten, gedronken of gesproken, maar eens heeft hij terwille van een vriend met Ds. Albertus gegeten, die bij dezen in huis was. Hij gaat ook nu wel ter kerke.

Voorts gevraagd, waarom hij zijn' zoon niet van het beeldenbreken had teruggehouden, zeide hij dat deze ongeveer twee of drie dagen te voren eerst uit Dantzig gekomen was. Hij, een achttienjarig jongeling, had op raad en aanstoken van anderen een crucifix op het O. L. Vrouwenkerkhof losgerukt, zonder het echter te breken. Hij heeft zijn zoon dadelijk thuis laten halen, toen hij het hoorde, hem gestraft en genoeg getoond dat het hem leed was. Hij begeert verder vergeving voor hem, uithoofde zijner jeugd.

no. 13. Willem van Wijnbergen, oud 38 jaar.

Persisteert bij de verontschuldiging van den raad. Heeft als anderen de predikanten, immers er waren geen anderen, gehoord, hen echter niet in- of uit de kerk geleid, met hen geteerd of geconverseerd. Hij heeft geen affectie den pastoor te hooren, daar deze voor een dief gescholden is en den raad pluimstrijkers scheldt. In de andere kerken gaat hij niet, omdat hij gewoon was in de groote kerk te gaan.

no. 14. Wolf van Ommeren, oud 37 jaar.

Vragen voor Wolf van Ommeren.

1. Waarom hij tweemaal door Willicken en ook zelf heeft doen

aanzeggen, zoo het St. Anna's altaar gebroken was, dat men de plaats moest verven en witten, anders zou men er hen voor aanzien, want de raad had zoo besloten.

2. Waarom hij in den tijd zijns burgemeesterschaps de predikanten heeft doen beloonen en door wiens bevel, en waarom hij bij hen in huis gegeten en geteerd heeft?

9 Nov. Hij persisteert bij de generale verontschuldiging van den raad, uitgezonderd betrekkelijk art. 17, want ten tijde van de inneming van het huis was hij niet te Harderwijk. Hij heeft de predikanten niet laten komen of begeerd, wel mede gehoord, en ontkent uitdrukkelijk predikanten in of uit de kerk te hebben geleid, of te gast te hebben gehad. Eens of tweemaal heeft hij met andere schepenen bij de predikanten gegeten, en een predikant, dien Carel Cremer vanwege den raad had gehaald, heeft hij als burgemeester „oorloff” gegeven. Dat hij nu niet meer zoo ter kerk gaat, zit in den pastoor.

Dat hij tweemaal de stadsdienaars had gezonden om de plek, waar het St. Anna's altaar was weggenomen, te verven en te witten, was uit bevel van den raad.

no. 15. Hadaman van Wijnbergen, oud 40 jaar.

9 Nov. Hij persisteert bij de verantwoording van den raad. Aangaande art. 6 bekent hij mede de predikanten gehoord te hebben en te hebben meegezongen. Hij ontkent hen in of uit de kerk te hebben geleid, in de stad gehaald, of te gast gehad te hebben, of bij hen te gast geweest te zijn of met hen geconverseerd te hebben. Eens was hij bij een goed vriend te gast geweest, waar hij een predikant heeft meegenomen. Hij gaat nu niet zoowel meer ter kerke om den pastoor, anders komt hij wel ter kerk.

no. 16. Zweer toe Boecop. ¹⁾

---

1) deze woonde in Kampen, hij had 27 Januari 1567 zijn eed als schepen opgezegd, kunnende om merkelijke oorzaken niet langer te Harderwijk wonen, belovende geheimhouding van 't geen hij gezien en gehoord had. Bij de vernieuwing van den raad schijnt hij weer schepen te zijn geworden, later had hij veel te verduren tijdens de inneming

10 Nov. Hij refereert zich tot de algemeene ontschuldiging. Alleenlijk is hij, gelijk tegen meer, in den raad tegen het afnemen van de poorten van het huis geweest, wat geschied was om verraderij te voorkomen, dit verklaart hij bij zijn schepen- en burgereed.

Aangaande art. 2 zegt hij, van de verkiezing der gemeente niet te weten, toen die plaats had was hij al vertrokken.

Aangaande art. 3 zegt hij, dat er verscheiden plakaten zijn gekomen, waarvan sommige zijn gepubliceerd, andere niet.

Aangaande art. 4 zegt hij, dat hij al van huis was toen de schutterij werd versterkt.

Aangaande art. 5 zegt hij, dat het in rotten bijeenbrengen der burgerij geschiedde, omdat men verraad vreesde.

Aangaande art. 6 zegt hij, dat het komen der predikanten tegen zijne opinie was geweest, ook heeft hij hen nooit te gast gehad, maar heeft als burgemeester een of tweemaal ex officio bij hen in de herberg te gast moeten gaan, hoewel ongaarne.

Om geen opspraak te hebben is hij gedurende zijn burgemeesterschap in de stad gebleven. Een paar dagen daarna is hij metterwoon naar Kampen vertrokken, tot zijn groote onkosten en is daar gebleven, tot hij de eerste maal, in Augustus, hier in commissie kwam. Hij was altijd goed Katholiek geweest, de predikanten waren hem niet bevallen, zooals de drost, de pastoor, de pater en andere „onpartijdigen” in Harderwijk kunnen getuigen, en hij heeft daarvoor veel „schamp” en „spot” moeten verdragen.

Op art. 7, 8 en 9 zegt hij, daarvan niet op de hoogte te zijn, maar wel te weten, dat Rensen dikwijls uitgegaan is.

Wat den beeldenstorm betreft, die was hem leed geweest en hij had dien gaarne belet. Voorts verklaart hij dat de Broerekerk en de Groote Kerk al vernield waren, toen de raad het beeldstormen verbood.

Wat de volgende artikelen betreft, namelijk de inneming van het huis en het zenden naar het consistorie van Antwerpen, hij der stad in 1572 door graaf Willem van den Bergh, vgl. De Meester. Hist. Gen. Kron. 1862, blz. 181 en 374 en 375 met blz. 371, (alles volgens stukken uit het archief van Harderwijk.)

was al veertien dagen vóór het huis werd ingenomen naar Kampen gegaan, omdat dit alles hem contrarie was en hij er geen gemeenschap aan wilde hebben, zoodat het hem meer dan 100 gulden aan huishuur, reiskosten enz. gekost heeft.

no. 17. Horman van Oldenbarneveld.

10 Nov. Deze was ontboden, maar kon niet komen, omdat hij een beroerte kreeg.

De algemeene vraag aan de schepenen en de verschillende particuliere vragen komen voor op fol. 73 recto — 75 verso, de getuigenissen der schepenen op fol. 45 recto — 72 verso van Papiers d'Etat et de l'Audience no. 517, op het rijksarchief te Brussel. Beide gedeelten waren gecollationeerd door Peter van Apeltoren en Godert Pannekoek.

---

22. Vragen door de commissarissen Peter van Apeltoren en Godert Pannekoek aan den raad van Harderwijk gedaan, benevens het antwoord namens dezen aan de genoemde commissarissen, door Lambert Brinck en Ernst Witte, burgemeesters, overgegeven op 6 Nov. 1567.¹⁾

De raad heeft tegen het interrogatorium, dat het nergens, ook niet in Harderwijk, gebruikelijk is dat iemand in civiele of crimineele zaken aangaande zichzelf depositie aflegt. Zij geven dus antwoord, onder protest, dat deze manier van vragen de stadsvrijheden onschadelijk zij en hunnen schepeneed niet praëjudicere. Voorts verzoeken zij kleine fouten in hunne verantwoording niet in aanmerking te nemen.

---

1) vgl. vooral bij dit stuk de confessies van Daniel Rensen, van Hasselt. Stukken II, blz. 87 enz.

Vragen.

1. Eerstelijk, wat hen bewogen heeft om de poorten van Z. M. huis weg te nemen en Zijner Majesteit geschut weg te halen?

2. Waarom zij eerst 12 gemeenslieden gekozen hebben zonder voorweten van den drost, daar het toch gebruikelijk is, dat zij 24 noemen, waaruit de drost 12 kiest en zij nu nochtans 12 bij de andere 12 hebben gekozen?

Antwoorden.

1. De stadhouder, graaf van Mezen, had hun den 8^{en} September 1566 te Nijmegen op den landdag, aangezegd goed op het huis te passen. Daar de drost soms 14 dagen van huis was en ook vroeger het huis door verraad van den drost was ingenomen, hadden zij het huis bezet, den drost zijne woning latende. De stukken geschut hadden zij van het huis genomen om die te laten repareren en vervolgens Z. M. te helpen.

3. Volgens oud gebruik hebben in Harderwijk zekere gilden de nominatie van 24 gemeenslieden uit hunne gilden, welke zij aan schepenen en raad voorstellen en waaruit vervolgens de drost er 12 wraakt, gelijk ook op Pauli ¹⁾ 1566 geschied is. Toen nu in het laatst van het jaar wegens de belangrijke brieven van de hertogin en den stadhouder en de te behandelen zaken, de gekozen regeerders meerder in getal begeerden te zijn, gelijk er ook vroeger 24 waren, ²⁾ kozen zij er uit de

1) 25 Januari.

2) vgl. Schrassert. Besch. v. Harderwyck. Dl. I blz. 90. In 1538 werd bepaald, dat de drost 12 uit de 24 voorgedragenen vanwege de gildemeesters zoude kiezen, a. w. blz. 93 enz.

door hen opgemaakte 24 zelf 12, daar de drost er niet was en bur-
gemeesters en schepenen zich er
niet aan durfden wagen, en zoo
zijn de 24 ongewraakt gebleven.

3. Waarom zij de brieven
en plakaten van de hertogin
en den stadhouder niet nage-
leefd en de gemeente niet voor-
gehouden hebben?

4. Waarom zij hun schutten
versterkt, gewaakt, gebolwerkt,
de muren versterkt en eene
vrijwillige wacht opgericht heb-
ben (die meest uit Geuzen be-
stond, gelijk men ook verstaat
dat het meere deel der gemeens-
lieden Geuzen geweest zijn?)

5. Waarom zij de burgers bij
rotten opgeëischt hebben en hun
voorgehouden, dat er buitenland-
sche vorsten naar het land van
Gelre stonden?

6. Waarom zij den nieuwen
predikant in de stad hebben la-
ten komen, dezen steeds gehoord,
mee in de kerk gezongen, hem
in en uit de kerk gebracht, da-
gelijks met hem geconverseerd,
bij zich te gast gevraagd en
wijn geschonken hebben.

3. Zij hebben geen stukken
ter publicatie achtergehouden en
niets ongepubliceerd gelaten, dat
in andere steden gepubliceerd is.

4. Zij hebben alles versterkt
op waarschuwing des stadhou-
ders, eene vrijwillige wacht
hebben zij niet opgericht. Wat
de gemeenslieden betreft, die
zijn niet door hen, schepenen,
maar door de gilden gekozen.

6. Dit is geschied uit reeds
vroeger vermelde oorzaken.

6. De pastoor leefde met hen
en de gemeente in onmin, door
zijn slecht gedrag en lasteren.
Op het laatst moest hij wegens
levensgevaar de stad uit. Toen
kwamen juist de vreemde pre-
dikanten, Lindanus en de Man-
demaker, die gepreekt hebben
en na elkaar weer vertrokken
zijn. Zij ontkennen Lindanus
consent te hebben gegeven om
te preeken of hem naar Nijkerk
gebracht te hebben, ook ont-

kennen zij hem geschreven te hebben terug te komen.

Toen de pastoor nu weg was, spraken zij met den kapellaan af, dat deze de sacramenten zou bodienen enz., waarvoor zij hem zouden beloonen. Deze is echter zonder zijn plaats te vervullen weggegaan. Toen kwamen de gemeenslieden met een groot aantal burgers den raad om een goed predikant verzoeken. Deze was nu genoodzaakt den secretaris Rensen uit te zenden om er een te zoeken. Zij ontkennen echter hem naar Nijmegen, naar Oranje, graaf Willem van den Bergh of den graaf van Culemborch met credentiebrieven te hebben gezonden.

Dat zij de predikanten hoorden, behoeven zij als schepenen niet te verantwoorden, maar zij ontkennen dat de predikanten met consent of op bevel der schepenen in en uit de kerk zijn gebracht.

7. Waarom zij den predikant Lindanus of Roodbaard op Nijkerk hebben doen voeren, zijn vracht betalende en hem wijn en bier in het schip meegevend?

8. Waarom zij aan Lindanus na zijn vertrek hebben geschreven en wat hij daarop heeft geantwoord en waarom zij hem

weder in hun dienst begeerden? Met verzoek de minute van hun brief en Lindanus brief te vertoonen.

9. Waarom zijn den gewezen secretaris Rensen met credentiebrieven hebben afgevaardigd naar graaf van den Bergh, den graaf van Culemborch en de stad Nijmegen?

10. Wat hun bewogen heeft om aan Crispinus van Salsbruggen nog om een nieuwen predikant te schrijven, dien hun bode meebracht, en om nog een anderen predikant te doen halen door Carel Cremer, en waarom zij zoo dikwijls van predikant veranderden, of zij dit uit zichzelf of uit wil en aanhouden der gemeenslieden, gilden of gemeene burgers gedaan hebben?

11. Zij verzoeken en bevelen vanwege Z. M., dat zij authentieke copie overgeven van het verdrag, tusschen hen en de burgers gemaakt, toen de burgers de Vrouwenkerk weer in bezit wilden hebben.

12. „Van de Beeldestorme.”

7, 8 en 9. Op deze artikelen is reeds in art. 6 geantwoord.

10. Zoo zij eenigen gevorderd mochten hebben, zijn die op hun verzoek, naar advonant van hun diensttijd, beloond. Sommigen waren aan andere plaatsen verbonden om daar te spreken, anderen kwam het niet gelegen te blijven, anderen had men met consent der schepenen wegens hunne ongeleerdheid en ongeschiktheid weer laten gaan.

11. De raadsleden ontkennen, dat eenig verdrag tusschen hen en de burgers gemaakt is, maar omdat er, naar 't scheen, commotie en oproer zou ontstaan, en om dit in vriendelijkheid bij te leggen is, door tusschenspreken van schepenen en raad en anderen, in den nood en naar gelegenheid des tijds verdragen, waarvan zij hierbij copie overleggen. ¹⁾

12. Zij ontkennen expresse-

1) vgl. dit verdrag, van 24 Dec. 1566, hiervoor 10.

Wat den raad er toe bewogen heeft, zoo de Mandemaker in de kerk preeken zou, hem aan te geven dat hij het volk tot den beeldenstorm vermanen zou, (wat daarvan aan is), en waarom zij Rensen naar den guardiaan gezonden hebben om de kerk open te hebben?

13. Waarom zij den beeldenstorm niet verhinderd hebben en door hun dienaars de ornamentskist open hebben laten maken en die uit de kerk gehaald en naar het raadhuis gebracht hebben?

lijk den Mandemaker te hebben laten preeken of gezegd te hebben, wat hij preeken zou, ook wisten zij niet dat hij preeken zou. Ook hebben zij Rensen niet bevolen de kerk te openen, zooals ook bij art. 6 breeder verhaald is.

13. De beeldenstorm was onverziens geschied, buiten hun voorweten. Naderhand hadden zij vernomen, hoe de guardiaan van het klooster onder de preek van den Mandemaker was binnengekomen. De predikant nu moest door het klooster heen naar buiten. Toen hij daar wat lang bleef, begon men te kloppen en te slaan, maar er kwam niemand en men meende dat de predikant daarbinnen geslagen werd. Toen liep men doordentrans om hem te redden en onder dit rumoer en het loopen der kinderen door elkaar zijn er beelden gevallen en de beelden, die er nog stonden (de minrebroeders en kerkmeesters hadden er vele weggenomen) werden voor een deel gebroken, voor een deel weggenomen. Zij ontkennen voorts, dat op hun bevel eenige ornamentskist is opengeslagen en de ornamenten naar het raadhuis zijn gebracht.

14. Waarom zij Onze Lieve Vrouwenkerk des nachts hebben doen openen en geleden dat de beeldenstorm daar plaats vond en het kruis op het kerkhof werd afgebroken?

14. Daar zij vernamen van den beeldenstorm in andere plaatsen, waren zij bevreesd dat dit ook hier geschieden zou, en bevalen zij den koster de Vrouwenkerk te sluiten en zonder consent der schepenen niet te openen. De gildemeesters verzochten herhaaldelijk de beelden uit de kerk te mogen nemen, wat ook geschied zou zijn, zoo er geen vreemde handen bij gekomen waren. Eindelijk had men toegestaan, dat de beelden's nachts weggenomen zouden worden. Zoo daar nu onbehoorlijkheden op het kerkhof gepleegd zijn, is dit buiten hun voorweten en wil geschied.

15. Hoe zij er toe gekomen zijn ettelijke lieden door de stadsdienaars te laten bevelen altaren af te breken en de ledige plaatsen te verven of te witten?

15. Men heeft niemand door de stadsdienaars laten bevelen beelden te breken, alleen om gebroken altaren en beelden, die in de kerk in den weg lagen, uit den weg te ruimen.

16. Waarom zij de kerk niet hebben laten reconcilieeren en restaureeren, naar inhoud der capitulatie, zoo zij beloofd hadden?

16: Het spijt hun dat de kerk nog niet gerestaureerd is, over de reconciliatie hebben zij aan den suffragaan geschreven, van diens antwoord voegen zij hierbij copie.

17. „Van 't huys.” Wat hen bewogen heeft, toen Z. M's. knechten op het huis gekomen waren, de klok te doen luiden en met trommelslag de burgers

17. Die knechten waren in den vroegen morgen heimelijk, door een nieuw gemaakt gat in de stadsmuur, van achteren op het huis gekomen, verder gin-

op de markt te verzamelen, en vervolgens Z. M's. huis in te nemen en te verderven, den drost met anderen gevangen te zetten en te houden, niettegenstaande zij wisten dat het Z. M's. zaak was? ¹⁾)

18. „Van de consistorie der sectarissen.” Waarom zij den secretaris Rensen afgevaardigd hebben naar het consistorie van Amsterdam en graaf Lodewijk, (aanstonds nadat zij het huis ingenomen hadden) om te vernemen of daartegen geen troost was, dewijl de graaf van Megen het hun derhalve moeilijk maakte, en waarom zij, buiten den wil der burgers, knechten in de stad wilden hebben?

19. Wat het nieuwe consistorie van Antwerpen door zijn gedeputeerden verzocht (uit kracht hunner instructie) en

gen zij als vijanden door het huis loopen en het geschut vernagelen, en schoten zonder aanleiding op de burgers, waarbij enkele mannen, vrouwen en kinderen gedood werden. Een mondelingen of schriftelijken lastbrief hadden zij niet vertoond. Zij moesten zich dus wel verdedigen. De gevangenen, uitgezonderd den drost, hebben zij den volgenden dag losgelaten, ook ontkennen zij bevel te hebben gegeven de burgers bij trosselslag bijeen te roepen.

18. Uit den jammerlijken overval begrepen zij, dat zij in ongenade gevallen waren en toen hebben zij Rensen afgevaardigd om te vernemen of er eenig middel van verdrag of pardon was. Zij ontkennen voorts, dat zij knechten in de stad wilden hebben.

19—22. Verleden jaar reisden hier personen door, naar zij zeiden van Antwerpen, en begeerden schepenen en raad te spre-

1) vgl. over de inneming van het huis Nijhoffs Bijdragen Dl. VIII blz. 204—206 en blz. 213—216, Schrassert. Besch. v. Harderwyck Dl. II, blz. 97—100 en De Meester. Hist. Gen. Kron. 1862, blz. 180.

waarom die van Harderwijk ook gedeputeerden naar Antwerpen hadden gezonden en daar 500 gulden gebracht en deze in handen gegeven van zekeren Putter (volgens copie der schriften wis en waar gegeven), hem bevelende dezelve niet aan het consistorie te brengen (eerst had hij een ander bevel).

20. Waarom zij andermaal Gerrit Maurissen en Alphert Brinck, hunne gedeputeerden, naar het nieuwe consistorie te Antwerpen hadden gezonden, en dezen zich te Amsterdam bij Reinier Kant hadden bevonden. Waarom en wat hun gezanten te Ruweel en ter Aa met graaf Lodewijk hadden gehandeld en gesloten en of er nog meer gezanten daar waren en handelden?

21. Waarom hunne gezanten met Beyma, Hartger Galama, Sychsema, den heer van Thoulouse, Cock en anderen op begeerte van graaf Lodewijk naar Vianen gereisd waren om den heer van Brederode te „induceren” met hen naar Amsterdam te reizen en wat hunne gedeputeerden daar gezien, gehoord en gehandeld hadden, zoowel met die heeren, als met het consis-

ten. Zij toonden een afdruk aan hen en de gemeenslieden van een rekwest aan den koning, waarin vele heeren, steden en personen om generaal pardon verzochten vanwege de verandering der religie, naar vermelding van het genoemde rekwest, wilstende daarbij den koning een goede vereering in geld doen. Schepenen en raad dacht dit goed en zij wilden er naar hunne kleine krachten ook wel iets voor bijbrengen. Die van Antwerpen vertrokken voorts.

Later hebben zij een der schepenen en een burger naar Antwerpen gezonden met f 500. Zij konden daar geen bescheid krijgen, wanneer het rekwest overgeleverd zou worden en zijn dus weer naar huis gegaan, na de penningen aan zekeren Peter de Pottere te hebben toevertrouwd om die te bewaren tot Harderwijk ze noodig had, want zij durfden daarmee niet denzelfden weg terug te reizen.

Later, nog altijd geen bescheid hebbende aangaande de overlevering van het rekwest, hebben zij dezelfde gezanten nogmaals naar Antwerpen gezonden om naar het rekwest te informeren en of er iets van

torie van Vlaanderen en anderen?

22. Wat de heer van Tholouse hun gedeputeerden vanwege Brederode te Vianen op het slot geantwoord heeft en waarom zij zooveel moeite hadden gedaan om den heer van Brederode naar Amsterdam te krijgen en wat zij met den prins, graaf Lodewijk en den heer van Brederode in Amsterdam handelden? En waarom zij begeerd hadden, dat de leden van het verbond hen onder protectie zouden nemen en hun iemand ontdekken, die hen hielp in den nood, en of zij die begeerte niet op bevel van Brederode op schrift hadden gesteld en hem overgegeven en wat hij daarop had geantwoord en door hun gezanten gerapporteerd is, en waarom zij dit verzoek niet aan de hertogin deden?

te wachten zou zijn.

Op hun reis daarheen te Amsterdam gekomen, vernamen zij, dat velen der heeren van het rekwest te Vianen of daaromtrent bij elkaar waren en zijn zij dezen eerst op het huis ter Aa en vandaar te Vianen en voorts te Amsterdam gevolgd, waar zij door graaf Lodewijk van Nassau van den prins van Oranje antwoord kregen, dat deze niets zeker van de overlevering van het rekwest wist, noch de stad Harderwijk ontbieden kon. konden zij met den graaf van Megen een deugdelijk verdrag sluiten, dan moesten zij dit niet uitstellen.

Dit werd vervolgens in den raad rondgebracht. Men zou reeds vroeger tot een verdrag gekomen zijn met de koninklijke commissarissen, namelijk den drost en den landschrijver van Veluwe, die alhier waren gezonden, als niet dienzelfden dag de jammerlijke onvoorziene overval had plaats gevonden. ¹⁾

Verder ontkennen zij dat hunne gezanten te Harderwijk, Antwerpen of elders ooit iets verhandeld hebben, veel minder

---

1) die overval geschiedde den 18den Dec., dienzelfden dag werd Rensen naar Amsterdam afgevaardigd.

een confederatie gesloten, noch iets geteckend, verzegeld of beloofd hebben, dat tegen Z. M. was. De 500 gulden waren nergens anders voor bestemd dan tot vereering voor Z. M. en tot profijt der stad Harderwijk. Ook had de Potter, die ze bewaarde, beloofd ze tot profijt van Harderwijk te bewaren. Voorts ontkennen zij eenige brieven van consistoriën te hebben ontvangen of beantwoord te hebben. Wat aangaat de omstandigheden, die de gezanten op de reis hadden, dit is lang geleden, daar kunnen zij de gezanten nog eens naar vragen.

Voorts hopen zij verder van niemand bezwaard of onwaar beschuldigd te worden, maar meenen hun onschuld hiermee betuigd te hebben.

23. Waarom zij hun secretaris Rensen zoo dikwijls gezonden hebben naar den graaf van den Bergh en den graaf van Culemborch?

24. Wat zij gedaan hebben om, naar luid der bevelschriften en plakkatens, hen die Brederode gediend hadden te straffen?

23. Zij ontkennen Rensen naar dezen gezonden te hebben.

24. Wat betreft de Brederodesche knechten, zij hebben volgens de bevelschriften, als zij hoorden dat er in de stad waren, tot driemaal toe laten zoeken door de stadsdiensdieners, maar hen niet kunnen apprehendeeren.

„Generale vraechstucken, dienende op alle und yedere articulen vursz.”

Antwoord op de „generale vraechstukken.”

Wat hen tot al die nieuwigheden heeft gebracht?

Burgemeesters, schepenen en raad hebben dit alles gedaan om vrede te bevorderen, naar urgentie der tijdsomstandigheden, niet meenende Co. Mat. daarmee te offendeeren. Wat zij voor de kerken en het huis des konings deden, kan men uit hunne verantwoording zien. Niemand heeft hen bang gemaakt.

Wat zij gedaan hebben om die nieuwigheden te verhinderen?

Of iemand hen opgewekt heeft dit te doen, toe te laten of te dissimuleeren?

Of iemand hen bang heeft gemaakt om dit alles niet te verhinderen, wat zij toch ambts-halve verplicht waren?

De vragen komen voor op fol. 4—10, de antwoorden op fol. 10—31 van Papiers d'Etat et de l'Audience, no. 517, op het rijksarchief te Brussel. Beide zijn gecollationeerd door Theodorus Pedanus (Dirk Voet), secretaris van Harderwijk.

---

23. *Verzoekschrift, door den raad van Harderwijk ingediend aan de commissarissen Peter van Apeltoren en Godert Pannekoek te Elburg, op 11 Nov. 1567.*

Hoewel de schepenen in hunne verantwoording naar waarheid getuigd hebben, vragen zij toch 's konings genade en verzoeken den stadhouder (volgens het verdrag met hem aangegaan) die genade te helpen bevorderen, want zij zijn met lijf en goed 's konings getrouwe onderdanen.

Volgens eene copie op fol. 30 en 31 van Papiers d'Etat et de l'Audience no. 517, op het rijksarchief te Brussel.

24. *Verbaal, opgemaakt door Johan Urd aangaande het door hem verrichte te Harderwijk van af 9 Maart 1568.*

Uit kracht zijner commissie van 21 Febr. 1567 stilo Brabantie ¹⁾ heeft hij zich 8 Maart des voormiddags van af Arnhem op weg begeven en kwam 9 Maart in Harderwijk aan, waar hij met Apeldoren communiceerde en den 10^{en} zich vervoegde ten huize van den fugitieven Hendrik Haeze. Hij maakte voorts annotatie van de goederen der voortvluchtigen en sequestreerde deze, na ze in beslag te hebben genomen en na te hebben laten publiceeren, dat niemand die verbrenge, vervreemden of verzetten mocht op eenigerlei wijze. Voorts communiceerde hij met Dionysius van Wesenhage over de goederen op Veluwe. ²⁾

Naar fol. 470—479 van Papiers d'Etat et de l'Audience no. 517, op het rijksarchief te Brussel, gecollationeerd door Urd.

---

25. *Verbaal, opgemaakt door Johan Urd over het door hem te Harderwijk verrichte van af 29 Nov. 1568.*

Volgens zijne commissie, gedateerd 1 Oct. 1568, bevond hij zich den voorlaatsten November 1568 in Harderwijk en ontbood den volgenden dag Wilhelm Reyersz en Beernt Aertz, burgemeesters, benevens Sweer toe Boecop, Joost van Bronckhorst, Hendrik van Zevener, Gerrit Holdorp, Jan Groll en Gerrit Bosch, schepenen. Dezen ondervroeg hij ten overstaan van den schout Andries Ruyst aangaande zekere interrogatoiren, waarop zij ant-

1) d.i. 1568 volgens onzen stijl.

2) de verdere inhoud van dit verbaal loopt over het in beslag nemen van allerlei goederen.

woordden als uit hun deposities ¹⁾ blijkt.

Volgens fol. 465 recto en verso van Papiers d'Etat et de l'Audience no. 517, op het rijksarchief te Brussel, gecollationeerd door Johan Urd.

26. *Lijst van personen, als vluchtig opgeteekend door Dr. Johan Urd en Andries Ruyst, schout van Harderwijk, waarschijnlijk Maert 1568.*

Reyner van Speulde.	Coert, dienaer derzeluer stede.
Jan Teuwesz.	Daniel Reynssen.
Mr. Wilhelm Barbier.	Cozijn van Spuelde.
Henrick Haesens.	Coep van Spuelde.
Gerridt van Spuelde.	Aerts Woltersz.
Helmich van Spuelde.	Wolter Huybertsz.
Huybert Bitters.	Wilhelm Cnijff.
Gerridt Greve van der Elburch.	Gerridt Zegers, met zijn soon.
Richolt Rampen.	Gerridt Mauryssen.
Baltus Rampen.	Sweer van Hoeckelum.
Evert Andries.	Ernst Witte.
Wolter Hegeman.	Wolf van Ommeren.
Claes Cardemaker.	Dirk Voet, gewesen secretaris
Jasper Aernt Lubbertz.	van Harderwyck en

1) deze deposities komen voor fol. 466 recto en verso, zij betreffen evenals de daarop volgende van Rutger van Baer, Otto van der Sande, drost en anderen de goederen der fugitieven. Op fol. 486—495 komt voor een: extract over de goederen der fugitieven, getrokken uit de informaties van Urd en Andries Ruyst.

Jan Hoemaker.

Gerlich Voet, zijn broeder.

Pouwel Pelsmaecker opter Merckt. Frans Willems. 1)

Volgens fol. 284 der Papiers d'Etat et de l'Audience no. 517, op het rijksarchief te Brussel.

---

1) de zeven laatstgenoemden, magistraatspersonen, werden bij vonnis van 5 April 1568 door Alva op straffe van de galg gebannen en hun goederen verbeurd verklaard, eveneens de overigen bij vonnis van 12 Aug. 1568, vgl. beide vonnissen bij van Hasselt. Stukken. Dl. I blz. 241 (no. 118) en blz. 284 (no. 142). Daar de namen bij van Hasselt veelal verminkt zijn, deel ik deze lijst, waarop ze duidelijk voorkwamen, hier mede. Van Hasselt geeft ook nog uit in Dl. II zijner Stukken (blz. 1, 2) het vonnis door Alva den 10den Jan. 1570 tegen Alphert Brinck en Wolf Clomp geveld, vgl. ook Schrassert. Beschr. v. Harderwyck. Dl. II blz. 112.

**XXVIII. Stukken over de bewegingen van 1566
te Elburg en de daarop in 1567 gevolgde
informaties. 1566—1567.**

---

1. *Brief van den stadhouder, Karel van Brimeu, graaf van Me-
gen aan de stad Elburg, bevelende geen ketterschen pre-
dikant in te halen. 7 Sept. 1566.*

Den stadhouder is bericht „dat bij uwen Er. off van uwer E.
vnd der Stadt off burgeren wegen in Vrieslandt geschickt sije
worden om eenen predicant deser nyer kettersche leeren to halen.”

Dit verwondert den stadhouder zeer, daar het strijdt tegen het
verdrag, 25 Aug. 11. door de landvoogdes met de edellieden ge-
sloten, waarbij overeengekomen was geen nieuwe predikatiën toe
te laten in de plaatsen, waar zij tot nogtoe niet werden gehouden.

Nog meer vreemd vindt hij, dat zij zelf predikanten inhalen,
terwijl andere steden hun best doen hen te weren. Hij gelast hun
daarom uitdrukkelijk zulke predikanten niet toe te laten, onder
bedreiging van 's konings ongenade, die hun het verlies hunner
privilegiën kan kosten.

Voorts gelast hij hun het hun toegezonden plakkaat, ¹⁾ verbie-

---

1) dit plakkaat, dat met den begeleidenden brief van den stadhou-
der nog in het Elburgsch archief berust, is gedateerd 25 Aug. Het
werd toegezonden den 28sten Aug. (archief van Elburg Lade 23 no. 43.)
Het plakkaat is uitgegeven in het Groot Gelders Placaetboek. Dl. I
col. 338. De hier afgedrukte brief werd door den schout, naar het
schijnt achtergehouden, en kwam den Elburger raadsleden eerst later
in handen, vgl. 3 hieropvolgende.

dende kerken en kloosters te schenden, te publiceeren, wat zij tot nu toe nagelaten hebben en hem ten spoedigste te berichten wat zij geneigd zijn te doen.

Naar de oorspr. minuut in zijn geheel uitgegeven in Nijhoffs Bijdragen Dl. IV. blz. 217, 218.

-
2. *Brief, door de landvoogdes Margareta van Parma, aan het hof van Gelderland ter opzending naar Elburg, verzonden, bevelende geen nieuwe predikanten toe te laten. 11 Sept. 1566.*

Dem Lieuen besunderen, Scholtis,
Burgermeesteren, Schepenen
vnd Raedt der stadt Elburg.

C o p i e.

Margarita, van Godts genade etc.

Lieue besundere. Wij kommen in gcloeffelycke ervaerongh, wellicker gestalt men eynen vrempten predicant om die nyeuwe leerongh aldaer to prediken sol gefordert hebben, des ons gantz bevrempt heeft, diewijle v nyet en kan onbcwust sijn, dat sullicx nyet alleen en is tegen den will vnd die meynongh des Conincx onses genedichs liefs herren, dan oick tegen de alder Catholysche Religion, bishet aldaer gehalden vnd obseruiert vermoegens id beuel wijlen hoichlofflycker gedechtenisse des Keysers Caroli quinti in sijner Key. Mats. huldongh in yedere stadt des furstendombs Gelre vnd Graeffschaps Zutphen, vnd nementlyck ter Elburgh, woe ghij oyck v wael to erinneren, verkundight, vnd dan gantz billick, dat alzoe men sich lichtelyck soll bezweren, in dem men van sijner Ma^{ts}. wegen ennige nyeuwicheyt in dem lande aldaer soll willen invueren, ein yeder oyck aldaer hin wederome sich halde vnd richte nae alden herkomen vnd gebruyck, son-

der ennige veranderinge sullicker alder dingen onderstaen to doen oder gestaden gedaen to wordden, besunders der Religie haluen, dat soe hoichwichtige saecke is, die veranderinghe van wellicke, oder ennige nyeuwicheyt der selver gehengende, men altijt twist, tweedracht, onruwe, vnd voel onraedts heeft sien met sich brengen, daer bij gevueght, dat wanneer die gedeputeerden der Bannerheeren, Ritterschap vnd steden der furstendoms Gelre vnd Graeffschaps Zutphen aen hoichgodachter Co. Mat. im jaer LIX to Ghendt in Vlaendren aen sijne Mat. voir der seluer verreysen nae Hispaengnen vnd volgens aen ons binnen dese stadt onder anderen versocht, dat men ghein inquisitoren in den seluen lande sal willen schicken, sij sich hebben vernemen laeten, en toege-sacht, sij wollen bij die alde Catholissche Religie beharren, vnd selfs den ghenen helpen straffen die daer tegens sollen doen, vnd is derhaluen in statt sijner Mat^s. onse ernste meynongh, dat ghij vervueght dat sullicke predicanten enniger nyeuwer leerong aldaer in de stadt Elburgh nyet innegebracht, vnd soe verre derer en-nige alreyt daer inne kommen weren, denseluen doet vertrecken vnd hen oder oere predicantiën aldaer nyet en gestadet, sonder die hant met vliet daer aen haldet, dat alle dingen der Religie haluen in ocron alden wesen, obseruantie en gebruyck gehalten wordden, biss ter tijt toe dat ein generale ordinongh gemaect sal sijn, waerop wij van daege tot daege sijner Mat^s. genedige meynongh sijn verwachtende, twelck doende woirdt ghij sijne Mat. to der seluer wederkompste in desen landen, die wij verhopen vermits Godtlycke hulp korts sijn wirdt, veroirsaccken sich tegen de stadt Elburgh, Regorderen, Burgeren vnd ingesetenen derseluer met vermerderongh irer preuilegiën vnd sunst andere genaede te laeten vernemen. Vnd sijn v gnedichlyck geneight.

Datum Bruessel den XI^{en} dach Septembris XVe LXVI. 1)

Naar de gelijktijdige copie in het archief van het hof van Gelderland.

1) deze brief werd met een dergelijken aan Nijmegen door de hertogin in een schrijven van dienzelfden datum (11 Sept.) aan den stadhouder ingesloten, met de vrijheid „en user comme trouverez convenir.”

vgl. Nijhoff, Bijdr. DI. IV blz. 222. De stadhouder verzond hem met een brief van hemzelf naar Elburg. vgl. hierna 3.

3. *Brief, door de regeering van Elburg aan den stadhouder, den graaf van Mezen, gericht, ten antwoord op de gisteren (16 Sept.) ontvangen brief van den stadhouder met ingesloten brief der landvoogdes, bevattende allerlei verontschuldigungen. 17 Sept. 1566.*

Edlen, Wolgeborner, Gnediger Herr Stattholder, van wegen Ko. M. vnser allergnedichsten Hern etc. Juwer G. missiue mit dair in verwarten brieff vnser Gnedichster frouwen, als Generaler gubernanten hebben wij gisteren entfangen, vnd kunnen J. G. dair op tho dienstlick vnderdanigen antwort nicht bergen, wo dat in desseem itzigen jare ettlicke vnser schepen affgestoruen, vnd ettlicke desser jegenwordiger sterfften haluen ¹⁾ (dairmede vns Gott visiteren hefft) verreiset sindt, also dat die antall der jegenwordigen Schepen nicht mehr is dan viere, vnd diewile vns dan billick beswaret in so kleiner antall einich seker antwort auer tho schicken, so begeren wij op ydt aller vnderdanichst wij mogen, I. G. wolden vns doch bij hoichgedachte vnse Gnedichste frouwe excuseren, beth der tidtt dat vns die Here desser quaden sieckten verleth, offt dat vnse Rades frunde sunst bij einander komen, in gewisser verhapenung, dat wij vns alsdan mit recht vnd billickheit woll sullen entschuldigen kunnen. So viele auerst juwer Genaden schriuent van dato dem soeuenden Septembris belanget. Daervp foegen wij J. G. vnderdanichlick tho wetthen, dat vns die brieff nicht tho handen gekomen sij, ehr dan wij J. G. voirgemelte brieuuen entfangen hadden, vnd so wij daer vit van dem vorigen brieff berichtet sijnde, denselungen van vnsem schulthisz geeischet hebben, so hefft hij en vns van sijuen huse gehalet, vnd

---

1) men denke aan de pest, die reeds in het vorige jaar in Arnhem woedde en daar zelfs de leden van het hof drong de stad eenigen tijd te verlaten, vgl. Nijhoff. Bijdr. voor Vad. Gesch.- en Oudheidkunde. Dl. X blz. 99. Niet lang daarna heerschte deze ziekte ook in Emden. vgl. van Hasselt. Stukken II blz. 92.

hadde en tho voren bij sick selfs vpgbroken, vnaangesien dat hij an vns alleen geschreuen was. Je doch so balde vnse autall idt vermehret werdt, so willen wij vns befljtigen J. G. dair op tho antworden, vnd sall alsdan vit vnser antwort, mit der wairheit befunden werden dat bij J. G. vns in ettlicken saken tho viele nagesacht sij. J. G. wolden doch durch ere angeboren guidicheit vnse arme gelegenheit ansien vnd dit vnse antwort gne dichlick tho gude holden, des wij vmb Ko. M. vnser allergnedichsten hern the vor vmb vnse Gnedichste frouwe vnd J. G. mit allen vnderdanicheit vnd schuldiger trawe gern verschulden willen, J. G. hiermit dem almechtigen in langwiriger gelucksaliger Regierung vnd wellfare befelende. Datum am dage Lamberti Anno 1566.

J. G. vnderdanige Burgermeestern, Schepenen
vnd Raidt der Statt Elburg.

Op schrift:

Dem Edlen, Wollgebornen Hern, Karell van Brimeu, Grauen
tho Megen etc.

Naar de oorspronkelijke brief in het archief van het hof
van Gelderland.

-
4. *Brief van den stadhouder aan de regeering van Elburg, ten antwoord op de hunne van 17 September, verzoekende duidelyk antwoord, of zij den ketterschen predikant al dan niet willen behouden. 20 Sept. 1566.*

Den Ersamen, onsen lieuen besunderen
Burgermeestern, Schepenen vnd Raedt der
Stadt Elburch.

Kaerl.

Ersame, lieue, besunderc. Ontfangen hebbende zekere uwe missiue,

geschreue am daege Lamberti ¹⁾, die zijn sol cyn antwoirde op onsen junghsten schrijuen aen v luyden, beneffens zekere missiue der durchluchtiger hoichgeborner furstinnē vnd vrouwen, Hertoughinnen tho Parma etc., generaler Regentinne vuytgegangē, dan is zo duyster, dat wij daer vuyt uwe meyninge nyet verstaen, noch vernhemē kunnen, off ghy luyden (nycttegenstaende den schrijue yetz hoich gedachter furstinne generaler Regentinnen vnd onsen) den ketterschen predicant aldaer to halden gemeynt zijn oder hem to verlaten vnd verjagen, vnd is derhaluen van wegen der Co. Mats. tho Hispaniën etc. onsses allergen. heerē noch onse ernst gesynnen: Eerstlick dat ghij luyden hoichgodachter hertoughinnen een antwoirde schrijfft vnd dieselue ons toeschickt, die wij dā oire hoicheyt mitten posten ouerseynen sullen. Vnd ten anderen dat ghijluyden ons bij brengere deses verstandigē, wat ghijluyden des vurs. predicants haluen tho doen oder tho laten gemeynt, want doch indyē ghijluydē hem behalden vnd voertaen predicken willen laeten, so dencken van wegen hoichstberumpter Co. Mats., wij 't selue nyet te dulden off lijden. Ghij luydē moegē uwe eydts vnd beloefften, den ghij soe wael hoichstlofflicker gedachten die Ro. Key Mat. voir vnd sijne Co. Mat. nae, der onderhaldongh haluen der alder catholicxscher gelooues vnd religiën gedaen, betrachten, vnd daerbeneffens der ongenaden, soe sijne Co. Mat. (woe ghij luyde derseluer eydts vnd beloefften nyet gedencken) op v nemen vnd hoe sijne Mat. v te sijner tijt dair voir aensehen wordet bedencke. Daer van v luyden ouermits dessen te waerschuwen, wij nyet en hebben onderlaten sullen noch willen v daernaē am besten vnd als goede vnd getrouwe onderdanen v to achten vnd dragē. Gegeue tho Arnhem den XX^{en} Septēbris XV^c LXVI.

Naar de oorspr. minuut in het archief van het hof van Gelderland. Het afgezonden stuk bevindt zich in het archief van Elburg. Lade 30 no. 14.

1) 17 Sept.

5. *Onderveraging, door Amelis van Aemstel van Lynden, raad in het hof van Gelderland, van Berndt van Voirst, die als bode met brieven van den stadhouder naar Hattem en Elburg ging, gedaan 25 Sept. 1566.* ¹⁾

. . . „Seyt hij deposant bij sijnen eedt, waerachtich to sijn, dat hij getuyge nu saterdach lestleden ²⁾ omtrent halff thien urhen mit brieuen van den Stadtholder sijn Gen. gegaen is nae der Elborch ende des anderen dages als sonnendaechs omtrent elff urhen aldaer gecomen end soe den Borgermeister in der tijt nyt bij huys, dan buyten der poorten was end middelretyt dat den Burgemeister gehaelt is worden, is hij deposant in der grote kareke gegaen, alwaer comende end hem getuyge bij eender te drincken geschoncken synde, is enen, Halffpaep genamt (wesende een bierweerd) bij hem gecomen, seggende: „Bode, wat doet gij hier in der karken, komt gij alhier om te verklicken?” end nyttegenstaende hij deposant sechte: „Neen,” heefft hem getuyge nochtans dvoorsz. halffpaep mit den vuyst in sijnen neck geslagen, end voorts een lang holt van thien off twaleff voeyten genomen om hem bode daer mede to slaen, twelck hem halffpaep bij den anderen belet end verhyndert is worden, mitwelck hij deposant vuyter kareke gecomen is.”

Gevraagd aangaande het antwoord dat de twee steden gaven, zegt hij dat de burgemeester van Hattem zeide, dat in den brief niet van antwoord stond, maar dat hij volgens den brief doen zou.

De burgemeester van Elburg zeide: „soe onsen secretaris mede een voorganger is end wij mitsdycn hem nyet kunnen laten scrijven, soe en weet ick nyt wat wij schriven solden, dan gij mucht mijn heer Sijnder Gen. seggen sulcx als gij hier gesien hebt, wij

1) vgl. den bedoelden brief aan Elburg, in het voorgaande stuk (4), dien aan Hattem Bijl. XXX. 3, beide van 20 Sept. Daar het stuk bijna geheel op den beeldenstorm te Elburg betrekking heeft, heb ik het onder de stukken over Elburg opgenomen.

2) Dit was de 21ste Sept.

en kunnen nyet gebeteren."

"End hij getuyge, sonderling gevaccht wat hij gesien hebbe binnen der Elborch in de grote kercke end in den Convente van Ste Agnieten, off die kereken beroofft end de heyligen verbrandt sijn, seyt hij deposant bij den voorsz. eedt gesien thebben, dat alle de autairen affgebroken end ter aerde geslecht end de beelden, als van onser Liever Vrouwen end St. Chrystoffel end meer anderen, mit oick de mans gestoelen end de pijlers an de altaren, daer de schellen an hangende sijn, end de voytschemelen, daer de priesters misse op staen doen, wechgenomen, end op het groot karekhoff in twe vuyren verbrant sijn, als de beelden in een vuyr end de gestoelen end anders in een ander, end steenen heiligen, die nyt branden en konden, hebben sij dsclffde hooft affgehouden end voorts in stucken geslagen, soe dat in de grote kerck nyt is bli-ven staen dan de Vunt, de Preeckstoel en het gestoelte, daer de vrouwen in sitten. Seyt hij getuyge mede dat se in St. Agnieten-clooster de kercke verdestrueert hebben, soe hij gesien heeft alle ding in der kärke ouer hoop liggen, alle de gestoelten daer de Baginnen plachten to singen end wat daer was, neder in de kärke geworpen voor het hoge altaer.

Seyt mede dat enige susterken end borgerswijven hem getuyge gesacht hebben dat se drie bondelen van den koorkappen als van root end swart fluweel end stijff van golt, verbrant hebben.

Seyt mede wel gehoord thebben dat het darde kareksken binnen der Elburch van gelycken beroofft end verdestrueert is end dat se na Dorenspeyk getogen waren om tselffde aldair mede an to richten, dan het is durch die van Dorenspeyk huer belettet end verhyndert. Secht mede dat se den coster van Elburch gedwongen hebben om de garfkamer open to doen om het voorsz. misgwaet to crigen."

Verder weet hij niet. 1)

---

1) 24 Nov. kregen Willem van Scherpenzeel, drost, en Jacob Botter, landschrijver van Veluwe, commissie om te Elburg namens den stadhouder over de kettersche predikanten en den beeldenstorm te handelen (archieff van het hof van Gelderland te Arnhem.) Diezelfde commissie scheen

Het stuk is onderteevend door Amelis vā Aemstell vā Mynden en met een merk door Berndt van Voirst.

Naar de oorspronkelijke acte, op fol. 183 recto en 184 verso van no. 4 der Correspondance de Gueldre et Zutphen, no. 302 der „Papiers d'Etat et de l'Audience,” op het rijks-archief te Brussel.

---

6. *Verbaal van het door hen te Elburg verrichte ter onderzoek naar de bewegingen van 1566, opgemaakt door Peter van Apeltoren en Godert Pannekoek, loopende over 10 Nov. tot 18 Nov. 1567.*

10 en 11 Nov. Achtervolgende zekere bevelschriften zijn wij Peter van Apeltoren en Godert Pannekoek den 10^{den} November van Harderwijk gegaan naar Elburg, en hebben daar den volgenden dag, den 11^{den} November, voor ons bescheiden burgemeesters, schepenen en raad dier stad en hun overgelegd zekere artikelen, geteekend A. Wij bevalen hun van wege Z. M. binnen zes dagen daarop te antwoorden, liefst nog eerder. Zij antwoordden hiertoe gewillig te zijn en het zoo spoedig mogelijk te zullen doen.

17 en 18 Nov. Den 17^{den} November heeft Lubbert then Haave, schepenen van Elburg, ons de verontschuldiging der gemeene schepenen gedaan op de artikelen, geteekend B. Maar zoo zij daar nog gaarne eene bekentenis van den pastoor bij wilden doen, heeft hij begeerd dat wij hem des anderen daags, 's morgens, de verontschuldiging wilden laten doen. Zoo heeft hij ons den volgenden morgen, 18 November, de verontschuldiging overgeleverd.

---

hun op dienzelfden dag voor Harderwijk te zijn gegeven, vgl. De Meester. Hist. Gen. Kron. 1862 blz. 177 en 178 met het antwoord der Harderwijkers blz. 178 en 179.

Zoo Cracht Woltersz, burgemeester van Elburg, in onze herberg te Harderwijk kwam, hebben wij hem aangezegd, dat wij op St. Maartensavond of dag ¹⁾ te Elburg zouden zijn om den raad van verleden jaar op hunne ontschuldiging te hooren, over de nieuwigheden te Elburg gepasscerd. Wij begeerden van hem en bevalen hem vanwege Z. M., dat hij Lambert Franckensz wilde aanzeggen, dat, indien hij eene verontschuldiging wilde doen, hij te Elburg bij ons moest komen. Toen wij te Elburg kwamen heeft genoemde Cracht ons gezegd, dat hij ons bevel aan Lambert Franckensz had overgebracht, die gezegd had, dat hij blijven wilde. Evenwel hebben wij nog tweemaal aan zijn huis gezonden om te zeggen, dat hij komen zou om zich te verantwoorden. Beide malen liet hij door zijn dienaar antwoorden dat hij niet thuis was en niet thuis was geweest toen de commissarissen in Elburg kwamen.

Naar fol. 85 recto — 86 verso van Papiers d'Etat et de l'Audience no. 517, op het rijksarchief te Brussel, gecollationeerd door Pannekoick.

---

1) St. Maarten is 11 November.

XXIX. Extracten van verschillende aard over Elburg. 1568—1578.

---

14 Febr. 1568. Missive van den magistraat van Elburg, aan? hoe gehandeld moet worden tegen de burgers, die weigeren hunne kinderen naar oud gebruik te laten doopen.

Archief v. Elburg. Lade. 22 no. 127.

15 Juli 1568. Missive van Jehan Knijff, bisschop van Groningen, dat hij komen zal om de altaren en de kerk te consacreeren.

Archief v. Elburg. Lade 23 no. 192.

9 Aug. 1568. Missive van den magistraat aan den stadhouder, verzoekende bij Alva te bewerken, dat het vendel onder hopman Frederik Man, dat in de stad gekomen is, teruggeroepen worde, daar de stad door de pest en de confiscatie der goederen van uitgeweekenen toch al zoo geteisterd is.

Archief v. Elburg. Lade 23 no. 265.

17 Oct. 1568. Johan Urd en Henrick ter Goer, commissarissen des konings, bevelen den burgemeesters van Elburg: Lambert Franczensz, Franck Henricx, Hendrik van Holte, secretaris, Johan Thijsen, wever, Jacob Arntz, genaamd halfpaap, waard, Herman Brinck, Herman Diemers, Johan van Putten, Henrick ten Velde, Jonas Feyt, Rijck Reeffer, Aelbert Dieppe, Herman Scherpinck, Henrick Scherpinck, Jacob Jansz, stadsdienaar, Gerrit Piecker, Wilhelm Dirks Kinne-gilde, Johan Feyt, Henrick Reeffer, de jonge, Johan toe Water en Timan Lakey, ¹⁾ bij klokkluiding te citeeren om op den 26sten Nov.

1) deze lieden werden allen door Alva den 23sten April 1569 gevonden, vgl. van Hasselt. Stukken. I blz. 331—334, waar echter veel fouten in de namen voorkomen.

voor Alva te verschijnen, moettende deze citatie aan hun laatste domicilie, het portaal van de groote kerk en het stadhuis aangeslagen worden.

Archief v. Elburg. Lade 29 no. 76 A.

17 Oct. 1568. Johan Urd en Henrick ter Goer, commissarissen des konings, bevelen den burgemeesters van Elburg beslag te leggen op de goederen van bovengenoemden, benevens van Henrick Kistemaker, Aelt Raymaecker, Henrick die Moeler en Helmich Steltman, ¹⁾ en daarvan een inventaris op te maken.

Archief v. Elburg. Lade 29 no. 76 BC.

21 Oct. 1568. Minutacte dat de commissie van Mr. Johan Urd door den magistraat is ontvangen, de daarin genoemde personen geciteerd zijn en de commissie aan de kerk en het raadhuis is aangeslagen.

Archief v. Elburg. Lade 23 no. 113.

30 Maart 1569. Attestatie door den magistraat, dat hij bij klokluiding en uitroeping van het stadhuis heeft doen sequestreeren de goederen van Gerryt Heeck, alias Greeff, Wolter Hegeman, Huybert Bitter van der Elburch, Albert Wolters en Ernst Witte, ²⁾ krachtens bevel van den mombler Johan Urd.

Archief v. Elburg. Lade 23 no. 171.

29 April 1569. Missive van den magistraat van Kampen aan dien van Elburg of zekere Mense Boldewijns uit de stad gebannen is, omdat zij haar kind niet wilde laten doopen in de Katholieke religie.

Archief v. Elburg. Lade 23 no. 196.

27 Sept. 1569. Missive van den magistraat van Kampen aan dien van Elburg, dat gearresteerd is Willem Dircks Kinnegilde ³⁾, doodgraver, die zich aan beeldstormerij zou hebben schuldig gemaakt.

Archief v. Elburg. Lade 23 no. 264.

1) van dezen trof ik het banvonniss niet aan.

2) Harderwijker burgers, vgl. Bijl. XXVII, 17 en 26.

3) vgl. boven op 17 Oct. 1568.

7 Oct. 1569. Missive van den magistraat van Kampen aan dien van Elburg, inlichtingen vragende of zekere gevangene Willem Dircksz Kinnegilde zich ook schuldig gemaakt heeft aan beeldstormerij.

Archief v. Elburg. Lade 23 no. 73.

8 Oct. 1569. Missive van de stad Elburg aan Kampen, dat Kinnegilde wegens de troebelen fugitief en gebannen is.

Archief v. Elburg. Lade 23 no. 314.

. . . (zonder datum.) Rekwest van Hartger Symonsz aan den graaf van Megen, stadhouder, dat hij vervolgd wordt wegens doodslag aan Hendrik Wegh ¹⁾ uit lijfsbehoud geschied, verzokkende schout en schepenen van Elburg te gelasten hem „zijne straeten vrij en onverveert te laeten gaen, daer Wegh is geweest een van de principaelste oproers en notoiren beeldenstormers van Elboroh.”

Archief v. Elburg. Lade 9 no. 27.

25 Oct. 1569. Missive van den landrentmeester Gideon van der Hoeve aan den schout en magistraat van Elburg, bevelende om door twee schepenen alle wapens van geëxecuteerde personen, behalve die in de glazen, te laten vernietigen en daarvan bezegelde opgaaf te verleen.

Archief v. Elburg. Lade 23 no. 129.

2 Nov. 1569. Verklaring door schout en schepenen, dat aan dien last voldaan is, en dat zij in de huizen der geëxecuteerden en gebannenen geen wapens gevonden hebben, uitgenomen in dat van Gerritgen Brinck, dat zij hebben laten staan tot nader orde.

Archief v. Elburg. Lade 23 no. 261.

12 Dec. 1569. Missive van den magistraat van Kampen aan dien van Elburg, voor de derde maal bericht vragende of Wilhelm Dircks Kinnegilde medeplichtig is geweest aan beeldstor-

---

1) daar hij onder ingedaagden door Alva niet voorkomt, is hij zeker vóór 1568 gedood, vgl. hiervoor op 17 Oct. 1568.

merij. Blijft Elburg antwoord weigeren, dan zal Kampen dit aan Alva berichten.

Archief v. Elburg. Lade 23 no. 116.

13 Dec. 1569. Missive van den magistraat van Elburg aan dien van Kampen, dat Kinnegilde wegens de troebelen geciteerd en niet compareerende, gebannen is en zijne goederen geconfisqueerd zijn.

Archief v. Elburg. Lade 23 no. 220.

19 Juni 1572. Missive van het hof aan de stad, om zich niet te laten verleiden door het „oproerische, schandelicke, injurieuse ende lasterlicke” schrijven van den prins van Oranje, maar den koning getrouw te blijven, voorts dat de stad wel gedaan heeft dit schrijven aan den stadhouder op te zenden.

Archief v. Elburg. Lade 23 no. 79.

22 Juni 1572. Missive van Barlaymont, stadhouder, aan den magistraat, om met den drost Bentinck de stad goed te bewaren voor den koning, opdat het haar niet ga als Zutphen. Voorts dat de vijand het hoofd heeft gestooten voor Deventer en Zwolle.

Archief v. Elburg. Lade 23 no. 4.

22 Sept. 1572. Graaf Willem van den Bergh, gouverneur, machtigt de stad de inkomsten der vicariën te gebruiken tot onderhoud der predikanten.

Archief v. Elburg. Lade 24 no. 45.

31 Dec. 1572. Missive van den magistraat van Deventer aan dien van Elburg, of zich ook burgers bij de Geuzen gevoegd hebben en zoo ja, hunne namen op te geven.

Archief v. Elburg. Lade 23 no. 279.

2 Dec. 1573. Missive van Aegidius de Monte, bisschop van Deventer, aan den magistraat, nogmaals verzoekende den pater en de provisorien van het convent behulpzaam te willen zijn in het terugbrengen der uitgeweken en verlopen juffers.

Archief v. Elburg. Lade 23 no. 205.

4 Oct. 1574. Missive van het hof aan den magistraat om goede wacht te houden tegen verraad, tot dat het met den stadhouder

maatregelen zal beraamd hebben tegen het sluiten van verdingen met den vijand door de dorpen.

Archief v. Elburg. Lade 32 no. 127.

16 Febr. 1575. Diederik Sonoy verleent namens den prins van Oranje sauvegarde aan de stad Elburg tot 31 Mei. ¹⁾

Archief v. Elburg. Lade 15 no. 100.

17 Juli 1578. Johan van Nassau beveelt aan den magistraat de burgers, die geweigerd hebben de Unie aan te nemen, te vermanen zulks alsnog te doen of hen te zenden naar Zutphen en Arnhem, alwaar hij zijn zal, alsmede hunne namen op te geven. ²⁾

Archief v. Elburg. Lade 21 no. 121.

---

1) dit sauvegarde werd, blijkens stukken in het Elburgsch archief, telkens verlengd, ten slotte 4 Juni 1576 opnieuw voor een $\frac{1}{4}$ jaar.

2) 26 Juli werd dit bevel herhaald.

XXX. Correspondenties tijdens de bewegingen van 1566 door den Stadhouder van Gelderland en de stad Hattem gevoerd, benevens daarop in 1568 gevolgde informaties. 1566—1568.

---

1. *Brief van den stadhouder, den graaf van Megen, aan de regering van Hattem om den ketterschen predikant, die, tegen het verdrag, op de markt aldaar predikte, te verjagen. 14 Sept. 1566.*

Den Erbarē vnd Ersamen, Onsen Lieuē besundere Richter, Burgermeistern, Schepen vnd Raedt der stadt Hattum.

Erbaer, Ersame, lieve besundere. Wij sijn geloefflick beticht ¹⁾, dat nu onlanex een van desen nyen kettersche predicanten vnd verspreyers valscher loeringen aldaer binnen die stadt opter merckt gepredickt hebbe. Twellick vnd sonderling dat ghijlyden sullicx gestadet vnd hem binnen der stadt khomen hebben laeten, van wegen der Co. Mats. tho Hispaniën onses allergen. heeren ons ge ²⁾ nyet genouchsaemlick kan verduncken, diewijle ghij lyden biss aen her sullicx hebben gekeert, vnd aengemerckt nu tselve

---

1) waarschijnlijk een schrijffout voor: bericht.

2) hier is blijkbaar iets uitgevallen.

sijner Co. Mats. wil vnd meyninge gantzlick te weeren vnd oick tusschen die durchluchtige hoiehgeborne furstinne die hertoughinne tho Parma etc. generale Regentes vnd die Nederlantsche geconfedereerde Edelluyde een verdrach gemaectt, onder anderen vermeldende dat men sullicke predicantē, daer sij totten daege toe der oprichtongh desselffs verdraechs nyet gepredickt en hadden, nyet lijden, dan keeren soll. Demnae is in statt vnd van wegen hoichstbemelter Co. Mat^t onse gantz ernste meynongh, dat ghilyuden denselue off sijnes gelycken predicantē nyet meher to predicken en gestadet, dan hem keert vnd verjaecht, der gestelt dat wij daer van nyet mehr en hoorē, bij soe lieff als sijne Co. Mat^t. v luyden is, ons bij bringerē deses schrijvende, hoe hij daer gekhoemen vnd durch wyens inductie oder beuel vnd oick waneher vnd op wat dage hij daer gepredicket, mit alle circumstantie oder omstandt der saecken, mit sampt oick wat ghilyudē desenthaluen te doene gemeynt zijt, om uan hoichstgemelter Co. Mats. wegen ons daernae mogen weten to richten. Gegeuen tho Arnhem den XIII^{en} Septembris XV^c LXVI.

Naar de oorspr. minuut in het archief van het hof van Gelderland.

---

2. *Brief van de regeering van Hattem aan den stadhouder, ten antwoord op diens brief van 14 Sept. De predikatiën waren zonder hun toedoen voorgevallen en zij zullen die verder verhinderen. 17 Sept. 1566.*

Onssen onderdenigē, gehoirsamē en willegen dienst negest ¹⁾ geboirlicke Reuerentie.

Edele, Walgeboren gnediger heer, wij hebbē mit alre demoideger subiectiën dienstlickē otfangē v. g. aen onss gesante bevelschriftē

---

1) benevens.

eñ missiue, bey thonenden tegewoirdich onss geexhibeert in dato dē XIII^{en} Septēbri ytzeges maents, dē teneur vñ inhalt mit sinē gementioneerde poinctē gelezen vn verstaen belangende der nywer predicatiē, alhier bynnē Hattē geschiet solde zijn etc. woir op wij mit raidt, deliberatie vñ voirwotē onsser gemeente, den wij op date desses daer op bey onss besceidē eñ v. gnadē scriften verstendeget, v. gnade also gehoorsame, dienstplichtige lytmatē desser Gelresche landē en uwer gnaden dienstlicker menonge vñ voir antwoord neet hebbē konnē verhaldē, des ontwuvelden ¹⁾ vertruwens, v. g. in stadt Conⁿ Mat. onss ²⁾ uwer gen. heeren tselue mit alre gnaden van onss verstaen en aenemē wordē. Het ys seker vñ wair, gen. heer, dat in vergangē weke op II versceidē kere is een predicant hier gewest, die ein eens opter merckt vn dander buytē der portē eñ neet meer gepredicket, dā niet wetende, woe hic hier gekomē off mit wiens rait, begeren off inductie heymelicken off apenbair totter predicken besceidē is, want oick tmeeste deel der Scepenen alder neet thuys wesende, mer tselue vernamē eñ bericht zijnde, hebbē wij sonder simulatie interdiciert eñ dē selvē hoichlickē verbadē en behindert, gleck wij oick noch tegenwoirdich gedaen hebben eñ altijd na onssen vermogē willich, da ghen ³⁾ dat also ex improviso geschiet mach zijn is neet tot prejuditio hoichberoempter Mat^s, noch v gnade eñ dē allonger ⁴⁾ lantscap attentiert, dā submitteren onss alss dat alre geringeste litmaet deser Gelresche lande eñ stedē also onderdenige, guetwillige eñ scamele ondersatē, onss voirt an tho richtē, scicken eñ haldē bij tgene, so bij gedachtē Mat^s. volgens onnze gen. vrouwe heertochinne tho Parma, Begentinne v. g. mit thodoen eñ generacl ordonnantie der Bannerheren, Bitterscap, hoeft en cley n steden des furstendoms Gelre eñ Graeffscap Zutphē, in vñ tot het gene onsses vermoegens so bey oer Ed. lieffdē vnd Eresaemheiden eendrechtlicken tot Gods

1) ontwiffelbaar.

2) hier schijnt het woord „ind” uitgevallen.

3) = dan 't gheen.

4) = alinger, geheele.

Ere, onsser sielē salicheit, tot walfaren ruste, leeffde ende eenicheyt ihr lantscap verordent, accordeert vñ verdragē sal wordē en so voel ons moigelicke goboirlicken thaldē, datmē (geve God) onss der vngheoirsamheit en rebellicheit ¹⁾ noet sall hebbē tbezwerē. Biddē en begeren dienstlickē mit alre humiliteit v gnade ons, den wij mit lijff, guet vñ bloet gehoiraemheit tbewijsē, ongespairt onss vermoigens, altijd bereyt, desse onssc antwort mit gnade ontfangē en aeneme, dem de Almachtigē lofflicken vñ voirspoedelick.

Datu Hattē op dach Lamberti episcopi A^o LXVI°.

Uwer Gnad. dienstplichtige en gehoirsame diener, Schult, Borgemeisteren, Scepenē vnd Raidt der stadt van Hatthem.

In dorso staat:

Dem Edelen vnd Walgebaren heren, heren Kaerll van Brimeu, Graue tot Megē, etc.

Naar het oorspr. stuk in het archief van het hof van Gelderland.

---

3. *Brief van den stadhouder aan de regeering van Hattem, ten antwoord op hun schrijven van 17 Sept., hen prijzende wegens hun verhinderen der predikatie en hun gelastende den reeds vroeger verbannen pastoor Berend de Haze uit de stad te verdrijven. 20 Sept. 1566.*

Aen stadt Hattem.

Karel van Brimeu, Graue tho Megē, etc.

Ersame ende voersichtige, Lieue bisundere. Wij hebben ontfangen uwer Er. schrijuen op dach Lamberti ²⁾ gedateert, sijnde eene andtwoerde op onse voergaende aen uwen Er. geschreuen in date van XIII^{te} deses maents, betreffende den ketterschen predi-canten etc. vnd sollen uwen Er. niet verhalten, dat beneffens

1) hier schijpt het woord „weghen” uitgevallen.

2) 17 Sept.

ende bouen sullick schrijuen, wij oick van anderen vernhomen, dat v. Er. den predicanten verboden aldaer meer tho predicken ende sijluiden verjaget, daer aen v. Er. seer wael gedaen, twijffelen oick niet, id sall uwen Er. niet alleenlick bij Co. mat onsen allergen. heeren in hooger genaden affgenomen werden; maer oick tot vermeerderongh uwer priuilegiē reicken, daer den ghoenē die contrarie doende, werden sullicx tot ongenade ende affbreuck vā priuilegiē trecken ende schier oder morgē tot grootē ongemack gedijen will. Begerende derhaluen van zijner Mats. wegen gantz genedelick, uwe Er. willen in soe goede begonsten voernemen continueren ende die gemeine burgeren oick mit allē vliete ende gefueghlicke middelen daertoe halden, sullicken ende gelycken predicanten wederstant to doen vnd die to keeren. Sijne Co. Mat. is der meinongh onlanx (mit toedoen der gemeiner ende generaler stenden alle deser Nederlanden) eene gemeine ende generale ordenongh der religion haluen op to richten ende maicken, daernaē een yeder sich sall hebben to halden, derwellic v. Er. ende sij oick genieten ende euenwael sijner Mats. genade behalden sullen, hunluyden derhaluē vermanende, dat sij sullicx betrachten, sonder exempel te nomen wat eenige andere omliggende doen, diewellicke, wes hun daer ouer wederfarē wirdt, to zijner tijt vernemen sullen, vnd off v. Er. onses daertoe eeniges weges bedaruen mochten, willen wij denseluen (dess verstandicht zijnde) aenstont mit raedt ende anders nae onsen vermogen bijreddich zijn. Wij hebben ouer gueden tijt verstaen, hoe dat her Berndt Haze, die alde pastoir, noch daer binnen woenachtich en een principael van alle oirsaeck sije des oproers en der nyer predicatiē en dat hij den predicant in sijn huys opgehalden vnd verwondert ons sijner stoltheyt nyet weynich, mit oick dat ghij Scholtis hem geleden hebt en noch lijdet, nademael hij (woe uwen Er. bewust, gecōdempneert daer buyten to blijuē en daerenbouē) naerdyē hij sich derhaluen bezwaert beuinden, supplicatie aen Cō Commissarissen en gedeputeerden der Bannerheerē, Bitterschap vnd Steden ouergegeuē hedde, op dieselue supplicatie nihil verkregē heeft gehad, v Scholtis derhaluen van hoichstberumpter Co. Mats. wegen beuehelende en oick daertoe authoriserende, dat ghij aenstontd hem

nochmaels vnd ten ouervloet bannet vuyt der Stadt vnd Schependomb vnd indye hij daerēbouē noch daer khompt, ons tselue verstandigt, want wij dan hem to doen halen en hier brengē, gemeynt, om dan wess gebueren wirdt, sijnēthaluen to doen vnd ordinere. V. E. hiermit den almechtigē Heerē beuelende. Geschreue tho Arnhem den XX^{en} Septembris XV^c LXVI.

(geteckend)

CHARLES DE BRIMEU.

Naar de coorspr. minuut in het archief van het hof van Gelderland.

4. *Brief van den stadhouder aan de regeering van Hattem, hij heeft vernomen dat opnieuw een predikant buiten de stad gepreekt heeft, en gelast hun dit te verhinderen en nader antwoord hieromtrent te geven. 4 Oct. 1566.*

Den Ersamen voirsichtigen, Onsen lieue besunderen Burgermeistern, Schepen vnd Baedt der Stadt Hattem.

Karl.

Ersame, voirsichtige, lieue besundere. Alsoe wij verstaen dat nu wederomb cyn nye predicant dair voir die stadt geweest vnd gepredickt hebbe, twellick vnd dat sullix bij uwen E. nyet gekeert sije worden ons wondernheempst, ¹⁾ diewijle V. Er. sich voerhen soe wael vnd froemlick daerinne gehalten vnd den predicant nyet en hebbe geleden. Demnae hebben wij nyet onderlatē willen desen aen Uwen E. to schrijue vnd van wegē der Co. Mats. tho Hispaniē etc. onses allergen. heeren to gesynnē, dat V. E. noch int guede begonste werck volheerden, den voirss. predicant noch eenigē anderen nyet in den Schependom lijden vnd daer benccfens nyet to lijdē off gestadē, dat die burgers tot sullicken predicken

1) sic, 't schijnt te beteekenen: ons verwondert.

gaen, daermit v. Er. die genade, soe sij bij Co. Mat. algereets erhalten, nyet in ongenade en doen verkeerē, als wij doch tot denseluen uwen Er. gantzlick versehen. Gesynne nyettemin dat V Er. ons schrijuē, hoe die dingē toegegangen vnd wess wij dyen thaluē wijders to verwachten van uwen Er., die wij hiermit den almechtigen herē beuehelen. Gegauen tho Arnhē den IIII Octobris XV^c LXVI.

Naar de oorspr. minuut in het archief van het hof van Gelderland.

5. *Brief van de regeering van Hattem aan den stadhouder; antwoord op diens brief van 4 Oct., de prediking was buiten hun weten geschied en ten tweeden male verhinderd. 6 Oct. 1566.*

Onssen onderdenegē vñ willigē dienst. Edele, Welgebaerē, gened. heer, op v gnade an onss eytzege toegesciete missiue, gedateert dē IIII Octobr tegēwoirdich, belangende eine nyhe predicatie alhier to Hattē onlanx weder gesciet en toegelatē etc., weders inhalt v. g. scriftē, fuegē wij v gnad. mit demoideger bericht en antwoordt dienstlick en plichtich twetē, mit voirwetē, belieuē en tostendicheit onsser gemeentē en borgeren, dē wij na dē ontfanck v. g. scriften bij ons besceiden, dē inhalt verstendeget en dair op mittē ander eendrechtlick als gehoirsame ondersatē cōmunicatie en auerwegen, mit grondige betrachtonge, wess onss vermitz gebiede en begeren in stadt Co. Mat. onssē natuerlicker erfheren en princen nutz en bequeemst dienē solde en tot vrede, eendracht in liefde onder onss solde egen vñ geboeren. Dat die nyhe predicant, gen. heer, na onssē leste und v. g. scriften toe Hattē is gekomē en is bij onss noch onsser borger wetē en der wille gesciet, noch vā onssē borgeren ontboiden off bewetē gehat vā sijre aenkomst, daer vā

sich en ider tegen onss gepurgeert vnd mach geschiet sijn op gisterē saterdach achtdaege na den vespertijt, dat gene vā dē scepenē off ouericheit bij huys waren, oick meestendeel van onssē borgeren, vñ so wij verstondē dat hie sanderē dages weder predickē wolde, hebbē wij hem mit ernst bericht, dat wij hem noch ymätz anders vorder gestadē woldē tho predickē en woldens oick vā hē noch vā anderen lijdē, vnd wij synne alnoch op (ā scrieue) 1) datu (vurnd) a den ges (laten) en alse gehoirsame litmaten desser Gelresce landē ons thaldē gemeent en genegē, glick wij v. g. in onsser (vertege) scriftē toegesacht, mit dienstlicke erbidong vñ begerens v. g. in stadt hoichberoempter Mat. onss tselue mit gnaden affnemē, dē wij den almachtegē in walfaren en gesontheit wenschē. Datū Hattem ā VI Octobr A^o LXVI.

V gnad.

demoedege en
gehoirsame oterdanē,

Burgemeestern, Schepen vnd Raedt
der stadt Hattem.

In dorso staat:

Dem Edelen, Walgebaren Heren, Heren Karell vā Brimeu, Graue tot Megē, etc.

Naar het oorspr. stuk in het archief van het hof van Gelderland.

---

1) de tusschen haakjes geplaatste woorden waren zoo goed als onleesbaar.

6. *Vraagpunten bij het onderzoek naar de bewegingen van 1566, te Hattem ingesteld door Dr. Johan Urd met Wilhelm Blanckebiel, schout te Hattem, van af 2 September 1568.*

1. Welke ongeregeldheden, verbonden, conspiratiën, troebelen, wederspanningheid enz. in de stad en het schependom Hattem zijn voorgevallen gedurende de verleden beroerten?

2. Wie de hoofden, auteurs, oproorders en promoteurs waren?

3. Wat feiten, acten, handelingen en misbruiken die personen in deze zaken hebben bedreven?

4. Wie van zulke personen (ter oorzaak daarvan niet verbannen zijnde) fugitief of latiteerende zijn?

5. Welke goederen hun toebehooren?

6. Welke roerende of onroerende goederen zij vervreemd of verzet hebben, sedert het begin van 1566 en aan wien?

7. Wat de officieren en wethouders gedaan hebben om hen te straffen?

8. Of de prins van Oranje enz. geen moeite gedaan hebben om door brieven of anderszins de edelen, richters of principale officieren van eenige stad van „herwaertsovere” te winnen?

9. Welke roerende of onroerende goederen, actiën en gerechtigheden de personen, bij geschrifte door den hertog genoemd, te Hattem hebben?

10. Welke goederen die personen vervreemd of verzet hebben sedert hun delict, immers sedert het begin van het jaar 1566 en aan wien?

11. Wat voor personen van genoemde stad zich begeven hebben in dienst van den prins van Oranje, graaf Lodewijk en andere adherenten en wie die lieden faveur of gunstdoen?

Naar het oorspr. stuk, door bovengenoemden opgemaakt, (zonder datum) voorkomende in Papiers d'Etat et de l'Audience, no. 517, Conseil des troubles no. 23, op het rijksarchief te Brussel.

---

7. *Informaties door Dr. Johan Urd en Willem Blanckebiel, schout van Hattem, aldaar genomen van af 2 Sept. 1568.*

2 September. Gerridt Barthols, pastoor te Hattem, oud 40 jaar.

art. 1. Op art. 1 zegt hij van geen ongeregeldheden te weten, die binnen Hattem geschied zijn „behalfven dat binnen ende buyten der voersz. stadt eenighe sectarische predicatiën geschied zijn omtrent Exaltationis Sancte Crucis ¹⁾ in den jare XV° zes end zestich, een mael binnen der stadt, ende eenmael buyten duer een ketter-schen predicant, naer zijn besten onthouden wesende een Mandemaecker (zoe men zeyde) wiens naem hij niet en weet, noch vanwaer hij gecomen is, ende dat daer nae nochmaels een predicant gecomen was op St. Michiels ²⁾ avondt, wiens naem hij oeck niet en weet, die welke oeck buyten der stadt begost hadde te preken ende bij hem deposant belet, verhindert end verstoert is geweest, zoe dat hij zijn preken liet staen ende voerts wederomme vertoegen.”

art. 2. Op art. 2 zegt hij dit niet te weten, aangezien hij niet bij de predikatiën is geweest „dan heeft well hoeren zeggen, dat een, genamt Wilhelm Smit (nu langen tijd overleden zijnde) zolde den predicant in der stadt gevuert hebben gehad, ende een van de principaale oproeders ende voerstanders derzelve geweest zijn. Ende dat die voergeruerte predicant gelogiert is geweest binnen der stadt in een openbaer herberge, ten huysse van Wilhelm van Wassenburch, maer een nacht, end thanderen daechs van daer vertrocken.”

art. 3. Op art. 3 weet hij verder niets bizonders.

art. 4. Van fugitieven weet hij niets „vuytgenomen dat een, genamt Jan Spueld der voersz. zaecken halfven (zoe men zeyt) vluchtich is geweest end in den verleden zomer overleden, van wiens guederen, zoe int vijfte end seste art^{le}. gevraecht, hij deposant oghene kennisse ofte wetenschap en heeft.”

---

1) 14 Sept.

2) 29 Sept.

art. 7. Ettelijke en de principaalste wethouders waren tijdens de eerste predikatie niet in de stad, maar zijn toen zij 't hoorden teruggekomen en hebben met de gemeente alle naarstigheit gedaan om geen predikanten meer in stad en kerspel Hattem te laten preeken, gelijk dan ook niet meer is geschied, maar toen de predikant buiten Hattem wilde preeken, hebben zij het belet en hem verdreven.

art. 8 en 9. Hierover weet hij niets „vuytgenomen dat hem deposant dunckt gehoert thebben, dat die voersz. Jan Spueld in de vergaderonghe der rebellen in Groeningerlandt zolde geweest hebben, ende aldaer gebleven zijn. Ondert. (geen datum.)

Henrick van Besten, burgemeester in der tijd, Lubbert van den Oldenbarnefelt, schepen en Henricus Haen, secretaris der stad Hattem.

art. 1. Hierover weten zij niets, „vuytgenoemen datter twee zectarische predicatiën geschiet zijn, zoe die voersz. Henrick van Besten end Lubbert van den Oldenbarnefelt verclaeren, hebbende die voersz. zecretaris ten tijde van de predicatiën niet in der stadt geweest, daer van deene geschiede binnen der stadt opten marckt in den jaere XV^c zes end zestich in den zomer, oft in den herfst ongeveerlick, nae hoeren besten onthouden, durch eenen genamt Jan Aerisz, in den wandelonghe geheten Mandemaeker. Ende dandere buyten der stadt deur een hebbende een Roedenbaert¹⁾, wiens naem hen onbewust, die gecomen waeren vuyt Overysseel, zoe men zeyde.”

art. 2. Zij zeggen niet te weten wie de oproeders, auteurs en promoteurs zijn geweest, „dan hebben zij deposanten, vuytgenoemen den zecretaris, wel gezien, dat ethlighe van Swoll ende van Campen, zoe men seyde, die welcke zij deposanten niet en kennen, bij den predicant, als hij preeckte, met geweer end stawen stonden, end die zelve met hem zien gaen nae den herberghe ten huysse van

---

1) dit moet geweest zijn Johannes van der Linden, door Schrasert „Roodbaer” genoemd, hij ging later naar Elburg en voorts naar Harderwijk. vgl. Schrasert Beschr. v. Harderwyck Dl. II blz. 107, van Hasselt. Stukken. I blz. 332 en II blz. 88 en 89.

Wilhelm van Wassenburch, ende aldair geëten end gedroncken, zoe men zeyde, dan oft die voersz. predicant met zijn geselschap aldaer voer oft nae die predicatie vernachten ofte niet, is hun onbewost."

art. 4. Hierover weten zij niets, „vuytgenoemen dat een Jan van Spueld bij den Griffier der cancellarie van Gelrelandt end den Scholtis der stadt Hatthum gesocht is geweest, zoe zij deposanten hebben hooren zeggen, ende zedert zich geabsenteert ende mede in Groeningerlandt mette Rebellen is geweest, ende aldair gebleven, zoe men zeyt."

art. 7. „Opt zoevende arel seggen die voersz. deposanten, vuytgenomen die zecretaris die absent was, dat die predicanten onverhoedts end zonder will ende weten des Magistraets off wethouders binnen der stadt gecomen." Zij besloten later te zamen dit te keeren, „ende diesvolgende hebben die drost, scholtis end burgemeysteren, zoe die voersz. Jan Aerts andermael onderstonde buyten der stadt Hatthum te preken, aenstondt idt zelve belet ende verhindert, end denzelven predicant verdreven, die welcke zonder wederom in die stadt Hatthum to comen, naer Overijssel vertrocken is."

Johan van Holswiller, drost op het huis te Hattem.

„Ende dat oeck op zeker tijdt, als hij deposant den voersz. Mandemaecker, die andermael ende buyten de stadt begost hadde te preeken, wolde onderrichten, dat hij niet en behoerde te preeken, daar hij niet geroepen en was, Heer Arnt ¹⁾ de Haes, gewesene pastoir van Hatthum, den zelven predicant trock bij zijn clederen, zeggende: „Wat woll ghij hyer bij dese man staen oft diergelycke woorden in effecte."

art. 7. Hij zegt dat de schout en de schepenen met de gemeenslieden van Hattem de predikatie verboden hebben en het den Mandemaker, toen hij andermaal wilde gaan preeken, aangezegd. Toen hij toen buiten de stad begon te preeken, hebben zij hem verdreven en is hij niet teruggekomen.

---

1) d.i. een fout, het moet zijn Bernt vgl. Bijl. XXII.

3 September. Wilhelm van Wassenburch, oud 24 jaar.

Gevraagd aangaande het logeeren der predikanten etc. getuigt:

„Dat op zeker avondt, alst doncker was, vier personen, hem deposant onbekant, in zijn huys zijn gecomen, begerende herberch, twelck hij deposant, als houdende oopenbaere herbergh, hun gegundt heeft, hebbende hij deposant deszelven avondts niet gehoert oft verstaen van hoerlieder voernemingen oft van eenighe opritsonghe, ende dat hij deposant des smorghens verreysde naher Amsterdam.” Meer weet hij niet, de predikant kwam niet bij hem terug.

Alyt Beernts, huisvrouw van Wilhelm van Wassenburch, oud omtrent 27 jaar, vertelt niets bizonders.

Naar fol. 519 recto — 529 verso der Papiers d'Etat et de l'Audience no. 517, op het rijksarchief te Brussel.

XXXI. Kettersche predikers op de Veluwe in 1566.

1. *Bevel van het hof van Gelderland aan Gerrit van Leesten, pastoor te Epe, om de pastoors te Doornspijk en te Oosterwolde tot hun plicht te brengen.* ¹⁾ 4 Oct. 1566.

Den Erbaren, andechtigē, onsen
licuen besunderē herē, Gherrit van
Leystē, pastoor tho Epe.

Kaerl etc.

Erbaer, andechtige, Lieue besunder.

Alsoe wij bericht worden, als sollē die pastoirē tho Dorēspick
vnd Oistenwolde ²⁾ ouer etlicke weken in oiren kercken gheen

1) Franck Hueckel, schout van Doornspijk, kreeg bevel Gerrit van Leesten hierin te helpen, blijkens een minuut in het archief van het hof van denzelfden datum.

2) de pastoor te Doornspijk zal geweest zijn Jacob Peeters, die blijkens stukken uit het Elburgsche archief, in 1565, toen Elburg en Doornspijk kerkelijk werden gescheiden, aldaar met Egbert Hueckel geestelijke was. Hij verzocht toen, het is mij onbekend, met welk gevolg, tot prediker van het Heilige Geesthuis of gasthuis aldaar te worden aangesteld. Later vestigde hij zich daar, na eerst onder Brederode te hebben gediend (archief van Elburg. Lade 1 no. 23 en Lade 9 no. 39) vgl. Bijl. XXXII. 2, waar ook blijkt dat Egbert Hueckel in 1568 pastoor was.

Wat Oosterwolde betreft, Schrassert deelt in zijne Beschr. v. Harderwyck. Dl. II blz. 114 op het jaar 1569 het volgende mee: „Omtrent desen tijd was Richout Meinards, een Harderwycker, onder-paap

misse, noch cenige getijden gesongē off gedaen, off willen laetē singē off doen hebben, dan alleenlick dat sij hebben gepredickt, daer vuyt wess gemuedts vnd van wat opinie sij sijn, zeer lichtelick te vermoeden. Vnd wij dan verstaen vnd oick gesien hebben zekere volmacht vnd cōmissie, bij den Eerweerdigē heren Abdt tho Weerden vnd Helmerstadt, als Collatoir der vurs. twee pastoriē v gegeuē om opte selue pastoryē vnd pastoiren van dyen en op-sicht to nemen. Demnae is in stadt vnd van wegen der Co. Mats. tho Hispanien onses allergen. heren vnse gesynnē, dat ghij aenstondt v informeert, wat daer vā sije vnd woe ghij id alsoe beuindet, dat in den val ghij (van wegen des vurs. heren abdts) daer alsullicken orden vnd prouisie in stellet vnd sullicx voirnheimpt dat den dienst Goidts nae alden gebruycke geschie, die missen gesongē vnd gedaē, vnd die olde catholicxsche religie vnd ceremonien onversuymlich onderhouden worden, vnd verschafft dat bij den voirss. pastoirē alsoe geleefft worde dat van wegē hoichstbemelter Co. Mats. wij nyet genoedicht en wordē selffs die handt daeraen to slaen vnd der gebuer nae daer inne to versehen. Ons opt spoedelicxst ouerschrijuende, wat ghij hierinne gedaē sult hebben vnd v bejegent sal zijn, om ons daernae moegē wetē to richten, V den Almechtigē beuelende. Gegeuē tot Arnhem den IIIIen Octobris XV^c LXVI.

Naar de oorspr. minuut in het archief van het hof van Gelderland te Arnhem.

tot Oosterwolde, ende eertijds gevlugt uyt een Clooster in Vriesland, schielick overleden. Op welckers tijding Gijsbert van Grol, Priester tot Velp, en Deken van de Geestelycke Vuyschare in Veluwe, een bode derwaerts sond, om sig van 't ligchaem en goed van den overledene, als een afvallige, te verseeckeren; dog welcken bode vernam, dat eenige Burgers deser Stadt den dooden en al sijne goederen bij nacht hadden weggenomen en over zee naar Harderwyck gevoerd, sonder kennisse en bewilliging van den dagelycksen Rigter. Den Paap klaagde hier over aan 't hof, soe verre ik verneeme, sonder gevolg." Misschien was Richout Meinards de hier bedoelde pastoor.

2. *Correspondenties over Anastasius Veluanus 5 Dec. 1566.*

a. *Brief van Otto van den Zamdt, drost te Harderwijk, aan het hof van Gelderland, over den predikant Gerit Tersteghe en andere zaken. 5 December 1566.*

Ernstfeste ende fromen, bysonder ghunstyge, ghoede heeren. Also yck v werden bryeff ontfanghen heb, darwt yck forstan heb alls van den predykant gheboren van Stro, denselefsten ys lestleden freydach op Deunter ghetaghen ende dat forts hen op Kollen ende heft noch enen met hem ghenamen, dye van Antwerpen was, dat ock en predykant sijen soll, ende den Gerit Tersteghe van Stro, dey bracht enen predykant met hem vt dye Palls, dye selefste ys noch predykant tot Harderwyck, ende voirt ¹⁾ bij enen borghermeyster ende heyt Reyer Wolffen, dar ghet hij yn dye kost, et war ghysteren acht daghe, do predyte dat men seleffs ghebacken brot solde eten, alls men ten sakrament solde ghan, dat heb yck seleffs gehort, haden u werden den seleffsten fersoght alls ycken den pastor schrijff, do had men gekregghen, ende hij en ys syns nyt bynnen Harderwick ghevest off ock nyet ghepredyckt, ende desen en doch ²⁾ nyet auer all, ende duret noch langher, soe wardense alte mall ghos ³⁾ ende Reyer van Spoldt dye ys ghysteren weder gekhomen ende was na den rotbast wt, dan hij ys nyet met ghekomen. Sus tvijffelt mij datte komen sall, hij woll heben dat men onse Her wt dye ghelas werpen soll, soe hebense ghysteren auent dor dye ghelas gheworpen, do leyen set op enen nar ⁴⁾ ende heyt Folker Fot. Dyt heft mij dy kosteren frou ghesaght van Gharder, dat is Gheret van Stro sijn knecht. Dye koster en was nyet to hus, dan dye stat van Harderwyck heben ghysteren enen busemeester ⁵⁾ ghekreghen. Wort hyer nyet to ghedaen, des van

1) sic.

2) waarschijnlijk fout voor „dochen” = deugen.

3) geus.

4) gaven een gek er de schuld van.

5) geschutmeester.

Harderwyck en doghen nyet men dallen, mer die schepen syen offot ¹⁾ morders, Syen hyer medt den Almechtyghen beuallen, dye u werden tot langhe salyghe sontheyt wyll sparen. Gheschreuen tho Garder den V dach December Anno LXVI.

U werden dyenstwylygher

Ot van den Zandt, drost tot Harderwyck.

Volgens de uitgave naar het oorspr. stuk in het archief van het hof van Gelderland te Arnhem door I. A. Nijhoff in Nijhoff. Bijdragen voor Vad. Gesch. enz. Deel VIII blz. 202—204.

b. Brief van het hof van Gelderland aan Otto van den Zandt, drost te Harderwijk, over den predikant, die zich te Stroe ophoudt. 7 Dec. 1566. ²⁾

Den Erentfesten vnd fromen, Otto van den Sande, Drosten tho Harderwyck, onsen bisunderē gueden vrundt.

Erentfeste vnd frome, bisundere guede vrundt. Alsoe men in meynongh were den ketterschen predicant, soe op Veluwen in den buyrschap Stroe komt vnd verkeert, aen to fangē vnd in hafften to stellē, indyen men wuste hem zekerlick tho bekhomē. Demnae is van wegē der Co. Mats. tho Hispanien etc., onses allergen. heerē onse gesynnē, dat ghij ons bij thoonderē deses ouerschrijfft off ghij in eygener persoon, gheen sekerlicke aenwijsonge der eygentlicker plaetsen vnd huyses, daer mē hem seker vinden muchte, oick des tijds angeferlick wanneher mē hem vindē muchte en solt kunnē doen, off bij yemandē anders getrouw zijnde, doen doen.

1) sic.

2) waarschijnlijk heeft deze brief dien van den drost, 5 Dec. geschreven, gekruist.

CCCL

Oick soe wij verstaē als sol hij der meynungh sijn onlancx nae den Paltzgraue tho vertrecken, off ghij nyet bijnae en wetet wanneher off hoe kortelick sullicke vertreck geschien sall. Om dan, uwe wederschrijūē gesien, ons daernae moegen wetē to richten, vnd wij beuehelē v dem Almachtigē. Geschreuē tho Arnhē den VII^{en} Decōbr XVe LXVI.

Cantzler etc.

Naar de oorspr. minuut in het archief van het hof van Gelderland.

XXXII. Informaties, door Mr. Dionys van Wesenhage, commissaris, in 1568 in vele dorpen der Veluwe en in de stad Nijkerk genomen, aangaande het in 1566 voorgevallene. 1568.

---

1. *Instructie voor Mr. Dionys van Wesenhage, bij zijn onderzoek op de Veluwe in te stellen, gedateerd Brussel. 21 Febr. 1568.* 1)

1. Hij moet informeeren bij de pastoors en bij ongesuspecteerde personen, goede en Katholieke burgers der Veluwe, of zich daar ook fugitieve of verloopen personen ophouden. Op indicatie van genoegzame getuigen zullen die lieden dan worden aangetast en hunne goederen in beslag genomen.

2. Aan Johan Bentinck, rentmeester der Veluwe, wordt opgedragen voor die roerende en onroerende goederen te waken, tenzij de familieleden der fugitieven die goederen tegen behoorlijke borgtocht in gebruik behouden.

3. De rentmeester Bentinck is met administratie dier goederen belast.

4. Hij moet cautie stellen voor de rekenkamer naar gelang van de waarde dier goederen.

5. Hebben de fugitieven in quaestie goederen buiten Veluwe,

---

1) zijne commissie is gedateerd van denzelfden datum en te vinden fol. 1—3 van hetzelfde deel der Papiers d'Etat et de l'Audience.

dan moeten de daartoe gecommiteerde commissarissen er mee in kennis gesteld worden.

6. Hij moet onderzoeken naar het vervreemden van goederen om die aan verbeurtverklaring te onttrekken, zooals vele edellieden plegen te doen.

7. De fugatieve personen moeten bij openbare uitroeping binnen hunne woonplaats gedagvaard worden ten einde binnen drie weken te verschijnen om zich van hun beschuldiging te zuiveren, anders begint na dien tijd het proces tot inbeslagneming hunner goederen.

8. De fiscalen moeten van een en ander behoorlijk worden ingelicht, daarom moeten aan Zijne Excellentie copiën van informatiën enz. overgezonden worden.

9. Denken de commissarissen breeder instructie noodig te hebben, dan moet Zijne Excellentie dit beslissen.

10. De commissarissen moeten informceeren of de prins van Oranje of anderen ook met sommigen in verstandhouding staan of stonden door brieven of anderszins.

Excerpt volgens fol. 3—8 van Papiers d'Etat et de l'Audience no. 516, op het rijksarchief te Brussel.

2. *Onderzoek door Mr. Dionys van Wesenhage op de Vehuwe ingesteld, van af 8 Maart 1568.*

a. *Ede.* ¹⁾

Dionys van Wesenhage begon 8 Maart zijn reis en kwam toen des avonds te Ede aan, hier verhoorde hij o.a. :

1) bij vonnis van 22 Juni 1569 werden door Alva ingedaagd Willem Geeritsz, Hendrick Lubbertsz, Lambert de Snijder, Willem Jansz, Jehan, filz de Gerrit de Hollander du villaige de Aenstoot de l'amptmannic de Ee, et Wolter Jansz, du villaige de Barnevelt." van Hasselt. Stukken. I blz. 369.

9 Maart. Diederik van Ommeren, schout te Ede. Deze zegt aangaande art. 1, dat een familielid van zekeren Gerrit de Brouwer te Harskamp woont, die Brederode gediend heeft, diens naam is hem onbekend.

Eveneens diende een zoon van Gerrit de Hollander, die in het veen aan de grift gewoond heeft Brederode. Hij is nu in Friesland en evenals de anderen een arm man.

13 Maart. Jacob Erkelens „geweest hebbende Scholtus tho Eede.” Deze noemt de beide ons reeds bekende personen, Gerrit de Hollander, die naar de dijken in Friesland is verhuisd en den 21 jarigen zoon van Gerrit de Brouwer te Harskamp. Verder noemt hij nog onder hen, die Brederode dienden, den zoon van zekeren Posthouwer aan den Aanstoot (Otterlo), die geen goed heeft, evenmin als zijn vader.

b. *Bennekom.*

„Den voerss. XIII Martij verhoort dese persoonen, woenende in de buerscap van Bernichum, behoerende onder het Ampte van Ede voers. Dominus Adrianus Henrici van Renesen, pryester ende pastoor the Bernichum in den ampte van Ede, olt ongeveer lxxv jaer, gebodt ende gedaecht zijnde als voers. is, bij den eedt gedaen op sijn borst, als pryestere gemeyndelick doen, heeft verclaert als hiernaevolgt:

In den iersten, gevraeght zijnde op dye feyten ende vraeghstucken, begrepen in dysterste articule der instructien wel perticuleryck ende int besundere:

Seght hij deponent opt poinct oft eenyge latiteren oft hem bedeckt houden, dat een genaempt Gerrit Jansen, woenende op het guedt van den erffgename van Aelbert van Arnhem, sijn ondersate, heeft enen soene, geheeten Jacob Gherritsen, woenende nu tho Wagheningen, dat anno domini 1566 dominica Judica ¹⁾ gemoect heeft, hem deponent commende vuyter kercken ende den dyenst gedaen hebbende, ende aldaer den pastoor seer schandeleuselyck ende injurieuselyck aengegaen, sprekende seer schandelyck van den ceremoniën der heyliger kercken, van der myssen ende sacramen-

1) de tweede Zondag voor Paschen.

ten, ende die huysfrauwe van den Gherryt Jansen vurschr. is oech geheel infect van heresiën, ende daer is oock eenen cruepelen soone, die geheeten is Reyner Gerritsen, dye seer geïnfecteert, ende alderhande kettersche boecken bij hem heeft, ende bederfft die andere ondersaeten soe vuele hem moegelijk is, dye welcke hem bedecht houdt ende in der kercken niet en compt, maer verleydt, ende leert anderen. Ende daer is oock een dochter, geheeten Geertruyt, dye seer besmet ende volhardich is van ketteryen, sprkende groete schandalizatie van de moeder Godes Maria, ende oock die oltste soone Jan ende meeste deel het geheel huysgezin, maer dunckt hem deponent, dat die man Gherrit vursch. niet soe quaet ende verstijft en is, als die vurger. huysfrouwe ende huere kynderen, maer hij en weet niet, noch en heeft oock hoeren seggen, dat dye voorschrev. persoonen souden wapenen genomen hebben tegens dye mayesteit ofte beelden gestormpt, ofte kercken ende cloosteren geschendt.

Item verclaert voorts, dat een geheeten Wylhem van den Wall und Jan van Boecop, edelmannen, daer verachtende zijnnen die kercke ende en ontfangen egheen sacramenten, dyt zijn die hooffden ende synnen oock noch wel andere, die die selve volgen, sonder dat hij deponent die niet en weet the noemen ende specificeren ende en weet oock nyet, oft en heeft oock niet hueren seggen dat zij beelden gestormt oft kercken gescent hebben, noch wapenen tegen die Majesteyt genomen hebben. Und verclaert oock, dat op den heyligen sacraments dach ¹⁾ lestleden sekere persoonen binnen een kerspel van Ede hebben tsamen gesloten ende geconspireert, dat zij hem deponent gaende in der processien in sijn buerschap, schaffyericheit ende rebauwycheit solden aendoon, hem het sacrament vuyt die handen the stoeten ende andersins, noch te weeten dat int huys van een weeduwe, dye daer brauwt, geheeten Goertken Brant Rijcxsen, ende hebben geweest heure kynderen mans persoonen, wyens naemen hem onbekent sijn, und oock die man van die suster van een geheeten Breeborst, woenende the Bernichum, dye oock tho Ede woent, hebben aldaer sytten drin-

---

1) deze viel in 1567 op 29 Mei.

cken, ende hebben tgelach gesett op die scandalizatie, ende dat een hem tzelve soude aenrychten, soe is die man van de zuster van Breborst the Bernichum gecommen, ende heeft geseten op den kerckhoff muer, ende soe 't sacrament daer voerbij gedraegen worde, is blijven sytten, sonder eenyge reverentie te doen, ende die deponent pastoer is vuyter processien mytten sacramente bij hem gegaen, vraghende waerom hij egheen reverentie en dede, dye den deponent schandeleuselyck aensprack, blijvende irreverentlick sytten und styet metten voeten nae den deponent ende het sacrament, ende tzelve grootelick blasphemerende, in aensyen ende hoeren van alle den ombstant ende die mytter processien gyngen ende volghden.

Ende heeft noch sommyge, dye Anabaptysten ende Sacramentarysen, verjaaget ende die verlopen sijn van heure woensteeden thot Waeghenyngh, daer voele soctarissen sijn, the weten ener gheceten Ghijsbert van Erckelens, und is in Bernichum wel geguedt, hebbende onruerende guederen, twee bauwhoeven, op dye een woent Mychzell Harmansen, ende op dander Ryck Berndtsen, nochtans en weet hij deponent niet dat Ghijsbert voerscreven tegen Koninklijke Majesteyt wapenen soude gedragen hebben, beelden gestormt, kereken oft cloosteren gescendt.

Seght oock dat hij vuytten gemeenen gerucht ende faeme ende andersins wel gehoort heeft dat een geheeten Horman, die soene des voers. Goertken Brandt Rijcksen solde hebben t'Vuytrecht die kercken helpen scheynden, ende en weet niet, oft hij hem steeds bynnen Ede holt, ader nyet.

Seght ende verclaert voertz. dat hij van den andere foyten ende vraeghstucken niet en weet, noch en heeft hoeren seggen, dan dat in den kerspel van Ede ende in sommige buerschappen diversche suspecte persocnen sijn, dye hij perticulierlick niet en weet the specificceeren. ¹⁾

c. *Otterloo.* (Aenstoot.)

„Dominus Theodoricus Heynertsen, pryester ende Pastoor bynnen

1) vonnissen of andere bijzonderheden trof ik over de hier genoemde personen niet aan.

= Otterloo

den kerspel van Aenstoot, in den Ampte van Ede, olt ongeveer lxxv jaeren, geboot ende gedaeght zijnde als voors. is, bij den eedt bij hem gedaen op zijn borst, nae die gewoente der pryesteren, seght als hyer nae volght.

Terst gefraeght zijnde wel particuleerlick ende int besunder op die feyten ende vraeghstucken, begrepen op d'inhouden van de eerste articule der instructiën.

Seght hij deponent, dat een lanck olt man, dye geheeten is die Fryese, und sommyge heeten Jan Wyllicken dye Fryesse, hebben bij hen vuele dyeners tot xviii ofte xix persoenen min ofte meer, ende is een Edelman, die hem van die kercke ende andere ceremonien helt, abstindeert ende afstreckt, ende omtrent nu Martini ¹⁾ verleden anno 1567, daer een jaer sych op Brant van Deelens huys ²⁾ gewoont ende onthouden heeft, verwant wesende, als hij deponent gehoort heeft, van zijnen huysvrouwen halven mit die huysvrouwe van Brant van Doelen, und is in meynonge nae Paessen wederom van daer the verreyssen, und sych aldaer noch halt mitter woenynghe.

Und en weet nyet oft die selve waepenen tegen Koninklijke Majesteyt gedragen hebben, beeldestormers, oft kercken schenders synnen, noch en heeft daer aff niet hoeren seggen, anders dan als voers. is, dat hij ende zijn volk in die kerck niet en kommen."

Theodoricus Heynertsen ³⁾ getuigt verder aangaande zekere Wil-

1) 11 Nov.

2) n.l. het huis ten Ham nabij Harskamp, dat aan dezen behoorde. In de kerk te Otterloo bevinden zich nog grafzerken met het wapen der van Delens. Kort daarop strekte het den eigenaar zelf en andere Harderwijkers tot toevlucht. Schrassert. Beschrijvinghe van Harderwyck, 2de druk. 1732. Dl. II blz. 113, vermeldt op het jaar 1568 het volgende: „Ommeren, Delen, Dompelaer, Verschuyr, Schoonouwen en andere vluchtelingen verhielden zich op 't huis ten Ham omtrent Laar op de Veluwe, 't welk goede grachten en zijdwaarts een bosch had; van waar zij op zekeren tijd een troep Spanjaarden, die op buit waren uitgegaan, zijn overvallen en gedood hebben."

3) vgl. over de hier en verder genoemde personen de aanteeke-ning onder „Ede."

lem Gerritsz, benevens Hendrik Lubbertsz en Gerrit de Brauwer, dat zij Brederode gediend hebben.

Mort Jansz noemt behalve dezen ook zekeren Willem Jansz uit Otterloo, die Brederode gediend heeft.

Jan Hendricks, kerkmeester te Aenstoot, noemt verder (behalve de ons reeds bekenden uit Otterloo) zekeren Lambert de Snijder, die hier woont, van wien men zegt dat hij Brederode gediend heeft. Ook is een jongskon van achttien jaren, zekere Jentken Jansz, met Brederode meegeloopen, zonder dienst te doen.

Deze getuigt verder aangaande art. 10 „dat hij daeraff niet en weet, noch en heeft hoiren seggen, dan dat hij in de herberge then Aenstoot, Wylt van Broeckhuysen heeft hoiren seggen: „Ick krijghe daer eenen bryeff, dairvan ick dienst myt krijgen,” sonder dat hij Wylt seyde, van waer den bryeff quam, oft van wyen, dat hij dienst soude krijgen, ofte dat hij Wilt den dyenst wolde aennemen, noch en weet hij deponent oick niet vanwaar dat den bryeff quam, noch en heeft tselve oick niet hoiren seggen.”

d. Barneveld. 1)

10 April. Andreas Jacobi, priester te Barneveld „seght wel tho weeten, dat een geheeten Jan Tauw, wesend een schoemaecker, dye getoegen is nae den heere van Brederode, ende sedert is verlopen, ende is een arm man, egheen ruerende oft onruerende goederen hebbende, ende noch een Aelbert Cornelisz, om gelycke redenen verlopen, die oock sculdich is. Ende heeft die helft van een huys staende tho Barnefelt, daerinne des Aelberts moeder, een oude weduwe sijnde, woont, die d'een helft toecompt en dander helft na heur doot den voersz. Aelbert en woent daerinne myt twee dochters, soe lange als sij leeft, ende dat hij anders van de inhouden der selver articulen niet en weet, noch en heeft hoiren segghen.”

1) het verhoor van personen uit Lunteren, hieraan voorafgaande, leverde niets op. „Jehan Henryckz, alias Jehan Tauw, corduanier, Aelbert Cornelis, tisseran et Guillaume Lubbertsz, dessoubz l'ampst de Barnevelt” werden bij vonnis van 1 Sept. 1568 door Alva ingedaagd. vgl. v. Hasselt. Stukken Dl. I blz. 295.

Hendrik van Dompelaer, schout, noemt behalve Jan Hendriksen, alias Tauw en Aelbert Cornelisz ook nog Willem Lubberts en Wolter Jansz, ¹⁾ die beide Brederode gediend hebben.

e. Voorthuizen.

10 April. Henrick Woltersz, priester te Voorthuizen, noemt zekeren Willem Lubbertsz, ²⁾ die op Boeschoten in Harselaar gewoond heeft, als verlopen knecht van Brederode.

f. Scherpenzeel. ³⁾

1 Sept. Hendrik Mom, pastoor te Scherpenzeel, vertelt dat zekere Claes Thuenisz, jonggezel, oud 20 jaar, Brederode gediend heeft, evenals zekere Jochem, barbier van zijn ambacht, geboren uit Arnhem. Deze personen hebben roerende noch onroerende goederen, behalve dat Mr. Jochem een of twee bekkens heeft achtergelaten, naar hij meent.

Melchior Evertsz, schout, noemt dezelfde personen en deelt aangaande Jochem mee dat hij eenige goederen in een zak aan zekeren Marysz Jansz gegeven heeft, wien hij acht gulden schuldig was.

Willem Lubbertsz, kerkmeester, noemt dezelfde. Jochem heeft nog wat bekkens bij Marysz, verder zal het wel niet veel zijn, daar hij aan de kerk nog acht gulden schuldig is wegens de begrafenis zijner vrouw.

g. Nijkerk. ⁴⁾

(zonder datum.) Evert Swaer, pastoor, verklaart, onder prote-

1) vgl. de eerste aantekening onder „Edc.”

2) vgl. de aantekening onder Barneveld. De verhooren in Garderen, Elspeet en Kootwijk ingesteld, leverden niets op.

3) Claes Thuenisz en Joachim de barbier werden bij vonnis van 20 April 1569 door Alva ingedaagd, v. Hasselt. Stukken. I blz. 334. Het onderzoek in Hoevelaken, dat hierop volgt, levert niets op.

4) van Nijkerk werden door den hertog van Alva ingedaagd, bij het zoeven vermelde vonnis: „Philippe Schrasser, Rutger Jansz a la

statie van zijne jurisdictie niet te praediceeren, het volgende. Volgens gemeen gerucht is bij de Geuzen geweest zekere Philips Schrassert, verder Ruthger int Lasterhuys, Aeris Elbertz, gemeenlijk geheeten Vlieger, Hendrik Adriaensz, die gevangen is geweest te Arnhem en uit de gevangenis is gebroken. Verder zegt het gemeen gerucht dat zekere Cornelis Snapper uit is geweest en somwijlen wederkomt, deze zou in den Berg of in Friesland tegen Z. M. gediend hebben.

Verder zegt men dat zekere Wouter Peele in Friesland met andere Geuzen is gesneuveld, goederen heeft hij niet.

Philips Schrassert is van zijns vaders kant bestorven, maar hij weet niet wat goederen hem daarvan toekomen, daar hij nog zonder boedelscheiding met zijne moeder leeft en er zeven kinderen zijn.

Rutger heeft niets, maar wordt als arme bedeed.

Aeris Elberts, genaamd Vlieger, is ook van zijn vader bestorven, hoeveel weet hij niet.

Cornelis Snapper is ook van zijn vader bestorven en de moeder zit in het goed, zij heet Geriken Gielis.

1 Sept. geeft Evert Swaer de namen van hen die verlopen zijn of Brederode gediend hebben per brief aan den griffier van het hof van Gelderland op. Hier noemt hij: In den eersten Vlieger van der Nijkercken, Jelis Snapper, Roeloff van Staverden, Philips Schrassert, Cosijn Schrassert, wezende een jongen, die een dag of twee uit onwetendheid is meegeloopen en geen geld ontvangen heeft, deze vijf zijn gegoed en geërd in het ambt Nijkerk.

Voorts Aert Rijcksz, genaamd Lijden, Rutger Jansz, Meynt Aelbertsz, Claes Elbertsz, Swart Hansken, Hendrik Adriaensz, Hendrik van Brienen en Oncruyt van Vianen, deze allen zijn niet gegoed, noch hebben iets te wachten.

Hendrik Goossens is ook bij Brederode in dienst geweest, hij

---

maison des ladres, Aris Albertsz, alias Vlieger, Henry Adriaensz, Gilles Snapper, Roeloff van Staverden ou Elbertz, Meynt Aelbertsz, Claes Elbertsz, Swart Hanskin, Hendrik van Brienen, Oncruyt van Vianen, Henry Goessens, Aert Ryckz, dit leyden, Wolter Peelen et Ryck Byster." vgl. over den laatste onder Apeldoorn.

heeft van zijn ouders wat te wachten van goederen onder het ambt Nijkerk.

Aelt Pannecoeck, schout te Nijkerk, noemt evenals andere getuigen dezelfde personen.

Dirk Snapper, wonende onder Vollenhove. Hij heeft aangaande Gielis Snapper hooren zeggen, dat deze met anderen in eene herberg, „in de Haspell” genaamd, besloten heeft de beelden in de kerk van Nijkerk te breken. Die anderen waren een Wolter Jansz, die dood is, Vlieger en ook de jonge Jan van der Helle. Van dit beeldenstormen is echter niets geschied.

Gerrit Welmersz, waard in den Haspell. Gevraagd of niet eenige personen in den Haspell hebben zitten drinken, die met krijt een ring gestoken hebben op de tafel, en wat zij daarin gestipt en met elkaar besproken hebben, zegt dat hij toen niet thuis was, maar op den Berencamp, waar hij hout gekocht had. Thuis komende vond hij niemand, maar des anderen daags hoorde hij dat er ettelijke personen hadden zittten drinken, die zekere gelden ten beste hadden en dat zij in den ring gestipt of met hun vingers gestoken hadden en zich zoo aan elkaar verbonden, dat zij 't geen zij ten beste hadden, ongeveer twee gulden, in wijn zouden verdrinken, daar het bier op was. Van eene andere verbintenis heeft hij niet gehoord.

Gevraagd zijnde, wat voor personen het waren, zeide hij, dat hij, niet thuis zijnde, hen niet gezien had, noch hooren noemen, „dan dat waeren huyszlyuden ende anderen onder malcanderen, dan is bij hem gecommen een geheeten Jan van Helle dye Jonghe, ende hem geseyt, dat hij seer belogen werden, van dat sij voir der kercken commende, solden daer gecomen sijn om die kercke te breken, daer zij mair gegaen waeren ten huysse van Alt Meeuwsz, daer sij gheen wijn en vonden, ende sijn vandaer gegaen then huysse van Philips Schrasser, daer zij een kanne wynsz drancken, ende en weet niet oft zij gelyck aldaer gegaen sijn, oder nyet.”

Margarita Ottens. Gevraagd hoe haar zoon heet, zegt zij, Roelof Elbertsz, zijn vader heette Egbert van Staveren, die nu 23 jaar dood is, de zoon is 28 jaar oud, Egbert had anders geen goed dan een

aandeel hout in Speulderbosch.

Anna van der Holl, weduwe Jan Schrassert, moeder van Philips Schrassert en zes andere kinderen, waaronder Cosijn. Van 's vaderswege komt Philips toe vijf morgen land in de Arkemedede, ook hebben de kinderen samen goederen, andere weer komen haar voor de helft toe.

Weym Elberts, weduwe van Elbert Elbertsz, moeder van Aeris Elbertsz. Aeris had 200 gulden ontvangen, die hij terug zou geven als een der ouders dood was.

Geryken Gielis, moeder van Gielis Snapper en vijf andere kinderen, waarvan een overleden was. Het aandeel van Gielis aan zijns vaders versterf zou een zesde van de helft bedragen, te weten ongeveer 200 carolusgulden.

10 Sept. 1568 werd bij acte cautie gesteld door Aelt Pannekoek, schout van Nijkerk en Hendrik Scholten, voor het aandeel van Philip Schrassert, groot 250 carolusgulden, benevens van Aeris Elbertsz, alias Vlieger, en Gielis Snapper.

h. Putten.

Dirk Stevensz, pastoor. Hij noemt zekeren Cosijn van Oldenbarneveld, ¹⁾ die Brederode gediend heeft, diens vader en moeder leven nog.

Reyner van Aller Hendericksz, schout, getuigt aangaande Cosijn van Oldenbarneveld, wonende te Huenen onder Putten, dat deze kort geleden getrouwd is met een dochter van Evertje Snapper onder Nijkerk. Of hij daarmede iets ten huwelijk heeft meegekregen, weet hij niet.

i. Ermelo. ²⁾

Jorryen van Koeth, pastoor, noemt zekeren Jan de Bruyn, van Ermelo verloopen, die Brederode gediend heeft, zijn vader en

---

1) ook deze werd bij het laatstgemeld vonnis van Alva ingedaagd.

2) de personen uit Nunspeet, die tegelijkertijd ongeveer werden verhoord, noemen slechts denzelfden Johan of Jan de Bruyn, die eveneens bij vonnis van 20 April door Alva werd ingedaagd.

moeder leven nog, zoodat hij geen goed heeft, hij is jonggezel.

Tijmen Smeeck, uit Tellecht onder Ermelo, noemt een zoon van Jan de Bruyn, koster te Ermelo, die Brederode gediend heeft.

j. Doornspijk. ¹⁾

Egbert Hueckel, pastoor, noemt Jan Wolffs als een die Brederode gediend heeft, hij heeft deel aan een erf, genaamd Schootbrugge.

Lambert Top, kerkmeester, noemt nog zekeren verlopen Heer Jacob Peeters, die Brederode gediend heeft.

Herman Ottens spreekt van Heer Jacob Peeters, wezende te Doornspijk pastoor, maar tot Elburg verlopen.

k. Heerde.

Peter van Lommel, pastoor, noemt zekeren Jacob Cockaerts, ²⁾ die met andere Geuzen voor Groningen is gesneuveld en wien eenige bezittingen toebehooren.

l. Epe. (Vaassen.) ³⁾

Jan then Holte, pastoor te Vaassen, noemt Jan Fransz en Jan Jorgensz, alias Craeck, van wie hij gehoord heeft, dat zij in Friesland bij de Geuzen geweest zijn. Het zijn beiden jonggezellen, nog geen twintig jaar oud.

m. Voorst. (Twello.)

Jorryn Wyersz, pastoor te Twello, zegt dat twee zoons van Thys Schull en Wynolt Augustynsz, Brederode dienden. Deze beiden

1) het onderzoek in Oosterwolde en Oldebroek, dat hierop volgt, leverde niets op. Van de beide onder Doornspijk vermelde personen werd alleen „Jehan Wolffen“ bij bovengemeld vonnis ingedaagd.

2) bij bovengemeld vonnis door Alva ingedaagd.

3) de hieropvolgende verhooren in Nijbroek leverden niets op. De beide hier genoemde personen werden bij meergemeld vonnis ingedaagd.

eersten hebben remissie, ¹⁾ naar men zegt, zij hebben aanspraak op een deel van het huis en erf Holthuis.

Voorst.

Evert van Mchen, schout te Voorst, noemt Roelof en Willem Schuyl, gebroeders, die Brederode gediend hebben, die remissie schijnen te hebben (waarvan hij afschrift zal zenden) benevens Wynolt Augustynsz, die voor lang door den hertog is gedagvaard.

Ook moet zekere David van Twyckele de Geuzen gediend hebben, dit weet hij echter niet zeker. Deze David schijnt in Londen te zijn. Alle deze lieden hebben bezittingen.

Wylhem Brants, onderschout te Voorst, noemt zekeren Melis van Staverden, die in Groningerland zou gediend hebben.

n. Apeldoorn.

Cornelis Voet, pastoor, getuigt dat zekere Rijck Byster van der Nijkerck, die hier in „de Zwaan” woont, de Geuzen in Friesland gediend zou hebben.

Jan Artsz, wonende onder Apeldoorn, getuigt dat in de Zwaan iemand woont, wiens naam hij niet kent, maar die de Geuzen gediend heeft.

De hierboven afgedrukte verhooren volgens fol. 1—224 van Papiers d'Etat et de l'Audience no. 516, op het rijksarchief te Brussel.

---

1) zij komen ook op de bovenvermelde indaging van Alva niet voor. Wat Wynolt Augustynsz betreft, in van Hasselt. Stukken I blz. 269 wordt onder personen, 28 Juni 1568 door Alva gedagvaard, genoemd Wynolt Augustynsz van Deventer, laatstelijk wonende omtrent Hennep (ter Hunnepe.) Dit is vermoedelijk dezelfde persoon. De hier verder genoemden worden als „David van Wyckele et Melis van Staverden de Voerst” bij meergemeld vonnis van Alva ingedaagd.

XXXIII. Stukken betreffende de Veluwe.

1569—1574.

---

1. *Rekwest van Johan Bentinck, rentmeester der Veluwe (en als zoodanig der geconfisqueerde goederen) aan het hof van Gelderland. 24 Dec. 1568.*

Hij verzoekt convooi aan het hof, tot zekerheid van zijn persoon, aangezien zijn huis door de Geuzen gespolieerd is.

Regest bij van Spaen. Catalogus van oude stukken in het archief van het hof van Gelderland, berustende op het prov. archief te Arnhem.

---

2. *Geneigdheid der Veluvenaars om de partij van graaf Willem van den Bergh te kiezen. 1572.*

22 Aug. 1572. De stadhouder gelast aan de kerkmeesters van Ede, niet te achtervolgen het bevel van die van Elburg om hen te leveren de kerkelijke ornamenten, zij moeten die stellen in handen van Cornelis van Wees, om die zaken naar Arnhem te brengen.

4 Sept. 1572. Lettre du conseil au stadhouder, 's'il faut considerer ceux de Barnevelt, Nijkerk en Putten comme ennemis.

5 Nov. 1572. Lettre du stadhouder au conseiller Bronkhorst. On doit écrire aux escoutettes de Lunteren et Scherpenzeel de ne

pas obéir au comte van den Berghe, puisque sous peu de temps il y aura assez de troupes du Roi sur la Veluwe pour les punir.

Deze drie regesten volgens van Spaen. Catalogus van oude Stukken in het archief van het hof van Gelderland, berustende op het prov. archief te Arnhem.

3. *Veluwenaaars, uitgesloten van het generaal pardon van 8 Maart 1574.*¹⁾

Arnhem.

Crispinus van Salsbrugge.

Gerard van Haiden of Haisen, cousturier of confiturier.

Harderwijk.

Gerard Maurisz.

Hattem.

Johan van Holtzwiller, drost.

1) 6 Sept. 1574. Lettre du conseil à Requesens, que dans la liste des personnes, exceptées du pardon general, il se trouvent des personnes, qui n'ont point reçu de sentence et dont les biens ne sont pas confisqués — comment se conduire — doit on les citer et prononcer sentence de bannissement contre eux? Alors on doit envoyer les informations.

Wat de Veluwe aangaat worden hier vermeld: Gerrit van Huessen (aldus oock op de lijst bij van Hasselt) à Arnhem, doit être Gerrit van Aerssen, mais celui-ci est prisonnier à Huessen, où il a déjà été mis à la torture pour connaître ses complices. Egalement ne sont point bannis Jean van Holtzweyler, qui fut drossard à Hattem, André de Aller et Jean de Wijbergen à Elburg.

Regest bij van Spaen. Catalogus van oude stukken van het archief van het hof van Gelderland, berustende op het archief te Arnhem.

Elburg.

Adriaan van Arler of Alder.

Volgens lijsten, meegedeeld in Hist. Gen. Kron. Dl. XX (1864) blz. 20 enz. Op een lijst bij van Hasselt. Stukken. Deel II, blz. 307 komt voor onder Elburg: Jan van Wijnbergen.

4. *Overlast, den Veluwenars van het Spaansche krijgsvolk aangedaan. 1574 (en later.)*

Le chancelier et gens du conseil de Gueldre à Requesens. Arnhem. 27 Dec. 1574 (extrait.)

Monseigneur. Pour estre en telle extremité, que ne scachons adviser comment l'on pourra plus avant se tenir, n'y donner ordre en ces pays, et principalement sur la Veluwe, quant aux soldats espagnolz, altérez et esgarez du service de S. M. partiz d'Hollande et dont, par noz dernières du XXe de ce moys, avons aussi escript à V. E. lesquelz (a ce que alors avions entendu) devoient venir, et pour astheure sont à Ter Nijkerck et Barnevelt, sur la dicte Veluwe, et comme nous vient en avant ne sont d'intention se retirer de là, ains y demourer jusques à ce qu'ilz soient contentez et payez, par où toute la mesme Veluwe, non seulement les payans, mais aussy gentilzhommes sont en murmure et altération, se désespérans de façon qu'il feroit bien à craindre qu'ilz se pourriont mectre sur piedz et en armes contre lesdicts Espagnolz. ¹⁾

1) 15 Jan. 1575 zouden de edelen van Gelderland een rekwes aan Requesens, opdat Veluwe en Veluwezoom van den ondraaglijken last van het krijgsvolk werden ontlast, a. w. blz. 548, 549.

Ook de landschap beklagde zich hierover, zoowel in 1575, als in 1576, op voorslag van het kwartier Veluwe, dat in 1577 daar op nieuw over handelde, vgl. Nijhoff. Inventaris v. het archief v. Arnhem, blz. 271, 272, 273 en 286.

't Behoeft ons bij dit alles niet te verwonderen, als wij lezen hoe

In zijn geheel uitgegeven, volgens de Archives de l'Audience, liasse 144, op het rijksarchief te Brussel, door L. P. Gachard. Correspondance de Philippe II etc. Bruxelles 1848—62. 4 vol. Dl. II appendice, blz. 538, 539.

---

reeds in 1575 vele dorpen der Neder-Veluwe en ook Elburg en Hattem zich met de vijanden des konings in verdrag begaven, vgl. de Meester Hist. Gen. Kron. 1862, blz. 382 (archief v. Harderwijk, Loq. 58 no. 14.)

**XXXIV. Twee stukken over het kettersch
preeken van een Deventersch minnebroeder te
Arnhem op 29 Febr. 1578.**

---

1. Verbaal van getuigenverhooren voor het hof van Gelderland.

Alzoe bij den momber Cranevelt in den Raede was aenghe-
geven, dat hij verstaen hadde hoedat als hyden den lesten
dach Februarij een broeder van Deventer zeer schandaleuselick
in de kercke tho Arnhem ghepredickt hadde. Ende naerdats
die heren van den Raede Cranevelt bevel hebben ghegeven sich
op die voersz. des predicants predicatie te informeeren. Is bij mij
van Cranevelt hier onder geschreven, ghecommen broeder end pa-
ter Wolter Diemer, die welcke mij heeft ghesacht dat die voersz.
predicant seer schandaloeselick, de delectione ciborum et de insti-
tutionibus et ordinationibus ecclesie vel humanis ghepredickt hadde
end dat wel van noode were dat daer in versien worde, ommers
die voersz. predicant niet meer toegelaten en worde.

Onder anderen hadde hij opentlicke ghesacht dat nu ter tijt
deen deel menschen eten visch, d'andere eten vleesch, ende
dat hij zoude raeden dat elck aete bij der princen consent,
wat hij becommen mochte, seggende dat die princen ende
heeren selve vleesch aeten ende andere verboden vleesch te
eten, voert seggende van menschelicken statuten ende ordinan-
tiën, als dat die ouderen heur kinderen in cloosteren stellen

---

1) promissum est testibus non publicare ejus depositiones.

ende dan begint die nature te wercken ende loopen der vuyt.

Hij die spreekt, hadde hooren seggen, dat vernoemde predicant als gisteren ten huysen van Gerrit ten Broex, dair een ghemeyn maeltijt was van den capelaneu int ghemeyn, dat dese predicant ten aenhoren van den anderen seyde, dat die van Deventer duer hum hier predieken ende verkundigen zouden den nieuwen und den rechten gelooff, off dergelycke woorden in substantia. Daer op hij die spreekt hem straffen, seggende in toornicheyt, dat men tot noch toe goeden ghelooff hadden ghehad, van deser saecke zoude heer Dirick Grol bij den pastoor woonende, ende van de woorden hij als voorsz. sprace beter zal weten te tugen. Interrogatus presens testis seyde dat borgemeyster Hacfort, Arnoldus Hueckelum, Jan Negel ende ghemeynlick die vicairien tvoersz. sermoen hebben ghehoert ende groote mennichte ander volx.

fr. Thom Diemer conventus . . . 1)
terminarius.

Henrick, die stat smit, ghevraeght wat hij huysden hadde hooren preecken ende oft hij zoe wol meer hadde hooren preecken, seyde: neen. Dattet oick die vorst van Gelre niet en zoude hebben willen lijden, want hij hoerde dat die terminarius seyde vanden vleesch eten, dat alst naer zijnen raet gaen soude, dat hij in soberheyt elck zoude laeten eten vleesch oft visch, niet tegenstaende die vasten, zoo hem Godt hedde ghegeven, want die overicheyt selve vleesch aeten ende verboedent den anderen. Sach oick hij die spreekt wol, dat hij van den aflaeten noch oick van den reliquien van heillighen niet veel werx en maeckte, verachtende die ghene die daer mede omme ghinghen. Ende seyde dat se met den kisten met boten ende benen den schemelen luyden bedrooghen. Hem die spreekt docht, datte ghenouch ghepredickt was om een oproerichcyt in der stat des gheloofs halven te maecken, seyde veele in zijn preecke van insettinghen van menschen. Ende dat men der men-

1) in 1536 of 1537 komt in de Arnhemsche schepenacten een frater Thomas Diemer voor als executeur testamentair van Steyn Tullekens. Het hier opengelatene was conc onleesbare verkorting.

schen insetten meer hiel dan tghebot Godts. Ende alzoo hij die gansche preecke niet vuyt en hadde ghehoort, en wist mij meer nit to seggen et subscripsit.

Henrick Janssen.

Arnoldus van Hueckelum bij mij wesende, ghevraeght, hoe hem die preecke van den terminaris minnerbroer hyuden bevallen hadde ende wat hij van denselven predicant hadde ghehoort ende verstaen, seyde dat hij tsermoen niet gheheel en hadde ghehoort, maer wel zoo vele daervan verstaen hadde, dat hem docht dat hij met zijn predicatie niet veel goets en dede. Ende maecktet te veel, seggende van het eten van den vleesche, dat wie vleesch eten wolde, ommers eten zoude, alleen opdat zijn enen kersten mensch daerduer niet en worde geschandaliseert, willende ghenouch alst scheen seggen dattet insettinghe van menschen waire.

Voert seyde van de insettinge van menschen seer vreemdelick, dat hij die spreekt recht zijnen gront off vuyterlick verstant daer niet vuyt nemen en coste, hij die spreekt seght, dat het gansche sermoen daer op liep dat hem docht dat daer vuyt die ghemeynte sich meer schandaliseren zoude dan ser vuyt ghebetert mocht worden. Meer en wist hij niet, zoo hij verre van den predicant stont ende hem niet ten besten en conde verstaen et subscripsit.

Arnoldus van Hoeckellum.

Pater Wolter, ghevraecht oft hij den predicant terminarius van Deventer hadde hoeren preecken, ende oft hij van hem hadde ghehoort eenighe schandalisatie woorden in den sermoen van hyuden, antwoordende seyde, dat hij niet meer dan het beginsel van den sermoen en hoorde tot die woorden toe van den euangelium inclusive ende wijders niet, hij hadde wel verstaen dat op de expositio des euangeliums hij wonderlicke ghesproicken hadde, dan en hadde van den predicant selver niet ghehoort. T'is wel zoo, dat hij gisteren den voersz. terminarius hoerden in een ghemeyn ghelach der capellanen seggen, dat hij als hyuden den rechten ouden ende nieuwen ghelooff woude leeren, dair van ende om zijn vermetelicke woorden pater Dimer ghestoort worde, ende een out heer, der de vroegmisse doet in de groete kercken, seyde, dat hij

wachten soude luysen in den pels te pooten, sij quamen der wel selve inne.

Otte van Maele, bij mij ghevraight van den voersz. sermoenen, seyde niet verstaen noch ghevonden te hebben dat hij in den sermoene des predicants is geschandaliseert gheweest, dan hoorden wel van eenighe borgeren seggen naer den voersz. sermoen, dat die predicant wel dorst seggen. Eenighe mochten seggen hij seght die rechte waarheyt, hij en weet niet wij die waeren.

Der borghemeyster Hackfort, 1a Martii bij mij verhoort zijnde wat hem dochte van de predicatie, die den terminaris van Devonter als gisteren in de groote kercke ghedaen hadde, seyde, dat desselven sermoen hem die spreekt niet med allen en gayde. ¹⁾ Ende dat hem docht dattet vast veel twijffelheyt in den menschen sette, hij die spreekt hadde tot eenighen ghesacht: als sulcken vogel zoo in tijden hertoch Carels ghepredickt hadde, dat hij al den selven avent in een sack naer Renen ghedreven zoude hebben, ommers geschach vast groot rumoir onder den borgheren nae tsermoen. Eenighe hadden der smaeck inne, andere niet. Ghevraecht op die woerden die hij vuyt zijnder predicatie gehoort hadde, die schandaloes waeren, seyde dat hij naar dien dat hij daerop zijn materie namp dat men Godt allcen alle eere ende reverentie doen zoude ende zijn gheboden alleen volgen, dairmede hij expresse verwerpende was alle menschen ghesetten ende ordonnancien, seyde oeck van die vasten dat die een menschen insettinghe was, dat die groote potentaten het vleesch selver in vasten ende anders acten ende dat die schemel luyden des verboden worde, seyde oeck dat het vasten een goet insetten was, dan worde misbruyckt ende alleen daer om ingheset, opdat het vleesch daer mede zoo worde ghecastyt, dattet den geest niet wederspennich en soude zijn. Hij die spreekt en hoerden niet scherp toe om des willens dat hem tsermon niet en gayde. Ende op die allegatie dat omnis plantatio, quam non plantavit pater meus erudicabitur, seyde van die cloostoren, dat daer veel ghebreex inne was ende dat die luyde huer

---

1) gayde = beviel.

kinderen in den clooster steecken om dandere te rycker te maecten, dat nu zoo verre commen were, dat men der menschen ghesetten meer scroomden dan Gots gheboden, concluderende dat hij med allen gheen behagen in des predicant sermoen en hadde, noch sulcken sermoen niet meer ghehoort en hadde. Subcripsit

Wijnanth Hackforth.

De borghermeester Camphuysen, bij mij gevraeght wesende achtervolgende mynder heeren der Raede bevel, wat hij ghehoort hadde van den terminaris, die als gesteren ghepredicht hadde, seyde dat hem wel docht dat hij anders preeckten dan men wel voertyden in tijde hertoch Carels zoude hebben moegen preecken, sulx hadde hem die spreckett Hacfort oeck ghesacht, dat hij in tijde hertoch Carels sulx niet en zoude hobben dorven preecken ende anders zoude hyer in last mede hebben ghecommen. Hij die spreeckt hoerde den predicant seggen, dat die groote heeren vlesch selver eten ende den ghemeynten verbieden t'eten. Voert van den cassen, dat se daerin draegen botten oft beenen ende maecten die luyden wijs dattet hellichdum weren ende moichten ander botten oft ander dinck wesen ende bedrigen zoo die luyden. Van die beelden seyde dat se holt ende steen weren, end men se niet en zoude aanbieden. Voert seyde, dat men nu in der werelt der menschen ghesetten meer holt dat Gots gheboden. Aengaende van vlees t'eten seyde als voorsz. dat ment den armen wichtereren verboet, ende die groote die aetent, dat de eenen dach zoo goet were als den anderen, scheen ghenouch dat hij daer geen groote sunde noch verschil in en maecten oft men vleesch oft visch aete, alst naer zijnen sin ghinghe, elck zoude moegen eten dat hem Godt verleende. Seyde dat diet vleesch zouden eten, die zouwent int heymelick doen ende en laetent niet sien den ghenen dye des geen verstant en hedden, seyde van den ouden ghelooff ende nieuwen dat men nu noemde die van den nieuwen ghelooff te zijn, die slecht ende simpel waren, niet in tavernen ende herbergen en ghingen, en huer van der werelt keerden. Ende dander die hoveerden ende hoereerden ende pomperie van der werelt hielen, dat achte men haast van d'oude ghelooffe. Des hij seyde contrarie waer te zijn, ende dat de pom-

peryen trechte nieuw ghelooff were, hij seyde dat aengaande zijn predicatie, oft se goet oft quaet was, dat hij hem dat liet verdedighen end met scriften beweren, hij en were der scriften selver niet zeer vervaren, dat hij ordelen const, oft wel oft qualick ghepredickt was. Meer en wist niet et subscripsit.

Gijsbert van Camphuysz.

Den voersz. eersten dach Martij, alzo die voergaende informacio voor mijn heren die Raeden ghelesen was ende dat zeer noitour was die schandaloese predicatie voersz., oeck alzo der eenighe suspicio was dat die capellaen oft vice-cureyt van de groote kercke binnen Arnhem oeck van ketteryen besmet was, hadden mijn heren van den raede mij Cranevelt voersz. bevolen den voirn. terminarium te hant plichten ende te vangen, waer ick hem becomen conste.

Ende voerder bevel ghegeven des voersz. terminarius boecken ende scriften te visiteren, in ghelycken terstont daernaer, eer die rumoer duer de stat waere van d'apprehentie des terminaris, voert te gaen ende to visiteren die bibliothequam van den vicecureyt voersz., om van des ick ghedaen ende ghevonden hadde voert in den raede rapport te doen. Volgende welcke mynder heeren commissie ick mij ghevoeght hebbe eerst ten huysen van heer Dirick, daer die terminarius ghelogeert was, bij Sint Walborgen kerkhoff, ende vernomen hebbende dat hij tot des borghemeesters Poelwijx huys te gaste was, ben ick voert daer ten huysen ghegaen ende hebbe hem vanwege Kon. Mt. ghevanghen ghenomen ende op Sint Jans poorte ghebrocht, voert ghegaen ende in de pastorye ghevisiteert des capellaens boecken, den selven ick thuis vont, ende zoo met hem terstont begeerde op zijn studeer te zijn, hij ginck voer ende ick volgde hem naer. Ende wesende in de camer ghegaen, toch hij die duer achter hem toe, dan alzo der een riem duer stack, daer mede ick die duer conde open trecken, was ick volnaer zoe geringhe daerin als hij.

Zoe sach ick dat hij een kasten toesloech, welck merckende, ick mijn visitatie aen die selve caste begonste te doen. Ende vant voer eerst in de selve caste: postillam Anthonij Cor-

vini in epistolas et evangelium. De tempore catechismum cum Explanaciones Johannis Brencij, absque nomine impressoris. Enarrationem epistolarum dominicalium Hieronimy Weerlerij. ¹⁾ Noch vant ick op de taeffel verscheyden ende groote menichte van coyerkens, ²⁾ der elck een sermoen was, bij des capellaens hant gescreven end alst scheen voertijts bij hem hier off daer ghepredickt, met noch een ghetal van andere boecken als naar vuytwyse van den inventaris hier bij ghelacht, ³⁾ dair noch meer andere boecken waren van oude drucken, niet suspeckt.

Ende siende die voern. capellaen, dat ick die voere ghe-noemde suspeckte boecken meer achte name dan dandere, bekende selver dattet kettersche quaede boecken waren, seggende, dat pastoor wel wist dat hij die hadde ende om anders geen oersaecke, dan om oeck het quaet to weten, om daer vuyt dan te weten wat hij te straffen ende te berispen zoude hebben van ketteryen, dat pastoor die te hebben hem hadde gheconsenteert etc. Voert ben ick naer middaeghe in den Raede ghegaan ende van des voersz. is rapport ghedaan, Alwaer mij gheordonneert worde oeck te visiteren het logement van den terminarius, ende te besien oft ick den voersz. cappellaen oeck krijgen mochte ghevanghen. Waer toe ick alle diligentie ghedaen hebbe, dan hedde sich der vurz. cappellaen den ganschen naemiddach gheabsenteert, ende als ick verstont was alshuyden den tweden Martij vroeck nair die Velouwe, om bij den pastoor te zijn, verreyt ende verthogen. In den loghys van

1) Van Antonius Corvinus worden in den index van 1550, waar voorts al zijne werken verboden worden, vermeld o.a.: Eiusdem in Euangelia et epistolas loci.

Van Johannes Brentius worden in den genoemden index eenige werken opgenoemd, echter niets wat hieraan doet denken, en voorts alle zijne boeken verboden.

In de inventaris der boekerij van Jacob Overbeeck (zie Bijl. XXIII. 3) komt dezelfde titel voor, maar wordt gesproken van Hieronymus Wallerus, de naam moet luiden: Hieronymus Weller.

De fouten in de bovengenoemde titels heb ik onveranderd gelaten.

2) caternen.

3) deze inventaris heb ik niet gevonden.

den voern. terminarius vant ick alsulcken scriften ende boecken als den greffier bij mij terstont ghelevert worden. Sichtent hebbende van uluyden mijn heeren ontfanghen bevel dat ick des vicarius librarye ende ander tuych zoude doen verwaren, hebbe ick mij tot des voersz. pastoors huys ghevoegt ende aldaer op des voersz. vicarius camer, heeren Dirick Grolles bevolen die bewaeringhe van des voersz. vicarius boecken, scriften ende ander gheraet, dieselve dat oeck aenghenomen heeft te bewaeren, zoe datter niet aff vertogen en zal worden. Ende dat heeft heer Diric voersz. mij ghelooft in tegenwoordicheyt beyde der maghden van den pastoor ende dat alle dinck wel bewaert zal worden ter tijt toe die pastoor zelve voer zijnen vicarius aen mijn heeren van den Raede sijn saecken verdedinght oft hem gheexcuseert zal hebben. Dit ist allot, dat in de voersz. saecken hadde moegen oft kunnen executeren, alzoec ick in andere Key. Mt. saecken, mijn heeren bewoest, verreyen moest. In testimonium veritatis subscripsi.

Jo. Cranevelt.

Naar het oorspr. stuk in het archief van het hof van Gelderland.

---

2. *Verlag van frater Johannes Zichëis over de preek van den Minrebroeder.*

Dit is dat olde gheloove, als dat Christus is den middeler tuschen den hemelschen Vaeder unde den sondighen mensche unde dit olde gheloove hebben die Apostelen gheprediet unde om dat selve gheloove syen se gestorven unde dit gheloove is gheweest in der Christenenkercke, soe langhe als die gheestelycke oversten selve hobben gaen predicken, dan doen sij haer ghegeven hebben om ghelt unde goet te verghaderen, soe sijnder andere ghecommen, die oic dat Woordt Godts hebben ghaen prediceren unde hebben

daer en boven vercreghen bullen unde brieven van aflaeten und indulgentiën, welcke sij misbruyckt hebben, loopende achter lande met botten oft beenderen, meer soeckende ghelt unde goet, dan salicheyt der sielen. Item van vlees toe eten. Om dat misbruyck toe beteren datter is in der Christenkeroke, want die oevericheyt etet, unde die ondersaeten en dorrens niet eten, die andere coopent met ghelt, die andere etent vuyt vermetenheyt. Om dit dan toe beteren, soe waert wel goet, dat die oversten een raet off concilie helden unde met malcanderen over een quaemen, om dat te modereren, opdat den enen den anderen niet en solden verachten oft oerdelen om der spijsen wille. Item van insettinghe der menschen heb ic gesecht, dat veel menschen huyden dachs meer onderhouden geboden der menschen dan die gheboden Christi oft die gheboden Godts unde meer ontsien oft vruchten den menschen dan Godt almachtich. Unde dat in veele vergaederingen beyde van mans unde vrouwspersonen bij den welcken datter veel is die haer laeten duncken, dat syt al volbracht hebben, als sij voldaeen hebben den wille van haeren oversten, unde dit gheschiet noch meer in cloosteren van jonckffers, in welcke cloosteren veel rijke menschen haer kinderen jonck in brenghen unde als sij dan olt werden unde die natuere bestaet te wercken, soe solden sij daer geerne vuyt wesen, unde en mogen niet, dan soe vervloecken sij vader unde moeder daer om. Een yghelick siet wel toe, dat hij sijn kinderen niet te vroeck in den last en brenghe.

Hec ita se habent
fr. Johannes Zicheis.

Naar het oorspr. stuk in het archief van het hof van Gelderland te Arnhem.

INHOUD VAN DEN TEKST.

	Blz.
Voorwoord.	
Inleiding	1—4.
Hoofdstuk I. Het tijdvak van Karel van Egmond. (1523—1538).	5—24.
Hoofdstuk II. Het tijdvak van Willem van Gulik (1538—1543).	25—38.
Hoofdstuk III. Het tijdvak van 1543—1566	39—127.
Hoofdstuk IV. De godsdienstige bewegingen in 1566 en 1567	128—172.
Hoofdstuk V. Het tijdvak van 1567—1578	173—209.

INHOUD VAN DE BIJLAGEN.

- I Plakkaten tegen de Ketterij in Gelderland, met stukken en aantekeningen daarop betrekkelijk (1529—1576) . . . . . III—XLI.
- II Verschillende stukken over inquisitie en inquisiteurs in Gelderland. . . . . XLII—LXXXII.
- III Stukken betreffende de godsdienstige gezindheid van Hertog Karel van Gelder (1530—1535). LXXXIII—LXXXVI.
- IV De toestand der Geldersche en Veluwsche geestelijkheid in 1558 en 1559 . . . . . LXXXVII—LXXXIX.
- V Verzoekschrift, door de vergaderde Veluwsche pastoors aan het Hof van Gelderland gericht, om allerlei misbruiken op de Veluwe te verbieden „op huijden XVIII Junij XVe LXI, ende is daerop gedecreteerd een placcaet in denselven dato.” 18 Juni 1561 . . . . . XC—XCII.
- VI Stukken over ketterij en kettervervolging te Arnhem (1526—1539) . . . . . XCIII—XCVI.
- VII Verschillende stukken over den godsdienstigen toestand in Elburg (1525—1542) . . . . . XCVII—C.

blz.

- VIII Excerpten over het klooster te Hulsbergen bij Hattem, 1525 en 1539 . . . . . CI.
- IX Stukken over het afzetten en aanstellen van pastoors te Harderwijk (1532—1540) . . . CII—CIV.
- X Brief van Ludorp Huegen van der Eilborgh aan Joest van Randtwijk te Nijmegen, Ao. 1538 ; . . . . . CV—CVII.
- XI Stukken en aantekeningen over wederdoopers in Gelderland. (1535—1544). . . . . CVIII—CXVII.
- XII Extract betreffende Hendrik Jansen van Barneveld (Hiël) . . CXVIII—CXIX.
- XIII Stukken betreffende Veluwsche toestanden, ten opzichte der ketterij (1543—1545). . . CXX—CXXIX.
- XIV Stukken over de ketterij en hare bestrijding te Elburg (1544—1546) . . . . . CXXX—CXLIV.
- XV Stukken van verschillenden aard, betreffende den godsdienstigen toestand in Harderwijk (1543—1546) . . . . . CXLV—CXLVIII.
- XVI Stukken betreffende de werkzaamheden van den inquisiteur Berend Gruwel in Harderwijk (1547—1548) . . . . . CXLIX—CLXXVI.
- XVII Extracten, betreffende personen of zaken, die met ketterij in verband schijnen te staan, maar overigens onbekend zijn, uit de landrentmeestersrekeningen over 1543—1557 . . . . . CLXXVII—CLXXXIX.

blz.

- XVIII Twee stukken betreffende
Anastasias Veluanus, 1550
en 1553 . . . . . CLXXX—CLXXXII.
- XIX Stukken betreffende de gods-
dienstige toestanden in Har-
derwijk (1554—1564). . . CLXXXIII—CXCI.
- XX Stukken betreffende de gods-
dienstige toestanden in El-
burg (1552—1564) . . . CXCH—CXCIX.
- XXI Stukken betreffende de gods-
dienstige toestanden in Arn-
hem (1555—1564). . . CC—CCIII.
- XXII Stukken betreffende Berend
de Haze, pastoor te Hat-
tem. (1556—1557). . . CCIV—CCIX.
- XXIII Stukken betreffende den ge-
vangen genomen vice-cureit
Jacob Overbeeck te Span-
keren 1562 . . . . . CCX—CCXXIII.
- XXIV Extracten uit een stuk ge-
titeld: Geldriensium in re-
ligione ac fide S. Romanae
Ecclesiae status deploratis-
simus, quamquam ibidem
late proserperit contagrosis-
sima haereseos lucis. Vera
atque officiosima narratio.
24 Oct. 1565 . . . . . CCXXIV—CCXXVI.
- XXV Extracten uit brieven van
den proost Morrillon aan
Granvelle, betreffende den
staatkundig-godsdienstigen
toestand van Gelderland in
1566 . . . . . CCXVII—CCXIX.
- XXVI Extracten betreffende Gel-

blz.

- dersche toetstanden (1567—1576) . . . . . CCXX—CCXXI.
- XXVII Stukken betreffende de bewegingen van 1566 en hunne gevolgen te Harderwijk (1566—1568) . . . . . CCXXXII—CCCXVII.
- XXVIII Stukken over de bewegingen van 1566 te Elburg en de daarop in 1567 gevolgde informaties (1566—1567). CCCXVIII—CCCXXVII.
- XXIX Extracten van verschillenden aard over Elburg (1568—1578) . . . . . CCCXXVIII—CCCXXXII.
- XXX Correspondenties tijdens de bewegingen van 1566 door den stadhouder van Gelderland en de stad Hattem gevoerd, benevens daarop in 1568 gevolgde informaties (1566—1568). . . . . CCCXXXIII—CCCLV.
- XXXI Kettische predikers op de Veluwe in 1566 . . . . . CCCXLVI—CCCL.
- XXXII Informaties door mr. Dionys van Wesenhage, commissaris, in 1568 in vele dorpen der Veluwe en in de stad Nijkerk genomen, aangaande het in 1566 voorgevallene. 1568. . . . . CCCLI—CCCLXIII.
- XXXIII Stukken betreffende de Veluwe (1569—1574). . . . . CCCLXIV—CCCLXVII.
- XXXIV Twee stukken over het kettische preeken van een Deventersch minnebroeder te Arnhem op 29 Febr. 1578. CCCLXVIII—CCCLXXVI.

REGISTER.

	Blz.		Blz.
Aa (van der)	b. 14	Andreessen (Arent)	b. 132
Aa (A. J. v. d.)	b. 32	Andriessen (Guert)	b. 271
Acquoj (Dr. J. G. R.)	t. 6, 20, b. 101, 107*, 122*	Andriesz (Evert)	b. 273, 274, 279, 316.
Adriaensz (Hendrik)	b. 359, 359*	Anspach (J.)	t. 205*
Aelbertsz (Claes)	b. 359, 359*	Apeldoren (Peter Tuyservan)	b. 196
Aelbertsz (Meijnt)	b. 359, 359*	Apeltoren (Peter van)	t. 179, 181, 182, 182*, 183, 184, 185, 185*, 186, 187, 197, 197*, 198, b. 250, 250*, 251, 252, 253, 254, 255, 256, 257, 258*, 259, 267, 283, 284, 284*, 285, 286, 287, 288, 289, 290, 291, 292, 303, 314, 315, 326, 327.
Aelbertz (Peter)	t. 23, b. 109	Aquinas (Thomas)	b. 213
Aemilius (Georgius)	b. 219, 220	Arens (Mr.) stadmeester	b. 274
Aepinus (Johannes)	b. 218	Arentsz (Jacob) alias Halfpaap,	t. 144, 146, 147*, 148, 153, b. 282, 324, 328, 328*, 329
Aerschot (Philips, Hertog v.)	b. 227*	Arents (Jan) mandenmaker en prediker	t. 138, 139, 140, 141, 144, 145, 145*, 147, 149, 155, 156, 157, 161, 162, b. 236, 242, 243, 248.
Aerssen (Gerrit van)	b. 365, 365*	Arentsz (Jan uit Stroe t 119 120	249, 259, 262, 267, 268, 269, 272, 282, 298,
Aertz (Beernt)	b. 315	Arentsz (Jochem) zie Arentsz (Jacob)	305, 308, 333, 334, 335, 336, 337, 338, 339, 340, 342, 343, 344, 345
Alaersz (Otto) zie Alertsz (Otto)		Arentz (Marcolis)	b. 25
Albert (Dr.) zie Hardenberg (Al- bertus)		Ariaensz (Gherit)	b. 279
Albertsz (Wolter)	b. 283		
Aldenbarnevelt (Herman van) zie Oldenbarneveld (Herman van)			
Alertsz (Otto)	t. 86, b. 156, 160, 162		
Aller (Aernt van)	b. 140		
Allier (Andries van)	b. 365*, 366		
Alleijn (Gerrit)	t. 14, 18, b. 94, 94*		
Altetus (Pater)	b. 276, 277		
Alva (Hertog van)	t. 70, 134, 134*, 140*, 141*, 145*, 147*, 157*, 186, 187, 188, 189, 190, 193, 198, 201, 202, 203, 206, b. 36, 37, 38, 39, 41, 140*, 197*, 230, 231, 286, 287, 317, 328, 328*, 329, 330, 331, 341, 352, 352*, 357*, 358*, 361*, 362*, 363*		
Andrees	b. 113, 116		

1) Met *t* worden de bladzijden in den Tekst met *b* die in de Bijlagen aangeduid. Een * bij een cijfer beteekent dat het bedoelde woord in de aantekeningen is te vinden.

	Blz.		Blz.
Arler (Adriaan of Andries van)		Bentinck (Johan)	<i>t.</i> 207, <i>b.</i> 331, 351, 364
zie Aller		Berch (Borchart van den)	<i>t.</i> 15, 22, 33, 53, <i>b.</i> 58, 65, 102, 103
Arnhem (Aelbert van)	<i>b.</i> 353	Berch (Engelbertus van den)	<i>b.</i> 223
Arnhem (Gerijt van)	<i>b.</i> 143	Bergh (Graaf van den)	<i>b.</i> 84, 85
Arnhem (Jozef van)	<i>t.</i> 170, <i>b.</i> 267, 272, 277, 278	Bergh (Willem, graaf van den)	<i>t.</i> 129, 130, 131, 160, 191, 193, 199, 201, 202, 205, 207, <i>b.</i> 20*, 73, 77, 78, 78*, 227, 228, 231, 231*, 302*, 306, 307, 313, 331, 364, 365
Arnoldus (Kapellaan)	<i>t.</i> 18, <i>b.</i> 94	Berghe (Jan van den)	<i>b.</i> 222
Arntsz (Evert)	<i>b.</i> 273, 274	Berndt (Scherprechter)	<i>t.</i> 66, <i>b.</i> 143
Arntz (Jacob) zie Arentsz (Jacob)		Berndtsen (Rijck)	<i>b.</i> 355
Artsz (Jan)	<i>b.</i> 363	Berly (Baptista)	<i>t.</i> 65, <i>b.</i> 125, 128, 129, 140, 142, 143, 164, 170, 181
Augustinus (Aurelius)	<i>t.</i> 125, <i>b.</i> 213, 216, 217, 221	Best (Henrick van)	<i>b.</i> 148
Augustynsz (Wijnolt)	<i>b.</i> 362, 363, 363*	Besten (Henrick van)	<i>t.</i> 140, 140*, <i>b.</i> 324, 343, 344
Averbeck (Jacob) zie Overbeek (Jacob)		Beyerman (Claas)	<i>t.</i> 80, 88, 89, <i>b.</i> 160, 161, 172, 173
Baden (Frederik van)	<i>b.</i> 93*	Beyma (Edelman)	<i>b.</i> 296, 311
Baer (Rutger van)	<i>t.</i> 91, 91*, 92, 92*, 93, 94, 95, 96, 97, 97*, 98, 99, 150, 151, 151*, 161, 162, 162*, 165, 174, 183, 183*, 188, 189, 192, <i>b.</i> 184, 186, 187, 188, 189, 190, 191, 235, 236, 236*, 237, 238, 239, 240, 241, 241*, 242, 246, 246*, 249, 251, 252, 266, 275, 280, 281, 290, 294, 295, 298, 299, 300, 301, 302, 305, 306, 316, 348	Biesman (Gerrit)	<i>b.</i> 60
Baerntzen (Gherit)	<i>b.</i> 221	Bitter (Huybert)	<i>t.</i> 156, <i>b.</i> 270, 274, 316, 329
Baido (Pastoor)	<i>t.</i> 15	Bitters (Henrick)	<i>b.</i> 268
Bajus (Michaël)	<i>b.</i> 57	Blanckebiel (Wilhelm)	<i>b.</i> 341, 342
Balan (Petrus)	<i>b.</i> 43, 45, 45*, 46*	Bleessen	<i>b.</i> 94
Barbier (Mr. Anthonis)	<i>b.</i> 262, 271	Bloemendael (Johan)	<i>b.</i> 6, 99, 100, 242
Barbier (Mr. Willem)	<i>t.</i> 154, 156, 186, <i>b.</i> 263, 266, 268, 269, 270, 273, 274, 275, 279, 316	Bodius (Hermannus)	<i>b.</i> 216
Barghe (Wolter)	<i>t.</i> 184, <i>b.</i> 252, 253, 272	Boecop (Anna toe)	<i>t.</i> 73, 199, <i>b.</i> 197*, 198
Barlaymout (Gillis van)	<i>t.</i> 192, 194, 195, <i>b.</i> 230, 231, 331, 364	Boecop (Mr. Arent toe) aanklager der Lutheranen.	<i>t.</i> 31, 32, 42, 44, 45, 58, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 70, 100, <i>b.</i> 122, 125, 128, 130, 131, 141*
Barthols (Gerard)	<i>t.</i> 103, 103*, 140, <i>b.</i> 206, 342, 343	Boecop (Mr. Arent toe) burgemeester van Kampen	<i>t.</i> 199*, <i>b.</i> 122*
Bartoldus (Gerardus) zie Barthols (Gerard)		Boecop (Mr. Arent toe) Schepen.	<i>t.</i> 65*, <i>b.</i> 132, 140, 141*
Batenburg (Jan van)	<i>b.</i> 108, 110	Boecop (Mr. Arent toe) Vader van Anna toe Boecop	<i>t.</i> 199, <i>b.</i> 198.
Batenburg (Willem van Brinkhorst, heer van)	<i>b.</i> 20	Boecop, (Jan van) uit Bennekom	<i>t.</i> 126, <i>b.</i> 354
Beernts (Alijt)	<i>b.</i> 345	Boecop (Johan tho) Schepen	<i>b.</i> 140
Beernts (Jan)	<i>b.</i> 208		

	Blz.		Blz.
Boecop (Johan tho) Gedeputeerde der Veluwe	b. 74	Broex (Gerrit ten)	b. 369
Boecop (Sweer toe) t.	179, 188, 191, 193, b. 261, 266, 268, 272, 301, 301*, 302, 303, 315	Bronckhorst (Joost van)	b. 315
Boede (Henrick de)	b. 193	Bronisz (Gherrit)	b. 279
Boeymer (Frederik)	t. 146*	Bronkhorst (Jonkheer van)	b. 84, 85
Bogert (A. van den)	b. 186*	Bronkhorst (Raadsheer)	b. 364
Boldewijns (Mense) t.	198, b. 329	Brouwer (Gerrit)	t. 62, b. 132
Boldewijns (Thonis)	b. 274	Brouwer (Hendrik)	t. 82, 88*, b. 157, 159, 160
Borssele (Jacob van)	b. 202, 209	Brouwer (Gerrit de)	b. 353, 357
Bosch (Gerrit)	b. 315	Bruyn (Jan de)	b. 361, 361*, 362
Botter (Jacob) t.	165, b. 312, 325*, 326*	Bryenen (Anna van)	t. 82, b. 159
Bouwheer (H.) t.	197*, b. 186*	Bryenen (Jan van) zie Bryenen (Johan van)	
Brandt (Gerard) t.	53*, 80*, 112*, 134, 134*, 149, 206*, b. 57	Bryenen (Johan van) t.	82, b. 149, 159
Brants (Wylhem)	b. 363	Bucer (Martinus) t.	115, b. 218
Brederode (Hendrik, graaf van) t.	137, 167, 171, 206, b. 227, 228, 230, 231, 255, 283, 296, 297, 311, 312, 313, 346*, 353, 357, 358, 359, 361, 362, 363	Bullinger (Heinrich) t.	35, 111*, 122*, 123*, 149
Breeborst t.	135, b. 354, 355	Bunderius (Johannes) t.	122, 122*
Brentius (Andreas Altamerus) b.	219	Buszhaldt (Gerrit)	b. 267, 268
Brentius (Johannes) t.	123, b. 374, 374*	Buszhaldt (Wolter) t.	184, b. 251, 252, 265, 266
Brienen (Hendrik van) b.	359, 359*	Bygge (Jan)	b. 132
Brimeu (Karel van) zie Megen (Karel van Brimeu, graaf van)		Byster (Ryck)	b. 359, 363
Brinck (Alphert) t.	168, 169, 171, 172, b. 264, 296, 297, 298, 311, 312, 313, 317*	Calcar (Johan van)	b. 65
Brinck (Ernst)	b. 287	Calippinus (Ambrosius)	b. 213
Brinck (Gerrit) t.	82, 88*, b. 157, 160	Calvijn (Johannes) t.	123, 124
Brinck (Gerritgen)	b. 330	Camphuisz (Gijsbert van) t.	16*, b. 372, 373
Brinck (Henrick) b.	130, 131, 133, 140	Canis (Mr. Jacob)	b. 6
Brinck (Herman) t.	146, b. 328, 328*, 329	Cannegieter (H.)	b. 4
Brinck (Lambert) t.	183, 184, 196, b. 251, 252, 253, 254, 255, 287, 299, 303	Cardemaecher (Claes), zie Kaer-demaecher (Claas)	
Brinck (Wulff)	b. 275	Cario (Johannes)	b. 220
Brink (Dr. Jan ten) b.	76*, 81*	Castro (Nicolaas de) t.	53, b. 48, 57*
Broeckhuysen (Wilt van) t.	157, 179, 188, 196, b. 273, 292, 293, 294, 357	Cate (S. Blaupot ten)	t. 28*
		Châlons (Réné van), prins van Oranje t.	40, 42, 46, 58, 60, 66, 74, 100, b. 9, 9*, 10, 13*, 14*, 20, 120, 121, 123, 126
		Chrysostomus (Johannes) b.	217, 218
		Claes (pastoor) t.	76, b. 123, 124
		Claes (Willem)	b. 283
		Clemens VII paus t.	11, 11*, 12, 13, 14, 50, 51, b. 42, 43, 44, 45, 46*, 47, 49, 56, 103
		Clomp (Wolf), zie Klomp (Wolf)	
		Cnyff (Wilhelm), zie Knyff (Willem)	
		Cobelius (Dr.)	b. 77

Blz.	Blz.
Cock, zie Kock	Dietrich (Veit) <i>b.</i> 217
Cochaerts (Jacob) <i>b.</i> 362, 362*	Dirrixsoine (Jan) zie Verstege
Coerdts, zie Hendrikz (Coert)	(Jan Dirksen).
Cöllen (Arent van) <i>t.</i> 31, <i>b.</i> 98,	Dotd (van Flensburg) zie Flens-
98*	burg (J. J. Dotd van)
Coolhaes (Caspar) <i>t.</i> 149	Doerninch (Wynant van) <i>b.</i> 95
Coolwagen (Lambert) <i>t.</i> 194	Doesburch (Evert van) <i>t.</i> 94, 95,
Coolwagen (Marten) <i>b.</i> 292, 293	96, 97, 98, 99, <i>b.</i> 184, 185,
Cordt zie Hendrikz (Coert.)	186, 188, 190, 235, 238, 240,
Cornelisz (Aelbert) <i>b.</i> 357, 357*,	241
358	Domselaer, edelman <i>b.</i> 356*
Corvinus (Anthonius) <i>b.</i> 373, 374,	Domselaer (Hendrik van) <i>b.</i> 358
374*	Dorre (Dirk) <i>t.</i> 33, 33*, 59, 59*,
Cotgen (Peter) <i>t.</i> 200*	61, 62, 63, 64, 65*, 66, 67, 68,
Cranenborch (Gerrit van) <i>t.</i> 156,	69, 98, 116*, 142, 143, 145*,
157, 190, 190*, 196, <i>b.</i> 261,	<i>b.</i> 123, 130, 130*, 131, 132,
263, 270, 273, 274, 292, 293,	133, 136, 136*, 137, 138, 139,
294, 294*	143, 184, 238, 239, 326
Craneveld (Joost van) <i>t.</i> 102, 113,	Dorre (Theodorus) zie Dorre (Dirk)
204, <i>b.</i> 53, 60, 61, 178, 206,	Doyer (Dr. Dederick) <i>b.</i> 81
368, 373, 374, 375	Droechscherer (Rutger) <i>t.</i> 81, 88*,
Cremer (A. J. C.) <i>b.</i> 96	90, <i>b.</i> 158, 172, 175
Cremer (Karel) <i>t.</i> 163, <i>b.</i> 262, 282,	Dyck (Wolter op ten) <i>b.</i> 140
301, 307	
Croen (de alde) <i>t.</i> 36, 37, <i>b.</i> 116,	Eersten (Gerrit) <i>t.</i> 80, 89, 89*, <i>b.</i>
117	161, 162
Culemborch (Floris van Pallandt,	Eersten (Gheerloff) <i>b.</i> 161, 162
graaf van) <i>t.</i> 130, 160, 162, <i>b.</i>	Eersten (Hendrik) <i>t.</i> 80, 89, 89*,
227, 228, 230, 231, 306, 307,	<i>b.</i> 161, 162
313	Eersten (Wijntgen) <i>b.</i> 160, 161, 162
Daniel <i>b.</i> 119	Egberts (Brand) <i>b.</i> 272, 273
Delen (Brand van) <i>t.</i> 136, 150,	Egidius (Johannes) <i>b.</i> 53
150*, 179, 196, 206, 207, <i>b.</i>	Egmond (George van) bisschop
236, 236*, 299, 356, 356*	van Utrecht. <i>t.</i> 68, 69, <i>b.</i> 137,
Delen (Pelgrum van) <i>t.</i> 113, 114,	138
<i>b.</i> 210, 211, 212, 213, 222, 222*	Egmond (Lamoraal graaf van) <i>b.</i>
Delprat (G. H. M.) <i>t.</i> 6*	81*, 227*
Derricksz (Frederick) <i>b.</i> 274	Eilborgh (Ludorp Huegen van
Deventer (Johan van) <i>t.</i> 163, 164,	der) <i>b.</i> 105, 107
<i>b.</i> 262	Elbertsz (Aeris) zie Vlieger
Deventer (M. L. van) <i>t.</i> 168*, <i>b.</i> 78*	Elbertsz (Claes) zie Aelbertsz
Diemer (Thomas) <i>b.</i> 368, 369, 369*	(Claes)
Diemer (Wolter) <i>b.</i> 370	Elbertsz (Elbert) <i>b.</i> 361
Diemers (Herman) <i>t.</i> 149, <i>b.</i> 328,	Elbertsz (Roelof) zie Staverden
328*, 329	(Roelof van)
Diepen (Aelbert) uit Elburg, <i>b.</i>	Elbertsz (Weym) <i>b.</i> 361
328, 328*, 329	Elburch (Gerrit Greve van der)
Diepen (Aelbert) uit Harderwijk	zie Greve (Gerrit)
<i>b.</i> 275	Elsen (Peter van) <i>b.</i> 24, 25, 29, 30*
Diepen (Rickelt) <i>b.</i> 275	Embrick (Jan van) <i>b.</i> 104

	Blz.		Blz.
Engelen (Arndt)	b. 274, 275	Gangutus (Johannes)	b. 214
Enschedé (Izack)	b. 119	Garder (Gerridt van) zie Veluanus, (Johannes Anastasius)	
Entens (Bartold)	t. 8	Garderen (Johan van) zie Veluanus	
Erasmus (Desiderius)	t. 8, 10, 27, 123	Garnisz (Rotger)	b. 208*
Erckelons (Gijsbert van)	t. 126, 127, b. 355	Gerards (Jan) zie Veluanus	
Erckelens (Jacob)	b. 353	Gerridt (heer) zie Veluanus, (Anastasius)	
Essen (Dierick van)	b. 25*	Gerritsen (Gecrtrui)	t. 126, b. 354
Evers (Mr. J. W. Staats)	t. 202*, 205*, 206*, b. 94	Gerritsen (Jacob)	t. 135, b. 355
Evertsz (Ariaen)	b. 278	Gerritsen (Jan)	b. 354
Evertsz (Melchior)	b. 358	Gerritsen (Reyner)	t. 126, b. 354
Feyt (Berend)	b. 193	Gerritsz (Clacs)	b. 279
Feyt (Bernard)	t. 31, 60, b. 122, 123, 127	Gerritsz (Machteld)	t. 158, b. 281
Feyt (Jehan)	t. 141, 144, 145, 146, 147, 148*, b. 328, 328*, 329	Gerritsz (Willem)	b. 352* 357
Feyt (Jonas)	t. 147, b. 328, 328*, 329	Gerritzen (Johan)	b. 132, 140
Feytenheim	b. 213	Gerrytszen (Andries) gevangene	b. 143
Flensburg (J. J. Dodt van)	b. 47, 57*	Gertsen (Johan) zie Gerritzen (Johan)	
Fontanus (Johannes)	t. 204, 205, 205*, 206*, b. 94	Gexken (Aelbert)	b. 95, 96
Fot (Folker)	t. 164, b. 348	Gheesteren (Dirk) zie Keyler (Dirk)	
Franciscus (van Assisi)	b. 220	Gherrits (Boldewijn)	b. 279
Franchensz (Hendrik)	t. 70, b. 133, 138, 140, 140*	Gielis, zie Rotgersz (Gielis)	
Franchensz (Herman) lees Hendrik		Gillis (Geryken)	b. 359, 361
Franchensz (Lambert)	t. 141, 142, 143, 146, 147, 147*, 148, 153, b. 140*, 324, 325, 327, 328, 328*, 329	Giessenburg (Mr. J. W. d' Ablaing van)	t. 65*
Frans I, koning van Frankrijk,	t. 8*, 9, 11, 16, 16*, 25	Gillis (Mr. Johan)	b. 183, 184, 202, 203
Fransz (Jan)	b. 362, 362*	Gillisz (Jan)	b. 64
Fredericq (Paul)	t. 13*, 56*	Goer (heer van)	b. 78*
Frederik, graaf van de Paltz	t. 163*, b. 350	Goer (Hendrik ter)	b. 328, 329
Frederik (Willem)	t. 8, 8*	Goessens (Hendrik)	b. 359, 359*
Frisius (Gemma)	b. 217	Goir (Johan van der)	b. 271
Fylani (Andreas Jacobi)	t. 98, b. 184, 238, 357	Golt (Gerardus)	t. 112, 113, b. 125
Gachara (L. P.)	b. 70*, 71*, 72, 76*, 230, 231, 367	Goor (Jorjen van)	t. 75, 75*, 104, b. 110, 111
Gairtsz (Peel)	b. 280	Gores (heer van) zie Goer (heer van)	
Galama (Hartger)	b. 296, 311	Goris (Lambertus)	t. 6*
		Gorle (Arnt van)	t. 149
		Goudanus (Hermannus)	b. 48
		Gramaye (Thomas)	t. 120*, b. 24, 29, 55, 55*, 56, 59, 177, 180, 183, 192, 196*, 202, 206, 207, 208, 234*
		Granvelle,	t. 130, b. 227, 227*, 228, 229, 230, 231
		Gratius (Arnoldus) zie Cöllen	

Blz.	Blz.
(Aernt van)	50*, 56*, 97*, 131*, 132*, 134*,
Greve (Gerrit) <i>b.</i> 272, 316, 329	137*, 139, 140*, 141*, 142*,
Greve (Lambert Petersz) <i>b.</i> 278, 279	143*, 144*, 147*, 149*, 150*,
Grinsfelt (Petrus) <i>b.</i> 207	151*, 152*, 155*, 157*, 158*,
Groen (van Prinsteren) zie van	160, 161*, 163, 164, 167*, 168*,
Prinsteren (Groen)	172*, 175*, 177*, 178*, 179*,
Groeningen (Hendrik van) <i>t.</i> 22,	182*, 183*, 189*, 197*, 198*,
34, <i>b.</i> 102, 102*, 103	201*, 202*, 203*, 207*, <i>b.</i> 5, 6,
Groll (Dirk van) <i>b.</i> 202, 203,	8, 46*, 69, 72*, 73*, 74*, 77*,
225*, 369, 372, 375	79, 82, 82*, 83, 85, 86, 92, 93*,
Groll (Gijsbert van) <i>b.</i> 347*	141*, 197*, 203, 206*, 241*,
Groll (Jan van) priester <i>t.</i> 76 <i>b.</i> 124	250*, 254*, 258*, 264, 284*,
Groll (Jan van) schepen <i>b.</i> 315	303, 317*, 321*, 328*, 343*,
Groll (Johan van) monnik <i>b.</i> 281,	352*, 357*, 358*, 363*, 365*,
282	366
Groot (Jacob de) landdeken <i>b.</i> 178	Hastenrade (Thonis van) <i>t.</i> 29*
Groote (Geert) <i>t.</i> 6*	Haze (Berend de) <i>t.</i> 20, 37, 45, 57,
Gruwel (Berend) <i>t.</i> 33, 50, 50*,	58, 100, 101, 101*, 102, 103,
52, 53, 54, 54*, 55, 70, 70*,	103*, 138, 140, <i>b.</i> 77, 124, 124*,
81, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 87*,	125, 127, 127*, 204, 205, 206,
88, 88*, 89, 90, 91, 117, 118,	207, 208, 209, 225, 226, 336,
<i>b.</i> 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53,	337, 338, 344, 344*
54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 62,	Haze (Jasper de) <i>t.</i> 103, 103*, <i>b.</i>
76, 149, 150, 151, 152, 153,	207, 208, 226
153*, 154, 155, 156, 157, 158,	Haze (Hendrik) <i>t.</i> 153, 154, 156,
159, 160, 161, 162, 163, 164,	163, <i>b.</i> 259, 262, 263, 266, 267,
165, 166, 167, 168, 169, 170,	268, 269, 270, 273, 281, 282,
171, 172, 173, 174, 175, 176,	299, 315, 316
176*	Have (Johan van der) <i>b.</i> 77
Hackforth (Wijnanth) <i>t.</i> 16*, <i>b.</i>	Have (Willem ten) zie Sanders
369, 371, 372	(Willem)
Haen (Henricus) <i>b.</i> 343, 344	Heeck (Gerryt) zie Greve (Gerrit)
Haese (Hendrik), zie Hase	Hegeman (Jacob) <i>b.</i> 300
(Hendrik)	Hegeman (Wolter) <i>t.</i> 188, <i>b.</i> 271,
Haeve (Lubbert then) <i>b.</i> 326	273, 274, 300, 316, 329
Haiden (Gerrit van) zie (Gerrit	Hekeren (Hartwyc van) <i>b.</i> 203
van) Aerssen	Hell (Johan van) <i>b.</i> 74
Halfpaep zie Arentsz (Jacob)	Holle (Jan van der) <i>t.</i> 138, <i>b.</i>
Hansken (Swart) <i>b.</i> 359, 359*	360
Hardenberg (Albertus) <i>t.</i> 149, 162,	Hemmen (Dederick van Lynden
<i>b.</i> 262, 290, 291, 295, 296, 297,	van) zie Lynden (Dederick,
300	heer van Hommen
Harderwyck (Dirck van) zie Key-	Henckel (Dirck) <i>b.</i> 178, 179, 202
ler (Dirk)	Hendericksz (Reyner van Aller)
Harderwijk (K. J. R. van) <i>b.</i> 14*	<i>b.</i> 361
Harlesz (Dr. W.) <i>b.</i> 107, 107*	Hendricks (Jan), kerkmeester <i>b.</i> 357
Harmansen (Mychzell) <i>b.</i> 355	Hendricksz (Coert) <i>t.</i> 151, 154,
Hase (Hendrik) zie Haze (Hendrik)	<i>b.</i> 263, 270, 271, 273, 275,
Hasselt (Mr. G. van) <i>t.</i> 2, 2*, 7*,	281, 316
	Hondriksen (Jan) uit Barneveld,

Blz.	Blz.
zie Henryckz (Jehan) uit Barneveld	141, 143, 144, 144*, 145, 148*, 153, <i>b.</i> 328, 328*, 329
Henricks (Johan), slotemaker,	Holte (Jan then) <i>b.</i> 362, 362*
<i>b.</i> 278, 279	Holte (Jan van) <i>b.</i> 132
Henricksz (Jacob) <i>b.</i> 279	Holtswiller (Johan van) <i>t.</i> 140,
Henriex (Franch) <i>t.</i> 146, <i>b.</i> 140*, 328, 328*, 329	<i>b.</i> 344, 365, 365*
Henriex (Johan) <i>t.</i> 36, 75, <i>b.</i> 112, 113, 114, 115, 116, 117	Hooft (A. J. van 't) <i>t.</i> 111*, 122*, 123*
Henryckz (Johan) uit Barneveld <i>b.</i> 357, 357*, 358	Hoog (J. M. J.) <i>b.</i> 109
Horesbach (Coenraad van) <i>t.</i> 27	Hoorne (Philips van Montmorency, graaf van) <i>t.</i> 71, <i>b.</i> 70, 72, 72*, 81*, 87, 88, 208
Hermannus, predikant <i>t.</i> 131, 132, 142	Horst (Gardt van der) <i>b.</i> 263, 264
Hermansz (Thijsz) <i>b.</i> 279, 280	Horst (Luyt van der) <i>b.</i> 273, 278
Heteren (Otto van) <i>t.</i> 163, 164, 172, 172*, 174, 175, 195, 195*, <i>b.</i> 262, 290, 291, 294, 295, 348	Horstman (Johan) <i>b.</i> 25, 64, 64*
Heymansz (Acrt) <i>b.</i> 140	Houzeau (Nikolaas) <i>b.</i> 47
Heymen (priester) <i>t.</i> 62, <i>b.</i> 131	Huberts (W. J. A.) <i>b.</i> 4
Heymen, smid <i>b.</i> 294	Huberts (Wolter) <i>b.</i> 283, 316
Heynertsen (Theodoricus) <i>t.</i> 136, <i>b.</i> 294, 355, 356	Hueckel (Dirk) <i>b.</i> 148
Hiël <i>t.</i> 16*, 112, <i>b.</i> 118, 118*, 119	Hueckel (Egbert) <i>b.</i> 346*, 362
Hiorges, zie Barlaymont (Gilles van)	Hueckel (Franch) <i>b.</i> 346
Hoeckel (Ghert) <i>b.</i> 130, 131	Hueckelum (Arnoldus) <i>b.</i> 369, 370
Hoeckonum, zie Heuckelum (Zweer van)	Hueckelum (Goessen van) <i>t.</i> 59, 59*, <i>b.</i> 124, 125*, 127*, 130*, 136*
Hoemaecher (Johan) <i>b.</i> 279, 280, 317	Hueckelum (Juffer van) <i>t.</i> 158
Hoeve (Gideon van der) <i>b.</i> 330	Hueckelum (Sweer van) <i>t.</i> 86, 158, 189, 196, <i>b.</i> 74, 156, 162, 260, 276, 281, 282, 291, 292, 316
Hoogstraten (Philips van Lalaing graaf van) <i>t.</i> 64, 65, 66, 67, 71, 77, 86, 88, 89, <i>b.</i> 14*, 23, 26, 51, 53, 55, 56, 60, 61, 62, 125, 125*, 126, 128, 129, 135, 135*, 136, 137, 139, 141, 142, 143, 144, 148, 157, 163, 165, 169, 172, 180, 193, 194, 195	Huyberts (Wolter) zie Huberts (Wolter)
Hoickell (Johan) <i>b.</i> 95	Innocentius IV, Paus <i>t.</i> 56*
Hoiss (Philips) <i>t.</i> 18, <i>b.</i> 93, 93*, 94	Inreptus (Johannes) <i>b.</i> 215
Holdorp (Gerrit) <i>t.</i> 184, <i>b.</i> 252, 253, 272, 315	Isingrinus, Uitgever <i>b.</i> 220
Holl (Anna van der) <i>b.</i> 361	Isselt <i>t.</i> 153, 154
Hollander (Gerrit de) <i>b.</i> 352*, 353	Jacobi (Andreas), zie Fylani (Andreas Jacobi.)
Hollander (Johan de) <i>b.</i> 352*, 253	Jacobsz (Ernst) <i>b.</i> 138, 140
Holte (Gerrit van) <i>t.</i> 70, 71, <i>b.</i> 132, 133, 140, 141*, 193, 194	Jacobsz (Hillebrant) <i>t.</i> 111*
Holte (Hendrik van) <i>t.</i> 140, 140*	Jacobsz (Johan) Alias Suech <i>t.</i> 185, <i>b.</i> 262, 271
	Jan, hertog van Gulik en Kleef <i>t.</i> 26
	Jans (Aleydt) <i>t.</i> 73, 74, <i>b.</i> 198, 199
	Jansen (Claes) zie Schijn (Nikolaas Jansen)
	Jansen (Gerrit) <i>t.</i> 126, 135, <i>b.</i> 353, 354

Blz.	Blz.
Jansen (Hendrik), zie Hiël	90, 100, 117, <i>b.</i> 9, 9*, 10, 15,
Jansen (Wilhelm) <i>b.</i> 267	17*, 18, 19, 20, 21, 21*, 22,
Jansen (Wolter) <i>b.</i> 271	23, 24, 26, 27, 31, 32, 36, 37,
Jansoen (Henrich) koster <i>t.</i> 114,	38, 38*, 39, 39*, 40, 47, 48,
<i>b.</i> 210, 221	49, 50, 51, 54, 55, 56, 58, 60,
Janssen (Henrick) smid <i>b.</i> 369, 370	61, 66, 67, 67*, 83*, 110, 120,
Jansz (Frans) <i>t.</i> 23, <i>b.</i> 109	127, 128, 130, 131, 132, 133,
Jansz (Jacob) <i>b.</i> 328, 328*, 329	137, 138, 139, 140, 141, 142,
Jansz (Jentken) <i>b.</i> 357	144, 145, 146, 147, 150, 151,
Jansz (Marysz) <i>b.</i> 358	153, 154, 156, 157, 158, 162,
Jansz (Mort) <i>b.</i> 357	163, 164, 166, 169, 170, 171,
Jansz Peter), zie Aelbertz (Peter)	172, 173, 193, 194, 201, 204,
Jansz (Rutger) <i>b.</i> 358*, 359	217, 232, 319, 323
Jansz (Willem) <i>b.</i> 352*, 357	Kervenheim (Zweder van) <i>t.</i> 14, 27
Jansz (Wolter) <i>t.</i> 138, <i>b.</i> 352*,	Keyler (Dirk) <i>t.</i> 22, 34, <i>b.</i> 102,
358, 360	102*, 103
Joannis (Nicolaas) zie Schijn (Ni-	Keyler (Evert) <i>b.</i> 102*
kolaas Jansen)	Keysser (Gerrit) <i>b.</i> 113
Jochem (Mr.) barbier <i>b.</i> 358, 358*	Kieledochter (Arnt) <i>t.</i> 23, <i>b.</i> 109
Johan (heer), zie Veluanus (Ana-	Kinnegilde (Willem Dirksz) <i>t.</i> 198,
statius)	<i>b.</i> 328, 328*, 329, 330, 331
Johan prediker, zie Deventer (Jo-	Kist (N. C.) <i>t.</i> 1*, 15*, 18*, 19*
han van)	59*, <i>b.</i> 53, 56, 57, 94, 125*,
Johannes, Duitsch predikant, <i>t.</i>	138
162, 163, <i>b.</i> 262	Kistemaker (Henrick) <i>b.</i> 329, 329*
Jonchbloet (Willem) <i>t.</i> 200	Klarenbach (Balthasar von) <i>t.</i> 121
Jongh (Henricus de) <i>t.</i> 208*	Klomp (Wolf) <i>b.</i> 283, 317*
Jorgensz (Jan) <i>b.</i> 362, 362*	Knippenbergh (Joannes) <i>t.</i> 29*,
Joris (David) <i>t.</i> 41*, 74, <i>b.</i> 110	<i>b.</i> 3, 43*, 46*
Kairdemaicker (Claes) <i>b.</i> 273, 316	Knoppaert (Herman) <i>b.</i> 122, 122*
Kant (Reinier) <i>t.</i> 144, 155, 172,	Knijff (Johan) <i>t.</i> 187, <i>b.</i> 284, 309,
<i>b.</i> 296, 311	328
Kapaps (Truide) <i>t.</i> 202	Knijff (Willem) <i>b.</i> 283, 316
Karel, van Egmond, hertog <i>t.</i> 5,	Koch (edelman) <i>b.</i> 296, 311
7, 7*, 8, 8*, 9, 11, 11*, 12,	Koeth (Jorryen van) <i>b.</i> 361
13, 14, 14*, 15, 16, 16*, 17, 18,	Koick (Henrick) <i>b.</i> 271
19, 20, 21, 21*, 22, 24, 25, 26,	Koolwagen, zie Coolwagen.
27, 29, 33, 37, 38, 38*, 52, 84,	Kree (Bernt) <i>b.</i> 282, 283
<i>b.</i> 3, 4, 36, 42, 43, 44, 45, 46*,	Kuilenburg (Floris van Pallant,
52, 83, 84, 85, 94, 95, 97, 98,	graaf van) zie Culemborch.
101, 102, 103, 105, 122*, 124*,	(Floris van Pallant, graaf van
153, 187, 194, 195, 203, 369,	
371, 372	
Karel van Gelre, Stadhouder van	Laak (W. F. C. van) <i>b.</i> 95*
Groningen <i>t.</i> 8	Laetvegen (Bernt) <i>b.</i> 144
Karel V Keizer <i>t.</i> 2, 13, 16,	Lakey (Timan) <i>b.</i> 328, 328*, 329
16*, 25, 29, 39, 40, 41, 42,	Lalaing (Philips van) zie Hoog-
46, 47, 48, 49, 50, 51, 57, 69,	straten (Philips van Lalaing,
76, 78, 81, 83, 84, 85, 86, 87,	graaf van)
	Lambert <i>b.</i> 114
	Lamberts (Hersscl) <i>b.</i> 270

	Blz.		Blz.
Lambertsz (Jan)	b. 195	van Hemmen	b. 81
Lambertus, scherprechter	b. 177	Lynden (Jan van)	b. 121*
Lambertus (Franciscus)	b. 215	Lyra (Nicolaus de)	b. 217
Lasco Johannes (a)	t. 41*, 123	Lyses (Tyman)	283
Lasterhuys (Ruthger int) zie Jansz (Rutger)		Maele (Otto van)	b. 381
Lceston (Gerrit van)	b. 346, 346*	Man (Frèderik)	b. 328
Lenhart (heer)	t. 82, b. 160	Mandemaker, zie Arentsz (Jan)	
Leoninus (Elbertus) t. 130, b. 74, 77, 227, 227*, 228, 228*, 229, 229*, 231, 231*, 232*		Manilius (Cornelius)	t. 122
Lenting (Mr. L. Ed.)	t. 7*, 14*	Mansfeldensis (Georgius Aemi- lius) zie Aemilius (Georgius)	
Lettin (Jeronimus)	b. 65	Margareta hertogin van Parma, Landvoogdes. t. 56, 96, 106, 108, 128, 131, 132, 143, 146, 159, 160, 160*, 161, 164, 165, 170, 173, 177, 179, 180, 181, 182, 182*, 183, b. 14*, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 71, 71*, 72, 73, 75, 76, 76*, 78, 80, 81, 81*, 82, 187, 225, 227*, 230, 232, 233, 242*, 243, 244, 244*, 245, 247, 248, 249, 249*, 250, 251, 256, 259, 286, 286*, 304, 305, 312, 318, 319, 320, 320*, 321, 323, 334, 335	
Leyden (Jan van)	t. 23*	Margareta, van Oostenrijk, Land- voogdes	t. 51, b. 49
Leyderke (Herman Aeltsen)	b. 274	Maria, van Hongarije, Land- voogdes, t. 38*, 41, 51, 52, 68, 69, 69*, 74, 118, b. 18, 19, 23, 48, 50, 51, 53, 54, 55, 56, 59, 62, 109, 110, 111, 135, 136, 136*, 137, 138, 138*, 141, 142, 143, 143*, 144, 181, 182, 200, 201	
Leyendecker (Horman)	b. 255, 255*	Mark (Everard van der)	t. 13, b. 45
Lindanus, zie Linden (Johannes van der)		Matthias, Aartshertog	t. 196
Lindeman, zie Linden, (Johan- nes van der)		Maurenbrecher	b. 67*
Linden (Johannes van der) t. 139, 139*, 140, 140*, 143, 143*, 144, 144*, 148, 149, 149*, 151, 151*, 153*, 154, 155, 161, 162, b. 236, 236*, 242, 243, 248, 249, 259, 262, 265, 281, 282, 296, 297, 305, 306, 307, 335, 336, 337, 342, 343, 343*		Mauricië (Maurisz) zie Panne- koeck (Maurisz Mauricië)	
Lindanus (Willem)	t. 53, b. 57, 76, 76*, 230	Maurisz (Gerard) zie Maurissen (Gerrit)	
Lingen (Andries van)	b. 268	Maurissen (Gerrit) t. 75, 149, 154, 162, 168, 169, 170, 171, 172, 184, 193, b. 112, 115, 149, 151, 252, 253, 254, 260, 262, 263, 264, 265, 266, 281, 282, 284, 285, 286, 287, 288, 295, 296, 297, 298, 299, 311, 312, 313, 316, 365	
Lodewijk graaf, zie Nassau (Lo- dewijk van)			
Loeper (Johan die)	b. 281, 282		
Lommel (Peter van)	b. 362		
Loon (W. van)	b. 4		
Losserts (Lysbett)	b. 60		
Lossius (Lucas)	b. 214, 215		
Lubbertzsz (Hendrik)	b. 352*, 357		
Lubbertzsz (Jasper Aernt)	b. 316		
Lubbertzsz (Willem)	b. 357*, 358		
Lubbertzsz (Willem) Kerkmeester	b. 358		
Luther (Maarten) t. 5, 8, 9, 10, 17, 20, 21, 22, 28, 43, 72, 115, 117, 123, b. 10, 11, 15, 16, 17*, 94, 183, 196, 217, 218			
Lutteken (Herman) t. 32, 60, 63, 64, 64*, 66, 76, b. 122, 122* 132			
Lynden (Dederick van), Heer			

	Blz.		Blz.
Meester (Mr. G. A. de)	t. 97*, 165*, 167*, 172*, 175*, 176*, 177*, 179*, 187*, 188*, 190*, 192*, 193*, 194*, 195*, 196*, b. 7*, 14*, 17*, 68, 69, 73, 74, 78, 80, 103, 104, 135, 145, 146*, 147*, 163*, 164, 169*, 170*, 173*, 174*, 176*, 183, 184, 191, 236*, 242*, 255*, 256, 302*, 310*, 326*, 367*	Moeler (Henrick die)	b. 93 b. 329, 329*
Meeuws (Alt)	b. 360	Mollbuyzen (P. C.)	b. 83
Megen (Karel van Brimeu) graaf		Moll (W.)	t. 1, 1*, 2*, 4, 15*, 17*, 18*, 19*, 21*, 22*, 27*, 33*, 34*, 38*, 50*, 93*, 105*, 106*, 112*, 115, 115*, 116*, 117*, 122*, 123, 123*, 146*, 158*, 163*, 172*, b. 53, 56, 57, 84*, 88*, 94, 121, 138
van	t. 57, 94, 96, 107, 129, 130, 131, 132, 133, 134, 142, 143, 144, 147, 148, 149, 158, 159, 160, 160*, 161, 164, 165, 166, 167, 170, 172, 173, 174, 175, 176, 177, 179, 180, 181, 182, 182*, 184, 185, 197, 201, b. 14*, 31, 32, 34, 35, 40, 69, 71, 72, 73, 73*, 74, 76*, 77, 79, 80, 81, 184, 185, 186, 187, 198, 224, 227*, 228, 228*, 229, 229*, 232, 233, 234, 235, 237, 238, 242, 243, 244*, 245, 245*, 246, 247, 248, 249, 249*, 254, 256, 259, 260, 265, 295, 296, 304, 305, 310, 312, 314, 318, 318*, 320*, 321, 322, 323, 324, 325*, 328, 330	Mom (Hendrik)	b. 358
Mehen (Evert van)	b. 363	Mommen (Arma)	t. 63, b. 133
Meholt (Hendrik van)	t. 67, 68, 68*, 69, 70, b. 136, 139, 139*, 140, 143, 144	Monte (Aegidius de)	t. 192, 199, 200, b. 198, 331
Meholt (Michel van) zie Meholt (Hendrik van)		Morillon (proost)	t. 130, b. 227, 228, 229, 230, 231
Meinards (Richout)	t. 137, b. 346, 346*, 347, 347*	Munster (Berndt van)	b. 14*, 65, 143, 148, 148*, 202, 208
Mekeren (Coenraït van)	t. 114, b. 210, 211, 221, 222	Munster (Henrich van)	b. 177
Mekeren (Jan van)	b. 95	Munster (Vyt van)	t. 79, b. 17*, 112, 114, 115, 143, 148
Melanchton (Philippus)	t. 27, 115, 123, 149, b. 216, 218, 221	Mynden (Amelis van Aemstel van)	b. 324, 326
Merwick (Wilhelm van)	b. 81	Nacyster (Thomasz)	b. 60
Meulman (Isaac)	b. 36*	Nagge (Augustijn)	t. 63, b. 132, 133
Meurs Christoffel, graaf van	t. 65, b. 6, 72, 142	Nairac (Mr. C. A. W.)	t. 116*
Meurs (P. A. N. S. van)	t. 64*, b. 122*, 138*, 141*	Nassau (Johan Casimir van)	t. 204
Middachten (Jonkers van)	t. 18,	Nassau (Johan van)	t. 195, 196*, 200, 204, b. 231
		Nassau (Lodewijk van)	t. 167, 171, 172, 173, 200, b. 265, 296, 297, 298, 310, 311, 312, 332, 341
		Nausea (Fredericus)	b. 218
		Negel (Jan)	b. 369
		Nicolaes (Hendrik)	t. 112, b. 118, 118*, 119
		Nicolai (Adriaan)	t. 65, b. 70*, 72, 128, 129, 142, 187, 188, 189
		Niedner	b. 118*
		Nieuwlandt (Nicolaas van)	t. 50, 50*, b. 47, 48
		Nippold	b. 118*
		Nova Terra (Nicolaes de) zie Nieuwlandt (Nicolaas)	
		Nuyland (Gerrit Ingen)	b. 77
		Nuysz (Daem van)	t. 117, b. 180

- Blz.
- Nyhoff (J. A.) *t.* 2, 2*, 8*, 14*, 25*, 27*, 131*, 141*, 167*, 174*, 175*, 181*, 182*, 197*, *b.* 14*, 22, 36, 67, 68, 69, 73, 74, 75, 75*, 79, 80, 81, 83, 94, 227*, 229*, 234, 237, 248, 310*, 319, 320*, 321*, 349, 366
- Nijhoff (P.) *t.* 7*, 108*, 134*, 203*, 205*, 208*, 209*, *b.* 23, 30*, 40, 67, 69, 71, 73, 79, 89*, 121*, 124*
- Oever (Claijs van) *b.* 93
- Oldenbarnefelt (Lubbert van den) *b.* 343, 344
- Oldenbarneveld (Casijn van) *b.* 138, 140
- Oldenbarneveld (Cosijn van) *b.* 361, 361*
- Oldenbarneveld (Herman van) *t.* 84, *b.* 149, 150, 151, 152, 153, 154, 155, 168, 288, 303
- Ommeren (Diederik van) *b.* 353
- Ommeren (Jacob van) *b.* 74
- Ommeren (Wolf van) *t.* 183, 189, 196, 207, *b.* 251, 254, 255, 276, 300, 301, 316, 356*
- Oosterhout (Magnus van der Meerbergen van) *t.* 122*
- Oranje (Réné van Châlons prins van (zie Châlons (Réné van)
- Oranje (Willem prins van) *t.* 191, 195, 199, 200, *b.* 81*, 227*, 229, 229*, 230, 231, 231*, 296, 297, 298, 306, 312, 331, 332, 341
- Ottens (Herman) *b.* 362
- Ottens (Margarita) *b.* 360
- Ottens (Marten) *b.* 190, 281, 290, 291
- Oerloepe (D.) *b.* 29, 88
- Overbeeck (Jacob) *t.* 113, 114, 115, *b.* 210, 211, 212, 213, 216, 220, 222, 222*, 223, 374*
- Paeris (Jan) *b.* 283
- Paffroed (Albert) *t.* 10, 10*
- Pallant (Johan van) heer van Keppel en Voorst *t.* 56*
- Palyck *b.* 96
- Blz.
- Pannecoek (Aelt) *b.* 360, 361
- Pannekoeck (Maurisz Mauricië) *t.* 20, 21
- Pannekoeck (Godert) *t.* 179, 181, 182, 182*, 183, 184, 185, 185*, 186, 187, 197, 197*, 198, *b.* 71*, 250, 250*, 251, 252, 253, 254, 255, 256, 257, 258*, 259, 283, 284, 284*, 285, 286, 287, 288, 289, 290, 291, 292, 294, 295, 297, 300, 302, 303, 314, 326, 327
- Pastor (Adam) *t.* 111, 112, 112*
- Paulus III, paus *b.* 85
- Pedanus (Theodorus), zie Voet (Dirk)
- Peelen (Wouter) *b.* 359, 359*
- Peeters (Jacob) *t.* 137, *b.* 346, 346*, 347, 362, 362*
- Pelgrum zie Delen (Pelgrum van)
- Pellicanus (Conradus) *b.* 213, 214
- Pelsers (Claesz) *t.* 30, *b.* 95, 96
- Pelzenmaecker (Pauwel) *b.* 274, 317
- Peng (Frederik) *b.* 64
- Petersz (Johan Groll) *b.* 269, 270
- Philips II koning *t.* 46, 49, 55, 56, 71, 72, 80, 128, 129, 134, 168, 169, 174, 176, 177, 178, 185, 187, 190, 201, 207, *b.* 25, 26, 27, 28, 29, 30*, 31, 32, 33, 37, 39, 39*, 65, 66, 67, 67*, 68, 69, 70, 70*, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 76*, 78, 79, 80, 81, 83, 87, 88, 90, 91, 187, 196, 198, 203, 204, 206, 206*, 224, 225, 229, 230, 231, 232, 233, 237, 238, 239, 241, 243, 244, 245, 246, 248, 250, 253, 254, 256, 257, 258, 261, 263, 273, 275, 280, 284, 285, 286, 288, 293, 294, 295, 297, 300, 304, 307, 309, 310, 311, 313, 314, 318, 319, 320, 323, 326, 327, 328, 329, 331, 333, 334, 335, 337, 338, 339, 340, 347, 349, 354, 355, 356, 359, 365, 366, 367

Blz.	Blz.
Piccker (Gerrit) <i>b.</i> 328, 328*, 329	151*, 152*, 154, 155, 155*,
Pieters (Peter van St.) <i>t.</i> 182, <i>b.</i>	156, 157*, 160, 161, 161*, 162,
267	163*, 164, 167, 168, 168*,
Piot (Charles) <i>b.</i> 231	169*, 170*, 171, 172*, 182,
Plantyn (Christophorus) <i>b.</i> 89, 40	183*, <i>b.</i> 79, 82, 262, 265, 266,
Pleyte (Dr. W.) <i>b.</i> 786	269, 281, 284*, 288, 296,
Poelwyck (burgemeester) <i>t.</i> 204,	298, 302, 303*, 306, 307, 308,
<i>b.</i> 373	310, 312*, 313, 316
Poesser, uit Harderwijk <i>b.</i> 274	Requesens (Don Loys de) <i>t.</i> 193,
Pontanus (Johan Isac) <i>b.</i> 3, 43, 46*	203, <i>b.</i> 40, 365*, 366, 366*
Posthouwer <i>b.</i> 353	Revius (Jacobus) <i>t.</i> 10*, <i>b.</i> 98*,
Potter (Peter de) <i>t.</i> 169, 171, <i>b.</i>	108
296, 311, 313	Reydt (Everhart van) <i>b.</i> 196, 196*
Pouillet (E.) <i>b.</i> 217	Reyersz (Wilhelm) <i>b.</i> 315
Praet (Loys van) <i>b.</i> 120	Reynszen (Daniel) zie Rensen
Prinsterer (Mr. G. Groen van)	(Daniel)
<i>b.</i> 78*, 79, 231, 231*, 232*	Ripenbant (Dirk) <i>b.</i> 74
Prume (George van) <i>t.</i> 108, 108*,	Roede (Henrick die) <i>t.</i> 61, <i>b.</i> 122
111, <i>b.</i> 88, 89*, 225, 225*, 238	Roeloffs (Gerrit) <i>t.</i> 66, <i>b.</i> 134
Prumelles (Steven van) <i>b.</i> 84	Rogge (Dr. H. C.) <i>t.</i> 20*, <i>b.</i> 101*,
Putten (Johan van) <i>b.</i> 328, 328*,	122*
329	Roodbaard, zie Linden (Johan-
Putter zie Potter (Peter de)	nes van der)
Raen (Henryck van) <i>b.</i> 193	Rossum (Maarten van) <i>t.</i> 37, 39,
Raeymaecker (Aelt) <i>b.</i> 329, 329*	45, <i>b.</i> 6, 242, 242*
Raeymaecker (Jan) <i>t.</i> 70, <i>b.</i> 192, 192*	Rotgersz (Gielis) <i>b.</i> 269, 275, 275*
Ram (P. F. X. de) <i>b.</i> 64*, 205	Rozengarde (Wolter) <i>b.</i> 221
Rampen (Baltus) <i>b.</i> 316	Royaards (H. J.) <i>t.</i> 59*, 106*, <i>b.</i>
Rampen (Ryckolt) <i>b.</i> 216	47, 125*, 157*
Rampen (Vege) <i>b.</i> 268	Rutger, droechscherer, zie Droech-
Randwyck (Joest van) <i>b.</i> 105, 107	scherer (Rutger)
Rapp (Toen) <i>b.</i> 282, 283	Ruyst (Andries) <i>t.</i> 166, 176, 177
Reeffs (Hendrik) Jr. <i>t.</i> 142, 144,	<i>b.</i> 283, 315, 316, 316*
146, 147, <i>b.</i> 328, 328*, 329	Ruytenborch (Steven van) <i>b.</i> 95
Reeffs (Rijck) <i>b.</i> 328, 328*, 329	Rybbe (Dirk) koster van Elburg
Rees (Gerijt van) <i>t.</i> 117, <i>b.</i> 180	<i>t.</i> 63, 66, <i>b.</i> 133, 134
Reinier (zie Wolff) (Reinier)	Rycksen (Goertken Brant) <i>t.</i> 135,
Renckum (Coenraad) <i>t.</i> 34, 34*,	136, <i>b.</i> 354, 355
35, 35*, 76	Rycksen (Herman Brant) <i>b.</i> 355
Renesen (Adrianus, Henricus	Rycksz (Aert) <i>b.</i> 359, 359*
van) <i>t.</i> 126, 135, <i>b.</i> 353, 354,	Rycksz (Marten) <i>b.</i> 269, 275
355	Reynois (Gerrit) koster van
Rengers (Egbert) <i>b.</i> 261, 266, 268,	Doornspijk) <i>t.</i> 63, <i>b.</i> 133
272, 299, 300	Reynois (Gerrit) raadslid van El-
Renoy (Gerard van) 14*, 47, 58,	burg <i>t.</i> 70, <i>b.</i> 140, 141*
59, 62, 110*, 129, 141, 144,	Ryswyck (Gerrit van) <i>b.</i> 222
148, 177	Salsbruggen (Crispinus van) <i>t.</i>
Rensen (Daniël) <i>t.</i> 97*, 137, 139*,	163, 163*, 201, 203, <i>b.</i> 307,
141*, 143*, 144*, 147*, 149*,	365

Blz.	Blz.
Sande (Otto van der) zie Zandt (Otto van der)	145, 146, 146*, 147, 173, 173*, 174, 175, 176*, 183, 183*, 184, 236*, 241
Sanderius (Johannes) <i>t.</i> 206, 206*	Segersz (Gherrit) zie Zegers, (Gherridt)
Sanders (Willem) <i>t.</i> 63, 72, 72*, <i>b.</i> 133, 140, 196, 196*	Sencker (Johan) <i>t.</i> 34, 78, <i>b.</i> 146, 146*, 147
Sandersoen (Wyer) <i>b.</i> 221	Sensz (Claas) <i>b.</i> 280
Sarcerius (Erasmus) <i>t.</i> 115, <i>b.</i> 216, 217, 218, 219, 220, 221	Sepp (Chr.) 214, 219
Sasbout (Mr. Joost) <i>t.</i> 65, <i>b.</i> 141	Sevenair (Hendrik van) zie Ze- venaar (Hendrik van)
Sassenus (Servaes) <i>b.</i> 18	Silberling (Tobias) <i>t.</i> 6*
Savoje (Emanuel Philibert van) <i>t.</i> 49, <i>b.</i> 28, 29, 37, 205	Simons (Menno) <i>t.</i> 23*, 41*, 74
Schancken (Henrick) <i>b.</i> 143	Slee (J. C. van) <i>t.</i> 6*
Scheffer (J. G. de Hoop) <i>t.</i> 1*, 9*, 13*, 41*, <i>b.</i> 108, 108*, 112*, 118*, 121	Slichtenhorst (A. van) <i>t.</i> 7*, 88*, 15*, 16, 16*, 21*, 25*, 26*, 39*, 40*, <i>b.</i> 3, 13*, 71*, 83*
Schene (Dirk) zie Dorre (Dirk)	Sloet (Mr. J. J. S. baron) <i>b.</i> 141*
Schepensz (Johan) <i>b.</i> 278	Sloet (L. A. W. J. baron) <i>b.</i> 4
Scherpenzeel (Willem van) <i>t.</i> 165, 174, <i>b.</i> 312, 325*, 326*	Sluyters (Albertken) <i>b.</i> 279
Scherpinck (Clacs) gerechtsdie- naar <i>b.</i> 132	Smceek (Tijmen) <i>b.</i> 362
Scherpinck (Claes) schepen, <i>b.</i> 193	Smeets (Willem) <i>b.</i> 30, 208
Scherpinck (Hendrik) <i>b.</i> 328, 328*, 329	Smit (Henryck) <i>b.</i> 95
Scherpinck (Herman) <i>b.</i> 328, 328*, 329	Smit (Willem) <i>t.</i> 138, 139, 205, <i>b.</i> 342
Schingen (Johan van) <i>b.</i> 173	Snapper (Cornelis) zie Gielis
Scholten (Hendrik) <i>b.</i> 361	Snapper (Dirk) <i>b.</i> 360
Schoonouwen <i>b.</i> 356	Snapper (Evertje) <i>b.</i> 361
Schore (Lodewijk) <i>b.</i> 48	Snapper (Gielis) <i>t.</i> 138, <i>b.</i> 359, 359*, 360, 361
Schotel (G. D. J.) <i>b.</i> 14*	Snijder (Lambert) <i>b.</i> 352*, 357
Schrassert (Cozijn) <i>b.</i> 359, 361	Sonnius (Franciscus) <i>t.</i> 53, 53*, 54, 70, 102, 105, 106, 117, 118, 119, 120, 128, <i>b.</i> 56, 57, 57* 58, 61, 62, 63, 64, 65, 76, 182, 200, 204, 205, 207, 208
Schrassert (Jan) <i>b.</i> 361	Sonoy (Diederik van) <i>t.</i> 200, 205, <i>b.</i> 332
Schrassert (Mr. Johan) <i>t.</i> 20*, 21*, 40*, 97*, 139*, 152*, 167*, 171, 171*, 175*, 188*, 190, 190*, 192*, 193*, 194*, 195*, 196*, <i>b.</i> 66*, 74*, 103, 104, 104*, 145*, 289*, 304, 310*, 317*, 343*, 346*, 356*	Spaen (W. A. baron van) <i>t.</i> 206*, <i>b.</i> 76, 176, 364, 365, 365*
Schrassert (Philips) <i>b.</i> 358*, 359, 360, 861	Spangenbergius (Johannes) <i>b.</i> 215
Schull (Thys) zie Schuyl (Thys)	Spoldt (Reyer van), zie Spuelde (Reinier van)
Schuyl (Roelof) <i>b.</i> 362, 363, 363*	Spuelde (Aleyt van) <i>b.</i> 190
Schuyl (Thys) <i>b.</i> 362	Spuelde (Coop van) 283, 316
Schuyl (Willem) <i>b.</i> 362, 363, 363*	Spuelde (Cosijn van) <i>b.</i> 283, 316
Schyn (Nicolaas Jansen) <i>t.</i> 78, 90, 91, 92, 162, 162*, 192, <i>b.</i>	Spuelde (Eeff van) zie Wolffs (Eeff)
	Spuelde (Gerrit van) <i>t.</i> 156, <i>b.</i> 270, 316.
	Spuelde (Helmich van) <i>t.</i> 156, <i>b.</i>

Blz.	Blz.
270, 283, 316	Tersteghe (Gerit), zie Veluanus (Anastasius)
Spuelde (Johan van) <i>t.</i> 138, 139, 139*, 153*, 154, 205, <i>b.</i> 342, 343, 344, 348	Teschemacker (Wernherus) <i>b.</i> 95
Spuelde (Ot van) <i>b.</i> 283	Tessel (Arck van) <i>t.</i> 23, <i>b.</i> 109
Spuelde (Reinier van) <i>t.</i> 154, 156, <i>b.</i> 263, 266, 268, 270, 273, 274, 275, 283, 316, 348	Theodorus (Vitus), Noribergensis, zie Dietrick (Veit.)
Stalbergen (Johan van) <i>b.</i> 65, 208, 208*	Theron (Mr.) <i>b.</i> 231
Stalborch (Johan van), zie Stalbergen (Johan van)	Theusz (Johan) <i>t.</i> 156, <i>b.</i> 263, 266, 268, 269, 270, 273, 275, 278, 316
Staverden (Egbert van) <i>b.</i> 360, 361	Theuwerssen (Johan), zie Theusz (Johan)
Staverden (Melis van) <i>b.</i> 363, 363*	Theuwesz (Johan), zie Theusz (Johan)
Staverden (Roeloff van) <i>b.</i> 359, 359*, 360	Tholouse (Jan van Marnix, heer van) <i>b.</i> 296, 297, 311, 312
Steenbergen (Hendrik van) <i>b.</i> 60	Thonis (Aelt) <i>b.</i> 272
Steltman (Helmich) <i>b.</i> 329, 329*	Thuenisz (Claes) <i>b.</i> 358, 358*
Stevensz (Dirk) <i>b.</i> 361	Thyssen (Johan) <i>b.</i> 328, 328*, 329
Steyn (Cornelis van den) <i>t.</i> 18, 18*, <i>b.</i> 93, 93*, 94	Tiletanus (Joost) <i>b.</i> 57
Stooldreyers (Idtge) <i>t.</i> 23, 36, 75, <i>b.</i> 112, 113, 114, 115, 116, 117	Tinnegieter (Pieter) <i>b.</i> 263
Stralen (Jan van) <i>b.</i> 298	Tisnacq <i>b.</i> 71*
Straten (Johan van der) <i>t.</i> 65, <i>b.</i> 128, 129, 142	Top (Lambert) <i>b.</i> 362
Stratius (Johan) zie Straten (Johan van der)	Troest (Jan van) <i>b.</i> 193
Streubingensis (Thomas Naageorgius) <i>b.</i> 219	Tullekens (Steyn) <i>b.</i> 369*
Streyen (Mr. Cornelis) <i>b.</i> 48	Twychele (David), zie Wychele
Stro (Gheret van) zie Veluanus (Anastasius)	Uitenbogaert (Johannes) <i>t.</i> 122, 122*
Swaer (Evrard) <i>t.</i> 98, <i>b.</i> 184, 238, 239, 358, 359	Ulenz (Jacob) <i>b.</i> 275
Swollensis (Theodoricus) <i>b.</i> 277	Urd (Johan) <i>t.</i> 187, 205, <i>b.</i> 315, 316, 316*, 328, 329, 341, 342
Sychsema, zie Zichma.	Vaneveld (juffer van) <i>b.</i> 262
Syken (Bernt) <i>b.</i> 212, 213	Vege (Berend) <i>b.</i> 140, 193, 195
Symonsz (Hartger) <i>b.</i> 330	Vege (Bartold) <i>t.</i> 141, 141*, 147, 147*
Tadama (Mr. R. W.) <i>t.</i> 14*, 30*, 43*, 112*, <i>b.</i> 68*	Vege (Bruns) <i>t.</i> 73, 199, <i>b.</i> 197*, 198
Tautenburg (Frederik Schenk van) <i>t.</i> 108*, 111, 115, <i>b.</i> 88, 210, 211, 212, 225	Vege (Jan) <i>t.</i> 73
Tauw (Jan), zie Henryckz (Jehan), uit Barneveld.	Velde (Henrick ten) <i>b.</i> 328, 328*, 329
Teickonenborch graaf van <i>b.</i> 85, 86	Veluanus (Johannes Anastasius) <i>t.</i> 1, 3, 15*, 21*, 22*, 27*, 34*, 38*, 41*, 48, 50*, 57, 101, 111, 111*, 112, 112*, 115, 115*, 116, 116*, 117, 117*, 118, 119, 120, 121, 122, 122*, 123, 123*, 124, 125, 125*, 126, 136, 137, 146*, 158*, 163, 163*, 164, 172*,
Tellecht (Berend van) <i>t.</i> 75, <i>b.</i> 112, 115	

	Blz.		Blz.
<i>b.</i> 23*, 24, 53, 56, 57, 138, 180, 181, 182, 183, 262, 299, 348, 349, 350		Wegh (Hendrik)	<i>b.</i> 330, 330*
Venlo (Phys van)	<i>b.</i> 110*	Weghe (Lysbeth)	<i>t.</i> 158, <i>b.</i> 281
Venloe (Willem van)	<i>b.</i> 177	Well (Adriaan van Byland, heer van)	<i>t.</i> 130, <i>b.</i> 20*, 78*, 228
Verbeek Jr. (D.)	<i>b.</i> 101	Weller (Hicronymus)	<i>b.</i> 217, 218, <i>t.</i> 374, 374*
Verhorst (Luyt), zie Horst (Luyt van der)		Wely (juffer van)	<i>t.</i> 17, <i>b.</i> 93
Verreyken	<i>b.</i> 55	Welmersz (Gerrit)	<i>b.</i> 360
Verschuyr, edelman.	<i>b.</i> 356*	Wenchum (Gerrit van)	<i>b.</i> 271
Verstege (Johan Dirksen)	<i>t.</i> 116*, 118, 119, 120, <i>b.</i> 181	Werner (H. G. Haasloop)	<i>t.</i> 59*, <i>b.</i> 125*
Verstege (Johan Gerritsen), zie Veluannus (Anastasius)		Wesc (Cornelis van)	<i>b.</i> 77, 82, 364
Vianen (Oncruyt van)	<i>b.</i> 359, 359*	Wesenhaeghe (Dionysius van)	<i>t.</i> 187, <i>b.</i> 315, 351, 352
Viglius	<i>b.</i> 64*, 204, 205, 229, 229*	Wesenhaeghe (Mr. Louis van)	<i>b.</i> 60, 61, 63, 64
Vlieger van Nijkerk.	<i>t.</i> 138, <i>b.</i> 359, 359*, 360, 361	Wetten (Dirck van)	<i>b.</i> 130, 131
Vloten (J. van)	<i>t.</i> 168*, 192*, 200*, 202*, 205*, <i>b.</i> 76*	Wever (Hendrik de), zie Hiël	
Voet (Cornelis)	<i>b.</i> 363	Wied (Herman van)	<i>t.</i> 27
Voet (Dirk) secretaris.	<i>t.</i> 187, <i>b.</i> 249, 249*, 250, 251, 286, 288, 289, 314, 316	Wigandus (Johannes)	<i>b.</i> 219
Voet (Gerlich)	<i>b.</i> 317	Wilhelms (Lambert)	<i>b.</i> 56
Voet (Gerrit)	<i>t.</i> 196	Wilhelms (Pieter)	<i>b.</i> 270
Voet (Johan)	<i>b.</i> 187, 265, 285, 288, 289, 290	Willem, van Gulik hertog	<i>t.</i> 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 37, 38, 38*, 39, 51, 103, <i>b.</i> 4, 5, 6, 7, 50, 52, 53, 87, 98, 99, 99*, 100, 101, 110, 121, 121*, 126, 127, 137, 138, 147, 237, 242*
Voorst (Antonius van)	<i>b.</i> 178	Willemsz (Frans)	<i>b.</i> 275, 317
Voorst (Berend van)	<i>t.</i> 147, 148, <i>b.</i> 30, 142, 142*, 143, 324, 325, 326	Willemsz (Oede)	<i>t.</i> 23, <i>b.</i> 109
Voorst (Sweder van)	<i>b.</i> 237, 304	Willicken, bode	<i>b.</i> 270, 276, 279, 280, 300
Voragine (Jacobus de)	<i>b.</i> 214	Willicken (Jan) „die Fryesse”	<i>t.</i> 136, <i>b.</i> 356
Voss (Ghert)	<i>b.</i> 132	Witkamp (P. H.)	<i>t.</i> 5
Wachtendonk (Gerardus van)	<i>b.</i> 197	Witte (Ernst)	<i>t.</i> 169, 176, 179, 189, 190, 196, <i>b.</i> 260, 263, 265, 285, 286, 287, 294, 295, 303, 316, 329.
Wael (Mr. Johan de)	<i>b.</i> 104	Wolff (Dirk)	<i>t.</i> 52, 54, 82, 83, 84, 85, 86, 117, <i>b.</i> 53, 58, 59, 60, 62, 63, 149, 150, 152, 153, 155, 156, 157, 159, 160, 162, 165, 168, 207
Waeter (Johan te)	<i>t.</i> 73, 146, 147, <i>b.</i> 197, 197*, 328, 328*, 329	Wolff (Reinier)	<i>t.</i> 153, 154, 172*, 175, 176, <i>b.</i> 259, 262, 266, 272, 281, 288, 290, 291, 348
Wagenaar (Jan)	<i>t.</i> 10*, 11*	Wolff, secretaris	<i>t.</i> 84, 88, <i>b.</i> 152, 153, 154, 162, 168
Wall (Willem van der)	<i>t.</i> 126, <i>b.</i> 354		
Wassenberg (E.)	<i>t.</i> 6*		
Wassenburch (Willem van)	<i>t.</i> 139, <i>b.</i> 342, 344, 345		
Wedaeus (Jacobus)	<i>t.</i> 195, 195*, 200		

	Blz.		Blz.
Wolf (Theodoricus) zie Wolf (Dirk)		Zacharias	b. 119
Wolffs (Eoff)	b. 190	Zandt (Otto van der)	t. 159, 161, 165, 166, 167, 175, 176, 178, 187, 189, 190, 192, 194, b. 232, 233, 234, 234*, 246, 249, 255, 260, 263, 266, 302, 304, 305, 310, 316*, 348, 349, 349*
Wolffs (Jan)	b. 362, 362*	Zegersz (Gerridt)	b. 283, 316
Wolters (Lysbeth)	b. 277	Zegersz (Wulf)	b. 275
Wolters (Reinier)	b. 145, 145*	Zevenaar (Hendrik van)	t. 163, 184, b. 251, 252, 259, 260, 261, 262, 263, 264, 265, 265, 277, 278, 315
Woltersz (Aerts)	b. 316	Zeylmaicker (Wilhem)	b. 112, 113, 116, 117
Woltersz (Albert)	b. 283, 329	Zicheis (Johannes)	b. 375, 376
Woltersz (Cracht)	b. 327	Zichma edelman.	b. 296, 311
Woltersz (Henrick)	b. 358	Zoudtlandt (ds. Jhr. W. F. Frip van)	t. 206*
Worms (Peter)	b. 177	Zueren (Arnt)	b. 268
Wulff (Reinier) zie Wolf (Reinier)		Zuidema (W.)	t. 8*
Wulp (J. K. van der)	b. 36	Zutphen (Aert van)	b. 108
Wijck (Jhr. van Asch van)	b. 93*	Zutphen (Henric van)	b. 108
Wijckele (David van)	b. 363, 363*	Zutphen (Jan van), zie Zutphen (Johan van)	
Wijers (Jorryon)	b. 362	Zutphen (Johan van)	b. 178, 207
Wijhe (Gijsbert van)	b. 95, 96	Zwingli (Ulrich)	t. 17*, t. 28, 125
Wijnbergen (Gerard van)	b. 145	Zyrek (Fredericus van)	88, 88*
Wijnbergen (Hadaman van)	t. 196, b. 300		
Wijnbergen (Johan van) uit Elburg	b. 365*, 366		
Wijnbergen (Johan van) uit Har-derwijk	t. 147, b. 130, 131, 133, 140, 196		
Wijnbergen (Willem van)	t. 196, b. 300		
Yseren (Willem)	t. 14		

STELLINGEN.

STELLINGEN.

I.

De hervorming was in het midden der 16e eeuw in Gelderland nog weinig gevorderd.

II.

Terecht beschouwden de Remonstranten Anastasius Veluanus als een voorlooper hunner gevoelens.

III.

Het is niet te ontkennen dat Calvinistische predikanten in 1566 tot den beeldenstorm hebben meegewerkt.

DR. L. A. VAN LANGERAAD.

IV.

De geschiedenis der Christelijke kerk mag geenszins in allen deele als noodzakelijke ontwikkelingsgang gelden.

V.

Alle godsdiensten moeten beschouwd worden als de, veeltijds onzuivere, opvatting van en beantwoording aan de openbaringen Gods.

VI.

Dogmatiek behoort te worden opgevat als de wetenschap der wereld en levensbeschouwing.

VII.

De feiten van schuldgevoel en berouw zijn onverklaarbaar, als men de vrijheid van den menschelijken geest ontkent.

VIII.

De bestraffing van den misdadiger verliest haar zedelijk recht, indien zij niet de verbetering van den overtreder ten doel heeft.

IX.

Het fundament van het Christendom is de overeenstemming van Jezus in werk en deugd, met het werk en de deugd van God.

DR. H. THODEN VAN VELZEN.

X.

Een juiste beschouwing van den Bijbel steunt eene anti-supranaturalistische wereldbeschouwing.

XI.

Ezechiël 20:25 en 26 ziet op den oorspronkelijken tekst van Ex. 13:12 en 13.

XII.

De leer der eeuwige verdoemenis is met de *beginselen* van Jezus in lijnrechten strijd.

XIII.

Paulus leerde de conditioneele onsterfelijkheid.

XIV.

De leer der toerekening van Adams schuld wordt bij Paulus niet gevonden.

XV.

In Mattheus 5 zijn vss. 39b-42 op te vatten als voorbeelden bij 39a: *μη ἀντιστῆναι τῷ πονηρῷ* en dus letterlijk op te vatten.

XVI.

Mattheus 28:9 en 10 moeten als interpolatie worden beschouwd.

Dr. J. G. BOEKENOOGEN. De opstandingsverhalen. *Theol. Tijdschrift* 1888 1ste stuk, blz. 60.

XVII.

De „openbaring van Johannes” is een Joodsch geschrift door een Christen omgewerkt.

ZINSTORENDE FOUTEN.

Tekst.

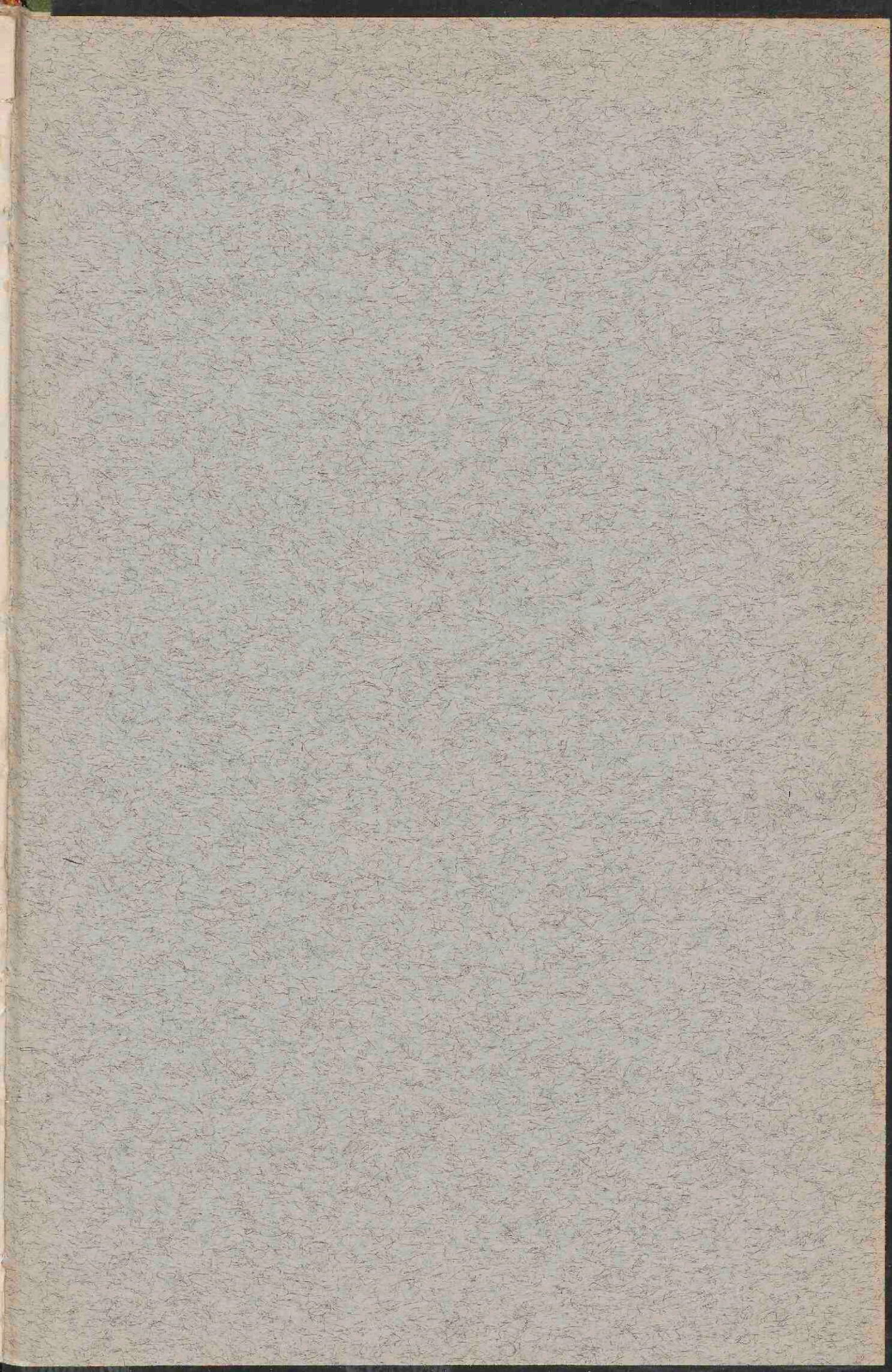
Blz. 17	reg. 1 v. b.	bevreesd	<i>lees</i>	berouw.
" 37	" 7 v. o.	pastoor	"	pastoor Berend de Haze.
" 70	" 4 v. b.	Herman	"	Hendrik.
" 82	" 5 v. b.	Gerrit	"	Hendrik.
" 90	" 5 v. b.	Drochscheser	"	Droechscherer!
" 123	noot reg. 2 v. b.	Leben	"	Leken.
" 147	reg. 2 v. o.	beeldenstorn	"	beeldenstorm.
" 165	" 8 v. b.	Better	"	Botter.
" 172	" 10 v. b.	Witte	"	Maurissen.
" 179	noot 1 v. b.	klemgeestig	"	kleingeestig.
" 196	reg. 1 v. b.	Osstenrijk	"	Oostenrijk.
" 196	" 10 v. o.	Houckelum	"	Heuckelum.

Bijlagen.

Blz. III	reg. 4 v. o.	Gelderss	<i>lees</i>	Geldersche.
" XXXVII	" 13 v. o.	hertogin	"	hertog
" XLIV	" 1 v. b.	nobil	"	nobili.
" LIII	" 12 v. o.	contennes	"	contenues.
" LXXX	" 2 v. b.	Harderderwijk	"	Harderwijk.
" XCIII	" 6 v. o.	Hois	"	Hoiss.
" CII	in het opschrift staat	1541	"	1540.
" CX	het opschrift: De Landvoogdes aan het hof van Gelderland			moet zijn: Het hof van Gelderland aan de Landvoogdes.
" CXLIV	reg. 4 en 3 v. o.	staldhald	<i>lees</i>	stadthaler.
" CXCIV	in het opschrift staat	1558	"	1555.
" CCXXIV	in het opschrift reg. 4 v. b.	staat contagiossima		<i>lees</i> contagiosissima.
" CCXXIX	reg. 1 v. o.	Cranvelle	<i>lees</i>	Granvelle.

- Blz. CCXXXI noot 1 Leonimus   „ Leoninus.
„ CCLI de noot vervalle.
„ CCLXXXII reg. 1 v. b. dei   *lees die.*
„ CCLXXXIII „ 13 v. o. Alberr   „ Albert.
„ CCCV Col. 1 vraag 6 den nieuwen predikant — dezen — hem —
lees de nieuwe predikanten — deze — hen —
-

BOEKBINDERIJ
OELLERS
VALKENBURG

